

બાલબ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

શ્રી આનંદ - ક્ષમા - લલિત - સુશીલ - સુધર્મસાગર ગુરુભ્યો નમઃ

અમિનવ "હેમ" લઘુપ્રક્રિયા

ભાગ = પહેલો

મૂલ કર્તા :- પૂ. મહોપાધ્યાય વિનય વિજયભ ગણિવર્ય

અન્ય રચના પ્રેરણા હાતા

વિદ્યાવ્યાસંગી પૂ. મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરભ મહારાજ સાહેબ

સંપાદન - અનુવાદ - સસંદર્ભ વિવરણ

પૂ. ગ્રેજ્યુએટ પ્રવચનકાર મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરભ મ.સા.ના શિષ્ય

પૂ. મુનિરાજશ્રી દીપરત્નસાગરભ (M. Com, M. Ed.)

કિંમત :- પાંચ પાકન

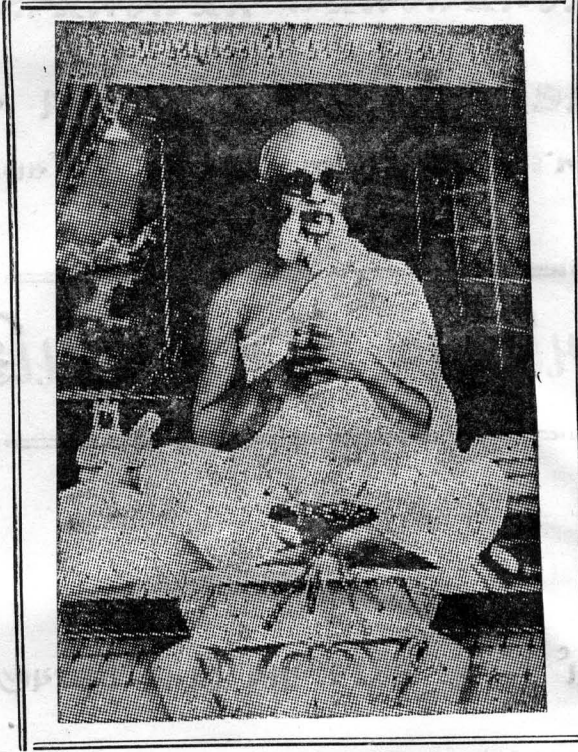
સંવત ૨૦૪૨

વીર સંવત ૨૫૧૯

સને ૧૯૮૬

વિજયા દશમી

પૂ. આગમોદ્ધારક આ. દેવ શ્રી આનંદસાગરસૂરિજી મ. સા.

વિજ્ઞપ્તિ

પૂજ્ય આચાર્યાદિ મુનિવરો તેમજ અન્ય વિક્ષાનો વગેરે
ચતુર્વિધ શ્રી સંધને નમ્ર વિનંતી

આ પુસ્તક સંબંધિ સૂચનો, મંતવ્યો, સુધારણા વગેરે જરૂરી લાગે તે
નીચેના સરનામે સત્વરે લખી મોકલશો.

પૂ. મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા.

C/o. પ્રવીણચંદ્ર જે. મહેતા હેડ પોસ્ટ ઓફિસ પાછળ, જામનગર

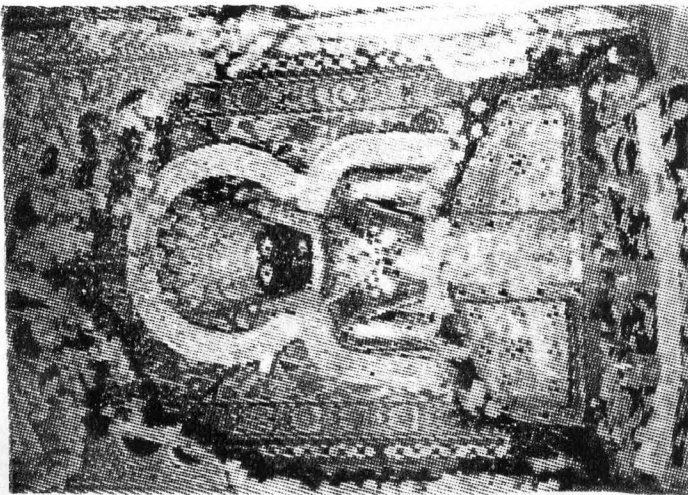
મુદ્રક

શિરીષભાઈ કોઠારી
શ્રી મહાવીર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
નાની બ્લોક,
ગાંડલ.

પ્રકાશક

અમિનવ શ્રુત પ્રકાશન
C/o. પ્રવીણચંદ્ર જે. મહેતા
" જેસંગ નિવાસ "
હેડ પોસ્ટ ઓફિસ પાછળ,
જામનગર.

શ્રી નેત્રિનાથ ભગવાન

કૃષ્ણ-અક્ષમદ્ભૂ પૂજિત કસેટીના પ્રતિમાણ

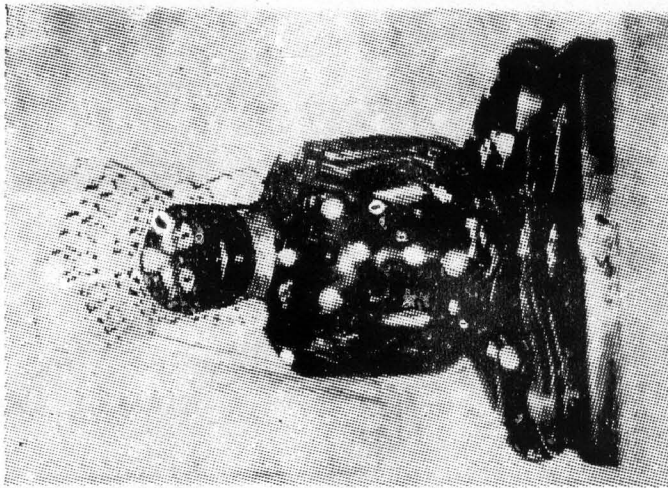
(જે દહેરાસરજીતું બારણું મોટું થતું નથી
અને શિખર થતું નથી.)

આસ અક્ષયારી પ્રભુના દર્શન પૂર્વક અલ્યાસ કરતાં અલ્યાસી-અલ્યાસક નિર્મલ અક્ષયાર્ય પામી પરંપરાએ શાશ્વત સુખને પામો એ શુભેચ્છા

શ્રી નેત્રિનાથ ભગવાન

આજે રચાવે રહીને પણ એ સીલિંગ
શ્યામ કુરુતાં આવી આગામી આશા
આવ્યા કે પુલ્કી થાય છે. એવા શો
ગરબને સીલિંગા સ્વામીનાથક
શ્રી નેત્રીનાથ ભગવાન
આજીવનના વાતો

જામનગરના શેઠના દહેરાસરજીના
જૂના મૂળનાયકજી
(હાલ અરિહંત રૂપે ઉપ બિરાજમાન
કરી પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થયેલ છે)
(૫૦૦ વર્ષ કરતાં જૂના આ પ્રતિમાજી છે)

अनुक्रमणिका

	पृष्ठांक
• प्रस्तावना	१
• ऋण स्वीकार	११
• निष्ठांत अलिप्राय	१३
• बहुप्रक्रिया अक्षे मात्र अे लुक नहीं	१५
• प्रकाशकनुं निवेदन	१६

	भूण सूत्रो	अंतर्गत सूत्रो	
• विषय सूचि			
• संज्ञा	१८	१०	१
• परिभाषा	१६	—	१५
• स्वर अन्धि	१४	७	२३
• अक्षन्धि	१०	१	३२
• व्यंजन सन्धि	२०	२	३७
• रेफ सन्धि	१७	२	४७
• स्वरान्त पुल्लिङ्ग	६७	०	५७
• स्वरान्त स्त्रीलिङ्ग	११	०	६४
• स्वरान्त नपुंसकलिङ्ग	१५	०	१०१
• व्यंजनान्त पुल्लिङ्ग	६१	२	१०६
• व्यंजनान्त स्त्रीलिङ्ग	७	०	१४८
• व्यंजनान्त नपुंसकलिङ्ग	१	०	१५४
• युग्मद् अस्मद्	२२	२	१५७
• अव्यय	६०	२२	१७०
• शुद्धिपत्रक	—	—	१६४

• परिशिष्ट	• शब्द रूपावलि	२०१
	• सिद्धलेख सूत्र क्रम	२२०
	• अकारादि सूत्र क्रम	२२६
	• संहारसूचि	२३२
• द्रव्य सहायके		२३३

अनुक्रमणिका

	पृष्ठांक
• प्रस्तावना	१
• ऋण स्वीकार	११
• निष्ठांत अलिप्राय	१३
• लघुप्रक्रिया ओढले मात्र जे लुक नही	१५
• प्रकाशकनुं निवेदन	१६

		मूण सूत्रो	अंतर्गत सूत्रो	
• विषय सूचि	• संज्ञा	१८	१०	१
	• परिभाषा	१६	—	१५
	• स्वर अन्धि	१४	७	२३
	• असन्धि	१०	१	३२
	• व्यंजन सन्धि	२०	२	३७
	• रेफ सन्धि	१७	२	४७
	• स्वरान्त पुर्व्लिग	६७	०	५७
	• स्वरान्त स्त्रीलिग	११	०	६४
	• स्वरान्त नपुंसकलिग	१५	०	१०१
	• व्यंजनान्त पुर्व्लिग	६१	२	१०६
	• व्यंजनान्त स्त्रीलिग	७	०	१४८
	• व्यंजनान्त नपुंसकलिग	१	०	१५४
	• युग्मह् अस्मद्	२२	२	१५७
	• अव्यय	६०	२२	१७०
	• शुद्धिपत्रक	—	—	१६४

• परिशिष्ट	• शब्द इपावलि	२०१
	• सिध्दहेम सूत्र क्रम	२२०
	• अकारादि सूत्र क्रम	२२६
	• सांख्यसूचि	२३२
• द्रव्य सहायके		२३३

-: પ્રસ્તાવના :-

નામા લિધાન :- આ ગ્રંથનું નામ અભિનવ 'હેમ' લઘુ પ્રક્રીયા કેમ ?

ખરેખર તો આ ગ્રંથનું અપર નામ "ગુરૂકૃપા" રાખવું જોઈએ. કારણ કે સૌ પ્રથમ વર્ષે એ છુક, પછી સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ માટે એક વર્ષ અને પછી એ વર્ષ આ ગ્રંથનું લેખન કાર્ય એમ ચાર વર્ષ પર્યાન્ત મારા પૂ. ગુરુદેવ મુનિરાજ શ્રી સુધર્મ સાગરજી મહારાજ સાહેબે મારા પર કોઈ જ કામ કે જવાબદારી મુક્યા નહીં, માત્ર હું ભણ્યા કરું-લખ્યા કરું બધીજ કાર્ય યોજ-ગોચરી પાણી પણ પૂ. ગુરુ મહારાજે જ સંભાળ્યા. પૂરતો સમય અધ્યયન માટે મળ્યો, ચોમાસાની પસંદગી પણ મારા અભ્યાસને આશ્રીનેજ કરતા હતા. પુસ્તક-પ્રત કે તેની જે અન્ય સામગ્રીની જરૂર પડે તે પણ તેટલીજ ઝડપથી મેળવી આપતા હતા. અને જે "સિદ્ધહેમ" માટે ભણવાની મારી આનાકાની હતી તે પણ તેઓએ પૂરા ઉત્સાહથી, પ્રોત્સાહન આપવા પુર્વક, આગ્રહ પૂર્વક બધીજ અનુકુળતા ઉભી કરીને પણ મને ભણવા અને પછી આ ગ્રંથ લખવા માટે વિશિષ્ટ પ્રેરણા આપી- એકજ ધ્યેય- કે હું ભણીને ભવિષ્યમાં એ-પાંચ તે પણ પણ ભણાવી શકું-અથવા- આ ગ્રંથથી ધણા પૂ. સાધુ સાધ્વીજી મહારાજને સ્વ-અધ્યયનની તક મળે.-એમ કરતા ગ્રન્થ લખાયો, પ્રકાશન ખર્ચનો અંદાજ મેળવ્યો તો રૂ. ૮૦૦૦૦ થી ૧-લાખ-મને થયું હવે આ ગ્રન્થ અભેરોષ ને જ શોભાવી શકે, પ્રકાશિત ન થઈ શકે. છ માસ પડી રહ્યા બાદ ફરી મારા માટે જ પૂ. ગુરુદેવ શ્રી સુધર્મ સાગરજીને મહેનતું ખનવું પડ્યું-તેમણે કહ્યું કે "તું પ્રેસ કોપી તો કર" પ્રકાશન થશે-અને તેમનીજ સંપૂર્ણ પ્રેરણા-અને માંડલી કામકાજ ઉપરાંત પૂ. વડીલો સાથેના પત્ર વ્યવહાર દ્વારા તેઓએ સ્વાભાવિક અને દૃઢ વિશ્વાસ પૂર્વક મરૂકમ ગતિએ આગળ વધીને પ્રકાશન માટેની ખર્ચની જવાબદારી પૂર્ણ કરાવી. મારે તો માત્ર થોડા મહીનાઓની મહેનત અને સંકલન બુધ્ધિથી જસ લેવાનોજ રહ્યો ટુંકમાં કહું તો માત્ર ચાર વર્ષના ટુંકા દીક્ષા પર્યાયમાં આટલું મોટું-ભગીરથ કાર્ય પૂર્ણ થવાની સફળતાનું એક માત્ર રહસ્ય એ કે બાકીના તમામ ક્ષેત્રે મારા પૂ. ગુરુદેવ સફળ અને સમર્થ હતા.

આમ છતાં આ ગ્રન્થનું નામ "ગુરૂકૃપા" ન રાખતાં અભિનવ 'હેમ' લઘુ પ્રક્રીયા કેમ ? પૂ. ગુરુમહારાજે જ "અભિનવ લઘુ પ્રક્રીયા" એવું નામ સૂચવેલું, એટલે આ નામાલિધાન પણ તેમની જ સહજ સૂચનાની પ્રસાદી ગણાય-અને 'હેમ' શબ્દ વચ્ચે ગોઠવવાનું સૂચન પૂ. આ. દેવ મિત્રાનંદ સૂરીશ્વરજીનું હતું-અમને પણ થયું કે કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંત પૂજ્ય હેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રણિધાન કર્યા સિવાય આગળ વધવું ઠીક નથી માટે અભિનવ 'હેમ' લઘુ પ્રક્રીયા નામાલિધાન થયું.

ઉદ્ભવ

૧૯૩૩-૬૫ના સમય ગાળામાં પૂ. કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંત શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની રચના કરી પછી તત્સમ્બન્ધિ અન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યોની રચનાઓ થઈ, જુદા જુદા વિદ્વાનોએ અષ્ટાધ્યાયી ક્રમમાં રહેલાં શબ્દાનુશાસનને પ્રક્રિયા ક્રમમાં ફેરવ્યો પણ તે બધામાં મહોપાધ્યાય વિનય વિજયજી દ્વારા ૧૭૧૦ માં રચાયેલ હૈમ લઘુપ્રક્રિયા પુસ્તક વધુ પ્રચલિત બન્યું આજ પર્વંત તે ગ્રન્થનો અભ્યાસ પૂ સાધુ સાધ્વીજી કરી રહ્યા છે.

સમયના વહેણ સાથે પલટાતી પરિસ્થિતીમાં પૂ. સાધુ સાધ્વીજી મહારાજને ૦ પંડિતો પ્રાપ્ત થવા મુશ્કેલ બનતા બન્યા છે, ૦ પ્રત્યેક સ્થાનોમાં શ્રી સંઘો દ્વારા પંડિતોની સગવડ મળવી પણ સુલભ નથી ૦ મહિને ૪૦૦-૫૦૦ રૂ. જેવી રકમ પંડિતો માટે આપવાની થાય તે પૂ સાધુ મહારાજને કરતાં પણ પૂ સાધ્વીજીઓને કેટલી દુર્લભ છે તે અનુભવી જ સમજી શકે-મારા જ પુજ્ય ગુરૂદેવને અત્યંત જ્ઞાન પિપાસા છતાં રૂ. ૧૫ ના નજીવ તફાવત માટે એક ચાતુર્માસમાં અભ્યાસ થઈ શક્યો ન હોતો આવી મુશ્કેલીઓ તેો કટલાયો વડીલોના મુખેથી સાંભળી-આવા કારણોસર જ ક્યારેક ગામડામાં ચાતુર્માસ માટે પણ સંમતિ અપાતી નથી. આ અને આવા કેટલાંક કારણોની માનસ વિચારણા ચાલતી હતી જ-ત્યાં પૂ. આ વિજય સુશીલ સૂરીશ્વરજી કૃત હેમશબ્દાનુશાસન સુધા ભાગ -૧ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું અને એક વિચાર સ્ફુર્યો. મારા પૂ. ગુરૂદેવશ્રી ને વાત કરી સંદર્ભગ્રન્થો એકઠા કર્યા અને લઘુ પ્રક્રિયા ગ્રન્થનું ગુજરાતી ભાષાન્તર શરૂ કરવા નક્કી કર્યું

હૈમ લઘુ પ્રક્રિયા ગ્રન્થ ઘણાં લઘ્ણી રહ્યા છે ૧૭૧૦ થી આજ સુધી એનું ભાષાન્તર થયું નથી. અભ્યાસકની સુવીધા અને પંડિત તથા ખર્ચની દુર્લભતા નિવારવા તેનું ભાષાન્તર કરવું યોગ્ય લાગ્યું પૂ. જિતરત્ન સાગરજી તથા પૂ. મુકિતરત્ન સાગરજી પાસેથી તેમના પ્રક્રિયા અભ્યાસની નોંદસ મેળવી. શ્રી શંખેશ્વર આગમમંદિરમાં ઉપાગ્રયમાં આ કાર્યનો આરંભ કર્યો મારા પૂ. ગુરૂ મહારાજની ઇચ્છા એવી હતી કે પુસ્તક માત્ર અનુવાદ સ્વરૂપે ન રાખવું પણ વિવિધ ગ્રન્થોનો એવો નિચોડ મુકવો કે જે ગ્રન્થોનો અભ્યાસ લઘુવૃત્તિ ભણતારા પણ ભાગ્યે જ કરતાં હોય. તેથી લગભગ ૭ માસ સુધી વિવિધ ગ્રન્થો એકઠા કર્યા અને મૂળ ગ્રન્થ કરતાં લગભગ ત્રણ ગણા મોટાં એવા આ અભિનવ 'હેમ' લઘુ પ્રક્રિયા નામક અનુવાદ અને વિવેચન ગ્રન્થનો ઉદ્ભવ થયો જેમાં અભ્યાસક પૂ. સાધુ-સાધ્વીજી મ. ગુજરાતી માધ્યમ દ્વારા પ્રક્રિયા ક્રમમાં તત્સમ્બન્ધિ સ્ત્રોમાં લઘુવૃત્તિ કરતાં પણ વધારે માહિતીપૂર્ણ અને સરળ રીતે સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકશે તેવી અતુટ શ્રદ્ધા છે.

0 વ્યાકરણ અભ્યાસ શા માટે ?

વિદ્યા વ્યાસંગી પૂ. ગુરુદેવ શ્રી મુધર્મસાગરજી મ.સા. ની અનન્ય પ્રેરણાથી ઉદ્ભવેલ આ ગ્રંથ તૈયાર થયો પણ વ્યાકરણ અભ્યાસની આવશ્યકતા સમજ્યા વિના માત્ર ગતાનુગતિક રીતે બે છુકથી લઘુવૃત્તિ પર્યન્તના અભ્યાસને આપણા નિરુપૃહી પંડીતવર્ય શ્રી વલ્લુભાઈ “કાળી મળુરી” સમાન ગણે છે. તેથી વ્યાકરણ અભ્યાસનું મહત્વ માનસમાં પ્રતિપાદિત કરીને ધ્યેય સિદ્ધિની દિશામાં કદમ માડવા ઉચિત ગણાય.

કોઈપણ ભાષાનાં પ્રમાણિક અને સર્વાંગસંપૂર્ણ અભ્યાસ માટે તેના વ્યાકરણનું જ્ઞાન નિતાન્ત આવશ્યક છે. વાણી દ્વારા માનવ પોતાના વિચારોને આકાર આપે છે.— વાણીનું નિયમન વ્યાકરણ થકી થાય છે. તેથી વ્યાકરણ અભ્યાસ વિના શિષ્ટ વાણી વ્યવહાર મુશ્કેલ બને. શાસ્ત્રગ્રંથોના અધ્યયન અને પરિશીલન માટે પણ વ્યાકરણ જ્ઞાન આવશ્યક છે. તેથી જ કહેવાય છે કે :-

“વ્યાકરણ એ ભાષાનું વ્યુત્પાદક શાસ્ત્ર છે. પ્રયોગનું શુદ્ધ-સાચું જ્ઞાન કરાવનાર છે. ભાવમાં મૂર્ત જ્યોત પ્રગટાવનાર છે. સકલ શાસ્ત્રમાં દીપક સમાન છે... શબ્દ ધાતુરૂપ દરિયો છે. સંજ્ઞા પરિભાષા ન્યાયો-ગણો-ધાતુઓ-કારકો અવ્યયો પ્રત્યયો આદિને પ્રતિપાદન કરનાર અનુપમ ખળનો છે.—અન્ય રચનામાં સહાયક છે—અન્ય માર્ગમાં મુસાફરી કરનારને ભોમિયા તુલ્ય છે.”

0 “લોકમાં અને શાસ્ત્રમાં આવતા શબ્દો જેના વડે સધાય એવું જે શબ્દ શાસ્ત્ર તેનું નામ વ્યાકરણ.”

‘આવશ્યક વૃત્તિ’ પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી

0 વ્યાકરણ ભણવાથી પદની સિધ્ધિ થાય છે. પદની સિધ્ધિ થવાથી અર્થનો નિર્ણય થાય છે. અર્થનો નિર્ણય થવાથી તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શ્રી પ્રશ્ન વ્યાકરણ સૂત્ર

મેં પોતે સંસારી પણામાં યુનિવર્સિટી માન્ય ચાર ડીગ્રી-B. Com, M. Com, B. Ed. M. Ed. પ્રાપ્ત કરી અને Ph. d. માટે. વાંચન-અભ્યાસ કર્યો તેના નિયોડ રૂપે એક વાત તો રૂપૃ સમજાઈ કે કોઈપણ વિષયના તલસ્પર્શી અભ્યાસમાં તેના પાયાના ચોક્કસ સિધ્ધાંતો સંકલ્પનાઓ કે મૂળભૂત તત્ત્વોનો સચોટ ખ્યાલ જરૂરી છે, તો પછી માતૃભાષા સિવાયની અને વાણી વ્યવહારમાં પરોક્ષ બનેલી એવી સંસ્કૃત ભાષાના પથ પર વ્યાકરણ સિવાય કંઈ રીતે કદમ માંડી શકાય ?

(૨૧)

0 આ અભિનવ 'હેમ' લઘુપ્રક્રિયાના અભ્યાસનું મહત્ત્વ :-

જે રીતે અષ્ટાધ્યાયી (સિદ્ધહેમમાં સાત અધ્યાય) ક્રમમાં રચાયેલ વ્યાકરણને કાલક્રમે પ્રક્રિયા ક્રમમાં પરિવર્તિત કરવાની આવશ્યકતા ઉદ્ભવી અને જુદા જુદા પ્રક્રિયા પુસ્તકોની રચના થઇ, હેમ લઘુપ્રક્રિયાને પણ મુદ્રિત કરાવતી વખતે પૂ. આ. દેવ પ્રિયંકરસૂરિજીએ "ટીપ્પણ" ને મુકીને અભ્યાસક્રમે સરળ અભ્યાસ કાર્યમાં મદદરૂપ થવા પ્રયાસ કર્યો, તે રીતે આ અનુવાદ સ્વઅધ્યયન-અધ્યાપન કાર્યમાં તે ઉપયોગી થશે-તદુપરાંત તેમાં નિમ્ન લિખિત વિશેષતાઓ સમાવિષ્ટ છે, તે અભ્યાસને સઘન બનાવશે.

0 માત્ર એ યુક્ત કરતા વિશેષ જાણકારી મળે

0 લઘુવૃત્તિના અભ્યાસમાં પણ ઉદ્ભવતી કેટલીક સમસ્યાઓનું અહીં બૃહદ્વૃત્તિ-ન્યાસ જેવા સંદર્ભગ્રન્થો દ્વારા થયેલ યુજ્જરાતી અવતરણ સંદિગ્ધતાને નિવારવા મદદ રૂપ અને :-

0 સૂત્ર સમ્યન્ધી આમ કેમ ? એવા કેટલાંક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થશે દા ત. સ્વર સન્ધિ સૂત્ર : ૧૪
 एदातः पदान्ते ऽस्य लृक्-એ સૂત્રની વૃત્તિમાં પદાન્તે કેમ ? એવો પ્રશ્ન પ્રક્રિયાકારે લખ્યો છે. પણ આવું નિદર્શન કોઈકેજ સૂત્રમાં મળ્યું છે- જ્યારે બૃહદ્વૃત્તિમાં આવા પ્રશ્નો પૂરતાં પ્રમાણમાં છે- તેમાંના મોટા ભાગના પ્રશ્નોનો અનુવાદ આ ગ્રંથમાં આપીને સૂત્રને અસંદિગ્ધ બનાવવા પ્રયાસ થયો છે.

0 કેટલાંક સૂત્રોની વૃત્તિ પ્રક્રિયાકારે અપૂર્ણ રાખી છે. જેમકે હળો કઠાવન્તૌ શિટિ નવા :-
 व्यंजन सन्धि सूत्रः ८ અહીં વૃત્તિમાં "પદાન્તે" જ માત્ર લખ્યું છે. બાકીનો અર્થ સૂત્ર પરથી સમજવાનો છે.-તેવા સંજોગમાં આ ગ્રંથમાં આપેલ વૃત્ત્યર્થ વિશેષ મહત્વનો બની રહે છે-કેમકે આવી અપૂર્ણ વૃત્તિમાં સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની વૃત્તિને આધારે કરેલો અનુવાદ પણ સાથે મુકેલ છે.

0 અનુ, પદાન્તે જેવા શબ્દો પ્રક્રિયાની વૃત્તિમાં છાટી દેવાયા છે પણ અર્થની દૃષ્ટિએ જરૂરી જણાતા તેને અનુવાદ કરતી વખતે યોગ્ય સ્થાન આપેલ છે. જેમકે રેફસન્ધિ સૂત્ર : ૧૧
 रोरेलुगदीर्घश्चादि दुतः માં અનુ લખ્યું નથી-તો આ ગ્રંથના વૃત્ત્યર્થમાં અનુ શબ્દ અને તેનું કાર્ય સ્પષ્ટ કરાયેલ છે.

0 દિવઝૌ : સૌ વ્યંજનાન્ત સ્ત્રીલીંગ સૂત્ર-૬*ની જેમ કેટલાંક સૂત્રોમાં વૃત્તિજગ્યાપી નથી તે સ્થિતિમાં અભ્યાસક કે નૂતન અધ્યાપકને આ ગ્રંથ વૃત્ત્યર્થ પૂરો પાડશે.

0 ત્રિ ચતુર સ્તિસ-ચતસ્રસ્વાદૌ-વ્યંજનાન્ત સ્ત્રીલીંગ સૂત્ર-૪ (પ્રક્રિયા અને હેમપ્રકાશ બંનેમાં) વૃત્તિમાં સ્વરાદિ શબ્દ લખ્યો છે-પણ સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન તથા અન્ય પ્રક્રિયા ગ્રંથ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રક્રિયાકાર અથવા મુદ્રણકારે આ શબ્દ સ્ખલનાથી નોંધેલ છે-અભ્યાસક તેને કંઠસ્થ ન કરી એસે તે માટે આ ગ્રંથ તે શબ્દની અપ્રસ્તુતતા પ્રગટ કરે છે.

- 0 પ્રક્રિયામાં કેટલાક સૂત્રો એવા છે કે જેમાં એક કરતા વધારે સૂત્રોની વૃત્તિ અથવા સૂત્ર સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ ન ધરાવતી વિગતો આવેલી છે. તો ત્યાં અભ્યાસક્રમે ગુચ્ચવાળો ન થાય તે રીતે શેષવૃત્તિના અલગ વિભાગમાં આવા સૂત્રોનું પૃથકરણ કરેલ છે. જેમકે રોચ્યઃ સૂત્ર. સ્વરે વા અને રોચ્યઃ બન્નેની વૃત્તિ ભેગી કરી દીધી.
- 0 સ્વરે વા ડ નજી જેવા સૂત્રોમાં કેવળ (ગવાક્ષ) ઉદાહરણ આપીને બીજા સૂત્રને જોડી દેવાયું છે. ત્યાં અનુવાદ કરતી વખતે તે ઉદાહરણનું મૂળ સૂત્ર તથા વૃત્તિ અલગ પાડી ઉદાહરણ સ્પષ્ટ કરેલ છે.
- 0 કેટલાક સૂત્રોમાં અંતર્ગત એવા બીજા સૂત્રો “ કે જેનું સૂત્ર કે વૃત્તિ ” કંઈજ લખ્યા વિના ગોઠવાયા છે. જેમકે વૉષ્ઠૌતૌ સમાસે - કવચિત્ કહીને છોડી દીધું છે. ત્યાં મૂળ સૂત્રો અને વૃત્તિ સિદ્ધ-હેમ વ્યાકરણધારે શોધી અને અનુવાદમાં સ્પષ્ટ સમજ આપેલી છે.

સંદોષમાં કહીએ તો વૃત્તિનો અભાવ, અપૂર્ણ વૃત્તિ, વૃત્તિમાં સ્ખલના, એક કરતા વધુ સૂત્રોની સાથેજ ગોઠવણી, મૂળ સૂત્ર સિવાયના અન્ય સૂત્રો હોય પણ વૃત્તિ નહીં, વૃત્તિ હોય તો સૂત્રો નહીં, ક્યાંક માત્ર ઉદાહરણ હોવા-આવા પ્રકારની પ્રક્રિયાની રચનાને કારણે અભ્યાસમાં પ્રવર્તતિ અનેક સંદિગ્ધતાના નિવારણ માટે પૂરતો પ્રયાસ કર્યો છે.

- 0 સંદર્ભ સાહિત્ય પરથી ન્યાયોની લિંગાનુશાસન પરથી લિંગ નિર્ણયની, ક્યાંક ઉણાદિની એમ પ્રસંગ-ચિત જ્યાં જે જે સંદર્ભ આવશ્યક લાગ્યા તેની મૂળ સંદર્ભ સહિત નોંધ કરાયેલી છે.
- 0 લઘુ પ્રક્રિયાની મૂળવૃત્તિ પણ જેમનીતેમ નોંધી છે. જેથી મૂળ ગ્રન્થને શોધવા જવાની કે બે પુસ્તકો રાખવાની આવશ્યકતા ન રહે.
- 0 ક્યાંક ક્યાંક નામના રૂપોની સાધનિકાઓ પણ આપી છે. જેથી આગળ-પાછળના સૂત્ર સંબંધો સ્પષ્ટ બની રહે.
- 0 વિશેષ સંદર્ભ સાહિત્યનો વિશિષ્ટતાને પણ અનુવાદ કરી સ્થાન આપેલું છે.
- 0 પરિશિષ્ટોની રચના કરી શબ્દરૂપાવલી જેવા વિભાગનો પણ સમાવેશ થયો છે.

આમ આ અનુવાદ ગ્રંથ માત્ર લઘુપ્રક્રિયાનોજ બોધ ન કરાવતા બૃહદ્ વૃત્તિ, ન્યાય સંગ્રહ, ઉણાદિ, લિંગાનુશાસન, ગણપાઠ વગેરેની મદદથી પંચાંગી વ્યાકરણનો બોધ કરાવે છે - જે પ્રક્રિયા ઉપરાંત “માત્ર લઘુવૃત્તિના” અભ્યાસક્રમે પણ ઉપયોગી થાય તેમ છે.

૦ આ અંથનો ઉપયોગ કઇ રીતે કરશો :- (મારા ૫. ચુરુદેવ
શ્રી મુખર્મસાગરજી મ.સા. ની પ્રેરણાથી કેરલાંક દિશાસૂચનો :-

- ૧ અનુક્રમણિકામાં પ્રત્યેક વિષયાંગનો અલગ પ્રકરણ રૂપે ઉલ્લેખ કરી તેમા પ્રક્રિયા કારે દર્શાવેલા મૂળસૂત્રો તથા વળનોંધાયેલા અંતર્ગત સૂત્રોની સંખ્યાની નોંધ અને પૃષ્ઠાંક દર્શાવેલા છે જેના આધારે અલગ અલગ પ્રકરણો શીખવાનું આયોજન થઈ શકશે તેમજ તે-તે પ્રકરણોની આદિમાં વિષયાંગની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરેલ છે. જેના વડે અભ્યાસ મુદ્દો સ્પષ્ટ થશે. જેમકે સન્ધિ વિષયમાં - સ્વર સન્ધિ વગેરેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી પ્રકરણ આરંભેલ છે.
- ૨ મૂળ સૂત્રના ત્રણ ક્રમાંકનો દર્શાવેલ છે. (૧) સૂત્ર પૂર્વે પ્રકરણાનુસાર ક્રમાંક ૧, ૨, ૩..... (૨) સૂત્રની પછી સિધ્ધહેમનો ક્રમ (૩) સૂત્ર પુર થયા બાદ સળંગ ક્રમ દા. ત (૨૧) દ્વન્દ્વે વા ૧/૪/૧૧ અહીં [૨૧] સ્વરાન્ત પૂર્વિંગનો ક્રમ છે ૧/૪/૧૧ સિધ્ધહેમનો ક્રમ છે અને સૂત્રાંતે [૧૧૯] સળંગ સૂત્રનો ક્રમાંક છે. દ્વન્દ્વેવા સૂત્ર છે.
- ૩ સુત્ર પછી સૂત્રપૃષ્ઠકરણ વિભાગ છે. જેમાં પ્રારંભમાં તે સૂત્રના પદોની વિભક્તિ અને વચનનો ઉલ્લેખ છે. પછી સન્ધિ રહિત સૂત્રોની નોંધ છે. આ રીતે પૃથક્કરણ દ્વારા વૃત્તિની મદદ વિના પણ સૂત્ર મદદ અંશે સ્પષ્ટ થઈ જશે. જેમકે કાદિવ્યંજનમ્ નુ કઃ આદિ: [૧.એ] વ્યજ્જનમ્ [૧.એ.] એ પદ એવું પૃથક્કરણ કયું.
- ૪ ત્રીજી વૃત્તિ એવો વિભાગ પ્રક્રિયાકારે લખેલી વૃત્તિ જ દર્શાવે છે. જે હૈમલધુપ્રક્રિયા પુસ્તકની જરૂરિયાત પૂર્ણ કરશે,
[૧] જે સૂત્ર હોય તેની વૃત્તિ [૨] તે સૂત્ર સિવાયના અન્ય સૂત્રોની વૃત્તિ નામમાં વધારાના રૂપે વગેરેને "શેષવૃત્તિ" એવું નામ આપેલ છે.
- ૫ વૃત્યર્થ એવો ચોથો વિભાગ " હૈમ લધુપ્રક્રિયા" ની વૃત્તિ [શેષવૃત્તિ સિવાયની] નો અનુવાદ દર્શાવે છે છતાં જ્યાં મૂળ પુસ્તકમાં વૃત્તિનો અભાવ, અપૂર્ણતા કે તેવી અન્ય સંદિગ્ધતા હોય ત્યાં આ વિભાગ દ્વારા સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનની મદદથી તે વૃત્તિનો સરળ સ્પષ્ટ પુરો અર્થ આપીને સૂત્રનો અવબોધ કરાવેલ છે. જેમકે આમોનામ્વા સ્વરાન્ત પુલિંગ પ૧માં સૂત્રની વૃત્તિમાં માત્ર ઉદાહરણ છે. સુશ્રિયામ ત્યાં અનુવાદમાં પુરો વૃત્યર્થ નોંધ્યો છે.
- ૬ અનુવૃત્તિ વિભાગ કેવળ જિજ્ઞાસુઓ માટે નોંધેલ છે. સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ પરથી પ્રક્રિયાક્રમમાં બનેલા પુસ્તકોમાં અનુવૃત્તિ ક્રમ જળવાતો નથી, પરિણામે કેટલાક સૂત્રો માં નજણાતી આખત વૃત્તિમાં જેવા મજે ત્યારે અભ્યાસકને સંશય થાય કે સૂત્રમાં ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં આ હકીકત વૃત્તિમાં કેમ ? જેમકે ઘોષવત્તિ રેફ સન્ધિ સૂત્ર: ૧૦ માં અતોડત્તિ રોડુ: સૂત્રની અનુવૃત્તિ છે. તેવા સંજોગોમાં અનુવૃત્તિવિભાગમાં નોંધેલ સૂત્રો જિજ્ઞાસુ સંતોષવા દિશા સૂચક બનશે.

૭ વિશેષ વિભાગ - વિશેષ હકીકતો મારેજ છે. [તિતું મૂળનામ 'વિશેષાર્થ' અને ઉદાહરણ વિચારેલું પણ પૂ ગુરુદેવ મુદ્ધમસાગરજી ન્યારે સામ્ય શતક તો અનુવાદ વ્યવસ્થિત કરતાં હતાં ત્યારે તે કાર્ય લખાવનાર જૈન સાહિત્ય વિકાસ મંડળ મુંબઈના પંડિતજી ગિરીશભાઈ સાથે વિચાર વિમર્શ થતાં અવચૂરી કે વિશેષ શબ્દ લખવા તેણે સૂચવ્યું હતું.] સંદર્ભ સચ્ચિ મુજબના સાહિત્ય પરથી સૂત્રો સાથે સંબંધિત પ્રશ્નો, ખુલાસાઓ, વિશેષતા, ન્યાયો, સાધનિકાઓ વગેરેની નોંધ છે. જેના અભ્યાસથી સૂત્રો વધુ સ્પષ્ટ થશે. મારો અવબોધ થશે, સંશયો નિવારવા શક્ય બનશે - છતાં વૃત્યર્થ બરાબર સમજાય પછી આ વિભાગ વાંચવો, કેમકે જે રીતે મધ્યમવૃત્તિ કે આનંદ બોધિની ટીકામાં અવચૂરી છે, અને બૃહન્ન્યાસમાં ન્યા સ. વિભાગ છે. તે રીતે અહીં વિશેષ વિભાગ છે.

આ ઉપરાંત વિશેષ ઉદાહરણો તેમજ સૂત્રમાં આવશ્યક હોવા છતાં પ્રક્રિયા ક્રમ સાથે સંબંધ ન હોવાથી છોડી દેવાયેલા ઉદાહરણોને બૃહદ્વૃત્તિમાંથી લઈને અહીં સ્થાન અપાયેલ છે. જેના વડે સૂત્રના બાકી રહેલા કાર્યક્ષેત્રનો બોધ શક્ય બનશે.

૮ પાદનોંધમાં સંદર્ભ સાહિત્યની પૃષ્ઠાંક સહિત નોંધ છે. જે વિશેષ માહિતી પ્રાપ્તિ માટે અભ્યાસકને મૂળસ્ત્રોત પૂરો પાડશે. પાદનોંધ સૂચક નિશાની -૦-૦-૦-૦-૦-૦ આ રીતે છે.

૯ શેષવૃત્તિ નામક છેલ્લા વિભાગમાં સૂત્ર સાથે સંબંધિત વિશેષ હકીકતો, નામના અન્યરૂપો કે મૂળસૂત્ર ઉપરાંતના અન્ય સૂત્રો હોય તો તેને લગતી વાત કરેલ છે. જે અંતર્ગત સૂત્રો છે તેને આવા [] ચોરસમાં કૌંસમાં સળંગ ક્રમાંક આપી નોંધ્યા છે. જે કે શેષવૃત્તિના સૂત્રોમાં લંબાણ ભયે માત્ર વૃત્યર્થ સિવાય કોઈ વિવેચન કરેલ નથી.

૧૦ પરિશિષ્ટમાંજ કારાદી સૂત્રક્રમમાં સૂત્ર સિધ્ધહેમક્રમ, સળંગ ક્રમાંક આપ્યા છે. તેમજ સિધ્ધહેમ સૂત્રક્રમમાં અધ્યાયાનુસાર વિશ્લેષણ કરી સૂત્રો ગોઠવ્યા છે. જેથી લઘુપ્રક્રિયા કે લઘુવૃત્તિ બંને ભણનારને આ ગ્રંથ ઉપયોગી થઈ શકશે.

આટલીસૂચનાથી સ્વઅધ્યયન શક્ય બને તેવી શુભેચ્છા સહ

મુનિ દીપરત્ન સાગર

આ ગ્રંથમાં ઉપયોગમાં લેવાયેલા કેટલાંક સંક્ષેપો.

૦ પ.પુ. - પહેલો પુરુષ	૧/પ્ર - પ્રથમા વિભક્તિ	સ્વ. - સ્વરાંત
૦ બી પુ - બીજો પુરુષ	૨/દ્વિ. - દ્વિતિયા વિભક્તિ	વ્યં. - વ્યંજનાંત
૦ ત્રી પુ. - ત્રીજો પુરુષ	૩/તૃ. - તૃતીયા વિભક્તિ	પુ - પુલ્લિંગ
	૪/ચ. - ચતુર્થી વિભક્તિ	સ્ત્રી. - સ્ત્રીલિંગ
૦ એ./એ.વ. - એકવચન	૫/પં. - પંચમી વિભક્તિ	નપુ. - નપુંસકલિંગ
૦ દ્વિ./દ્વિ.વ. - દ્વિવચન	૬/ષ. - ષષ્ઠી વિભક્તિ	વ્યા. - વ્યાકરણ
૦ બ/બ.વ. - બહુવચન	૭/સ. - સપ્તમી વિભક્તિ	તત્પુ - તત્પુરુષ
	સં. સંબોધન વિભક્તિ	

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા.

જેમની અનન્ય પ્રેરણા, પરીશ્રમ ઉત્કટ લાગણી, કાર્યબોજ વહન શક્તિ, કૃપા આદિથી આ ગ્રંથ લેખન અને પ્રકાશન શક્ય બન્યા.

પૂ. આ. દેવ. સૂર્યોદયસાગર સૂરીશ્વરજીમ.
જેમણે સંસ્કૃત માર્ગોપદેશિકાનો અભ્યાસ કરાવી વ્યાકરણનો મજબુત પાયો નાખ્યો, જરૂરી પુસ્તકો આપ્યા, સમાધાન આપ્યા

પૂ. આ. દેવ વિજય સૂર્યોદય સૂરીશ્વરજીમ.
જેઓએ પોતાના વિનિત શિષ્ય પૂ. મુનિરાજશ્રી નંદીધોષ વિજયજીને આજ્ઞા કરતા 'ન્યાયસંગ્રહ' ગ્રંથનો સુંદર અભ્યાસ થઈ શક્યો.

પૂ. આ. વિજય યશોદેવ સૂરીશ્વરજી મ.
જેમની વિશિષ્ટ પ્રેરણા અને આશિર્વાદથી સિદ્ધહૃદય વ્યા. ભણાયાં.

પૂ. મુનિરાજ શ્રી જિતરત્ન સાગરજી, પૂ. મુનિરાજ શ્રી મુક્તિરત્ન સાગરજી. પૂ. સાધ્વીજીરમ્યજ્ઞા શ્રીજી જેઓએ પોતાની નોંધપોથીઓ એકાદ વર્ષ જેવા લાંબા સમય માટે પૂર્ણવિશ્વાસથી વાંચવા આપી.

પૂ. મુનિરાજશ્રી નંદીધોષ વિજયજી :- પુરતો સમય આપી, સુંદર છણાવટ પર્વક, ટુંકા સમયમાં ન્યાયસંગ્રહ ગ્રંથ ભણાવ્યો.

નિસ્પૃહી વિદ્વદ્વ્ય પંડિતજી વૃજલાલજી વાલજીભાઈ ઉપાધ્યાય

આ ગ્રંથનું અક્ષરસઃ વાંચન લઈ, તેમના વિશાળ જ્ઞાન અનુભવોથી ગ્રંથને ક્ષતિ રહિત કર્યો. સંશય નિવારવા પત્રોનાં તાત્કાલિક ઉત્તરો આપ્યા, ગ્રંથ રચના પૂર્વે અલ્પ મુલાકાત છતાં પંચાંગી વ્યાકરણનો અભ્યાસતો તેમણેજ કરાવ્યો ગણાય. અનન્ય દૃઢ વિશ્વાસ પ્રેરી સાહિત્ય પ્રવેશ કરાવ્યો, પોતાનો મુકત અભિપ્રાય આપી નિષ્ણાંત છાપ મારી.

પંડિતવયં છબીલદાસજી જેમણે સિદ્ધહેમના સૂત્રોની વિશેષતા
દર્શાવી-સમાસ પ્રકરણ માટે અભિનવ પ્રકાશ પાડ્યો.

પંડિતશ્રી ધીરુભાઈ (મોટા) શ્રી ધીરુભાઈ (નાના) મહાદેવભાઈ આર્ય જેમનાથી સિદ્ધહેમનું જ્ઞાન મળ્યું.

શ્રી ખુશાલભવન જૈનસંઘ-અમદાવાદ

શ્રાવક પંડિતની ૮ માસ માટે સગવડ આપી જરૂરી તમામ પુસ્તકોને ખરીદી આપ્યા, એક ન મળતા પુસ્તકની આપમેળે ઝેરોક્ષ કરાવી, તેમના ઉદ્ધાર દિલ ટ્રસ્ટીઓએ અત્યંત લાગણી પૂર્વક આ ગ્રંથની ઈમારતના સ્તંભો મૂક્યા.

સાધુ ઉપર બહુમાન, વિવેક પૂર્વક વાત કરવાની પદ્ધતિ, સાધુની અનુકુળતાં,-પ્રતિકુળતાં, જરૂરિયાત મુજબ સગવડ કરવાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ-ખુશાલભવન જૈન ઉપાશ્રયના ટ્રસ્ટીઓ જેટલી બહુજ ઓછા સંઘના ટ્રસ્ટીઓમાં હશે. ?

શ્રી લાવણ્ય સૂરિજી જૈનજ્ઞાન મંદિર, તથા અંધરી ગુજરાતી સંઘના જ્ઞાનભંડારે અભ્યાસ માટે પુસ્તકો આપ્યા.

૦ સુશ્રાવક પ્રવિણભાઈ, કાન્તિભાઈ, હર્ષદભાઈ, દિનેશભાઈ, રજનીભાઈ તથા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સહાયક એવા તમામ પૂ. શ્રમણ ભગવંતો તેમજ વ્યક્તિઓ અને સંઘો.

ખાસ કરીને તમામ વહીવટી જવાબદારી નિષ્ઠાપૂર્વક,
કાર્યક્ષમતા અને કાર્યદક્ષતાથી બજાવનાર પ્રવિણભાઈ

આ અભિનવ “હેમ” લઘુપ્રક્રિયામાં આશિર્વાદ - પ્રેરણા
દિશાસૂચન આપનાર તથા શુભેચ્છા પાઠવનાર પૂજ્યશ્રી ઓ.

૦ પૂ. આ. દેવ દેવેન્દ્રસાગર સૂરિજી મ. સા.	૦ પૂ. આ. દેવ વિજય રામચંદ્રસૂરિજી મ. સા.
૦ ” ” કંચનસાગર સૂરિજી ”	૦ ” ” ” ભુવનરાત્ન સૂરિજી ”
૦ ” ” વિજય રામસૂરિજી ” (ડહેલાવાળા)	૦ ” ” ” ઋચકચંદ્ર સૂરિજી ”
૦ ” ” ” જ્યદેવ સૂરિજી ”	૦ ” ” ” જિતેન્દ્ર સૂરિજી ”
૦ ” ” ” સૂર્યોદય સૂરિજી ”	૦ ” ” ” મિત્રાનંદ સૂરિજી ”

પંડિત વૃજલાલ વાલજી ઉપાધ્યાય

પ્રાધ્યાપક
શાંતિભુવન, જામનગર.

(વેદાન્તાચાર્ય)

નિષ્ણૉત અભિપ્રાય

શરીરમાં જેમ મુખ પ્રધાન અંગ છે તેમ સમસ્ત વાક્ય-મયમાં વ્યાકરણ પ્રધાન અંગ છે. વ્યાકરણનું પ્રયોજન જણાવતાં મહર્ષિ પતંજલિએ લખ્યું છે “રક્ષોહાગમલધ્વસંદેહાઃ પ્રયોજનમ્” સંસ્કૃતિની રક્ષા, ઘુર્ધિનો સંસ્કાર-ઉલ્લ, આગમનો ઓધ, અતિસંક્ષેપ એવંસંદેહરહિત થવા માટે વ્યાકરણ ભણવું જોઈએ. આર્યોનો અમરવારસો આજ દિ’ સુધી જે ભાષામાં સચવાયો છે. એ ભાષાનું મૌલિક જ્ઞાન ભારતીયો માટે સવિશેષ આવશ્યક છે.

ચિત્તસ્થ ભાવોને અભિવ્યક્ત કરવાં માટે ભાષા અગત્યનું માધ્યમ છે.

“ દુષ્ટાન્ શબ્દાન્ મા પ્રયુક્તમાહ દુષ્ટાશ્ચ મા મૂમ્ ઇત્યધ્યેયં વ્યાકરણમ્ ” આપણે દુષ્ટ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરીએ અને સ્વયંપણ દુષ્ટ બનીએ નહિં માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન જરૂરી છે. પ્રાચીન ભાષામાં સુવ્યવસ્થિત ભાષા તરીકે સંસ્કૃત ભાષાનું સ્થાન મૂર્ધન્ય છે. સમયાનુસાર વ્યાકરણોની ફિલ્લપ્ટતા, દીર્ઘતા અને અર્થરહિત પાંડિત્યપધ્ધતિનો અનાદર કરીને સર્વશાસ્ત્ર રહસ્યવેત્તા, વ્યાકરણ પ્રબળપતિ કળિકાળ સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચદ્રાચાર્ય

(=iii)

ભાગવંતનું સંસ્કૃત વ્યાકરણ વર્તમાન કાળમાં ગુજરાતમાં એવું પૂજ્ય શ્રમણ વર્ગમાં ઠીક ઠીક પઠન-પાઠનનો વિષય બની રહ્યું છે. આ અતિ આનંદનો વિષય છે. પ્રાચિન પ્રણાલિકા મુજબ અધ્યાય-પાઠ-સૂત્ર સ્વરૂપ વ્યાકરણનું પઠન-પાઠન હતું કિન્તુ મહાન વૈયાકરણી ભદ્રેશ્વરીકૃતિ અષ્ટાધ્યાયી કૃતિની કઠિનતા જાણી તેન સ્થાને પ્રક્રિયા કૃતિનો ઉપયોગ કરી જેમ સિધ્ધાંતકૌમુદી ગ્રન્થની રચના કરી તદ્વત પ્રક્રિયા કૃતિના સાર સિધ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનમાં પણ અલ્પમધ્યમ બુધ્ધિવાળા જિજ્ઞાસુ માટે લઘુ-મધ્યમ-બૃહત્ પ્રક્રિયાગ્રન્થોનું યથાસમય પ્રાકટ્ય થયું. આ બધા ગ્રંથો કેવળ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી નવા ભણનારાને યોગ્ય અધ્યાપક ન મળે તો રુચિ હોવા છતાંય કષ્ટ સાધ્ય બની રહ્યા છે. એ સર્વ વિદિત હકીકત છે.

વ્યાકરણનું જ્ઞાન માતૃભાષામાં અપાય તો ધણું સારું આ વર્તમાનકાળની માગણીને સંતોષવ માટે યદ્યપિ પં. શ્રી શિવલાલભાઈની ત્રણેય બુકો સફળતા પામી રહી છે. કિન્તુ વ્યાકરણનાં ગ્રન્થોનું એટલે લઘુપ્રક્રિયાનું મારી જાણ મુજબનું આ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રકાશન છે.

- એના રચયિતા જામનગરનું સંતાન -

જામનગરની ધર્મપ્રાણ ભૂમિના સંતાન જેમણે સંયમપૂર્વેજ લૌકિક દૃષ્ટિનું કેલેબની ડીગ્રી પર્યાન્તનું જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું યુવાન, બ્રહ્મચારી જન્માન્તરના સુષુપ્ત સંસ્કારોને તક મળતાજ અલૌકિક દૃષ્ટિના પ્રાદુર્ભાવ થયો. લક્ષિતપૂર્ણ શ્રાવક કુળના ગાલિક સંસ્કારો, સાધુસમાગમના યોગ બળે જેઓ ભાગવતી દીક્ષા-જ્ઞાન સ્વીકારી મુનિરાજ બન્યા એ સ્વનામ ધન્ય પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી શુધર્મસાગર.

નિડર-સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ, પોતાના સંયમ જીવનમાં ભણવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં પણ સમુચિત ન ભણાયાનું અહોનિશ દુઃખ હતું જ તથાપિ મુનિ જીવનને વફાદાર જીવન ચર્યામાં સમ્પૂર્ણ તનમયતા સાધી સમય જતાં પોતાના જ સંસારી લઘુબ-ધુ શ્રેણી પૂખ પૂખ ભણેલા હાષ્ટસ્કંલ-કેલેબમાં પ્રાધ્યાપક પદે પહોંચેલા મુવિનિત આ ભાઈ શ્રી પોતાનાજ વડિલબન્ધુના પગલે પગલે 'નિસર્ગાદ્ અધિગમાદ્ વા' મુનિજીવનમાં પ્રવેશ પામ્યા. એ છે નવાનગરની ધન્યધરા વસુધરાના દ્વિતીય રત્ન, દીપકતુલ્ય પ્રકાશ પાથરતુ કુશલબુધ્ધિ રત્ન મુનિશ્રી દ્વીપરત્નસાગર બાળબ્રહ્મચારી—

આ છે ગુરુશિષ્યની બન્ધુબેલડી—

ધણું ધણું ભણેલા હોવા છતાંય સંસ્કૃત ભાષાના અનભિજ્ઞ સુયોગ્ય નિબંધિતને સંસ્કૃત ભાષાનું પર્યાપ્ત જ્ઞાન મળી રહે એવી સ્વગુણની મહેચ્છા, સાધુજીવનની મર્યાદા તજજોનો અભાવ, ખૂબ ખૂબ કઠિનાઈનો સામનો કરીને ઉત્સાહને અભંગ રાખીને મુનિરાજશ્રી દ્વીપરત્ન સાગરજીએ ટુંકા ગાળામાં સ્તુત્ય પ્રગતિ સાધી છે. જેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો.

વ્યાકરણશાસ્ત્રના ગ્રંથોનું ગુજરાતી થાય એ સૌધાનિક રીતે બહુપ્રિય ન હોવા છતાંય જિજ્ઞાસુ ભણનારાઓની કચની-અવદશા સાંભળી-જાણીને અનુકૂલ સામગ્રી સાથેનું યથાર્થ વિવેચન ખરેખર આશ્ચર્ય છે.

આજનાં શૈક્ષણિકયુગને અનુરૂપ વિવિધ રસપ્રચૂર વાનગી સાથેનું પ્રસ્તુત અભિનવ પ્રકાશન જિજ્ઞાસુ-અધ્યેયતૃગણને નિઃશંક ઉપકારક બની રહેશે. આ લઘુપ્રક્રિયા (વ્યાકરણ)નું કેવળ ભાષાન્તર માત્ર નથી તેનાથી ઠીક ઠીક વિશેષ છે.

સહી

પં. વ્રજલાલ વાલજી ઉપાધ્યાય

[xiv]

[એક ભ્રામક માન્યતા નું નિરસન]

લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે યુક નહીં

કેટલાંક વિદ્વાન પદસ્થો, શ્રાવક પંડિતો વગેરે એવો મત ધરાવે છે કે લઘુપ્રક્રિયાનો અભ્યાસ હવે નિરર્થક છે. કેમકે લઘુપ્રક્રિયા માત્ર બે યુકથી વિશેષ કંઈ નથી પણ હૈમ સંસ્કૃત પ્રવેશિકા પ્રથમા અને મધ્યમાં કે માર્ગાપદેશિકા અને મદિરાન્ત પ્રવેશિકા કરતાં હૈમ લઘુપ્રક્રિયામાં નીચેની વિશેષતાઓ છે.

- ૧ યકન્ત પ્રક્રિયા, યક-લુપ્ત પ્રક્રિયા તથા નામધાતુ પ્રક્રિયાનો ઓષ થાય છે
- ૨ તદ્ધિત પ્રત્યયોની (મુખ્ય તથા અંતર્ગત કુલ ૩૬૦ જેટલા સૂત્રો દ્વારા) વ્યવસ્થિત વિભાગીકરણ સહિત ચર્યા
- ૩ ખસો જેટલા સૂત્રો દ્વારા કૃદન્ત પ્રક્રિયાની ઝીણવટ ભરી છણાવટ.
- ૪ સૂત્રોના અંતર્ગત રહસ્યોને પ્રગટ કરતી પરિભાષાઓનું સ્પષ્ટીકરણ
- ૫ ધાતુઓની અનુબંધ સાથે રજૂઆત - દા ત કથળ માં જૂ અનુબંધ (૧૦) ચુરાદિ ગણ ચૂચવે છે, કુષ્ઠ માં ચૂ અનુબંધ (૪) દિવાદિ ગણ સૂચવે છે.
- ૬ ધાતુ પારાયણના ક્રમાનુસાર ધાતુઓનું જ્ઞાન - જે ધાતુરત્નાકર આદિ જોવામાં તથા “ ધાતુપાઠ ” તૈયાર કરવામાં મદદરૂપ બને છે.
- ૭ સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસનના અભ્યાસ માટે સૂત્રોનું યોગ્ય તાદાત્મ્ય.
- ૮ બે યુકમાં માત્ર ૮૦૦ જેટલા સૂત્રોનો સમાવેશ થાય છે, લઘુપ્રક્રિયામાં લગભગ ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦ જેટલા સૂત્રો સમાયા છે. જેથી યુક કરતાં ખમણાં સૂત્રોનું જ્ઞાન થાય છે.
- ૯ લગભગ પોણાત્રણસો જેટલા ધાતુઓનું ધાતુરત્નાકરના ભાગોમાં થયેલ વિભાજન મુજબની પ્રક્રિયાઓ અનુસાર જ્ઞાન - સમજ.
- ૧૦ સંસ્કૃત માધ્યમના પ્રયોગ દ્વારા સંસ્કૃત વાંચન ક્ષમતાની ખીલવણી.

બે યુક એ “ગ્રામર - ટ્રાન્સલેશન મેથડ” અનુસાર તૈયાર થયેલ પુસ્તક છે. જે સંસ્કૃત ભાષાને

વ્યવહારમાં પ્રયોજવાની પ્રાથમિક ભૂમિકા રૂપ છે. તેની અને પ્રક્રિયા વ્યાકરણની તુલનાજ અસ્થાને ગણાય.

વળી કેટલાંક માને છે કે લઘુવૃત્તિ ” [સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન એટલે લઘુવૃત્તિ-માત્ર એવો ભ્રમ પ્રવર્તે છે.] જ લણવી જોઈએ પ્રક્રિયા નહીં - મુર્ધન્ય વિદ્વાનોને જ્ઞાત હશે જ કે લઘુવૃત્તિ એ પૂર્ણાન્ત નથી પણ પૂર્ણતા તરફ ગતિ કરાવતો અન્થ છે લઘુપ્રક્રિયાની જેમ લઘુવૃત્તિ એ પણ માત્ર નિદર્શન અન્થ છે. એટલેજ આ અનુવાદ અન્થમાં બૃહવૃત્તિ, ન્યાયસંગ્રહ, લિંગાનુશાસન જેવા અન્થોના અવતરણો લીધાં છે. લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે યુક માનીને લઘુવૃત્તિ તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરતાં વિદ્વાનોને એટલીજ વિશ્તિ કે જો સિદ્ધહૈમનું સુવ્યવસ્થિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એજ એક માત્ર લક્ષ્ય હોય તો બૃહવૃત્તિ ના સ્પષ્ટ જ્ઞાન અને સમજ વિના માત્ર લઘુવૃત્તિનું અધ્યાપન અથવાતો માત્ર લઘુવૃત્તિના અભ્યાસથી વ્યાકરણનો પૂર્ણ ઓષ થયાની માન્યતા એ પણ લઘુપ્રક્રિયા એટલે માત્ર બે યુક જેવાજ ભ્રમ છે. એ વાત નિર્વિવાદ સ્વીકારવી રહી.

ખંભાતમાં પંડિતવચી છબીલદાસજી એ સાધુના દૃષ્ટાંત થકી કહેલું કે “લઘુવૃત્તિ લખ્યા બાદ એમ થાય કે (અર્થ મુજે કુછ નહીં આતા) હવે મને વ્યાકરણમાં કંઈ ખબર નથી પડતી તો માનવું તેઓ સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન વિશે કંઈક જણાતા થયા છે.

મુનિ દીપરતન સાગર

પ્રકાશકનું નિવેદન

લગભગ હજાર વર્ષ પૂર્વે કવિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવંતે રચેલ સિદ્ધલેખવ્યાકરણને, લગભગ સવા ત્રણસો વર્ષ પૂર્વે પ્રક્રિયા રૂપે ફેરવ્યા પછીનું સંદર્ભ - વિવરણ સહિતનું આ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રકાશન છે જે કિલોસોફી સાથે ગ્રેજ્યુએટ થયેલા અમારા પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી સુધર્મસાગરજી મ.સા. ની અનન્ય પ્રેરણા - અંત કરણ પૂર્વકની ભાવના/લાગણી તથા તેમના શિષ્ય પૂજ્ય મુનિ દીપરત્નસાગરજીની મહેનતનો પરિપાક છે.

આપના કરકમલમાં આ અભિનવ લઘુપ્રક્રિયા મુક્તા અમે અત્યંત આનંદ અનુભવીએ છીએ. આ વ્યાકરણના અભ્યાસથી પદસિદ્ધિનું શુદ્ધ જ્ઞાન પામી શાસ્ત્રના અર્થની વિચારણા-ચિંતન, મનન દ્વારા પરંપરાએ શાશ્વત સુખને પામો એજ શુભેચ્છા.

પુસ્તક પ્રકાશનમાં અત્યંત ઉપયોગી બનેલા એને તન મન ધનથી સહકાર આપનારા સર્વશ્રી કાન્તિભાઈ, દિનેશભાઈ, રજનીભાઈ, હસુભાઈ, વિરૂભાઈવહીવટી કાર્યવાહીમાં મદદરૂપ બનેલ મહેન્દ્રભાઈ અમરીપભાઈ ઉદાર હાથે ફાળો આપનાર જામનગર જૈન સંઘ સમસ્ત મુદ્રણ કાર્યમાં પ્રથમ વખત આવડું કામ ઉપાડનાર અને મુદ્રક કરતાં શ્રાવક તરીકે વિશેષ સેવા આપનાર શિરીપભાઈ, સમયની પરવા વિના મુદ્રણમાં અત્યંત નિયમિતતા અને કાળજી દાખવતા હજનભાઈ, લગભગ એકલે હાથેજ કમ્પોઝીટી જવાબદારી - લાગણી પૂર્વક બજાવનાર ચંદુભાઈ પટેલ - જોતપુરની જવાબદારી માંથી કેટલુંક કામ પુરૂ કરી દેનાર કાદરભાઈ તથા કાર્ય અપૂર્ણ ન રહે તે માટે રાજીને નાની વયે ત્રણચાર ફર્માની જવાબદારી સોંપી ગોવિંદ પ્રેસના પ્રતાપભાઈએ મુદ્રણ ઉપરાંત (વૈષ્ણવ ધર્મી હોવા છતાં) આધારિક જેવી દર્શાવેલ ભક્તિ - આઈન્ડિંગ પ્રીન્ટિંગ અંગે આપેલા વિશિષ્ટ સૂચન તથા માર્ગદર્શન અને છેલ્લે આઈન્ડિંગ માટે શિવજી ઉપરની તીવ્ર શ્રદ્ધા ધનવતા દિલિપભાઈ દરબાર તથા હજનભાઈએ જે પરિશ્રમ કર્યો છે. તે અવિસ્મરણીય બની રહેશે.

આ પુસ્તકકનું સર્વાંગી નિરીક્ષણ કરી વિદ્વદ્ભોગ્ય બનાવનાર નિસ્પૃહી પૂ. પંડિતજી વ્રજલાલજી ઉપાધ્યાય
—સૌના આભાર સહ,

અભિનવ શ્રુતપ્રકાશન વતી,
પ્રવીણચંદ્ર જે. મહેતા
જામનગર.

તા. ક. મુદ્રક, પ્રકાશક તથા સંપાદકને પ્રથમ જ આવો ભગીરથ કાર્યનો અનુભવ હોવાથી ક્ષતિઓ રહી હોવા સંભવ છે - શુદ્ધિપત્રક તો બનાવેલ છે છતાં મુજ્જ વાચકોની ક્ષમાયાચના સહ

અભિનવશ્રુત પ્રકાશન

कलिकाल सर्वज्ञ पू. हेमचन्द्रसूरिभ्यो नमः
पू. महोपाध्याय विनयविजयजी गणिवरेभ्यो नमः

○ अर्हम् ○

● संज्ञा अधिकार ●

सभम विषयना अल्यासभां जे चौकस पढानो उपयोग करवाभां आवे तेने संज्ञा कडेवाभां आवे छे. विद्यार्थी जेम जेम ग्रन्थ अल्यासभां आगण वधे तेभतेम अल्यासभां आवती हुकिकेतोने सभल शके ते भाटे आवी संज्ञा सूचिने उपयोग थाय छे. तेथी ग्रन्थकारे अर्ही पछु व्याकरणुना आरंभे स्वर संज्ञा, ईस्व-दीर्घ संज्ञा, व्यंजन-विसर्ग संज्ञा, धोष-अधोष संज्ञा, पद-वाक्य-नाम-अव्यय संज्ञा वगैरे रूप्य करैल छे.

प्रथम त्रले सूत्रो भा० औदन्ताः स्वराः १/२/४ सूत्रथी संज्ञा अधिकार शर थाय छे.

परमात्माने नमस्कार करीने आलखवोना भोधनी सिद्धि भाटे श्री सिद्धहेम व्याकरणुने अनुसरता प्रक्रिया व्याकरणुनी हुं रच्यना कइ छुं. (१).

शब्दरूप समुद्रभां यंद्रसमान, जगतभां प्रसिद्ध कीर्तिवाणा श्री हेमचन्द्रसूरि अने हेम-व्याकरणुने नमस्कार थाओ. (२).

शास्त्रकार (हेमचंद्राचार्य) प्रारंभभां विघ्नना नाशने भाटे अने शिष्टाचार इपे परमेष्ठिने नमस्कार करवा पूर्वक भाव भंगल करै छे. अर्हम्

સંજ્ઞા અધિકાર

સૂત્ર : (૧) અર્હમ્ ૧/૧/૧*

★ વૃત્તિ :— અર્હમિત્યક્ષરં ધ્યેયં, પરમેશ્વર વાચકમ્ શાસ્ત્રાદૌ પઠતાં ક્ષેમ વ્યુત્પત્યમ્બુદયપ્રદમ્.

卐 વૃત્યર્થ :— ભણનારને 'કલ્યાણને માટે, યુત્પત્તિજ્ઞાન તથા અભ્યુદયને આપનાર પરમેશ્વર-પરમેષ્ટિના વાચક 'અર્હમ્' અક્ષરનું શાસ્ત્રની આદિમાં ધ્યાન ધરવું જોઈએ.

★ અનુવૃત્તિ :—

卐 વિશેષ : અર્હમ્ એ પ્રમાણે અવ્યય અક્ષર છે. અક્ષર એટલે કદી નાશ નહીં પામનાર તેવું. અર્હમ્ એ પરમોત્તમ સ્થાને રહેલો મુક્ત દશાને વરેલો એવા 'પરમેશ્વર' અર્થનો વાચક છે.

૧. ક્ષેમ :— કલ્યાણ તથા વિધનના અભાવ માટે
 ૨. વ્યુત્પત્તિ :— શબ્દ-અર્થનું પરિજ્ઞાન
 ૩. અભ્યુદય :— પાણ્ડિત્ય અને ઇચ્છિત પ્રતિષ્ઠા રૂપ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ
- અર્હમ્ એ "મંગલ સૂત્ર" છે. જૈન દર્શનમાં આ શબ્દ પૂજનીય અર્થમાં સુવિખ્યાત છે. યુદ્ધ દર્શનમાં યુદ્ધ માટે અરહત્ શબ્દ છે. ખીળ અર્થમાં અ કાર એ વિખણનો, ર કાર એ બ્રહ્માનો, હ કાર એ શંકરનો વાચક છે. આમ સર્વ ધર્મના અનુયાયીને ઇષ્ટ એવા મંગલરૂપ શબ્દને સૂત્રમાં અહીં યોજ્યેલ છે.

[૧]

(૨) સિદ્ધિ: સ્યાદ્વાદાત્ ૧/૧/૨

★ વૃત્તિ :— શબ્દાનાં જ્ઞાતિનિષ્પત્તી સ્યાતાં સ્યાદ્વાદ દર્શને શબ્દે જ્યેકાન્તતોનિત્યેડનિત્યેવા તદ્વદ્યકુલ: તત્રાદૌવ્યવહારાથ, સંજ્ઞાં વિશતિશાસ્ત્રકુલ

卐 વૃત્યર્થ :— (સ્યાદ્વાદથી સિદ્ધિ થાય છે.) અને શબ્દને એકાન્તે નિત્ય કે એકાન્તે

*સૂત્રની પછીનો અંક ૧/૧/૧ સિદ્ધિ હૈમ વ્યાકરણનો ક્રમ દર્શાવે છે. ૧ પહેલો અધ્યાય, ૧ પ્રથમ પાદ, ૧ પહેલું સૂત્ર પહેલા અધ્યાયના પ્રથમ પાદનું પહેલું સૂત્ર એમ સમજવું

અનિત્ય જ ગણીએતો શબ્દની 'જ્ઞાપિત' કે 'નિષ્પત્તિ' કયાંથી થાય (એટલે કે ન થાય) પણ સ્યાદ્વાદ દર્શનથી શબ્દોની જ્ઞાપિત અને નિષ્પત્તિ થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :—

卐 વિશેષ : આ અધિકાર સૂત્ર છે. સમગ્ર વ્યાકરણના કોઇપણ પ્રયોગમાં આ પાચાતું સૂત્ર છે. આ સૂત્ર વ્યાકરણ પોતાના અધિકારનું જ્ઞાન કરાવે છે. વર્ણકે શબ્દની અનેક સંજ્ઞા, હ્રસ્વ દીર્ઘાદિ વિધિ, વિશેષણ-વિશેષ્ય ભાવ, શબ્દાર્થ સમ્બન્ધ, વાચ્ય-વાચકતા સિદ્ધિગ્યવસ્થા આદિ સમગ્ર પદાર્થોની સિદ્ધિ આ સિદ્ધાન્ત પરજ નિર્ભર છે.

સ્યાદ્વાદ એટલે અનેકાન્તવાદ પ્રત્યેક વસ્તુ વિવિધ પાસાંથી સભર છે. તત્સંબંધિ વિચારણા પણ અનેક રીતે થઇ શકે. પરંતુ તેમાં વ્યવહારોપયોગી કોઇ ચોક્કસ પાસાંને તત્સંબંધિ કોઈ ચોક્કસ વિચાર સાથે તુલનાત્મક રીતે પ્રાથમિકતા આપી. પ્રસ્તુત વ્યવહારની સિદ્ધિ જે નિયમ વડે થાય તેવું નામ સ્યાદ્વાદ કે અનેકાન્તવાદ.

વસ્તુના વિવિધ પાસાં એટલે દા.ત. ક વર્ણ. આ વર્ણનો વિચાર અથોપ સ્વરૂપે, માત્ર વ્યંજન રૂપે, કંઠ્ય વર્ણ તરીકે વગેરે થઇ શકે છતાં રેફ સન્ધિ પ્રકરણ સૂત્ર : ૪ : ૨: પદાન્તે વિસર્ગસ્તયો: લાગે ત્યારે ક ની વિવક્ષા અથોપ રૂપે થાય સૂત્ર : ૧૫ એતદ્વચ વ્યંજને...લાગે ત્યારે કની વિવક્ષા માત્ર વ્યંજન રૂપે થાય

૧ શબ્દની નિત્યાનિત્યતા વિચારીએ તો શબ્દ પોતાની રીતે નિત્ય છે. પણ શબ્દ તત્તનુ રૂપાંતર થતાં તે અનિત્ય અને છે. દા.ત અક્ષનકહિની સન્ધિ નિયમાનુસાર અક્ષૌહિણી શબ્દ અને છે. વ્યાકરણ નિયમાનુસાર આ શબ્દ નિષ્પત્ત થયો કહેવાય.

અનુક્રમનું રૂપાંતરિત સ્વરૂપ ઝો છે આમ શબ્દ નિષ્પત્ત થાય ત્યારે નિત્ય છે અને રૂપાંતર પામે ત્યારે અનિત્ય છે. સ્યાદ્વાદ જણાવે છે કે, શબ્દ નિત્ય પણ છે, અનિત્ય પણ છે

૨ ઋષ્ટિ નિષ્પત્તિ :- શબ્દના માત્ર નિત્ય પાસાંનો વિચાર તે ઋષ્ટિ અને અનિત્ય પાસાંનો વિચાર તે નિષ્પત્તિ, ઋષ્ટિ-જ્ઞાન, નિષ્પત્તિ સિદ્ધિ.

શેષવૃત્તિ :- તત્ત્વાદૌ... (અહીં સંજ્ઞા સૂત્રની પ્રસ્તાવના છે.) પ્રારંભમાં વ્યવહાર માટે શાસ્ત્રકારે (હૈમચન્દ્રાચાર્યે) સંજ્ઞા પ્રકરણ બતાવેલ છે. તે આ પ્રમાણે

[૨]

: સંજ્ઞા-સૂત્રો :

(૩) ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ ૧/૧/૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- ઔત્ અન્તાઃ (૧-ખ.)

સ્વરાઃ *(૧-ખ.) એ ૫૬

★ વૃત્તિ :- ઔકારાન્તા અકારાયાઃ સ્વરા વર્ણાશ્વતુર્દશ અ આ ઈ ઈં ઉ ઊ ઋ ઋઠ્ઠ્ ઌ ઌં ઐ ઐં ઔ ઔં

* (૧-ખ) અહીં પ્રથમના ૧, ૨ વગેરે અંક પ્રથમા-દ્વિતીયાદિ વિભક્તિ સૂચવે છે પછીના એ-દ્વિ-ખ વગેરે વચન સૂચવે છે. જેમ કે ખ-ખલુવચન

*સંજ્ઞા સૂત્ર :-

સૂત્ર એટલે અર્થ અક્ષરો વડે બહુ અર્થને ગુંથે તે, સૂત્રના દશ પ્રકારો છે :- (હૈમચન્દ્રાણુ) શાસ્ત્રન સુધા -૫.૪૫૭)

(૧) સંજ્ઞા સૂત્ર :- અમુક સંકેત અમુક ચોક્કસ ખાખતોનો ગ્રાહક છે એવું જ્ઞાન અથવા આ શબ્દની અમુક અર્થમાં શક્તિ છે તેવો નિયમ કરાવતું સૂત્ર ઘ.ત. ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ

(૨) પરિભાષા સૂત્ર :- શાસ્ત્રકાર સ્વેચ્છાએ જે સંકેત વિશેષ કરે તે પરિભાષા (અહીં પ્રક્રિયામાં પ્રકરણઃ ૨ પરિભાષા અંગે જ છે) ઘ.ત. ૭/૪/૧૦૮ પદ્મચમ્યા નિર્દિષ્ટેપરસ્ય પદ્મચમીયા નિર્દેશ હોય તો પરને લાગે

(૩) અધિકાર સૂત્ર :- પોતાના દેશમાં વાક્યનું રહિત પણું છતાં ઉત્તર સૂત્રમાં એક વાક્યતાથી વાક્યાર્થના ઓધનું જે જનક સૂત્ર (હવે પછીના અમુક સૂત્ર કે વિભાગ સુધી આ અધિકાર સમજવા તે દર્શાવતું સૂત્ર) ઘ.ત. સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત

卐 પુરુષયઃ — અ કારથી માંડીને ઔ કાર સુધીના ૧૪ વર્ણો સ્વર કહેવાય છે. (તેની “સ્વર સંજ્ઞા” થાય).

સ્વરોઃ :- અ આ ઈ ઈં ઉ ઊ ઋ ઋઠ્ઠ્ ઌ ઌં ઐ ઐં ઔ ઔં

卐 વિશેષ :- સ્વર :- સ્વયમ્પ્રાજન્તે ઇતિ સ્વરાઃ પોતાની મેલેજ શોભે છે પ્રકારો છે અને પૂર્ણ છે તે ૦ ખ.વ. કેમ? ઔદન્તાઃ, અહીં બહુવચનનું ગ્રહણ પ્લુત સંજ્ઞાને આવરી લેવા માટે છે. (સ્વરના ત્રણ ભેદ છે. હ્રસ્વ-દીર્ઘ-પ્લુત-તદ્ ઉપરાંત એક વર્ણના ધણા ભેદો છે. તેનો સંગ્રહ બ વ થી થઈ જશે.)

(૪) વિધિ સૂત્ર :- સાક્ષાત્ લક્ષણું સંસ્કારક છતાં સાધુત્વ પ્રકારક ઓધનું જે જનક હોય તે સૂત્ર (અત્યંત અપ્રાપ્તિમાં જે આરંભ કરાય તે વિધિ)

ઘ ત. ઇવળાંદે રસ્વે સ્વરેથી ઈનો ય વગેરે થાય તે વિધિ (૫) પ્રતિષેધ સૂત્ર :- પ્રાપ્તિનો પરિહાર (નિષેધ) કરનારું જે સૂત્ર ઘ.ત. ન સ્તં મત્તર્થે

(૬) નિયમ સૂત્ર :- ખીજાની નિવૃત્તિનું ફલપણું છતાં સિદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર સૂત્ર ઘ.ત. નામ સિદ્ધયવ્યવજને । (સિદ્ધે સતિ આરમ્ભો નિયમાર્થમ્)

(૭) વિકલ્પ સૂત્ર :- (પક્ષાન્તર સ્વીકાર) ભાવ અથવા અભાવનું વિધાયક સૂત્ર જેમકે સૌ નવે તૌ ૧/૨/૩૮ કલ્પતિ હસ્ત્વો વા ૧/૨/૨

(૮) સમુચ્ચય સૂત્ર :- પરસ્પર અપેક્ષા રહિત જે અનેક તેનું એકમાં જે અન્વયતે સમુચ્ચય અથવા તેા પૂર્વાપર સંગ્રહ ઘ.ત. અહૌંચ ૧/૪/૩૯

(૯) અતિદેશ સૂત્ર :- આરોપને જણાવનાર સૂત્ર વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે કહી શકાય કે, સંજ્ઞા સૂત્ર (૧/૧)ના છેલ્લા ચાર સૂત્રો અતિદેશ સૂત્ર છે.

ઘ.ત. ક્ત્યતુ સંજ્ઞાવત્ (સામ્ય વિધાન તે અતિદેશ) (૧૦) અનુવાદ સૂત્ર :- વિધાન કરાએલાનું જે ફેર વિધાન કરવું તે અથવા શબ્દશઃ પુનરુચ્ચારણ જેમ કે, અ ઈ ઉ વર્ણસ્યાન્તે ડુનાસિકોડનીદાદેઃ ૧/૨/૪૧ અહીં ફેર દે દ દ્વિવચનમ્ ૧/૨/૩૪નો અનુવાદ છે.

ને ધ :- અભ્યાસ દરમ્યાન સૂત્ર ભણતાં તે કયા પ્રકારનું સૂત્ર છે તેની વિચારણા કરવી.

ઔત્ માં ત ઉચ્ચારણ માટે જ છે ત કાર ઔની કથનીયતા મુખ્ય કરે છે, તે ન હોય તો સન્ધિનો લય રહે ક્ષેત્ર :— ૧/૨/૨૧ ઇ વર્ણદિરસ્વે સ્વરે યરવલમ્ વગરે સૂત્રોમાં પ્રાપ્તિ થયો.

[૩]

(૪) एक द्वि त्रि मात्रा ह्रस्व दीर्घप्लुताः १/१/५

★ સૂત્રપૃથ :— एकद्वित्रि मात्रा (१-५.)

स्व दीर्घप्लुताः (१-५.) ये पद

★ વૃત્તિ :— मात्रा काल विशेषः

एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो, द्वि मात्रो दीर्घ उच्यते प्लुतः स्वरस्त्रिमात्रः स्याद् व्यञ्जनं चार्धं मात्रकम् अ इ उ ऋ लृ इति ह्रस्वाः । आ ई ऊ ऋ लृ ए ऐ ओ औ इति दीर्घाः । आ३ ई३ इत्यादि प्लुताः ॥

“दुरादामन्त्रणे प्रश्ने प्रश्नाख्यानेचभत्सने संमत्यासृद्योकोपादौ, यथायोगं स्वराः प्लुताः”

स चैकैकस्त्रिधोदात्तोऽनुदातः स्वरितोऽपि च

षोढा च सानुनासिक निरनुनासिका इति

उच्चैर्नोच्चै समवृत्त्यो, श्वायमाणाः स्वराः क्रमात्

उदात्ताश्चानुदात्ताश्च, स्वरिताश्च भवन्त्यमी

मुखनासोश्वायमाणा, वर्णः स्यात्सानुनासिकः

मुखेनैवोश्वायमाणा, रव्यातो निरनुनासिकः

प्रत्येकमित्य वर्णाद्याः पञ्चाष्टादशधा स्मृताः

सन्ध्यक्षरं द्वादशधा, ह्रस्वषड्भेदवर्जितम्

दीर्घषड्भेदवर्जितलृकारोपि द्वादशधेति पाणिनीयाः

卐 વૃત્ત્યથ' :— मात्रा (शब्दना उच्यारण्य माटे) समय विशेषतुं मापक છે. યોલાતાં એક માત્રા જેટલો સમય લાગે તો હ્રસ્વ, બે માત્રા જેટલો સમય લાગે તો દીર્ઘ અને ત્રણ માત્રા જેટલો સમય લાગે તો પ્લુત સ્વર કહેવાય છે. અને બે અડધી માત્રા જેટલો સમય લાગે તે વ્યંજન કહેવાય

હ્રસ્વ સ્વર (૫) અ ઇ ઊ ઋ લૃ

દીર્ઘ સ્વર (૯) આ ई ऊ ऋ लृ ए ऐ ओ औ

પ્લુત સ્વર આ ३ ई ३ વગરે બધાં

વ્યંજન - અર્ધમાત્રા વાળા હોય છે.

(અહીં પ્રાસંગિક નિર્ણય માટે જણાવેલ છે.)

*સ્વર પ્લુત થવાના કારણો :-

૧. દૂરથી યોલાવવામાં (દા.ત. ઓ દેવદત્ત અહીં આવ) પ્રશ્ન કરવામાં-પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં કોપ વડે દંડ કરવામાં ૨. સંમતિ આપવી, ઈર્ષ્યા, કોપ કરવામાં સ્વર પ્લુત થાય છે.

હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત દરેકના ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત એમ ત્રણ-ત્રણ પ્રકારો છે. તે ત્રણેના સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક એમ બે-બે પ્રકારો છે.

[૩×૩×૨=૧૮ પ્રકાર]

વ્યાખ્યા :-

ઉદાત્ત :- ઉચ્ચેથી યોલાતો સ્વર ઉદાત્ત કહેવાય

અનુદાત્ત :- નીચેથી યોલાતો સ્વર અનુદાત્ત કહેવાય.

સ્વરિત :- સમાન વૃત્તિથી યોલાતો સ્વર સ્વરિત કહેવાય

સાનુનાસિક :- મુખ અને નાસિકાથી યોલાતો વર્ણ સાનુનાસિક કહેવાય.

*સિદ્ધ હેમ વ્યા. માં સૂત્ર ૭/૪/૮૯થી ૭/૪/૧૦૨ કુલ ૧૪ સૂત્રો પ્લુત સંજ્ઞાનું વિધાન કરે છે.

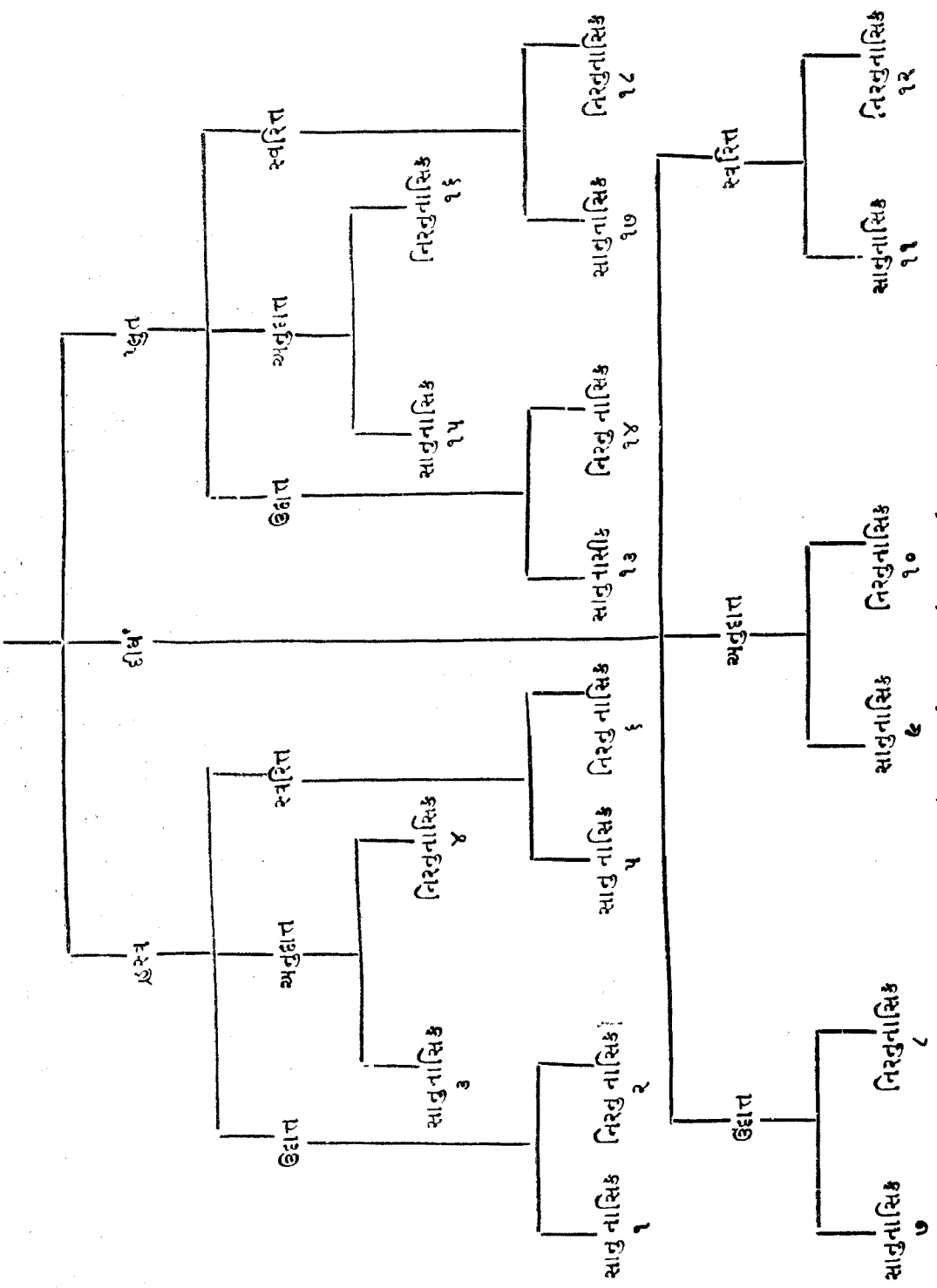
૧૧. દૂરથી યોલાવવું :- ૭/૪/૯૯ દુરાદ આમન્ત્ર્યસ્ય ગુરુઃ વા ઈકઃ અતન્ત્યઃ અધિ લ્લુત દૂરથી યોલાવવા સામાન્ય કરતા વિશેષ પ્રયત્ન કરાય ત્યારે યોલાનારને સંશય રહે કે માતૃ યોલેલ સાંભળશે કે કેમ? અહીં અન્ય સ્વર વિકલ્પે પ્લુત થાય છે [૧]

૧૨. પ્રશ્ન પ્રશ્નોત્તર :- સૂત્ર ૭/૪/૯૮ પ્રશ્ને ચ પ્રતિપદ્મઃ પ્રશ્ન પૂછાયેલ અને ઉત્તર અપાયેલ વાક્યનો અન્ય સ્વરે વિકલ્પે પ્લુત થાય છે [૨]

૧૩. કોપવડે દંડ :- સૂત્ર ૭/૪/૯૦ મત્સને પચાયેણ કોપ વડે દંડ વાળા વાક્યમાં આમ ગ્ય પદ બે વાર યોલાય છે. બે વાર યોજતા આગલા કે, પાછલા પદનો અંત્ય સ્વર વિકલ્પે પ્લુત થાય છે [૩]

૧૪. સંમતિ-ઈર્ષ્યા-કોપ ૭/૪/૯૬ સમ્મતિ અસૂયા કોપ કૃત્સનેષુ આદ્યામન્ત્ર્યમાદૌ સ્વરેષુ અન્ત્યશ્ચ પ્લુતઃ સંમતિઃ કાય માં અભિમતિ કે આદર, ઈર્ષ્યા/અસૂયા ખીજના ગુણ સહન ન કરવા, કોપઃ ગુસ્સો, નિંદાએ ચારે અર્થોમાં આદિ પદ બેવડાય છે. પદના અન્ય સ્વરનું પ્લુત ઉચ્ચારણ વિકલ્પે થાય છે [૪]

સ્વરના ભેદો દા.ત. બ વર્ણ

આ રીતે ૩ વર્ણ ૩ વર્ણ ૩ વર્ણ ૩ વર્ણના ૧૮-૧૮ ભેદો થાય

નિરનુનાસિક :- માત્ર મુખેથી જ બોલાતો વર્ણ
નિરનુનાસિક કહેવાય.

આ રીતે પ્રત્યેક પાંચે વર્ણના (અ
વર્ણ, ઊ વર્ણ, ઈવર્ણ, ઋ વર્ણ, ૠ વર્ણના)
અઠાર અઠાર ભેદો થાય છે. જેમ કે. (ભુઓ પૃ.૫)
સન્ધ્યક્ષરો ઊસ્વ ન હોવાથી ઊસ્વના છ
ભેદ વર્ણને આર-આર ભેદો થાય છે.

મતાંતરે પાણીની વ્યાકરણના મતે લૃ દીર્ઘન
હોવાથી લૃ વર્ણના પણ ઊસ્વ અને પ્લુત
મળીને ૧૨-૧૨ ભેદો થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- સૂત્ર ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ ૧/૧/૪

❧ વિશેષ :- અ વર્ણાદિના ૧૮-૧૮ ભેદ
વૃત્તિમાં જણાવ્યા તે મુજબ પ્લુતના છ ભેદનું જ
વિધાન છે. જેમકે (૧). સાનુનાસિક ઉદાત્ત પ્લુત
(૨). નિરનુનાસિક ઉદાત્ત પ્લુત વગેરે તે જ રીતે
પ્લુત ના એ ભેદ અપ્રસિદ્ધ છે

* (૧) ઊસ્વાકાર પ્લુત (૨) દીર્ઘાકાર પ્લુત
૦ ઊસ્વાકૃત્ય અ ઃ ઇ ઃ ૠ ઃ ઋ ઃ ૠ ઃ
દીર્ઘાકૃત્ય આ ઃ ૠ ઃ ઋ ઃ ૠ ઃ ૠ ઃ ૠ ઃ ં ં ં ં
આ ઊસ્વાકૃત્ય તથા દીર્ઘાકૃત્ય સ્વરોના પણ ઉદાત્તાદિ
છ-છ ભેદ થાય (જેમકે ઊસ્વાકૃતિ સાનુનાસિક
ઉદાત્ત પ્લુત) — સૂત્ર વિધિમાં પ્લુતના ઊસ્વદીર્ઘ
ભેદનો ઉપયોગ શો? ૦ દીર્ઘાકાર પ્લુતને લાગેલું સૂત્ર
ઊસ્વાકાર પ્લુતને ન લાગે “ભુઓ વ્યજન સન્ધિ સૂત્ર
પ્લુતાદ્વા ૧/૩/૨૮”

૦ એક દ્વિ ત્રિ માત્રાઃ એ પદ ઉદેશ રૂપ વચન છે. હ્રસ્વ
વીર્ધ પ્લુતાઃ એ વિધેય રૂપ વચન છે. જ્યાં જ્યાં ઉદેશ
રૂપ વચન અને વિધેય રૂપ વચનમાં વિભક્તિ વચન
સંખ્યા સમાન હોય ત્યાં ત્યાં તેમનું વિધાન અનુક્રમે
સમબળુ. એટલે કે, એક-હ્રસ્વ દ્વિ-વીર્ધ ત્રિ-પ્લુત
૦ દ્વદ્વાન્તે શ્રુયઃનાળાંપદ પ્રત્યેકમભિસમ્બન્ધયતે — ૬ન્દ
સમાસ પાછળ આવેલ પદ પ્રત્યેકની સાથે જોડાય છે.
૦ આ સૂત્રમાં ક્રિયાપદ નથી તો પણ ક્રિયાપદ સાબિત
થયું તે કઈ રીતે? — ક્રિયાપદ અધ્યાહાર હોય ત્યારે

*શ્રી સિદ્ધ હેમ શબ્દાનુ શાશનરસ્યવૃત્તિ પૃ ૯

* ૨ ન્યાય : યથાસહ્યમનુદેશઃ સમાનામ્

— ન્યાય ૧૦ પૃ ૧૦

અસ્તિ/ભવતિ *ક્રિયાપદ સમબળુ

૦ ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ અનુવૃત્તિ કેમ લીધી — એક દ્વિત્રિ
માત્રાની વાત સ્વરને લાયુ પડે છે વ્યંજનને નહીં.
જેમકે ક્ષમાં ક્રમ્ રહેલા છે. અને વ્યંજનની
અડધી-અડધી માત્રાથી ક્ષ એક માત્રા વાળો થયો
તો તેને ઊસ્વ ન કહેવાય એજ રીતે વર્ણને
ઊસ્વાદિ સંજ્ઞા થાય વર્ણ સમુદાયને નહીં જેમ કે
તિત્ત (ચારણી) અહીં અ પછી ઊ રહેલો છે.
તો દ્વિ માત્રા પણાથી દીર્ઘ સંજ્ઞા ન થાય.

ક્ષેત્ર - ઊસ્વ : હ્રસ્વોડવદેવા

દીર્ઘ : સમાનાનાં તેન વીર્ધ :

[૪]

(૫) અનવર્ણાં નામી ૧/૧/૬

★ સૂત્રપૃથઃ અનવર્ણાઃ (૧-બ.)

નામી (૧-એ) એ પદ

★ વૃત્તિ :- અવર્ણ વર્જિતાસ્તૈતે સ્વરા દ્વાદશ નામિનઃ

❧ વૃત્યર્થ :- અ વર્ણ (અ-આ)
સિવાયના બાકીના ૧૨ સ્વરોની નામી
સંજ્ઞા થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ ૧/૧/૪

❧ વિશેષ :- નામીસ્વરો (૧૨) ઇ ઈ ઉ ઋ
ઋ ૠ ૠ ૠ ૠ ૠ ૠ ૠ ૠ ૠ ૠ ૠ ૠ
૦ આ સૂત્રમાં અનવર્ણાઃ
બ વ. છે અને નામિન (નામિન+સિન્નામી થયું છે)
એ વ છે વચન ભેદ કેમ? (અનુક્રમ સંજ્ઞા) જ્યાં
કાર્ય થી કાર્યિ સ્વરન્યૂન હોય ત્યાંજ નામી
સંજ્ઞા થાય અન્યત્ર નહીં દા ત ની નો ગુણ થવામાં
નામી સંજ્ઞા થાય છે કેમ કે ત્યાં ઇ કાર્યિ-કાર્યર્થી
ન્યૂન છે. પણ ગ્લૈન્ઞમાં ગ્લાય થાય એટલે કે ગુણ
થતો નથી (નામિનો ગુણોડ્કિઠિત સૂત્ર લાગતું નથી)

૦ અનવર્ણાઃ :- બ વ. પ્લુતના સંગ્રહ માટે છે.

૦ વ્યાખ્યા :- ન વિચિતે અ વર્ણ યેષુ તે અનવર્ણાઃ

* ન્યાય :- યત્રાન્યત્ર ક્રિયાપદમ્ ન શ્રુયતે તત્રાસ્તિભવતિ
પરઃ પ્રયુજ્યતે

* કાર્યિ : જેનું કાર્ય કરવું છે તે

દા ત. ની ધાતુમાં ઇ છે તે કાર્યિ કહેવાય.

* કાર્ય : જે અને તે દા ત. ઈનો ગુણ ઇ થાય.

ક્ષેત્ર — ૨/૩/૮ નામિનસ્તયોઃષઃ વગેરે સૂત્રમાં પ્રાપ્ત છે.

[૫]

(૬) લૃદન્તાઃ સમાતાઃ ૧/૧/૭

★ સૂત્રપૃથઃ — લૃદ્ અન્તાઃ (૧-બ.)
સમાતાઃ (૧-બ.) બે પદ

★ વૃત્તિઃ — લૃકારાન્તા અકારાઘ્યાઃ સમાનાઠ્યાઃ સ્વરા દશ

‡ વૃત્યર્થઃ — અથી માંદીને લૃ સુધીના ૧૦ સ્વરોની સમાન સંજ્ઞા થાય છે.

★ અનુવૃત્તિઃ — ઔદન્તાઃ સ્વરાઃ

‡ વિશેષઃ — લૃદ્ માંત્ર ઉચ્ચારણ માટે છે.

સમાન સ્વરોઃ અ આ ઈ ઈ ઉ ઊ ઋ ઋ લૃ લૃ (૬થ)

અ થી લૃ સુધીના પાંચે વર્ણો અઘાર બેદે સમજવા ૦ (બ.વથી જ્ઞત સંઘ્રહ)

વ્યાખ્યાઃ સમાન તુલ્યમાન પરિણામ જેના છે તે સમાન સ્વર કહેવાય.

ક્ષેત્ર — ૧/૨/૧ સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ વગેરે સૂત્રમાં પ્રાપ્ત

[૬]

(૭) ણ્ણેઓઔ સન્ધ્યક્ષરમ્ ૧/૨/૮

★ સૂત્ર પૃથઃ — ણ્ણે ઓ ઔ (૧ એ)
સન્ધ્યક્ષરમ્ (૧ એ.)

★ વૃત્તિઃ — સન્ધ્યક્ષરાઃ વ્યાન્ચત્ત્વાર,
ણ્ણે ઓ ઔ ઈમે સ્વરાઃ

‡ વૃત્યર્થઃ — ણ્ણે ઓ ઔ આ ચાર સ્વરોની “સન્ધ્યક્ષર” સંજ્ઞા છે.

‡ વિશેષઃ — સન્ધિ થવાથી ઉત્પન્ન થતો જે અક્ષર તે સન્ધ્યક્ષર. જેમકે અ+ઇ=એ, અ+એ=એ વગેરે આ સૂત્રથી સ્વર સંજ્ઞા પૂર્ણ થવાનો ભાવ રહેલો છે.

એન્વ એન્વ ઓન્વ ઔન્વ એવો દન્દ્ર સમાસ થઇ ણ્ણે ઓ ઔ થઇ સૂત્રને લીધે પ્રત્યયનો લોપ થયો છે.

ક્ષેત્ર — યેદૌત્ સન્ધ્યક્ષરૈઃ વગેરે સૂત્રમાં પ્રાપ્ત

[૭]

વર્ણ વિશેષ સંજ્ઞા

(૮) અઃ અઃ અનુસ્વાર-વિસર્ગો ૧/૧/૯

★ સૂત્રપૃથઃ — અઃ અઃ (૧-દ્વિ.) અનુસ્વાર
વિસર્ગો (૧-દ્વિ.) બે પદ

★ વૃત્તિઃ — અકારાવેતયોર્મધ્યે, સુષોચ્ચારણહેતુકૌ ‡ વૃત્યર્થઃ — અનુસ્વાર અને વિસર્ગ માં અ કાર મુખપૂર્વક ઉચ્ચારણ કરવા માટે મૂકાયેલો છે. [અનુસ્વાર ચિહ્ન (ઃ) વિસર્ગ ચિહ્ન (:)]

‡ વિશેષઃ — વ્યાખ્યાઃ — અનુસ્વાર્યતે રિતિ અનુસ્વાર વર્ણ અક્ષર પર મુકાતુ ંએક ખિદુતે અનુસ્વાર ડા.ત. ક

વિસૃજ્યતે રિતિ વિસર્ગ વર્ણ અક્ષરની બાજુમાં મુકાતાં એ ખિદુ તે વિસર્ગ ડા.ત. કઃ

હ્ જ્ ણ્ ન્ મ્ એ વ્યંજનને બદલે અનુસ્વાર ખિદુ વપરાય છે માટે તે વ્યંજન રૂપ છે. અને વિસર્ગ પણ સ્ અથવા રૂ ને બદલે વપરાય છે. માટે તે પણ વ્યંજન રૂપ જ છે. એજ રીતે અનુસ્વાર, અનુનાસિક વર્ણને સ્થાને મૂકાય છે, સ્વરને સ્થાને નહીં. તેથી અનુસ્વાર વિસર્ગ બન્નેનાં સંબંધ વ્યંજન સાથે છે સ્વર સાથે નહીં માટે બન્ને વ્યંજન રૂપ છે.

૦ સૂત્રઃ કાદિવ્યંજનમૂ ૧/૧/૧૦ની એક વ્યાખ્યા પણ કસ્ય આદિઃ (પષ્ઠી તત્પુરુષ) એ રીતે થઇ શકે ત્યારે સ્વર પષ્ઠી વ્યંજન પૂર્વે અનુસ્વાર-વિસર્ગ હોવાથી તે વ્યંજન રૂપ જ છે. તેનું પ્રમાણ પુસ્તકમ્યામ્=પુસ્તકમ્યામ્ અહીં નામસિદ્ધ્યવ્યંજનેથી પદ સંજ્ઞા, પદસ્યથી સ્ લોપ. કેમ કે, અનુસ્વારને વ્યંજન રૂપે ગણેલ છે.

૦ અઃ (અનુસ્વાર) નાસિકય વર્ણ છે.

૦ અઃ (વિસર્ગ) કંડૂય વર્ણ છે.

ક્ષેત્ર — નોડપ્રશાનોડનુસ્વાર ૧/૧/૩ અને રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ વગેરે સૂત્રમાં છે.

[૮]

વ્યંજન સંજ્ઞા સંબંધિ સૂત્રા

(૯) કાદિવ્યંજનમૂ ૧/૧/૧૦

૦
અઃ અઃ (૧-દ્વિ) દ્વિ વચન છે છતાં સૂત્રકારને મળતી સત્તાનો ઉપયોગ કરી દ્વિ વચન જણાવેલ નથી.

★ સૂત્રપૃથઃ — ક-આદિઃ (૧.એ.)

વ્યઞ્જનમ્ (૧.એ) ઍ પદ

★ વૃત્તિઃ — વ્યંજનાલ્પાભ્યક્ષિદ્વર્ણાં હાન્તાશ્ચક્રાદયઃ

ક ય ગ ઘ ઙ ૧ ચ છ જ ઙ્ઞ ૨ ટ ઠ ડ ઢ ણ ૩ ત થ દ ઘ ન ૪ પ ફ બ મ મ

૫ ય ર લ વ શ ષ સ હ

❧ વૃત્ત્યર્થઃ — ક થી શરૂ કરીને હ સુધીના ૩૩ વ્યંજનો છે.

(૧) ક ય ગ ઘ ઙ (૨) ચ છ જ ઙ્ઞ

(૬) ટ ઠ ડ ઢ ણ (૪) ત થ દ ઘ ન

(૫) પ ફ બ મ મ (૩) ય ર લ વ શ ષ સ હ

❧ વિશેષઃ — “કાદિઃ” ક આદૌ ણામ્ એમ અહુતીહિ સમાસ કરતાં ક જેની આદિમાં છે તે એવો અર્થ થશે. આમ કાદિએ વ્યવસ્થાવાચિ શબ્દ છે. કસ્ય આદિ અર્થલેતા અનુસ્વાર અને વિસર્ગ અન્ને વ્યંજન સંજ્ઞક ઘટે છે. કેમકે અનુસ્વાર વિસર્ગ વ્યંજનની પૂર્વે છે. તે જ રીતે કકારાદિ અવયવઃ યસ્ય સ કાદિઃ અર્થ લેતા હ પર્યન્ત “વ્યંજન સંજ્ઞક” થાય છે.

આદિ શબ્દના ચાર અર્થ છે* સામીપ્ય, વ્યવસ્થા, પ્રકાર, અવયવ તેમાં આ સૂત્ર માટે “અવયવ” અર્થ અધ એસતો આવે છે. (જો કે સૂત્ર ૮ : અંજઃ ... વિસર્ગો માટે વ્યવસ્થા અર્થ અધ એસે છે.)

અહીં થી હ સુધીના વ્યંજનો એવો અર્થ સૂત્ર : ૧૮ લોકાત્ ૧/૧/૩ને આધારે સમજવું વ્યાખ્યા :- વ્યજ્યતે પ્રકાશ્યતેડથોનેનેતિ વ્યઞ્જનમ્

❧ કુલ વર્ણો : ૩૩+૧૪=૪૭ ❧

ક્ષેત્ર :- ૧ નામસિદ્ધ્યવ્યઞ્જને વર્ગેમાં

[૯]

(૧૦) પઞ્ચકો વર્ગઃ ૧/૧/૧૨

★ સૂત્રપૃથઃ — પઞ્ચકઃ (૧ એ) વર્ગઃ (૧ એ) (એ પદ)

★ વૃત્તિઃ — માન્તેષુ કાદિવર્ણેષુ કચટતન સંજ્ઞકાઃ પઞ્ચમિર્વર્ણૈર્વર્ગાઃ પઞ્ચ પ્રકીર્તિતાઃ

•••••

*વૃહદ્દન્યાસ પ્રથમોડ્યાય પૃ. ૧૯

*હેમશબ્દાનુશાસન સુધા પૃ. ૪૧૨

❧ વૃત્ત્યર્થઃ — કર્થમ સુધીના વર્ણોમાં ક, ચ, ટ, ત, પ સંજ્ઞક પાંચ પાંચ વર્ણો વાળા પાંચ વર્ગો પ્રસિદ્ધ છે. (ક વર્ગ, ચ વર્ગ, ટ વર્ગ, ત વર્ગ, પ વર્ગ).

★ અનુવૃત્તિઃ — કાદિવ્યંજનમ્ ૧/૧/૧૦

❧ વિશેષઃ — ક વર્ગે વર્ગો :-

ક વર્ગઃ ક ય ગ ઘ ઙ, ચ વર્ગઃ ચ છ જ ઙ્ઞ,

ટ વર્ગઃ ટ ઠ ડ ઢ ણ, ત વર્ગઃ ત થ દ ઘ ન,

પ વર્ગઃ પ ફ બ મ મ.

આ ૨૫ વર્ણો ૨૫ર્શ વ્યંજન તરીકે પણ ઓળખાય છે.*

૦ સૂત્ર :- સંહ્યાડશ્ચાડજાત્ તિ-ષ્ટે-કઃ

૬/૪/૧૩૦ મુજબ પઞ્ચકઃમાં પઞ્ચકઃ વિપ્સા અર્થમાં લાગે છે જેનો અર્થ (પઞ્ચ પઞ્ચ) પાંચ પાંચ થાય છે. વર્ગ પાંચ જ છે, ય થી હ વર્ણ વર્ગમાં સમાવિષ્ટ થતા નથી

૦ વર્ગ શબ્દ “સ્વ” સંજ્ઞાને આશ્રીને લીધો છે. દા ત ક ય ગ ઘ ઙ પાંચે કંઠ્ય સ્થાની હોવાથી “સ્વ” છે. માટે તે પાંચનો એક વર્ગ ક વર્ગ થયો.

વ્યાખ્યા : વર્ગઃ સજ્ઞાતીય સમુહાય વર્ગઃ

વર્ગઃ :- “વૃજ્યતે પૃથક્ષિવતે વિજાતીયમ્ય ઇતિ વર્ગઃ”

૦ અહીં સિદ્ધ હૈમ વ્યા.નો સૂત્ર કમ ઉલ્લેખ્યો છે કારણકે વર્ગ સંજ્ઞાનું જ્ઞાન ધુડાદિ (અવજ્ઞમાન્તસ્થો ધુટ) સંજ્ઞા માટે જરૂરી છે.

★ ક્ષેત્ર :- ક વર્ગે ક સ્વરવતિ ૨/૩/૭૬ વર્ગે સૂત્રોમાં પ્રાપ્ત

[૧૦]

(૧૧) યરલવા અન્તસ્થાઃ ૧/૧/૧૫

★ સૂત્રપૃથઃ — યરલવા (૧-૫)

અન્તસ્થાઃ (૧-૫) એ પદ

•••••

*સ્પર્શ વ્યંજન :- હવાને પૂરેપૂરી રોકાને છૂટી કરવાથી જે ધ્વની થાય તે સ્પર્શ વ્યંજન (જેના ઉચ્ચારણમાં હવા મુખ અને નાકમાંથી પસાર થાય તેને અનુતાસિક સ્પર્શ વ્યંજન કહેવાય), યુજ્-રાતી વ્યાકરણ ધોરણ ૯ પાઠ્ય પુસ્તક મંડળ, અમદાવાદ. પૃ ૧૧૨, (૧૯૮૧)

★ વૃત્તિ :— સૂત્રાસ્યાતિસ્પષ્ટત્વાદત્રા કારિકા નાસ્તિ

卐 વૃત્યથ' :— (ય, ર, લ, વ ચારે વ્યંજનોની - પ્રત્યેકની “અન્તસ્થા” સંજ્ઞા થાય છે) સૂત્ર અતિ સ્પષ્ટ હોવાથી અહીં કારિકા આપી નથી.

卐 વિશેષ :— સૂત્ર પૃથક્કરણમાં દર્શાવ્યા મુજબ અહીં અહુવચનનો ઉપયોગ કરેલ છે. તે બ વ સાનુનાસિક-નિરનુનાસિક બન્નેના પ્રહણ માટે છે. વ-ચૈ, લ-લૌ, વ-વૈ, (૨ નો અનુનાસિક નથી).

૦ ય, ર, લ, વ એ ચાર “અર્ધ-સ્વર” તરીકે પણ ઓળખાય છે

વ્યા. સ્વસ્ય (૨) સ્થાનસ્થાન્તે તિષ્ઠન્તિ ઇતિ અન્તસ્થા:*

ક્ષેત્ર :- અજ્વર્ગસ્થાન્તસ્થાત: ૧/૩/૩૩

[૧૧]

(૧૨) અપઞ્ચમાન્તસ્થો ઘુટ્ ૧/૧/૧૧

★ સૂત્રપૃથ :— અ-પઞ્ચમ અન્તસ્થ: (૧-એ.)

ઘુટ્ (૧-એ.) એ ૫૬

★ વૃત્તિ :— અવર્ગ પઞ્ચમાન્તસ્થાસ્તે ચતુર્વિંશતિ ધુટ્: ક ખ ગ ઘ । ચ છ જ झ । ટ ઠ ડ ઢ । ત થ દ ધ । પ ફ બ મ । શ ષ સ હ ॥

卐 વૃત્યથ' :— દરેક વર્ગના પાંચમો અક્ષર અને અન્તસ્થા સિવાયના બાકીના ૨૪ વ્યંજનોની ઘુટ્ સંજ્ઞા છે.

ક ખ ગ ઘ - ચ છ જ झ - ટ ઠ ડ ઢ - ત થ દ ધ - પ ફ બ મ - શ ષ સ હ

★ અનુવૃત્તિ :— કાદિવ્યંજનમ્ ૧/૧/૧૦

卐 વિશેષ :— વ્યાખ્યા : ન વિચિતે પઞ્ચમાન્તસ્થા યેષુ તે અર્ધમાન્તસ્થા *વ્યાખ્યાનો ભાવ એવો છે કે, પંચમ એટલે કે, ઙ્ જ્ઞ્ ણ્ ન્ મ્ તે પાંચ અને અન્તસ્થા એટલે કે, ય્ ર્ લ્ વ્ ચારે જ્યાં વિદ્યમાન નથી તે ઘુટ્ કહેવાય.

૦ કાદિવ્યંજન ની અનુવૃત્તિ છે માટે તે સિવાયના ૨૪ વ્યંજન ઘુટ્ ગણવા.

*૧ અન્તસ્થા :- મધ્યમવૃત્તિ અવયૂરી પ્રથમ વિભાગ પૃ.૪

*૨ અપઞ્ચમાન્તસ્થા :- શ્રી હૈમ પ્રકાશ મહા વ્યાકરણ પૂર્વાર્ધમ પૃ ૧૪.

૦ અહીં ન વિચિતે થી પશુદાસ નવ સમજવાનો છે. તેથી નિષેધ અને વિધિ બન્ને થતાં ૨૪ વ્યંજનો ઘુટ્ થશે પઞ્ચમાન્તસ્થા એ ૬ તેમજ ૧૪ સ્વરો કુલ “૨૩” વર્ણ અધુદ સમજવા અધુટ્ : ઙ્ જ્ઞ્ ણ્ ન્ મ્ ય્ ર્ લ્ વ્

અ આ ઈ ई उ ऊ ऋ ॠ ए ऐ ओ औ

ક્ષેત્ર :- ઘુટો ઘુટિ સ્વેવા ૧/૩/૪ વચ્ચે

(૧૨)

(૧૩) આદ્ય દ્વિતીય શષસા અઘોષા: ૧/૧/૧૩

★ સૂત્રપૃથ :— આદ્ય દ્વિતીય શ-ષ-સા:

(૧-બ.) અઘોષા: (૧-બ.) એ ૫૬

★ વૃત્તિ :- આદ્ય દ્વિતીયા વર્ગાનામઘોષા: શષસા અપિ

卐 વૃત્યથ' :— પ્રત્યેક વર્ગનો પહેલો બીજો અક્ષર અને શ ષ સ અઘોષ છે.

★ અનુવૃત્તિ :— પઞ્ચકો વર્ગ: ૧-૧-૧૨

卐 વિશેષ :— અઘોષ ૧૩ છે. પ્રત્યેક વર્ગનો (ક વ ટ ત પ વર્ગ)નો પહેલો બીજો અક્ષર :- ક, ખ; ચ; છ; ટ, ઠ; ત, થ; પ, ફ, અને શ, ષ, સ(૧૩)

૦ વ્યાખ્યા : ૧અવિચિત્તમાન ઘોષ: ઘોષાં તેઘોષા: ૨ને ઓક્ષતા સામાન્ય ધ્વનિ નીકળે તે અઘોષ.

૦ બ.વ કેમ? બધાં જ વર્ગના પ્રથમ દ્વિતીયના પ્રહણ માટે બ.વ. મુકેલું છે.

૦ આદ્ય દ્વિતીય શ ષ સા :- કષ રીતે થયું?

આદ્યશ્ચ દ્વિતીયશ્ચ — આદ્ય દ્વિતીયા: (૧-બ.)

શશ્ચ ષશ્ચ સશ્ચ — શષસા: (૧-બ.)

આદ્ય દ્વિતીયાશ્ચ શષસાશ્ચ-આદ્ય દ્વિતીય શષસા: (૧-બ.)

થઈ દ્વિ ૫૬ સૂત્ર બન્યું

ક્ષેત્ર :- અઘોષે પ્રથમોઽશિટ: ૧/૩/૫૦

[૧૩]

(૧૪) અન્યો ઘોષવાન્ ૧/૧/૧૪

★ સૂત્રપૃથ :— અન્ય: (૧-એ) ઘોષવાન્ (૧-એ)

★ વૃત્તિ — અન્યે સ્યુર્ગાદિયો વર્ગા ઘોષ વન્તશ્ચ વિંશતિ: ગ ઘ ઙ જ झ ઙ ઙ ઢ ણ દ ધ ન બ મ મ ય ર લ વ હ

卐 વૃત્યથ' — અન્ય (અઘોષ સિવાયના) ગ વચ્ચે વીસ ઘોષવાન વર્ણો છે.

ગ ઘ ઙ જ झ ઙ ઙ ઢ ણ દ ધ ન બ મ મ ય ર લ વ હ

★ અનુવૃત્તિ :— આઠ દ્વિતીય શબ્દના અઘોષાઃ
૧/૧/૧૩ કાદિવ્યંજનમ્ ૧/૧/૧૦

卐 વિશેષ :— વ્યાખ્યા : જેમાં ઉચ્ચારણ કરનાં વિશેષ ધ્વનિ કરાય તે ઘોષ-ધ્વનિ વિધતે ચસ્ય સ ઘોષઃ*

○ સૂત્રની જરૂર શું? ઘુદ્ પછી અઘુદ્ માટે સૂત્ર ન બનાવ્યું તે અહીં ઘોષ માટે કેમ? ઘુદ્ પછી અઘુદ્ માં સ્વરનું ગ્રહણ કરવાનું હતું જ્યારે અહીં અન્યઃ શબ્દથી કાદિવ્યંજનમ્ ની જ અનુવૃત્તિને સ્વીકારીને ઘોષ માં સ્વરનું ગ્રહણ કરવું નથી માટે સૂત્ર અલગ બનાવેલ છે.

○ ઘોષ ને અહલે ઘોષવાનું કેમ? ઘોષ એ ઉચ્ચાર છે જ્યારે વર્ણો ઘોષ ઉચ્ચારવાળાં છે માટે ઘોષવાનું લખ્યું. ○ અન્ય એ વ. કેમ? (અઘોષેભ્યઃ) અઘોષ સિવાયના અન્ય જણાવવા અને કાદિઃની અનુવૃત્તિને લક્ષમાં લઈને અન્યઃ એકવચન મૂકેલ છે.
ક્ષેત્ર :— ઘોષવતિ ૧/૩/૨૧ વગરે સૂત્રમાં પ્રાપ્તિ છે.

[૧૪]

(૧૫) અં અઃ < ક) (પ શબ્દાઃ શિટ્ ૧/૧/૧૬

★ સૂત્રપૃથક :— અં અઃ < ક) (પ શબ્દાઃ
(૧-બ) શિટ્ (૧ બ) એ પદ

★ વૃત્તિ :— શિટ્ સંજ્ઞકા અમી સપ્ત

તત્ર < કઃ કુલિશાકૃતિઃ ગજકુમ્ભાકૃતિઃ) (પશ્ચકપાવુન્ચારણાર્થકૌ

卐 વૃત્તિ :— આ સાત (૦ અનુસ્વાર, : વિસર્ગ વજ્જકૃતિ અક્, ગજકુમ્ભાકૃતિ અપ અને શબ્દ)ની શિટ્ સંજ્ઞા છે. અહીં < કની વજ્જકૃતિ છે અને) (પની ગજ-કુમ્ભાકૃતિ છે તેમાં અ ક પ ત્રણે વર્ણો ઉચ્ચારણો માટે છે.

★ વિશેષ :— સૂત્રમાં બ. વ. જે મૂકેલ છે. તે < ક (ક જ) અને) (પ (પ ક) વર્ણોને જણાવવા માટે છે. પણ અને વર્ણો (આકૃતિ)નો અલ્પ ઉપયોગ હોવાથી શિટ્ એ. વ. મૂકેલ છે

○ < ક (અક્) વજ્જકૃતિને શુદ્ધવામુક્તિય વર્ણો કહેવાય છે અને) (પ (અપ) જે ગજકુમ્ભાકૃતિ

* ઘોષ :— મધ્યવૃત્તિ અવચૂરિ પ્રથમો વિભાગ પ. પ.

છે તેને ઉપધ્માનીય વર્ણ કહેવાય છે.

○ વજ્જકૃતિ અને ગજકુમ્ભાકૃતિ બંને વર્ણો ર ને અહલે વપરાય છે, તેથી તે વ્યંજનરૂપ જ છે. જે કે અનેનો પ્રયોગ બહુ જ અલ્પ થાય છે.

★ ક્ષેત્ર :— શિટ્ઃ પ્રથમ દ્વિતીયસ્ય ૧/૧/૩૫
[૧૫]

(૧૬) તુલ્યસ્થાનાસ્ય પ્રચ્ચાનઃ સ્વઃ ૧/૧/૧૭

★ સૂત્ર પૃથક :— તુલ્ય સ્થાન આસ્ય પ્રચ્ચનઃ
(૧-એ) સ્વઃ (૧-એ) એ પદ

★ વૃત્તિ :— આસ્ય પ્રચ્ચત્તસ્થાનામ્બ્યાં

તુલ્યા વર્ણાઃ સ્વ સંજ્ઞકાઃ ।

ચતુર્દશાનાં સ્વરાણાં સ્વસ્વમેદા યથા મિથઃ ।

પચ્ચપચ્ચૈક વર્ગસ્થા વર્ણાઃ સ્વાઃ સ્યુઃ પરસ્પરમ્ ।

ચલવાઃ સાનુનાસિક નિરનુનાસિકા અપિ ।

અષ્ટૌ સ્થાનાનિ વર્ણનામુરઃ કળ્થઃ શિરસ્તથા ।

જિહ્વામૂલચ્ચદન્તાશ્ચ નાસિકૌષ્ઠૌ ચ તાલ્ચ ।

વિસર્ગૌથાડકુહાઃ કળ્થયાસ્તાલવ્યા ઇચુયાશ્ચશઃ ।

ઉપ્પધ્માનીયા ઓષ્ઠયા, મૂર્ધન્યા ક્ષુદ્રષાશ્ચરઃ ।

દન્તયા લૂતુલસા એ એ કળ્થતાલસમુદ્ભવો ।

ઓ ઓ કળ્થોષ્ઠજૌઙ્ઘ્યો, વો દન્તૌષ્ઠયઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

જિહ્વશ્ચ જિહ્વામૂલીયોડનુસ્વારો નાસિકોદ્ભવઃ ।

સ્વસ્થાનનાસિકાસ્થાનાઃ સ્યુર્હચ્ચનનામૈતિ ।

સ્યાદુરસ્થો હકારસ્તુ સહાન્તસ્થઃ સર્વચમઃ ।

આસ્ય પ્રચ્ચત્નાઃ સ્વાર, વિવાર સ્પષ્ટતાદયઃ ।

ઉક્તેવર્ણૌરવસજ્ઞોડપિ, ગ્રાહ્યઃ કારે ચ કેવલઃ ।

સંયોગઃ સ્યાદ વ્યંજનાનિ, સ વ્યવહિતાન્યહો ।

卐 વૃત્તિ :— અહીં માત્ર અર્થ છે. વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે “વિશેષાર્થ” ખાસ જુઓ.

○ તુલ્ય છે (સરખા છે) સ્થાન અને આસ્ય (સુખ) પ્રચ્ચન જેના તેની “સ્વ” (સબ્બતીય) સંજ્ઞા થાય છે. જેમકે ચૌદ સ્વરોના પોત પોતાના ભેદો સ્વ સંજ્ઞક છે.

○ વર્ગમાંના પાંચ-પાંચ વર્ણો પરસ્પર સ્વ સંજ્ઞક છે. —સાનુનાસિક નિરનુનાસિક ચ લ વ ની પણ “સ્વ” સંજ્ઞા થશે.

દા.ત. ચ-ચ, લ-લ, વ-વ.

૦ વર્ણોના આઠ સ્થાનો છે. (૧) ઉર-છાતી
(૨) કંઠ (૩) શિર-મુર્ધન્ય (૪) જિહ્વામૂલ
(૫) દન્ત (૬) નાસિકા (૭) ઓઠ (૮) તાલુ
સ્થાન સ્વર વ્યંજન

કંઠ્ય	અ આ	કવર્ગ (ક ળ ગ ઘ ઙ) હ વિસર્ગ
તાલવ્ય	ઇ ઈ ઍ ઐ	ચ વર્ગ (ચ છ જ ઙ્ઞ ઝ) યશ
ઓઠ્ય	ઊઊઑ઒ઔ	પ વર્ગ (પ ફ બ મ) ઉપધ્માનીય
મુર્ધન્ય	ઋ ઋૃ	ટ વર્ગ (ટ ઢ ઢ્ઢ્ઢ્મ) ર ષ
દન્ત્ય	લૃ લૃૃ	ત વર્ગ (ત થ દ ઘ ન) લસ
દંત્યોઠ્ય		વ
જિહ્વવ્ય		જિહ્વામૂલીય) (ક
નાસિક્ય		અનુસ્વાર ઙ્ઞ ણ ન મ
ઉરસ્ય		(આ પાયે સ્વસ્થાનીય પ્રણી)
		હ-ય ર લ વ ઙ્ઞ ણ મ ન

(અહીં વૃત્તિમાં ઇ યે કંઠ્યતાલુ અને ઓ ઔ કંઠ્યોઠ કહ્યા છે તે અન્ય મતે સમજવા. સ્વમતે ઇ યે તાલવ્ય અને ઓ ઔ ઓઠ્ય જ સમજવા).

૦ આસ્ય પ્રયત્ન :- સંવાર, વિવાર, સ્પૃષ્ટતા વગેરે આસ્ય પ્રયત્ન છે.

૦ સંયોગ :- સ્વરના વ્યવધાન સિવાય એકઠા થયેલા વ્યંજનો તે સંયોગ છે દાત રસ=પ+સ

૦ વર્ણ :- જ્યારે વર્ણ કહેવાય દા.ત. અ વર્ણ ત્યારે સ્વ સંજ્ઞા લેવી એટલે કે અ આ ના પ્રત્યેક ૧૮ ભેદ લેવા પણ માત્ર કાર કાય (દા.ત. અ કાર) ના પ્રસંગે માત્ર અ જ લેવાય.

卐 વિશેષ :- વૃત્તિની સ્પૃષ્ટતા માટે આસ:-

૦ સ્થાન :- જે જગ્યાએથી વર્ણ ઉચ્ચારાય તે

૦ આસ્ય પ્રયત્ન :- ઓઠથી કંઠમણી (કાકડા) સુધીના જે ભાગ તે આસ્ય અને તેમાં થતો જે યત્ન વિશેષ તે "આસ્ય પ્રયત્ન" - "શીળ શબ્દોમાં કહીએતો જેના વડે સ્પૃષ્ટ કે અસ્પૃષ્ટ અવાજ બહાર ફેંકી શકાય તે આસ્ય

૦ (સ્થાન) કરણ - જિહ્વાનો મૂળ ભાગ- (જિમ્વામૂલીય), જિહ્વાનો મધ્યભાગ- (તાલવ્ય), જિહ્વાનો અગ્રભાગ (દન્ત્ય), જિહ્વાનો ઉપાગ્રભાગ (મુર્ધન્ય) તે કરણ કહેવાય છે.

★ આઠે સ્થાનોનું વર્ણન વૃત્ત્યના કોષ્ટકમાં છે.

૦ આસ્ય પ્રયત્ન :-*

૦ સ્પૃષ્ટ :- ક થી મ - સ્પર્શ વ્યંજન-જે વર્ણ ધ્વનીની ઉત્પત્તિમાં સ્થાન-કરણ-આસ્ય પ્રયત્ન પરસ્પર સ્પર્શીતે
૦ "ધષતસ્પૃષ્ટ" :- ય, ર, લ, વ, (અન્તસ્થા) જે વર્ણ ધ્વનીની ઉત્પત્તિમાં સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્ન અદ્ય સ્પર્શી તે.

૦ ઇસત્વિવૃત :- જા ષ સ હ (ઉભાક્ષર) જે વર્ણ ધ્વનીની ઉત્પત્તિમાં સ્થાન, કરણ અને આસ્ય પ્રયત્ન સમીપથી સ્પર્શી

૦ વિવૃત :- તમામ સ્વરો-જે વર્ણ ધ્વનીની ઉત્પત્તિમાં સ્થાન-આસ્ય પ્રયત્ન દૂરથી સ્પર્શીતે.

"બૃહદ્વૃત્તિમાં આ ચાર ભેદ જ છે"-કેટલાંકના મતે અન્ય ત્રણ ભેદ વિશેષ વિભાજન કરતાં જણાવે છે
(૧) ઇ ઓ વિવૃત્તતર (૨) ઈ ઔ અતિ વિવૃત્તતર (૩) અ આ અતિ વિવૃત્તતમ

૦ "બાહ્ય પ્રયત્ન" :- દેહના કોઠામાં જે પ્રયત્ન થાય તે બાહ્ય પ્રયત્ન :- [(૧) વિવાર -(૨) સંવાર]. [(૩) શ્વાસ-(૪) નાદ] [(૫) ઘોષ (૬) અઘોષ] [(૭) અદ્યપ્રણી-(૮) મહાપ્રણી] [(૯) ઉદ્ઘાત -(૧૦) અનુદ્ઘાત-(૧૧) સ્વરિત]

*આ ૧૧ બાહ્ય પ્રયત્નોની વિશેષ ચર્ચા અનાવશ્યક સમજી છોડી દીધેલ છે.

વર્ણ વિભાજન માટે નીચેનું કોષ્ટક જોવું
સ્વ સંજ્ઞા (સ્વરો)

વર્ણ	સ્થાન	આસ્ય પ્રયત્ન	પરસ્પરસ્વ
અ-૧૮ ભેદ	કંઠ્ય	વિવૃત્તકરણ	"
ઇ-	તાલવ્ય	"	"
ઉ-	ઓઠ્ય	"	"
ઋ-	મુર્ધન્ય	"	"
લૃ-	દન્ત્ય	"	"
ઇ ૧૨ ભેદ	તાલવ્ય	વિવૃત્તતર	"
ઈ	"	અતિ	"
ઓ	"	વિવૃત્તતર	"
ઔ	"	અતિ	"

*આસ્ય પ્રયત્ન - બૃહદ્વૃત્તિ- પ્રથમો વિભાગ ૧-૧-૧૭

*બાહ્ય પ્રયત્નો :- વિશેષ જાણકારી માટે જુઓ- લઘુવૃત્તિ ભાષાન્તર પૃ. ૧૮-બૃહજ્ઞાસ- પ્રથમોડધ્યાવ પ. ૨૭

— સ્વસંજ્ઞા (વ્યંજન) —

વર્ણ	સ્થાન	આસ્થપ્રયત્ન	પરસ્પર સ્વ
ક વર્ગ	કણ્ઠ્ય	સ્પૃષ્ટ	,,
ચ	તાલવ્ય	,,	,,
ટ	મુધ્ન્ય	,,	,,
ત	દન્ત્ય	,,	,,
પ	ઓઠ્ય	,,	,,
ય ઝ	તાલવ્ય	ધૃત્સ્પૃષ્ટ	,,
લ લૌ	દન્ત્ય	,,	,,
વ વૌ	દન્ત્યોઠ્ય	,,	,,

★ શ, ષ, સ, હ, ર. ની સ્વસંજ્ઞા નથી.
વિવૃત-શ્વાસ-અધોષ- | સંવૃત નાદ ષોષ

— આદિ પ્રયત્ન —

અલ્પપ્રાણ-	મહાપ્રાણ	અલ્પપ્રાણ	મહાપ્રાણ
ક	ઘ	ગ, ઙ,	ઘ
ચ	છ	જ, ઝ,	ઙ
ટ	ઠ	ઙ, ણ,	ટ
ત	થ	દ, ન,	ધ
પ	ફ	વ, મ,	મ
	શ, ષ, સ	ય, ર, લ, વ,	હ,
	વિસર્ગ		અનુસ્વાર

* પાઠ્ય પુસ્તક ધો. ૮ પ. ૧૬ સંસ્કૃત પાઠ્ય પુસ્તક મ ડળ અમદાવાદ

ક્ષેત્ર :— હિવર્ણાદૈરસ્વે સ્વરે યચરલમ ૧-૨-૨૧

[૧૬]

(૧૭) અપ્રયોગીત્ ૧/૧/૩૭

★ સૂત્રપૃથ : અપ્રયોગી (૧એ.) ઇત્ (૧ એ.) એપદ

★ વૃત્તિ :— વર્ણો વર્ણસમૂહોવા પાઠે સમુપલમ્બતે ન દર્શયતે પ્રયોગે યઃ સ ઇત્સંજ્ઞક ઇષ્યતે.

★ શેષવૃત્તિ :—

સ્વાદિસ્ત્યાદિવિભક્તિઃ સ્વા દ્વિમક્ત્યન્તં મવેત્પદમ્
આદેશઃ શત્રુવજ્ઞેયો મવેન્મિત્ર વદાગમઃ

અવસાનવિરામઃ સ્વા, દ્વર્ણાનુચ્ચારણ પુરઃ

ત્રયોલકલપચલોપચ્ચ વર્ણાદર્શન વાચકાઃ

દીર્ઘા વિસર્ગાનુસ્વારયુક્ત સંયોગપરો ગુરુઃ

અસંયોગપરોહસ્વે વિસર્ગાદ્યુચ્છિતો લઘુ :

અરેદોતો ગુણસંજ્ઞા ઋદ્વસ્થાનમાવિન ।

ઋદ્વિસંજ્ઞા સ્મૃતા આ આર એદૌચ્ચ સ્વરસંભવાઃ

સ્વમૌજસઃ સ્યુ ષુદ્ધસંજ્ઞાઃ પુસ્ત્રિયોઃ શિર્નપુસ્કે
વિના સંબોધનાર્થઃ સિંશેષ ષુટ સંજ્ઞકા અમી

‡ વૃત્યર્થઃ (સૂત્ર કે ધાતુ) પાઠ્યામાં
દેખાતો પણ પ્રયોગમા ન આવતો (જણાતો)
કોઈ પણ વર્ણ કે વર્ણ સમુહ ઈત્ સંજ્ઞા
(ઇત્) રૂપ ગણાય છે.

વિશેષ :- અપ્રયોગિત્ સૂત્રની રચના ધાતુ-
નામ-પ્રત્યય વિકાર અને આગમોના અર્થમાં છે.

જ્યેષ્ઠકે :- ધાતુઃ એધિ-એષતે “ઈ” (ઇત્) છે.

શીઙ્ શેતે “ઈઙ્” (ઇત્) છે.

૦ નામઃ માઙ્ માઙ્ ભવાન્ “આ” (ઇત્) છે.

૦ પ્રત્યયઃ તિવ્ ભવતિ “વ્” ઇત્ છે.

૦ વિકાર : ક્યાંગ વ્યાંક્યાતાસે-“આંગ્” ઇત્

૦ આગમઃ ઇદ્-(પા)- પપિથ - “દ્” ઇત્ છે

આ પ્રત્યેક “ઇત્” અનુપ્પદો મહદ્ અંશે કોઈને
કોઈ ક્ષણના સૂચન માટે છે.

૦ અનુપ્પદો : લૃ સિવાયના ૧૩ સ્વરો, અનુસ્વાર

ક, વર્ગ, ચ, જ, ટ, ડ, ણ, ત, દ, ન, પ, મ, ય, લ, વ, શ, ષ, સ, કુલ

૩૫ વર્ણોના અનુપ્પદ તરીકે ઉપયોગ થાય છે બીજા

શબ્દોમાં કહીએ કે પ્રયોગ કરતી વખતે આ અનુપ્પદો

નો ઉપયોગ થાય છે જે ઇત્ સંજ્ઞક છે બીજા શબ્દોમાં

કહીએ કે પ્રયોગ કરતી વખતે આ અનુપ્પદોનો

ઉપયોગ થતો હોવાથી અપ્રયોગી કહેવાય છે

ક્ષેત્ર :- ઇદ્વિત્ કર્તરી ૩/૩/૨૨ વગેરે સૂત્રોમાં

★ શેષવૃત્તિ :- પ્રસ ગોપાત અપાયેલી અન્ય સંજ્ઞા

૧૧ વિભક્તિ-સ્ત્યાદિવિભક્તિઃ ૧/૧/૧૬ સ્વાદિ,

ત્યાદિ (સિ, ઔ, જસ્,) (તિવ્, તસ્, અન્તિ) વગેરેની

વિભક્તિ સંજ્ઞા છે. — — વિમજ્યન્તે વિમાગશઃ

પ્રકાશ્યન્તે - કર્તા વગેરે અર્થને વિભક્ત કરે જુદા

કરે તે વિભક્તિ

૧૨૧ પદસંજ્ઞા તરન્તપદસ ૧/૧/૨૦ સ્વાદિ-ત્યાદિ

વિભક્તિ જેને અન્તે હોય તેને “પદ” કહેવાય છે

• • • • •

* અનુપ્પદ ક્ષણ સાપક કોઠો- સિદ્ધ હેમ લઘુવૃત્તિ

(સંપા) પુ આ દક્ષ સૂરિજી-પૃ. ૩૩

* અનુવન્ધ ફલમ લઘુપ્રક્રિયા પરિશિષ્ટ પૃ. ૪૧

દા.ત. રામ+સિ પ્રત્યય-રામ ની પદ સંજ્ઞા થાય [૬]
 ૧૩૧ ગુણસંજ્ઞા ગુણોડરેદોત્ ૩/૩/૨ અરૂ, એત્, ઓત્, જે ક્, ઇ, અને ડ, ના સ્થાને થાય છે, તેની ગુણ સંજ્ઞા સમજવી. [૭]

૧૪૧ વૃદ્ધિસંજ્ઞા : વૃદ્ધિરાડરેદોત્ ૩/૩/૧ આ, આર, એ, ઓ, જે અનુક્રમે અ, ક્, ઇ, અને ડ ના સ્થાને થાય છે તેની વૃદ્ધિ સંજ્ઞા સમજવી. [૮]

૧૫૧ ધુદ્ સંજ્ઞા : પુલ્લિયોઃ સ્યમૌજસૂ ૧/૧/૨૯ પુલ્લિય-સ્ત્રીલિંગ ના સિ, અમ્, ઓ, (પ્રથમા-દ્વિતિયા) અને જસૂ, આ પાંચપ્રત્યેની “ધુદ્” સંજ્ઞા છે. [૯]

૦ શિધુદ્ ૧/૧/૨૮ નપુસક લિંગમાં જસૂ, શસૂ, (પ્રથમા, દ્વિતિયા ખ.વ.) ના સ્થાને થયેલ “શિ” પ્રત્યની ધુદ્ સંજ્ઞા સમજવી. [૧૦]

૦ શોષણ “વા:શોષે” ૧/૪/૨૮ સંભોધન વિલકિતના ‘સિ’ પ્રત્યયને છોડીને બાકીના જે ધુદ્ પ્રત્યયો છે તેને “શોષણ” પ્રત્યયો કહેવાય છે.

પારિભાષિક શબ્દો

૦ આદેશ :- શત્રુ જેવા છે. જેમ શત્રુ બીજાને ઠાડીને તે સ્થાને એસે તેમ આદેશ પણ જેનો કરવો હોય તેનો બદલામાં થાય છે.—અમુક આપેલ વસ્તુને બદલે તે જ સ્થાને અન્ય વસ્તુનું આરોપણ—જેમકે જસ ઇઃ, જસૂ ને બદલે ઇ થાય છે.

૦ આગમ :- મિત્ર જેવો છે મિત્રની જેમ આગમ પાસે મૂકાય છે.—કોઈ સ્વર કે વ્યંજનનો ઉમેરો મૂળ શબ્દાદિમાં થવો. દા. ત. વારીણ અહીં અનામ સ્વરે નોડન્તઃ થી વારિ શબ્દ પછી ન્ નો આગમ થયો છે (રઘુવર્ણાન્નોણ સૂત્રથી ન્ નો જ થયો)

૦ વિરામ :- અવસાન એટલે છેલ્લું જેની આગળ કોઈપણ વર્ણનું ઉચ્ચારણ ન આવે તે વિરામ.

આગળના વર્ણના ઉચ્ચારણ માટે અથવા વિલમ્બથી ઉચ્ચારણ કરવા માટે મૂળ ઉચ્ચારણ ભાવોનું અટકવું તે વિરામ કહેવાય

દા. ત. જિનઃ જયતિ અહીં જિનઃ પછી વિરામ છે.—પ્રથમં ભવતિ મદ્ગલમ્। વાક્યને અન્તે વિરામ છે

૦ લુકૂ :-વર્ણનો અભાવ થવો. લુકૂમાં સ્થાનીવત્ ભાવ થાય છે. દા. ત. હે વારિ । અહીં નામિનો લગ્વા ૧/૪/૬૧ સૂત્રથી સિ પ્રત્યયનો લુકૂ થાય છે લુકૂનો સ્થાનીવત્ ભાવ થતાં પ્રત્યય નિમિત્તનું કાર્ય

થવાથી સિ સાથે ગુણ થશે.* હે વારે ।

૦ લુપૂ :- વર્ણનો અભાવ થવો લુપમાં સ્થાનીવત્ ભાવ થતો નથી *જેમ કે અનતોલુપૂ ૧/૪/૫૯

દા. ત. મધુ અહીં સ્થાનીવત્ ભાવ ન થતા મધુ નો ગુણ થતો નથી.—સ્થાનીવત્ ભાવ માટે “પરિભાષા-પ્રકરણ”માં લુપિચ્ચલ્લેનત્ પરિભાષા દર્શાવેલ છે.

૦ લોપ :- વર્ણનો અભાવ થવો. લોપ એ લુકૂ અને લુપૂ માટે સામાન્યવાચી શબ્દ છે.

૦ ગુરુ :- દીર્ઘસ્વર, વિસર્ગચુકત અનુસ્વારચુકત, સંયોગ (જોડાક્ષર) પછી રહેલો ડ્સ્વસ્વર બધાં ગુરુ કહેવાય છે. જેમકે વપ્ર અહીં વ ગુરુ થશે.

૦ લઘુ :-જેના પછી સંયોગ (જોડાક્ષર) ન આવતો હોય, તેવો ડ્સ્વસ્વર, વિસર્ગ અને અનુસ્વાર રહિતનો ડ્સ્વ સ્વર લઘુ ગણાય છે.—પ્રાપ્તિઃ લઘોરુપાન્ત્યસ્ય ૪/૩/૪ સૂત્રમાં

[૧૭]

(૧૮) લોકાત્ ૧/૧/૩

★ સૂત્રપૃથ : લોકાત્ (પ.એ.) એક પદ

★ વૃત્તિ : યદ્વ સંજ્ઞાન્યાયાદિ

વર્ણામ્નાયાદિ નોદિતમ્

તદ્વૈયાકરણાદિમ્યો

લોકેભ્યો બુદ્ધ્યતાં વુઞ્ઞૈઃ

卐 વૃત્યથ :- આ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં સંજ્ઞાન્યાય વર્ણ પરિપાટી વગેરે જે કંઈ કહેવામાં ન આવ્યું હોય તે બધું જ લોક વ્યવહારથી-વ્યાકરણથી કે તજજ્ઞો પાસેથી-જિજ્ઞાસુ પુરુષોએ બહી લેવું.

卐 વિશેષ :-

૦ સંજ્ઞા:-સ્વર-વ્યંજન વગેરે ઉપરાંત ક્રિયા, ગુણ, દ્રવ્ય, ભતિ. લિંગ, સ્વાંગ, સંખ્યા, વિપ્લા વગેરે

૦ ન્યાય—ન્યાય સંગ્રહ પુસ્તકમાં ૧૪૦ જેટલા ન્યાયો છે.—“ન્યાયો”ને બીજા શબ્દોમાં “પરિભાષા” કહે છે. જે અત્રે એક પ્રકરણમાં પ્રસ્તુત કરેલ છે.

૦ વર્ણ પરિપાટી :- અ આ વગેરે ૧૪ સ્વરો ક, ख...ह એ ૩૩ વ્યંજનો

* પ્રત્યય લોપેડપિ પ્રત્યય લક્ષણં કાર્યે વિજ્ઞાયતે ન્યાય ૯, ન્યાય સંગ્રહ પૃ. ૧૧૩ હેમહંસગણિ

● परिभाषा - प्रकरण ●

शास्त्रकारों स्वेच्छाये संकेत विशेषने जल्पावे के जे संकेत समग्र शास्त्रने स्पष्टी
तेवा नियमोये करीने युक्त होय अनेविशेष करीने उपयोगी होय ते "परिभाषा" कहवाय.
भीज शब्दोमां कहीये तो नियम न होय त्यां नियमने करनारी परिभाषा छे.

परिभाषाये लघुप्रक्रियानुं ननुं प्रकरणे नथी पणु संज्ञाप्रकरणेना १८ मां लोकात्
सूत्र अंतर्गत वृत्तिना विशेषार्थे इये जल्पावायेल छे. तेमज सिद्ध-हेम व्याकरणेना
अध्यायः ७ना पादः ४ मां आ सूत्रे प्रस्तुत थयेल छे.

सूत्रनी स्पष्ट समज अने संक्षेपित रहस्येने जल्पावनारी आ परिभाषानुं यथाचित
ज्ञान समग्र प्रक्रियामां विशेषेण उपयोगी अनये.

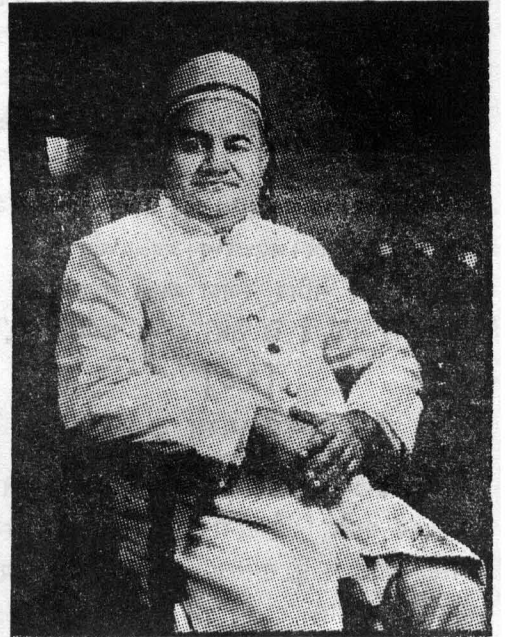
जेयोश्री ये आद्यवयथी संस्कार रेडी दीक्षाने मार्गे वाल्या ते उपकारी

माता

ताराअहेन कांतिलाल ठक्कर

पिता

कांतिलाल लक्ष्मियंठ ठक्कर

પ રિ ભા ષા - પ્ર ક રણ

* સંજ્ઞાધિકાર સૂત્ર : ૧૮ લોકાત્મની વૃત્તિના "ન્યાયાદિ" શબ્દનો વિશેષાર્થ * ૨૨*

(૧) પચ્ચમ્યા નિર્દિષ્ટે પરસ્ય ૭/૪/૧૦૪

★ વૃત્તિ :— પચ્ચમ્યા નિર્દિષ્ટે ચત્કાર્યમુચ્યતે તત્પરસ્ય સ્થાને સર્વત્ર । મિસ એસ-વૃક્ષૈઃ

❧ વૃત્યર્થ — સૂત્રમાં જે કાર્ય પંચમી વિભક્તિથી નિર્દેશ કરેલ હોય તે કાર્ય સર્વ સ્થાને પરતુ જ થાય છે. (અંતર વિના)

❧ ઉદાહરણ અને સ્પષ્ટીકરણ :—

વૃક્ષ+મિસ=વૃક્ષૈઃ થયું અકાર અને મિસૂની વચ્ચે અંતર ન હોવું જોઈએ અને મિસ અકારથી પરજ હોવો જોઈએ
સૂત્ર : ૯૮ મિસ એસ ૧/૪/૨ મિસ : પંચમીથી નિર્દેશ થયો છે માટે તે કાર્ય પરને જ થાય.

0 પર ને કેમ ? માલા+મિસ+અત્ર અહીં અ પૂર્વે મિસ છે માટે એસ આદેશ ન થાય.

[૧૯]

(૨) સપ્તમ્યા પૂર્વસ્ય ૭/૪/૧૦૫

★ વૃત્તિ :— સપ્તમ્યા નિર્દિષ્ટે ચત્કાર્યમુચ્યતે તત્પૂર્વ-સ્થાનન્તરસ્ય સ્થાને ભવતી ઇવર્ણાદિરસ્વે.—દ્વયત્ર

❧ વૃત્યર્થ :—સૂત્રમાં જે કાર્ય સપ્તમી (વિભક્તિ) થી નિર્દેશ કરેલ હોય તે પૂર્વને જ (પૂર્વના અક્ષરને જ) અભ્યવહિત પણે થાય છે.

❧ ઉદાહરણ અને સ્પષ્ટીકરણ :— ઇવાર્ગાદિરસ્વે સ્વરે યવરલમૂ ૧/૧/૨૧ આ સૂત્રમાં અસ્વે સ્વરે એમ સપ્તમીથી દર્શાવેલ હોવાથી પૂર્વના સ્વરનો ફેરફાર થાય છે તેથી દધિ+અત્ર=દ્ધ્ય+અત્ર=દ્ધ્યત્ર અહીં ઠહી

0 પૂર્વને કેમ ? સમિદ્ +અત્ર અહીં અત્રની પૂર્વે દ્ છે. દ્ ની પુર્વે ઈ છે તેથી ઈ નો ય થશે નહીં

[૨૦]

(૩) ષષ્ઠ્યાન્ત્યસ્ય ૭/૪/૧૦૬

★ વૃત્તિ :— ષષ્ઠ્યા નિર્દિષ્ટે ચત્કાર્યમુચ્યતે તદ્ અન્ત્યસ્ય ષષ્ઠી નિર્દિષ્ટસ્ત્રૈવ યોડન્ત્યો વર્ણસ્તસ્ય સ્થાને ભવતિ ન તુ સમસ્તસ્ય વાષ્ટન આઃ સ્વાદૌ. અષ્ટામિઃ અષ્ટામુ

❧ વૃત્યર્થ :— ષષ્ઠી વિભક્તિ દ્વારા જે કાર્ય નિર્દેશ કરેલ હોય તે કાર્ય શબ્દને છૂડે જ થાય પણ આખા શબ્દને ન થાય.

❧ ઉદાહરણ અને સ્પષ્ટીકરણ :—

વાષ્ટનઃ આઃ સ્વાદૌ ૧-૪-૫૨ આ સૂત્રમાં અષ્ટનઃ એવાં ષષ્ઠી વિભક્ત્યન્ત પ્રયોગ દ્વારા એવો નિર્દેશ કરેલ છે, કે (અષ્ટન્ શબ્દનો એટલે કે) છેડાના અક્ષરનો (અષ્ટા) આ થાય છે જેમકે અષ્ટામિઃ :- આઠવડે

[૨૧]

(૪) અનેકવર્ણ સર્વસ્ય :-૭/૪/૧૦૭

★ વૃત્તિ :— અનેકવર્ણ આદેશઃ ષષ્ઠ્યા નિર્દિષ્ટસ્ત્રૈવ સર્વસ્ય સ્થાને ભવતિ । ત્રિચતુરસ્તિસ...

❧ વૃત્યર્થ :— જે કાર્ય ષષ્ઠી વિભક્તિનો નિર્દેશ કરી બતાવેલ હોય, પણ જે બતાવેલ કાર્ય અનેક વર્ણ વાળું હોય તો તે નામને છૂડે ન કરતા આખા નામને જ થાય છે.

❧ ઉદાહરણ અને સ્પષ્ટીકરણ :—

ત્રિ ચતુરઃ તિસ ચતસ સ્વાદૌ અહીં અનેક વર્ણને લીધે તિસ ચતસ આદેશ માત્ર અન્ય વર્ણનો ન થતા ત્રિ અને ચતુર આખા નામનો થશે તેથી ત્રિ+મિસ=તિસમિઃ ચતુર+મિસ=ચતસમિઃ આ સૂત્ર પૂર્વ સૂત્રઃ ૩ અને ષષ્ઠીના સૂત્રઃ ૫ તો અપવાદ છે.

[૨૨]

(૫) પ્રત્યયસ્ય ૭/૪/૧૦૮

★ વૃત્તિ :— પ્રત્યયસ્ય સ્થાને વિધિયમાન આદેશઃ સર્વસ્યૈવ ભવતિ । જસ ઇઃ સર્વે અષ્ટૌ

❧ વૃત્યર્થ :— પ્રત્યયના સ્થાને જે આદેશનું વિધાન કરેલ હોય તે આદેશ આખા પ્રત્યયના સ્થાનમાં જ થાય છે.

❧ ઉદાહરણ અને સ્પષ્ટીકરણ :—

જસુ ઇઃ ૧/૪/૯ અહીં જસુ પ્રત્યયને સ્થાને ઇ પ્રત્યયનો આદેશ છે તેથી સર્વ+જસુ=સર્વ+ઇ=સર્વે

अे ञ रीते अष्ट औ जसू-श सोः १/४/५३
अहीं जसू -शसना स्थाने औ आदेश छे तेथी
अष्ट+जसू=अष्ट+औ = अष्टौ थशे

[२३]

(६) स्थानीवा वर्णविधौ ७/४/१०६

★ वृत्ति — आदेशः स्थानिवद् भवति, स्थान्या-
श्रितकार्यं प्राप्नोतीत्यर्थः तत्कार्यं यदि स्थानि वर्णा
श्रितं न भवेत् । अस्ति ब्रुवो, भविता वक्ता, अत्र
स्थानिवद्भावेन घातुत्वात्तुजाद चः प्रत्यया उत्पद्यन्ते ।
पन्थाः इत्यादौ आत्वेकृते स्थानिवद् भावेन व्यञ्जनतया
सि लोपः प्राप्ते वणश्रयतया न भवति ।

✠ वृत्त्यर्थः : आदेश स्थानीवत्
(आदेश जेवो) थाय छे. अटले के स्थानने
आश्रीने कार्यं प्राप्त थाय छे. पणु
(अवर्णविधौ) जे ते कार्यं स्थानी वलुने
आश्रीने थतुं न होय.

✠ उदाहरण-स्पष्टीकरणु विशेषार्थ —

ज्या ज्यां आदेशनुं विधान छे, ते आदेशी
जेना स्थानमां अतावेला होय ते ते भूण स्थान
जेवा समज्वा अटले के घातुने आदेश घातु जेवो,
भूण नामने आदेश भूण नाम जेवो, विलकितने
आदेश विलकित जेवो कृन्तने आदेश कृन्त जेवो
समज्जवे.

० घातु :- “भविता” अहीं असू घातुने स्थाने
मू आदेश थयो छे तेथी मू पणु घातु ञ समज्जवे
तेथी मू घातुना ऊ नो गुण वगेरे थयो. अे ञ रीते
“वक्ता” ब्रु नो वचू आदेश थतां वचू पणु घातु
गणुने ञ वचू प्रत्यय जाग्यो छे.

० विलकित :- राजन्+सि (सि नो लोप थतां)
राजन् पद थाय (सूत्रः नाम सिद्व्यव्यंजने १/१ २१)
अहीं नामनेनाउनह (२-१-६१) सूत्रथी न नो लोप
थता राज अने नि दीर्घः (१-४-८५) थी राजा
थशे. अहीं भूण नामने आदेश छे माटे भूण नाम
जेवो ञ गणुने श्रीण कार्यो थाय

० अपवाद :- अवर्णविधौ— मात्र अेक वलुना
निमित्तो न होय तो - हा त. दिव्+सि, दिवः औः
सौ (२-१-११७) सूत्रथी व्रु नो औ थाय छे, औ थतां

औ (दि+औ) थयुं छतां सि नो लोप करवा.
(दिर्घङ्याव् व्यंजनान्त सेः १-४-४५थी) प्रसंजे
“व्रु” अटले के दिव्+सि थतां व्यंजनने मानीने
सि नो लोप न थाय पणु धौ+सि=धौः थछ ञय
केमके व्रु अेक वलुना निमित्तो कार्यं थयुं होवाथी
स्थानीवावर्णविधौ सूत्र न लागे.

अे ञ रीते पथिन् तुं पन्था+सि थतां पन्थाः
थाय पणु सि नो लोप न थाय.

[२४]

(७) स्वरस्य परे प्रागविधौ ७/४/११०

★ वृत्ति : - परनिमित्तकः स्वरस्थानिक आदेशो
व्यवहिते अव्यवहिते वा पूर्वविधौ स्थानिवद् भवति ।
मृगयति । अत्र णि परे जातस्य अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन
ऋकारस्य उभान्त्यत्वाऽभावात् लघूभान्त्यगुणो न ।

✠ वृत्त्यर्थः — पूर्वविधि करवाभां
व्यवहित के अव्यवहितपणु कशुं विधान
करवानुं होय तयारे पर निमित्तक स्वरने
आदेश स्थानीवत् थाय छे.

✠ उदाहरण-स्पष्टीकरणु-विशेषार्थ :-

पूर्वे जे वलुविधिने निषेध करायो तेना
अपवादरूपे आ सूत्र छे. अहीं वलुविधिनी छूट
अपाध छे हा त. मृगयति-ते शोधे छे. मृगणि
अन्वेषणे (१६३०-गणु १० आत्मने.) मृग घातुना
अकारने अतः (४-३-८२) थी अशित् प्रत्यय लागतां
लोप (लृक्) आ सूत्रथी पूर्वविधि करवाभां स्थानिवत्
थाय छे. तेथी मृगणिभां ऋ उभान्त्य न थतां ऋ नो
गुण थरो नही-केमके मृग+अ भां अ स्थानीवत् थशे.

अे ञ रीते कथयति अहीं कथ घातु अदन्त छे.
पणु अ (लृक्) लोप थया आह स्थानिवत् थतां क
ना अ नो आ थरो नही- (णिगति ४-३-५० थी
अ नो आ नी प्राप्ति छे.)

[२५]

(८) न सन्धिडोयक्विद्विदीर्घासद्विधाव

स्कलुकि ७/४/१११

★ सूत्रपृथः — न सन्धि डी य क्वि द्वि दीर्घ
असद्विधौ-अस्कलुकि

★ વૃત્તિ :- સન્ધિ વિધૌ ડી વિધૌ, ચ વિધૌ ક્વિ વિધૌ દ્વિત્વવિધૌ, દીર્ઘ વિધૌ, સયોગસ્યાદૌ સ્કેલુક્ર ૨-૧-૮૮ ઇતિ સ્કૂ લગ્નવર્જિતે અસદ્વિધૌ ચ પૂર્વસૂત્રોળ પ્રાપ્તઃ સ્થાનિવદ્ભાવો ન ભવતિ । અપચન્તિ-ઇત્યાદૌ અવર્ણસ્યે - ઇત્યેત્વરુપે સન્ધિવિધૌ કર્તાવ્યે ણાદેશસ્ય પ્રકાર સ્ય પ્રાપ્ત સ્થાનિવત્ત્વં ન ભવતિ । એવમન્યત્રાપિ ।

❧ વૃત્યર્થઃ : સન્ધિ વિધિ, ડી વિધિ, ચ વિધિ, ક્વિ વિધિ, દ્વિત્વ વિધિ, દીર્ઘવિધિ અને (સયોગસ્યાદૌ સ્કેલુક્ર ૨/૧/૮૮) થી થતાં સ્કના લોપને વળને અસદ્ વિધિમાં પરનિમિત્તક કાર્ય કરવામાં સ્થાનીવત્ભાવ થતો નથી.

❧ ઉદાહરણ-સ્પષ્ટીકરણ-વિશેષાર્થઃ :-

દા ત. અપચન્તિ-અપ+ઇ+અન્તિ (અપ+ઇળ)=અપ+ચ+અન્તિ - (ઇવળાદિરસ્વે ૧/૨/૨૧) ઠી સ્વર ઇ નો આદેશ ય થશે) એ રીતે અનતા અપચન્તિ માં નો સ્વર (ઇ) ને સ્થાનિવત્ માનીએ તો અપ+ઇ નું અપે (અવર્ણસ્યેવર્ગા ૧/૨/૬) થાય.

એટલે આ સૂત્ર મુજબ સન્ધિવિધિમાં આદેશનું પૂર્વકાર્ય કરતાં સ્થાનિવત્ ભાવ થયો નહીં.

એજ રીતે ડી વગેરે વિધિમાં પણ સ્થાનિવત્ ભાવ ન થાય — એમ કે ડી વિધિ :- વિમ્વમૂ :- વિમ્વવાઃ ફલમ્ ઇતિ વિમ્વ અહીં વિમ્વ+ઢી (૨/૪/૧૯ ગૌરાદિમ્યો... ઢી) વિમ્વી+અ (હેમાદિમ્યો ડજ ૬/૨/૪૫થી અ પ્રત્યય) વિમ્વી (ફલે ૬/૧/૫૮ થી અ નો લોપ) વિમ્વ (હવાદે ગોળ... સચ્ચોઃ ૨/૪/૯૫ ઈ લોપ) વિમ્વ (હેમાદિમ્યો ડજ ૬/૨/૪૫ થી લોપની પ્રાપ્તિ ૨હેશે નહીં-તેથી અ પ્રત્યય થશે)

અહીં ઢી નો સ્થાનિવત્ ભાવ માનીએ તો વિમ્વ+ઢી+સિ થશે. અને અ નો લોપ થઇ જશે. (અસ્ય હ-ચાલુક્ર ૨-૪-૮૬)

0 દ્વિર્માવવિધિ :- દધિ+અવ્ર=દધ્યવ્ર અહીં દધ્+ચ+અવ્ર એ સ્થિતિમાં (અધિવાંત... ૧/૩/૩૨થી) ધ્ નો દ્વિર્માવ થતા દધ્+ચ+અવ્ર=દધ્યવ્ર ૩૫ સ્પષ્ટીકરણ. અહીં દ્વિર્માવ કરતા દધ્ય નું દધિ એમ સ્થાનિવત્ ૩૫ માનતાં દ્વિર્માવ થઇ શકે નહીં તેથી આ સૂત્રથી સ્થાનિવત્ ભાવનો નિષેધ કરાયો છે.

[૨૬]

(૯) લુપ્યડ્વલ્લેનત્ ૭/૪/૧૧૨

★ સૂત્રપૃથ :- લુપિ અ-ચ્ચૃત્ લૂ એનત્

★ વૃત્તિ :- પરસ્ય પ્રત્યયસ્ય લુપિ સત્વાં સ્થાનિવદ્ભાવેન લુપ્યમાનં પ્રત્યય નિમિત્તકં પૂર્વકાર્યં ન ભવતિ, ચ્ચૃત્ લત્વમ્ એનત્ ઇતિ વર્જાયિત્વા । તદ્ ઇત્યાદૌ સેલુપિ સત્વાં સ્થાનિવદ્ભાવ નિષેધાત્ ત્યદા-ચત્વ-સત્વાદિકં ન ભવતિ.

❧ વૃત્યર્થઃ :- ૫૨ પ્રત્યયનો લોપ થયે છે-લોપ થયેલાં પ્રત્યયને સ્થાનિવત્ માનીને તે પ્રત્યય નિમિત્તનું પૂર્વકાર્ય થશે નહીં. આ નિયમ ચ્ચૃત્, લત્વમ્ એનત્ ત્રણને વળને લાગશે.

❧ ઉદાહરણ-સ્પષ્ટીકરણ-વિશેષાર્થઃ :-

તદ્+સિ અહીં તદ્ ને લાગેલ સિ નો (અનતા લુપ ૧-૪-૫૧થી) લોપ થશે.

આ સૂત્રમાં લુપ શબ્દ સ્થાનીવત્ ભાવનો નિષેધ કરે છે. તેથી આદેશઃ ૨/૧/૪૧ સૂત્ર લાગી દ નો અ અને તઃસૌસ ૨/૧/૪૨ સૂત્રથી ત નો સ ન થતાં “તદ્” એવું નપુ. એ વ. ૩૫ સાધી શકાયું.

0 અ-ચ્ચૃલ્લેનત્ કેમ મુક્યું ? દા. ત નિજાગલીતિ (લત્ચ કાર્ય છે) નિ+ગૃ (ધાતુઃ ગૃત નિગરણે-તુદાદિ ગણ) નિ+ગૃ+ચ્ચૃ-વ્યંજનાદે... મુશા... નિ+ગર+ચ-ચ નો વહુલમ્ ૩-૪-૧૪થી લોપ થશે નિ+ગર+ચ સન્યહ-શ્ચ થી દ્વિત્વનિ+ગર+ચ-ગદ્દોર્જઃ ૪/૧/૪૦ થી ગૂ નોજૂ, નિ+જાગર+ચ (આ ગુણેથી જા) નિ+જાગલ+ચ -ગ્રોયઢી ૨, ૩/૧૦૧ નિ જાગલ+ઈ - ચઢ્ઠુસ્તોથી નિજાગલીતિ એ ચ ને સ્થાનીવત્ માને તો ર્ નો લ ગ્રોયઢી થી ન થાય.

[૨૭]

(૧૦) વિશેષણમન્તઃ ૭/૪/૧૧૩

★ સૂત્રપૃથ : વિશેષણમ્ અન્તઃ

★ વૃત્તિ :- વિશેષણમ્ અન્તસ્ય વોષકં ભવતિ અતઃસ્યમોડમ્ - જ્ઞાનમ્

❧ વૃત્યર્થઃ :- વિશેષણએ અન્તનું (અન્તે થતાં કાર્યનું) વોષક (જણાવનાર) થાય છે.

❧ ઉદાહરણ અને સ્પષ્ટીકરણ :-

વિશેષણ :- નામ કે ધાતુથી અભિનન અવચવ

“नामना अर्थमां वधारे करे ते विशेषण”

० नामनुं विशेषणः :- अतः स्वमोऽम् १/४/५७ आ सूत्रमां अतः पद नामना विशेषण स्वरूपे मुकेल छे अथी पर ऐटले के अकारान्त नाम पछी आवेल सि-अम् नो अम् थाय छे. तेथी ज्ञान+सि=ज्ञान+अम् ज्ञान+म् (समानादमोऽतः अथी लोप).

तद्+सि अहीं तद् व्यञ्जनान्त छे भाटे सि नो अम् थरी नही.

० धातुनुं विशेषणः :- नामिनो गुणो ४/३/१ अहीं नामिनः ऐ पद धातुनुं विशेषण छे. तेनो “नाम्यन्त स्वर युक्त धातु” ऐवो अर्थ थरी. -तेथी अहीं जे धातुने छेडे नामि स्वर होय ते धातुनो शुल् थाय ऐवो अर्थ अभिप्रेत थरी.

हा.त. चिन्ता=चेन्ता.इ नो शुल्.

[२८]

(११) सप्तम्या आदिः ७/४/११४

★ वृत्तः :- सप्तम्यन्तस्य विशेष्यस्य यद् वर्ण-
बोधकं विशेषणं, तत् आदिबोधकं भवति । इनडीस्वरे
लृक्-पथः, पथाम् ।

✠ वृत्त्यर्थः :- सप्तमी अन्तवाणा
विशेष्यनुं जे वल्लुं बोधक विशेषण ते
(आदिबोधक) आदिने जल्लुवनार होय छे.

✠ उदाहरण्ये अने २५ष्टीकरण्ये :-

० विशेषार्थः :- स्वरे परे, व्यञ्जगे, घुटि वगेरे
सप्तम्यन्त रूपे छे ऐटले के, आदिमां स्वरवाणा,
आदिमां व्यञ्जनवाणा के, आदिमां घुट वाणा ऐवो
अर्थ समजवो.

हा.त. इनडी स्वरे लृक् १/४/७८ अहीं स्वरे
ऐवो सप्तम्यन्त निर्देश छे पथिन्+शस् (अस्)=
पथ+अस् (इन् नो लोप आदिमां स्वरवाणा प्रथयथी
थयो) -पथः - (स् नो २, २ नो विसर्ग) परंतु
पथिन्+सु अहीं आदि स्वर नथी पथु स् पछी
स्वर छे भाटे इन् नो लोप थरी नही.

सूत्र - धातोरि वर्णवर्णस्येयुवस्वरेप्रत्यये -अहीं
स्वरे -सप्तम्यन्त विशेषण छे. -प्रत्यये तेषु विशेष्य
छे. तो तेनो अर्थ स्वरादि प्रत्यय ऐवो करवो.

[२८]

(१२) प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ७/४/११५

★ वृत्तः :- प्रत्ययः प्रकृत्यादि समुदायान्त बोधको
भवति, न तुनस्य अधिकस्यवा । यञ्जिजः गार्ग्याचणः ।

✠ वृत्त्यर्थः :- प्रत्यय प्रकृति वगेरे
समुदायनो (ज) बोधक (जल्लुवनार) छे.
तेथी कंठ ओछा-वधता (प्रभाषुमां) नही.

✠ उदाहरण्ये-२५ष्टीकरण्ये-विशेषार्थः :-

प्रकृति :- जे जेनां प्रत्यय ते तेनी प्रकृति.

-नाम के धातुथी जे प्रत्ययनुं विधान करेब
होय ते प्रत्यय भाटे “ते” नाम के धातुने प्रकृति
रूप समजवा -ओछां वधतां नही.

हा.त. गार्ग्याचणः गार्ग्यस्वा अपत्यं इति गार्ग्याचणः
(यञ्जिजः ६/१/५४) थी गार्ग्य+आचणम्

जे गार्ग्य ना परम् शब्द साथे समास करीने
परमगार्ग्य शब्द अने तो त्यां यञ्जिज सूत्रथी आयनम्
प्रत्यय लागरी नही, केमके अहीं परमके अधिक प्रकृति छे.

मातृमोगीणः - मातृर् भोगः इति मातृभोगः तस्मै
हितः मातृमोगीणः (७/१/४० भोगोत्तरपदा मीनः)
इन प्रत्यय लाग्यो. तेमां मातृ भोग ऐ शब्दो ऐ
छे पथु समासरूप थछ ऐक शब्द अन्थो मातृमोगीण
ऐ आप्थी नाम रूप प्रकृति थछ अहीं प्रथमा ऐक
व्यननो सि प्रत्यय लाग्यो त्यारे (तदन्तं पदम्) थी
पद संज्ञा यता न् नो ण् थयो (रष्वणानो ण २/३/६७)
मातृमोगीणः शब्द अनी शक्यो जे मात्र मोगीन् शब्दने
प्रकृति माने तो न् नो ण् न थाय.

(१३) गौणो ड्यादिः ७/४/११६

★ सूत्रपृथः :- गौणः डीआदिः

★ वृत्तः :- डीप्रत्ययादारभ्य ष्यं यावत् ड्यादि ।
प्रत्ययो गौणो यद्यस्ति तदा प्रकृत्यादि समुदायस्यान्त-
बोधको भवति, यदि गौणो नास्ति तदा सामान्यतः
समुदायान्त बोधको भवति । बन्धौ बहुव्रीहौ-अतिकारीष
गन्ध्याबन्धुः, अत्रगौणः । परमकारीष गन्धीबन्धुरित्यत्र
गौणत्वाऽभावादीय भवत्येव

✠ वृत्त्यर्थः :- डी प्रत्यथी मांठीने ष्य
सुधीना प्रत्ययो ड्यादि कडेवाय. जे प्रत्यय
गौण होय तो प्रकृति-आदि समुदायनो
बोधक अने छे. जे प्रत्यय गौण न होय तो
(मुष्य होय तो) सामान्य समुदायनो बोधक

બને છે. [આ પરિભાષા અગૌણ પ્રકૃતિના અધિકને બ્રહ્મ કરવા માટે છે.] —મધ્યમ-વૃત્તિ ભા. ૨; પૃ. ૫૪૬.

❧ ઉદાહરણ-સ્પષ્ટીકરણ-વિશેષાર્થ :-

૧૬ચાદિ પ્રત્યયો :- ઢીપ્રત્યય (૨/૪/૧) થી ણ્ય પ્રત્યય (૨/૪/૮૨) સુધી જે સ્ત્રીલિંગી પ્રત્યયો છે. તેનું અર્થે વિધાન છે.

૦ *આ પ્રત્યયો જ્યારે નામોને લાગે છે. ત્યારે તે પ્રત્યય મૂળ ગૌણ નામનું વિશેષણ બને છે.

૦ કર્મધારય કે તત્પુરુષ સમાસમાં નામો વિશેષ લાંબા બની જાય છે. ત્યારે પણ પોતાનો મૂળ અર્થ સાચવી શકે માટે આ સૂત્ર બનાવેલ છે.

કારિષગન્ધ - કારિષસ્યેવ ગન્ધોડસ્ય્ એતિ કારિષગન્ધઃ (વોપમાનાત્ ૭/૩/૧૪૭) ઇચ્ કરીષગન્ધઃ (હસોડપત્યે ૬/૧/૨૮) અણ (કારિષગન્ધેર પત્યપૌંઠારિ) - (વૃદ્ધિ સ્વરેષુ... ૭/૪/૧) વૃદ્ધિ (અવળે... ૭/૪/૬૮) એનો લોપ કારીષગન્ધ્ય (અનાર્ષે વૃદ્ધે ... ૨/૪/૬૮) ણ્ય અહીં ણ્ય પ્રત્યય કારીષગન્ધીતું વિશેષણ બને છે. કારીષગન્ધ્યા (આત્ ૨/૪/૧૮) મૂળ ગૌણ નામ - ઉદા. પરમ કારીષગન્ધી બન્ધુઃ - કારીષગન્ધ્યા બન્ધુઃ (અહીં ણ્ય પ્રત્યય પછી તત્પુરુષવાળા લાંબાનામનું વિશેષણ છે). “એ જ રીતે”

-પરમશ્વાસૌ કારીષગન્ધ્યા ચ-પરમ કારીષગન્ધ્યા ।
પરમ કારીષગન્ધ્યા બન્ધુરસ્ય - પરમકારીષગન્ધીબન્ધુઃ આ પ્રયોગમાં કર્મધારય સમાસ છે પરમકારીષ ગન્ધ્યમાં “બ્ય” પ્રત્યય મુખ્ય છે. કેમ કે, તે પરમ કારીષગન્ધ્ય એવા આખા પદને લાગેલો છે. તેથી જ “બ્ય” નો “ઈચ્” પ્રત્યય થવામાં બન્ધીવહત્ર હો ૨/૪/૮૪ સૂત્ર અહીં લાગુ પડે છે તે સિદ્ધ થશે.

— પરંતુ —

અતિ કારીષગન્ધ્ય બન્ધુઃ “કારીષગન્ધ્યા ને ટપી ગયેલો ભાષ જેનો છે એવો કોષ્ટ” —એમ અર્થ થતા કારિષગન્ધ્યનો જે ગૌણ અર્થ છે તે સચવાતો નથી તેથી બ્ય પ્રત્યયનો (બન્ધૌ बहुव्रीहौ) ઈચ્ પણ થઈ શકશે નહીં.

કારીષગન્ધ્યા મતિક્રાન્તઃ બન્ધુઃ અસ્ય્ એતિ અતિ કારીષગન્ધ્ય બન્ધુઃ ગોશ્વાન્તે હ્રસ્વઃ ૨/૪.૬૬ થી આ નો અ થયો।

[૩૧]

(૧૪) કૃત્ સગતિકારકસ્યાપિ ૭/૪/૧૧૭

★ વૃત્તિ :- કૃત્ પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદેઃ સમુદાયસ્ય ગતિ કારકપૂર્વસ્ય, અપિ શબ્દાત્ કેવલસ્યાપિ વોધકો ભવતિ । મસ્મનિ હુતમ્, પ્રવાહે મૂઝિતમ્ ઇત્યાદાવિવ ઉદકે વિશીર્ણમ્, અવતપ્તે નકુલસ્થિતમ્ ઇત્યાદાવપિ “કતેન” ઇતિ સમાસઃ ।

❧ વૃત્યર્થ :- ધાતુની પૂર્વે કોઈ ગતિ સંજ્ઞાવાળો કે કારક સંજ્ઞાવાળો શબ્દ હોય તો તે ગતિ કે કારક સંજ્ઞાવાળો શબ્દ સહિત એવા ધાતુને કૃત્ પ્રત્યય લાગે છે (કૃદન્ત પ્રકરણમાં કેવળ ધાતુને કૃત્ પ્રત્યય લાગે તેવું વિધાન છે.)

❧ ઉદાહરણ-સ્પષ્ટીકરણ-વિશેષાર્થ —
મસ્મનિ + હુતમ્ = મસ્મનિહુતમ્ રાખમાં ઘી નાખવું.
—અહીં (કતેન ૩/૧/૬૨ સૂત્રથી) કૃત પ્રત્યયવાળો હુત શબ્દ સાથે મસ્મનિ પદનો સમાસ થયેલ છે. —અહીં (તત્પુરુષે કૃતિ ૩/૨/૨૦ થી) અહુપ્ સમાસ થયો છે. એ જ રીતે ગતિનું ઉદા ઉદકે+વિશીર્ણમ્=ઉદકેવિશીર્ણમ્ આ ઉદા.માં વિ શબ્દ ગતિ સંજ્ઞક છે. વિ+શૃ ધાતુ (ક્રમાંક ૧૫૩૧) શૃ ધાતુને કૃત લાગી શીર્ણ થયું શૃ ધાતુની જેમ વિ+શૃ પણ કૃત અન્ત વાળું સમજવું તેથી ઉદકેવિશીર્ણમ્ સમાસ બને

કારકઃ - અવતપ્તેનકુલ સ્થિતમ્ તાપમાં નોળીયાનું રહેવું —આ પ્રયોગમાં સ્થા ને કૃત પ્રત્યય લાગી સ્થિતમ્ બન્યું છે. નકુલ કારક છે, તેથી નકુલસ્થા પણ કૃતાન્ત બનતાં અવતપ્તે સાથે સમાસ થયો.

[૩૨]

(૧૫) પરઃ ૭/૪/૧૧૮

★ વૃત્તિ :- યઃ પ્રત્યયઃ સ પ્રકૃતેઃ પર એવ ભવતિ । અજા, વૃક્ષઃ જુગુપ્સતે ।

❧ વૃત્યર્થ :- જ્યાં જે પ્રત્યયનું વિધાન છે, ત્યાં તે પ્રત્યય પ્રકૃતિથી મૂળ શબ્દથી (પર) પછી જ થાય છે,

❧ ઉદાહરણ-સ્પષ્ટીકરણ-વિશેષાર્થ :-
“પર” સૂત્ર વિના સ્યાદિ, ત્યાદિ, કૃદાદિ, પ્રત્યય પ્રકૃતિના પૂર્વમાં કે અન્ય રીતે લાગતા સંભવ છે.

-तेथी न् “पर” नो प्रयोग क्योँ छे. *
 दा.त. अज+आ (आत् २/४/१८ स्त्रीदिगे) अजा अकरी
 वृक्ष+सि (स्यादि)=वृक्षः वृक्ष.
 जुगुप्+सते (त्यादि)=जुगुप्सते - (गुप्=रक्ष्ण् करवुं)

[३३]

(१६) स्वर्गे ७/४/११८

★ वृत्ति :- द्वयोर्विध्योरन्यत्र सावकाशयोस्तुल्य
 बलयोरिकत्रोपनिपातः स्पृहः, तत्र सूत्र पाठे यः परः
 स एव विधिस्तत्र भवति । वृक्षान् इत्यादौ सावकाशस्य
 “नपुंसकस्य शिः” इत्यस्य च वनानि (वन-शस्)

✠ वृत्त्यर्थ :- पौत पौताना विषयमां
 सावकाश अने श्चुदय अणवाणी अवी अे
 विधिया अेक स्थाने आवे तो ते स्पर्ध
 कहुवाय. ते अनेमां अे विधि सूत्रपाठमां
 ‘पर’ (पछी) होय ते विधिन् त्यां थाय छे.

✠ उदाहरण-स्पर्धीकरण-विशेषार्थ :-

स्पर्ध अने स्पर्धा अने समानार्थी शब्दो छे स्पर्धा
 अन्त वस्तुमां होय, पण अहि सूत्रोनी स्पर्धानी
 वात होई ‘स्पर्ध’ शब्द प्रयोक्ते छे.
 सूत्रोमां न्णवेला अे अे विधानो अेक के वधु
 प्रयोगमां साथे प्राप्त होय. अेटले के परस्पर
 स्पर्धक इपे आ सूत्रोनी प्राप्ति होय त्यारे “स्पर्ध”
 शब्द सूचये छे.

सावकाश :- प्रयोगमां सावकाश विधि अेटले
 ते विधान अन्य प्रयोगमां यरितार्थ होवुं ते. दा.त.
 वृक्षान् -आ प्रयोगमां शसोऽता. पुंसि १/४/४६नी
 सावकाश प्राप्ति छे. तेथी वृक्ष+सस्=वृक्षा+न्=वृक्षान्
 ० यशांसि-अही नपुंसकस्यशिः १/४/५५नी सावकाश
 प्राप्ति छे. वनानि(वन+शस्)अही शसोऽता शस्-१/४/४६
 नी प्राप्ति छे. तथा नपुंसकस्यशीः १/४/५५नी पण
 प्राप्ति छे. परंतु १/४/५५अे ‘पर’ सूत्र छे माटे ते प्राप्ति
 यता वन+शि यशे वन+न+इ (श इत् स्वराच्छौ १/४/
 ६५थीन्) वना+न+इ (नि दीर्घः १/४/८५थी अ नो आ

(१७) आसन्न :- ७/४/१२०

★ वृत्ति :- इह शास्त्रे आसन्नाऽनासन्नयोः

सूत्र:- मध्यमवृत्ति-अवयूरी ला.-२ पृ ५४६-७.

प्रसंगे, यथास्वं स्थानार्थं प्रमाणादिभिरासन्न एव
 विधिर्भवति । दण्डाग्रम-इत्यादौ कण्ठयचारकारयोः
 कण्ठय एवाऽऽकारो दीर्घो भवति ।

✠ वृत्त्यर्थ :- आशास्त्रमां स्थान अने
 प्रमाण वउ अे ‘स्व’ होय तेना नञ्क (के
 सदृश अने दूर (के असदृश) प्रसंग
 नञ्कनी विधिन् थाय छे.

✠ उदाहरण-स्पर्धीकरण-विशेषार्थ :-

० आसन्न :- पासेनुं के कोष्ठपण् रीते नञ्कनो
 संबंध धरावतुं.

अनासन्न :- दूरतुं अथवा असदृश

समग्र प्रक्रियामां आवता आदेशोना विधानो
 योक्कस स्थितिमां योक्कस आदेश सूचयता नथी.
 अथां सामान्य आदेशो छे. आ परिस्थिति निवारवा
 आ परिभाषा अनावेल छे.-अेकके-स्वरनो आदेश
 नञ्कना स्वरदेश इपे स्वीकारवा.

शास्त्रकार ‘आसन्न’ परिभाषाने स्पष्ट करवा
 त्रण् मुण्य आगत दर्शावे छे. (१) उन्वारण् स्थान
 वउ (२) अथे करीने (३) ह्रस्व-दीर्घादी प्रमाण
 वउ निकटता

(१) उन्वारण्- “स्व” दण्डाग्रम=दण्ड+अग्रम् सूत्र
 विधान समानानां तेन दीर्घः १/२/१ अही कया
 स्वर पछी कयो समान स्वर आवे तो दीर्घ थाय
 ते स्पष्ट नथो-निकटतानी ह्ण्टीअे दण्डमां अन्ते
 कंठय अ छे पछी अग्रम् मां कंठय अ छे माटे
 समानानांथी कंठय आ समन्वे,

(२) अर्थ :- वातण्डय युवतिः अही वतण्डी नो पुंवत्
 भाव करवानो छे पुद्विदंग शब्दो अनेक छे. पण
 अर्थापेक्षाअे “वातण्डय” शब्द निकट छे तेथी
 वतण्डी चासौ युवति च कर्मधारय समासमां पुंवत्
 कर्मधारये ३ २/५७थी पुंवत् यता आसन्न अेवुं वातण्डय

(३) ह्रस्व-दीर्घादिप्रमाण :- अमुष्मै अदस्र+ङे -
 अद+ङे आद्वेरेः थी सू नोअ, लुगस्याऽदेत्यपदे थी पूर्नो
 अ लोप थयो) अम+स्मै (माडु वर्णोऽनुं २/१/४७थीअ नोउ
 अही २/१/४७थी पर वण् नो उ वण्नुं विधान करे छे
 ह्रस्व दीर्घनी स्पष्टता नथी तेथी आ परिभाषानुसार
 ह्रस्व स्थाने ह्रस्व थयो.

(१८) सम्बन्धना सम्बन्धे ७/४/१२१

★ वृत्ति :— सम्बन्धशब्दमुद्दिश्य यत्कार्यमुक्ते तत् कार्यं सम्बन्ध वाचकादेव तच्छब्दाद् भवति । श्वशुर शब्दात् पत्नीपित्रर्थकाले एव श्वशुराद्यः इति इति च—प्रत्ययः, श्वशुर्य इति । श्वशुर इति कस्यचित् संज्ञायाम् इमेव श्वाशुरिः ।

❧ वृत्त्यर्थः :— सम्बन्धि शब्दने आश्रीने ङे कायं कळेवायुं ङेय ते कायं सम्बन्ध वाचक शब्दथी न थाय छे.

❧ उदाहरण-रूपष्टीकरण-विशेषार्थः :— ङे शब्दो सगपल्य सम्बन्धि ङेय (अटले के माता—पिता वगेरे). तेने अंगे ङे कोष विधान सूत्रमां थयुं ङेय ते तेन सम्बन्धने ध्यानमां राप्पी लगाडाय. द.त. श्वशुर्य. श्वशुरस्य अपत्यं इति श्वशुर्यः (श्वशुराद् घः ६/१/८१ थी घ)

परंतु श्वशुर शब्द कोषना नाम रूपे ङेय अर्थात् सगपल्य सम्बन्ध सूचक न ङेय तो ६/१/८१ न लागतां अत इम् ६/१/३१ थी इम् लागी श्वाशुरिः शब्द अनरी.

[३६]

(१९) समर्थः पदविधिः ७/४/१२२

★ वृत्ति :— पद सम्बन्धी विधिः समर्थश्रितो भवति, यत्र सामर्थ्ये तत्र भवतीत्यर्थः । तेन देव-दत्तस्य पुत्रेण सह सम्बन्ध देवदत्त पुत्रयोः सामर्थ्य-सदभावेन समासात्मकः पदविधिर्भवति, धनं देवदत्तस्य पुत्रो मैत्रस्येत्यत्र देवस्तस्य धनेन सह, मैत्रस्य च पुत्रेण सह सम्बन्धे सति तु देवदत्त पुत्रयोः सामर्थ्या-भावेन न समासः ।

❧ वृत्त्यर्थः :— पद सम्बन्धि विधि सम् अर्थ (संगत अर्थ) वाजो सम्बन्धो. ज्यां संगतता (सामर्थ्य) ङेय त्यां ते पद विधि थाय अे प्रभाणे अर्थ करवो.

❧ उदाहरण-रूपष्टीकरण-विशेषार्थः :—

० समर्थः :— अेक प्रकारेनो विशिष्ट सम्बन्ध वाक्यमां अेक पीण पदोनेो परस्पर अन्वयनी दृष्टिअे संअध अेटले समर्थ कळेवाय.

० सामर्थ्यः :— समर्थ अर्थमा सम्बन्धि पल्लुं ते सामर्थ्यं.

० पदविधि :— अेक-अे के पधारे पदनी विधि.

सामर्थ्य → पदनी संगति अे प्रकारे छे.

[१]. वाक्यमां परस्पर पदनी अपेक्षाअे

[२]. समासमां वपरायेला पदोनेो अेकार्थीं लाव

० पदविधि थराना स्थानो → (१) समास (२) नाम धातु (३) कृत प्रत्यय (४) तद्धित (५) उपपद विभक्ति (६) युष्मद्भ्रमदा देश (७) ध्रुतविधि

[१]. समास :— देवदत्तस्वपुत्र इति देवदत्तपुत्र अन्नेमां पदनी संगतता छे माटे समास थयो पल्ल धनं-देवदत्तस्य, पुत्रो मैत्रस्य अे अे वाक्यमां देवदत्त पुत्र समास न थाय केम के अंने पदो संगत नथी.

[२]. नामधातु - पुत्रमृच्छति - पुत्रीयति (कयनि ४/३/११२थी कयन् प्रत्यय) पल्ल-परयतिपुत्रम्-इच्छति सुखम् तो तेमां पद विधि थर्थ शके नही.

[३] कृत प्रत्यय :— कुम्भं करोति इति कुम्भकार :— (णक-तृचौ ५/१/४८ थी णक) परयति कुम्भम्-करोति कटम् - अह्नीं पद विधि थर्थे नही.

[३७]

तपगच्छना आचार्य देव आगमोद्धारक पू. आनंदसागर सूरीश्वरलना समुदायना उदार दिल उपाध्याय पू. क्षमासागरलना प्रशिष्य निराडंभरी पूयंन्यास मुशीलसागरल गणिवर्यना शिष्य त्रेण्युअेट प्रवचनकार पू. मुनिराज श्री सुधर्मसागरलना शिष्य मुनि दीपरतनसागरल (M.Com; M. Ed.) करैल संज्ञा (परिलाषा युक्त) प्रकरणुनो गुजराती अनुवाद तथा ससंदर्भ विवरणु समाप्त.

◇ અર્હમ્ ◇

⊗ સન્ધિ પ્રકરણ ⊗

સન્ધિ-અર્થ^૧ (સંસ્કૃતમાં) “એ શબ્દ (પદ) સાથે આવે ત્યારે પાસે પાસેના સ્વર કે વ્યંજન કે વિસર્ગના જોડાવાથી તેઓમાં જે પરિવર્તન આવે છે તેને સન્ધિ કહેવાય છે. “(ગુજરાતી વ્યાકરણ)

સ્વર-અર્થ^૨ (સંજ્ઞાધિકારમાં ૧/૧/૪ સૂત્રથી સ્વર સંજ્ઞા દર્શાવેલ છે) સંસ્કૃત :— સ્વયં રાજન્તે ઇતિ સ્વરાઃ
“જે વર્ણોના ઉચ્ચારણ વ્યાપ મેળે થઈ શકે એટલે કે અન્ય વર્ણોની મદદ વિના થઈ શકે તે “સ્વર” કહેવાય છે. (ગુજરાતી વ્યાકરણ)

સ્વર સન્ધિ :- જ્યારે જે સ્વરો જોડાઈને કોઈ પરિવર્તન ધારણ કરે ત્યારે તે પરિવર્તનને “સ્વર સન્ધિ” કહેવાય છે.
જેમ કે, વૃષમ+અજિત=વૃષમાજિતૌ

વ્યંજન અર્થ^૩ :- વિ+અંજન વિશેષે કરીને અંજન (મેળવણી) એટલે વ્યંજન સંસ્કૃત :- વ્યજ્યતે પ્રકાશ્યતેઽર્થેનિન ઇતિ વ્યંજનમ્

વ્યંજન સન્ધિ :- વ્યંજન સાથે વ્યંજનના જોડાવાથી જે પરિવર્તન આવે તેને વ્યંજન સન્ધિ કહેવાય છે.

(((સૂત્રકારે અ કારાદિ ક્રમ લક્ષમાં રાખીને સન્ધિ સૂત્રો રચેલ છે.)))

(૧) સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ ૧/૨/૧

★ સૂત્રપૃથઃ — સમાનાનાં (૧.૫) તેન (૩-એ) દીર્ઘઃ (૧-એ.) ત્રી પદ

★ વૃત્તિઃ — સમાનાનાં તેન પરેણ સમાનેન સહ વીર્ઘઃ સ્યાત્ । દ્વયોઃ સ્થાને એકો વીર્ઘઃ સ્યાદિતિ સહાયઃ । લોકાત્ સ્વરહીનં પરેણ સંયોજ્યમ્ । વૃષમાજિતૌ । તવઆયુઃ તવાયુઃ । દધિ-ઇદં દધીદમ્ । મધુઅદકં મધૂદકમ્ । પિતૃ-ઋષમઃ પિતૃષમઃ । હૌતૃ-ઋકારઃ હૌતૃકારઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ — સમાનસંજ્ઞક સ્વરનો પર (પછી) રહેલ તેજ સમાનસંજ્ઞક સ્વરની સાથે દીર્ઘ આદેશ થાય છે. અટલે કે બંને ના સ્થાને એક દીર્ઘ થાય છે. (લોકાત્) — લોકાવ્યવહાર-સ્વર વિનાનું હોય તે વ્યંજન, પર સ્વર સાથે જોડાય છે.

ઉદા. સમાન વર્ણો અ ઇ ઊ ઋ લૃ અ+અ વૃષમ+અજિત=વૃષમાજિતૌ અહીં વૃષમ ના મ ના અ સાથે અજિત ના અ ની સન્ધિ છે. વૃષમ-અજિત, ૦ અ+આ-તવ+આયુઃ=તવાયુઃ તાર્ આયુઘ્ય, ઇ+ઇ-દધિ+ઇદમ્=દધીદમ્-હહીં અહીં; ૦ ઊ+ઊ-મધુ+અદકમ્=મધૂદકમ્ (અહીં મધુના ઘ નો ઊ બંને અદકમ્ નો ઊ બંને મળી ઋ થશે.)

૦ ઋ + ઋ - પિતૃ + ઋષમઃ = પિતૃષમઃ

૦ લૃ + લૃ - વલૃ + લૃકારઃ = વલૃકારઃ

❧ વિશેષઃ — આ સૂત્રમાં બહુવચન (સમાનાનાં) મૂક્યુ તે વ્યાપ્તિ=અધિક વિષયની પ્રાપ્તિને માટે છે. તેથી ઉત્તર સૂત્રમાં વિગતિય સમાન સ્વરમાં ઠા ત. ઋલ્લિતિ હસ્વો વા ૧/૨/૨ થી હસ્વ વિકલ્પે થાય છે. નહીં તો ઋસ્તયોઃ ૧/૨/૫ થી ઋ દીર્ઘ થાત ૦ આસન્ન પરિલાપા (૭/૪/૧૨૦) થી સ્થાનની દષ્ટિએ સમાનતા લેવી. જેમ કે અ+અ=આ થયું.

૦ પ્રશ્ન :- સૂત્રમાં તેન* મૂક્યુ તેને બદલે સ્વેન મૂક્યુ હોત તો? ઇવર્ણદિરસ્વે સ્વરે ૧/૨/૨૧ માં

*તેનઃ - હૈમપ્રકાશ-પૂર્વાર્ધ પૃ. ૬૨.

અસ્વે ની જરૂર ન રહેત. -બંને સ્વેન મૂક્યુ હોત તો ઇ બંને જ ના સમાન આસ્થ પ્રયત્નથી દધિ+સીતમ્ દધીતમ્ થઈ જાત માટે તેન યોગ્ય છે.

૦ આ સૂત્રથી વીસ (૨૦) પ્રકારે સ્વર સન્ધિની પ્રાપ્તિ થશે. ઠા ત. અ+અ=આ, અ+આ=આ, આ+અ=આ, આ+આ=આ એ ચાર એ જ રીતે ઇ ઊ ઋ લૃ દરેક વર્ણના ચાર-ચાર ભેદો ગણતાં વીસ ભેદે સન્ધિ થશે. સમાનાનાં થી થતી ચતુર્ભંગી :- (૧) બંને હસ્વ સ્વર (૨) બંને દીર્ઘ સ્વર (૩) પૂર્વમાં હસ્વ પછી દીર્ઘ (૪) પૂર્વે દીર્ઘ પછી હસ્વ.

[૩૮]

(૨) અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદાદરલ્ ૧/૨/૬

અ વર્ણસ્ય (૧-એ.) ઇવર્ણાદિના (૩ એ.) एत् ઓત્ અર્ અલ્ (૧-એ.)

★ વૃત્તિઃ — અવર્ણસ્ય, ઇવર્ણ, ઊવર્ણ, ઋવર્ણ, લૃવર્ણઃ સહ एत् ઓત્ અર્ અલ્ ઇત્યેતે આદેશાઃ સ્યુઃ (યથાસહાયમનુદેશઃ સમસજ્ઞયકાનામ્) તવ-ઇદં તવેદમ્ । ગઙ્ગાઅદકં ગઙ્ગોદકમ્ । મહા-ઋષિઃ મહર્ષિઃ તવ-લૃકારઃ તવલ્કારઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ — અવર્ણનો ઇવર્ણ, ઊવર્ણ, ઋવર્ણ બંને લૃવર્ણની સાથે અનુક્રમે ए (एत्), ઓ (ઓત્) અર્ અલ્ એ પ્રમાણે આદેશ થાય છે.

૦ ઉદા અ+ઇ તવ+ઇદમ્=તવેદમ્ તાર્ આ અહીં તવના (અ સાથે ઇદમ્ ના ઈ ની સન્ધિ ए થઈ) ૦ ગઙ્ગા+અદકમ્=ગઙ્ગોદકમ્-ગંગાજળ (અહીં આ સાથે ઊ મળીને ઓ થયો છે. ૦ મહા+ઋષિઃ=મહર્ષિઃ*-મહર્ષિ (અહીં આ+ઋ નો અર્ થયો.) ૦ તવ + લૃકારઃ=તવલ્કારઃ - તારી વકંતા

❧ વિશેષ — *યથાસહાયમનુદેશઃ સમાનામ્ એ ન્યાય મુજબ ઇવર્ણાદિના માં એકવચન છે. બંને

*મહર્+ષિ=મહર્ષિ-જલતુમ્બિકા ન્યાયથી રૂ ના રેફતું ઉર્ધ્વાગમન થતા ષ ઉપર રેફ થયો છે

*યથાસહાયમનુદેશઃ સમાનામ્-ન્યાયસંગ્રહ ન્યાય ૧૦ પૃ. ૧૦

એવોદરલ્ માં પણ એ વ. છે. તે બંને એકવચન અનુક્રમ લેવા માટે છે તેથી ઇ નો એ, ઊ નો ઓ, ક્ક નો અર્, લૂ નો ઝલ્ થયા.

૦ અ વર્ણ એટલે (અ કે આ) સામે ઇ વર્ણ (ઈ કે ઈ) આવે તો બંનેને બદલે એ બોલાય છે. (અ વગેરેમાં હ્રસ્વ-દીર્ઘ-પ્લુત ત્રણે આવી શકે.)

૦ અ+ઇ, ઊ, ક્ક, લૂ, ૧૬ ભેદે સન્ધિની પ્રાપ્તિ છે, જેમકે અ+ઇ=એ-દેવ+ઇન્દ્ર=દેવેન્દ્ર-દેવેન્દ્ર

અ+ઈ=એ-તવ+ઈહા=તવેહા-તારી ચેષ્ટા

આ+ઇ=એ-માલા+ઇયમ્=માલેયમ્-આ માલા

આ+ઈ=એ-સા+ઈક્ષતે=સેક્ષતે-તે જુએ છે

અ+ઝ=ઓ-તવ+ઝદકમ્=તવોદકમ્-તાર્ પાણી

અ+ઝ=ઓ-તવ+ઝઢા=તવોઢા-તાર્ સ્વીકારાયેલુ

આ+ઝ=ઓ-માલા+ઝદકમ્=માલોદકમ્ માળા માટે પાણી

આ+ઝ=ઓ-વનિતા+ઝઢઃ=વનિતોઢઃ વનિતા વડે વરન કરાયેલ

આજ રીતે ક્ક વર્ણ અને લૂ વર્ણ સાથે ચાર ચાર-ચાર ભેદે કુલ સોળ ભેદ થશે

૦ સૂત્રકારે સૂત્રમાં પણ અવર્ણસ્ય+ઇવર્ણમાં સન્ધિ પ્રયોજી અવર્ણસ્ય કરેલ છે

[૩૯]

(૩) ઋણે પ્રદશાણવસન કમ્બલ વત્સર વત્સરસ્યાર-૧/૨/૭

★ સૂત્રપૃથ :— ઋણે (૭-એ.) (૧) પ્ર (૨) દશ-(૩) ઋણ-(૪)વસન-(૫) કમ્બલ (૬) વત્સર (૭) વત્સરસ્ય (૬-એ) આર (૭-એ.) ત્રોપદ

★ વૃત્તિ :— પ્રાદિવાં સપ્તાનામ્ વર્ણસ્ય ઋણે પરે ઋતા સહાર્ સ્યાત્ । પ્ર-ઋણમ્ પ્રાણમ્ । ઋણ-ઋણમ્ ઋણાણમ્ ।

પુનઃ વૃત્યથઃ :— પ્ર-દશ-ઋણ, વસન કમ્બલ -વત્સર-વત્સર આ સાતે શબ્દો પછી ઋણ શબ્દ આવે તો તે સાતેના અન્ત્ય અ નો ઋ સાથે આર્ થાય છે.

ઉદા. - પ્ર+ઋણ=પ્રાણમ્=વધારાનું દેવું
ઋણ+ઋણમ્=ઋણાણમ્=કર્મ માટે કર્મ
બંને ઉદા. માં અન્ત્ય અ (પ્ર+ર+અ) નો

ઋણમ્ ના (પૂર્વ) ઋ સાથે આર્ થયો.

★ અનુવૃત્તિ :— અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈ દોદરલ્ ૧/૨/૬

卐 વિશેષ :— સૂત્ર અવર્ણસ્ય ૧/૨/૬માં ઋ ના અર્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેના અપવાદ રૂપે આ સૂત્ર બન્યું છે

૦ સમાનાનાં ૧/૨/૧ સૂત્રમાં મુકેલ બહુવચન વ્યાપ્તિ માટે છે. ૧ ઋદ્ધતિ ૧/૨/૨ થી વિકલ્પે હ્રસ્વની પ્રાપ્તિ છે. તેથી અહીં પ્ર+ઋણમ્=પ્રાણમ્ અથવા પ્રઋણમ્ પણ થઈ શકે.

૦ અન્ત્ય ઉદા. :- દશ+ઋણમ્=દશાણમ્ દશનું ઋણ વસન+ઋણમ્=વસનાણમ્-કપડાં માટેનું ઋણ કમ્બલ+ઋણમ્=કમ્બલાણમ્-કબલ માટેનું ઋણ વત્સર+ઋણમ્=વત્સરાણમ્-વષ માટેનું ઋણ વત્સર+ઋણમ્=વત્સરારાણમ્-વછેરા માટે કરેલું ઋણ

*કેટલાંકને મતે વત્સરણમ્
૦ સૂત્રકારે સૂત્રમાં પણ સન્ધિ પ્રયોજી દશાણ-દશ+ઋણમ્ કર્યું.

[૪૦]

(૪) ઋતે તૃતીયા સમાસે ૧/૨/૮

★ સૂત્રપૃથ :— ઋતે (૭-એ) તૃતીયા સમાસે (૭-એ) એ પદ

★ વૃત્તિ — અ વર્ણસ્ય ઋતે પરે તૃતીયા સમાસે ઋતા સહાર્ સ્યાત્ । શીત-ઋતઃ શીતાર્તઃ, इत्यादि ।

卐 વૃત્યથઃ :— અ વર્ણ પછી ઋત શબ્દનો ઋ આવે અને અ વર્ણ વાળો શબ્દ તથા ઋત શબ્દ બંને તૃતીયા તત્પરૂપ સમાસથી જોડાય ત્યારે અ નો ઋની સાથે આર્ થાય ઉદા. શીત+ઋતઃ=શીતાર્ત અહીં શીતેન ઋતઃ ઠંડીથી પીડાયેલ એવો તૃતીયા સમાસ થતા શીતના અન્ત્ય અ સાથે ઋની સન્ધિ આર થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— અવર્ણસ્યે વર્ણાદિનૈ દોદરલ્ ૧/૨/૬

卐 વિશેષ :— આ સૂત્ર અવર્ણસ્યે નો અપવાદ છે.

૦ નિમિત્ત (અ વર્ણાન્ત શબ્દ અને નિમિત્ત (ઋત)

*વત્સરણમ્ - બૃહજ્યાસ - પ્રથમોડધ્યાય ૧/૨/૭

એકજ તૃતીયા સમાસમાં હોવા બેઠાંએ.

૦ કલ્પતિ હૃસ્વોવા ૧/૨/૨ થી વિકલ્પે હૃસ્વ થતા શીત ઋતઃ પણ થાય.

૦ ? અહીં તૃતીયા સમાસ કેમ કહ્યું ?

પરમશ્વાસૌ ઋતશ્ચ - પરમર્તઃ ખૂબ પીડાયેલો. અહીં કર્મધારયસમાસ છે માટે સૂત્ર ઋતે તૃતીયા ન લાગતા અવર્ણસ્યે ૧/૨/૬ લાગી અનઋ=અર્ થયો.

૦ ? સમાસ કેમ કહ્યું ?

દુઃખેન ઋતઃ=દુઃખેનર્તઃ દુઃખ પિડીત અહીં દુઃખેન શબ્દ તૃતીયા છે પણ તેનો ઋત શબ્દ સાથે સમાસ થયો નથી માટે આ સૂત્ર લાગી આર્ થશે નહીં.

હુધાર્તઃ :- હુધ્+ઋત=હુદ્તઃ અહીં હુધા+આર્ત એ રીતે આઠ ઉપસર્ગ પૂર્વકે ઋત ધાતુ છે. સમાસ નથી તેથી હુધા+આર્ત=હુધાર્તઃ થયું તે ઋત્યાદ્-પસર્ગસ્ય ૧/૨/૬ સૂત્રથી અ વર્ણ (ઉપસર્ગ-આ) અને ઋકારની સન્ધિથી થયેલ આર છે.

[૪૧]

(૫) પેદૌત્સન્ધ્યક્ષરૈઃ ૧/૨/૧૨

★ સૂત્રપૃથઃ :- પેત્ ઓત્ (૧-અ)

સન્ધ્યક્ષરૈઃ (૩-અ.) બે ૫૬

★ વૃત્તિઃ અવર્ણસ્ય સન્ધ્યક્ષરૈઃ પરૈઃ સહ એ ઔ સ્યાતામ્ । તવ-એષા તવૌષા મહા - એશ્વર્યમિં મહેશ્વર્યમિં । તવઓદનઃ-તવૌદનઃ । તવ-ઔપગવઃ તવૌપગવઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- અ વર્ણ (અ આ) થી પર સન્ધ્યક્ષર (પ, યે, ઓ, ઔ) આવે તો અ વર્ણની સાથે તેના એ ઔ થાય છે. (અરલે કે અ કે આ+એકેએ=એ અને અ કે આ+ઓ કે ઔ=ઔ ઉદા. -મહા+એશ્વર્યમિં=મહેશ્વર્યમિં મોટું એશ્વર્યમિં તવ ઇષા તવૌષા-તા૩-આ

બધા ઉદાહરણમાં અન્ય અ વર્ણની સન્ધ્યક્ષર સાથે સન્ધિ છે.

★ અનુવૃત્તિઃ :- અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદોદરલ્ ૧/૨/૬ થી અવર્ણસ્ય

❧ વિશેષ :- આ સૂત્રથી આઠ બેદે સન્ધિની પ્રાપ્તિ છે અન, આન એ રીતે...

૦ ? સૂત્ર લઘવાન્વા ૧/૨/૧૧ માં ઉપસર્ગ સહિત

અ ની વાત છે અહીં માત્ર અ વર્ણની વાત કેમ? સૂત્રમાં સન્ધ્યક્ષરૈઃ (એ ના) પ્રયોગ દ્વારાજ આડકતરે સૂચન છે કે અવર્ણસ્ય ૧/૨/૬ ની જ અનુવૃત્તિ લેવાની છે. તેથી ઉપસર્ગ સહિત અને રહિત બન્ને અ વર્ણ લેવા.

૦ ? અ.વ. કેમ મૂક્યું ? ઉપસર્ગની અનુવૃત્તિ અટકાવવા સન્ધ્યક્ષરૈઃ ખલુવચન મૂક્યું.

૦ ? સ્થાનિ-આસન્ન પરિભાષા થી (બે માત્રામાં) એ માં એ અને ઔ માં ઔ સમાધ બાય છે.

[૪૨]

(૬) વૌષ્ટૌતૌ સમાસે ૧/૨/૧૭

★ સૂત્રપૃથઃ :- વા (૧-એ.) ઓષ્ટ ઓતુ (૭-એ.) સમાસે (૭-એ.) (ત્રિ ૫૬)

★ વૃત્તિઃ :- ઓષ્ટૌત્વોઃ પદ્યોઃ સમાસેડવર્ણસ્ય હ્રગ્વાસ્ચાત્ । વિમ્બોષ્ટી । વિમ્બૌષ્ટિ સ્થૂલોતુઃ । સ્થૂલૌતુઃ

❧ ક્વચિદન્ચત્રાપ્યેદેતોઃ પરયોરવર્ણસ્ય હ્રગ્વાચ્યા અદ્ય-ઓમ્ અદ્યોમ્ । ઇહ-પ્વતિષ્ઠ ઇહેવતિષ્ઠ (ક્વચિદવર્ણસ્યેવર્ણોવર્ણોભ્યાં સહૈ ત્વૌત્વે વાચ્યે) સ્વ-ઈરઃ સ્વૈરઃ । સ્વ-ઈરિણી સ્વૈરિણી । અક્ષ-ઋહિની અક્ષૌહિણી । પ્ર-ઉઠઃ પ્રૌઠઃ

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- અ વર્ણથી પર જ્યારે

ઓષ્ટ અને ઓતુ શબ્દનો ઓ આવ્યો હોય તથા તે અવર્ણાન્ત શબ્દની સાથે ઓષ્ટ અને ઓતુ શબ્દનો સમાસ થયો હોય ત્યારે અવર્ણાન્ત શબ્દના અન્ય અ વર્ણનો વિકલ્પે લુક્ લોપ થાય છે. ઉદા. વિમ્બાકારાવોષ્ટૌ યસ્યા સાઃ વિમ્બૌષ્ટિ પક્ષે વિમ્બૌષ્ટિ (અ લોપ થયો ત્યારે વિમ્બ+ઓષ્ટિ ૦ અ લોપ ન થાય ત્યારે વિમ્બૌષ્ટિ-પેદૌત્સન્ધ્યક્ષરૈઃ થી ઔ થશે.

૦ સ્થૂલશ્ચાસાં ઓતુશ્ચ-

સ્થૂલોતુ-સ્થૂલ+ઓતુ અ લોપ

સ્થૂલોતુ-સ્વર સન્ધિ

★ અનુવૃત્તિઃ :- 1 અવર્ણસ્યેવર્ણાદિનૈદોદરલ્ ૧/૨/૬ થી અવર્ણસ્ય 2 અનિચોગેલુમેવે ૧/૨/૧૬ થી લુક્

❧ વિશેષ :- વિમ્બોષ્ટિ પાકા ટીંડોરા બેવા કાલ હોઠ વાળી ઓષ્ટ+ઠી-નાસિકોદરૌ... ૨/૪/૩૧

થીહી ઓખ્દ+ઈ-અસ્યહ્ ચાલુક ૨/૪/૮૬ થી અ લોપ
 ૦ ? સમાસ કેમ કહ્યું? દેવુત્ર ઓષ્ટ' પરચ। પુત્રોષ્ટ'
 -અહીં પુત્ર અને ઓષ્ટ શબ્દનો સમાસ થયો નથી માટે
 અનેા નિકલ્પે લોપ થશે નહીં -તેથી અ+ઔ=ઔ થશે

★ શેષવૃત્તિ — ક્વચિદન્યત્ર* :-

૧૧. અનિયોગે લુગેવઃ ૧/૨/૧૬ અ વર્ણથી પર
 “મરણ પડે તેમ” અર્થનો સૂચક એવ શબ્દનો
 અ આવેલ હોય તો અ વર્ણનો લોપ થાય છે.
 હ્ર + એવ તિષ્ઠ = હ્ર + એવ = હ્રેવ તિષ્ઠ મળે
 પડે તો અહીં ઉભો રહે [૧૧]

૧૨. ઓમાહિ ૧/૨/૧૮ અ વર્ણ પછી ઓમૂ
 શબ્દ આવે તથા આહ્ ઉપસર્ગ પૂર્વક કોઈ
 ધાતુ આવે તો અ વર્ણનો લોપ થાય છે.
 અઘ+ઓમૂ=અધોમ (આજે) અનેા લોપ [૧૨]

૧૩. સ્વૈરસ્વૈયૈશ્ચૌહિષ્ટ્યામ્ ૧/૨/૧૫ સ્વ ના
 અ વર્ણ પછી ઈર અને ઈરી નો ઈ આવે તો
 અ વર્ણ અને ઈ ને બદલે એ થાય છે. તથા
 અક્ષ ના અ વર્ણ સામે ઊહિણી નો ઊ આવે
 તો તે અને બદલે ઔ બોલાય છે.
 સ્વ+ઈર=સ્વૈર ૨વ૨૭ દી અ+ઈ=એ

સ્વ+ઈરિણી=સ્વૈરિણી-૨વ૨૭ દી સ્ત્રી
 અક્ષ+ઊહિણી=અક્ષૌહિણી-અક્ષૌહિણી સેના[૧૩]

૧૪. પ્રસ્યેષૈષ્યોદોદયદ્યેસ્વરેણ ૧/૨/૧૪ પ્ર ના
 અ વર્ણ પછી ઇષ કે ઇષ્ય નો અ આવેલ હોય
 તો અ+ઇ નો એ થાય છે તથા ઊહ, ઊહા,
 ઊહ નો ઊ આવેલો હોય તો અ+ઊ નો ઔ
 થાય છે. પ્ર-ઉહઃ=પ્રૌઃ - પ્રૌઃ [૧૪]

[૪૩]

(૭) ઈવર્ણદેરસ્વે સ્વરે ચવરલમ્ ૧/૨/૨૧

★ સૂત્રપૃથ :- ઈવર્ણદે: (૫-૬એ) અસ્વે
 (૭-એ) સ્વરે (૭-એ.) ચવરલમ (૧-એ) ચાર ૫૬
 પૂર્વા :- ઇચ્છત્વવર્ણનામસ્વે સ્વરે પદે ચરલવા:
 સ્યુ: । દધ્ ય્ અત્ર ઇતિ તાવદ્વવતિ ।

✠ વૃત્તર્થ :- ઈ ઉ ક્કલ વર્ણનો વિજતિય
 સ્વર પરમાં આવે ત્યારે અનુક્રમે ય્ વ્ ર્ લ
 થાય છે. ઠા ત. દધિ અત્ર અહીં ઈ પછી
 અ અસ્વ સ્વર છે તેથી દધ્+ય્+અત્ર એ
 રીતે ઈ નો ય થશે. દધ્યત્ર ઠહીં અહીં

* હેમપ્રકાશ પૂર્વાર્ધ - પૃ ૬૫

✠ વિશેષ :- ઈવર્ણદે: પંચમી પછી કેમ?

ઈવર્ણદે: -પછી એ વ નો અર્થ :- (ઈ વર્ણનો ય
 વગેરે) ઈ વર્ણની સામે, ઈ વર્ણ સિવાયનો વર્ણ, ઉ
 વર્ણની સામે ઉ વર્ણ સિવાયનો વર્ણ એ રીતે... સમજવું

૦ ઉદા :- નદી+અષા=નદેષા આ નદી
 મધુ+અત્ર=મધવત્ર=મ+ધ્+અ+અત્ર અહીં ઉનો વ્ થયો છે.
 પિતૃ+અર્થ=પિતૃર્થ :- પિતાનું બંધન ક્ર નો ૨ થયો.
 લ્+આદિ: =લાદિ: -અર્ધી લ્ નો લ થયો

વધ્+આસન=વધ્વાસન :- વહુનું આસન અહીં*૧ ઈ નો
 ય્, ઉ નો વ્, ક્ર નો ૨, લ્ નો લ, એ રીતે
 “અનુક્રમે”* નો અર્થ સમજવો.

૦ ઈવર્ણદે: (પંચમી એ વ નો અર્થ) :- (ઈ વર્ણથી
 પર-એવો અર્થ થશે) - ઈ વર્ણ વગેરે પછી અસ્વ
 સ્વર આવે ત્યારે ય વગેરે ઉમેરાય છે.

ઠા ત. દધિ+અત્ર=દધિ+ય્+અત્ર=દધિયત્ર

મધુ+અત્ર=મધુ+વ્+અત્ર=મધુવત્ર

પિતૃ+અર્થ=પિતૃ+ર્+અર્થ પિતૃર્થ

૦ દધિ+અત્રના જુદા જુદા સૂત્રોથી ગતા વૈકલ્પિક
 રૂપોની નોંધ*૨ :-

- ૧) દધ્યત્ર-ઈવર્ણદેરસ્વે સ્વરે... ૧/૨/૨૧
- (૨) દદ્ધ્યત્ર-ઈવર્ણદે (૧/૨/૨૧), અદીર્ઘાદ (૧/૩/૩૨)
 તૃતીયસ્તૃતીય... (૧/૩/૪૯)
- (૩) દધ્યત્ર-ઈવર્ણદે (૧/૨/૨૧) તતોડસ્યા: (૧/૩/૩૪)
- (૪) દદ્ધ્યત્ર-ઈવર્ણદે (૧/૨/૨૧), અદીર્ઘાદ (૧/૩/૩૨)
 તૃતીયસ્તૃતીય (૧/૩/૪૯) તતોડસ્યા: ૧/૩/૩૪
- (૫) દધિયત્ર - ઈવર્ણદે ૧/૨/૨૧ પંચમી વ્યાખ્યાને
 (૬) દધિઅત્ર હ્રસ્વોડપદેવા (૧/૨/૩૨)

૦ સપ્તમ્યા પૂર્વસ્ય પરિભાષા: ૨ મુજબ અસ્વે સ્વરે
 -સપ્તમી નિર્દેશ છે માટે તે કાર્ય પૂર્વને થાય.

૦ આ સૂત્રથી ૯૬ બેદે સન્ધિની પ્રાપ્તિ થશે. જેમકે
 ઈ વર્ણ પછી અસ્વ સ્વર આવે તો ય થાય કુલ
 સ્વર ૧૪ તેમાં ઈ વર્ણના ઈ, ઈ એ બેદે x ૧૨ સ્વર
 અ, આ, ઉ, ઊ, ક્ર, ઋ, લ્, લ્, ઇ, ઈ, ઔ, ઔ=૨૪
 એ રીતે ઉ વર્ણ x અસ્વ સ્વર=૨૪

ક્ર વર્ણ x અસ્વ સ્વર લ્ વર્ણ x અસ્વ સ્વર

[૪૪]

૧ * લઘુવૃત્તિ ભાષાતર ભાગ-૧.

૨ * હેમશબ્દાનુશાસન સુધા - પૃ. ૫૬,

(૮) અદીર્ઘાદિરામૈક વ્યંજને ૧/૩/૩૨

★ સૂત્રપૃથ :— અદીર્ઘાત્ (૫-એ.)

વિરામ એક વ્યંજને (૭-એ.) એ ૫૬

★ વૃત્તિ :— અદીર્ઘાત્સ્વરાત્પરસ્ય ઇહ સ્વર વર્જસ્ય વર્ણસ્ય વિરામે અસંયુક્ત વ્યંજને ચ પરેડનુ દ્વિત્વં વા સ્યાત્ । ઇતિ ધસ્ય વા દ્વિત્વમ્ ।

卐 વૃત્યર્થ :— અદીર્ઘ સ્વરથી પર આવેલા એવા ર, હ અને સ્વર સિવાયનાં કોઈપણ વર્ણ જે તે વર્ણ પછી અસંયુક્ત (એકજ) વ્યંજન આવે અથવા વિરામ આવે (કશું ન આવે) તો તે વર્ણ એવડાય છે. ૧ (અનુ) ખીજ કાર્યો કરીને દ્વિત્વ કાર્ય કરવું. તેથી ઘ એવડાય - જેમકે દધિ+અત્રનુંદ્ધયત્ર થયા બાદ દધૂઘ્યત્ર થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— સ્વરમ્ય: ૧/૩/૩૦ હાંદહસ્વ-રસ્યાનુ નવા ૧/૩/૩૧

卐 વિશેષ :— ૧અનુ :- વર્ણને એવડાવવા ખાખત વ્યાકરણનું ખીજું કોઈ પણ કાર્ય કરવાનું હોય, તો તે કાર્ય કરી લીધા પછી આ સૂત્ર લગાડવું.

ઉદા. વિરામ:- ત્વક્ ચામડી ત્વક્ક અથવા ત્વક્ અને ર્ષો થઇ શકે. કેમકે સૂત્રાનુસાર સ્વર પછી ર, હ સ્વર વર્જિત અન્ય વ્યંજન છે. ક્ છે ક્ પછી વિરામ છે માટે ક્ વિકલ્પે એવડાય.

૦ એક વ્યંજન :- દધ્યત્ર નું દધૂઘ્યત્ર થશે.

ખ્લુત-ગોર ત્રાત્ત=ગોત્રાત્ અથવા ગોત્રાત્ હે ગાયત્રી રક્ષા કરનાર

૦ (પરિભાષા) પન્ચમ્યા નિર્દિષ્ટે પરસ્ય ૭/૪/૧૪ મુજબ પંચમીથી નિર્દેશ (અદીર્ઘાત્) કરેલ છે. માટે તે કાર્ય પરને થાય.

૦ અદાર્ઘ - એટલે હસ્વ અથવા ખ્લુત સ્વર

૦ ર હ, સ્વરનું વળન કેમ?

[ર] વ્ર+ર+ર્ણો નું વ+ર્ર + ચા ન થાય પણ વર્ણ જ થાય. વરવા યોગ્ય કન્યા.

[વ] વ + હ્યમ્=વઘમ્-ગાડું હ એવડાય નહીં.

[સ્વર] તિત+ઉ=તિતઃ ચાલણી ઉ એવડાય નહીં ત્રણે ઉઘહરણમાં અદીર્ઘસ્વરનો છે. પણ પછી ર, હ, સ્વર છે માટે આ સૂત્ર ન લાગે

૦ દીર્ઘ નું વર્ણન કેમ ? વાક્ વાયા અંહી વા (આ દીર્ઘસ્વર છે) માટે ક્ ન એવડાય
૦ અસંયુક્ત વ્યંજન :- ઇન્દ્ર અહીં ઇન્ માં ન પછી ડ્+ર્ એ સંયુક્ત વ્યંજન છે માટે એવડાય નહીં
૦ દધિ-દધ્+ઈ-સ્વર છે. વ્યંજન નથી માટે એવડાય નહીં
૦ ત્વક્ક અહીં સંયોગસ્યાદૌ સ્કોહ્ક ૨/૧/૮૮થી થી આદિ ક્નો લોપ થશે નહીં જો તે સૂત્ર લાગે તો આ સૂત્ર નકામુ અને.

[૪૫]

(૯) તૃતીયસ્તૃતીય ચતુર્થે ૧/૩/૪૯

★ સૂત્રપૃથ : તૃતીય: (૭ એ) તૃતીય ચતુર્થે (૭ એ) એ ૫૬

★ વૃત્તિ :— તૃતીયે ચતુર્થે ચ પરે ધુટસ્તૃતીય: સ્યાત્ । એકવર્ણીયા મિથ: સ્વા ઇતિ પૂર્વ ધકારસ્ચ દકાર: । દ્વયત્ર । દ્ધ્યત્ર । મધુ-અત્ર મદ્ધ્વત્ર । પિતૃ અર્થ: પિત્રથ: । પિત્રર્થ: । લ્- ઇત્ લિત્ ઇવર્ણાદેરિત્યત્ર ૧૫૦૦મી વ્યાખ્યાને દધિયત્ર મધુવત્ર ઇત્યાદિ । ગૌરી અગ્રેત્યત્ર ગૌર્ યુ અગ્રેતિ જાતે અદીર્ઘાદિરામેતિ સૂત્ર પ્રાપ્તેર્ન રેફસ્ય દ્વિત્વમ્ કિન્તુ

卐 વૃત્યર્થ :— ત્રીજે કે ચોથો (વર્ગીય વ્યંજન) પરમાં આવે ત્યારે ધુટ્ વ્યંજનને ત્રીજે અક્ષર થાય. એક જ વર્ગના વ્યંજનો પરસ્પર સ્વ છે. -તેથી જ પૂર્વના ઘ કારને ટૂ કાર થયો. તેથી દ્ધૂઘ્યત્ર અને એવડાય નહીં તો દ્ધ્યત્ર છે જ

આજ રીતે મધુ+અત્ર નું મધ્વત્ર અને એવડાય ત્યારે મદ્ધ્વત્ર થશે.

પિતૃ+અર્થ=પિત્રર્થ: પક્ષે પિત્રર્થ:

૦ (સૂત્ર :- ૭ ઇવર્ણાદેરસ્વે મુજબ) પંચમી વ્યાખ્યાન થી ય ઉમેરાતાં દધિયત્ર વગેરે થાય.

★ અનુવૃત્તિ :— ધુટો ધુટિ સ્વે વા ૧/૩/૪૮

卐 વિશેષ :- સૂત્રમાં તૃતીય ચતુર્થે લખ્યું છે. માટે વર્ગીય વ્યંજન જ સમજવાનો છે. તેમ જ આસન્ન પરિભાષા મુજબ જે વર્ગનો વ્યંજન હોય તેનો જ તૃતીય વ્યંજન લેવાય ખીજ વર્ગનો નહીં. ૦ પંચમી વ્યાખ્યાને — ઇ વર્ણાદિથી પર ચ વર લ ઉમેરાય છે જેમકે દયાત્રય મહાકાવ્યમાં પ્રયોગ છે

રજતં ચારુ ઈક્ષિત્વા હારિ અત્ર ચ કાન્ચનમૂ । દધિ-
યેતન્મધુવેતત્કુમારી એવમૂહતે

૦ ? તૃતીયચતુર્થે કેમ કહ્યું? લિખ્યતે અહીં લિખ ના
સ્વ પછી ય છે. માટે સ્વ નો ગૂ ન થાય.

૦ ? ધુદ્ કેમ કહ્યું? ગલ્મતે -ગલ્+મ અહીં મ્ ચતુર્થ
વ્યંજન છે. પણ પૂર્વે લ્ ધુદ્ વર્ણ નથી માટે
તૃતીય વ્યંજન થાય નહીં.

૦ ? ધુદ્સ્તૃતીયઃ ૨/૧/૭૬ સૂત્ર પદાન્તે વચન છે,
તેથી આ સૂત્ર *અપદાન્ત માટે સમજવું.

ઉદા. :- મસ્જતિ-મસ્જ+અ (શ)+તિ (ગણ: ૬ ની
ધાતુ+વિકરણ અ+પ્રત્યય તિવ્, મશ્+જતિ-સસ્યશષૌ
સ્ નો શ્ થયો. ધુદ્ નો ત્રીજો વર્ણ થાય તેના
સ્થાને તૃતીય-વર્ગીય દન્ત્ય વ્યંજન થયો મસ્જતિ તે
શુદ્ધ કરે છે. ૦દોહ+ધા = દોહ + ધા - મ્વાદેદોદિર્ઘઃ
૨/૧/૮૩ થી હ નો ઘ્ -દોહ+ધા આ સૂત્રથી ઘ્ નો
ગ્=દોહધા તે દોહૃશી/દોહૃનાર.

[૪૬]

(૧૦) હાદ્દહસ્વરસ્યાનુ નવા ૧/૩/૩૧

★ સૂત્રપૃથઃ — રહાત્ અહ્ સ્વરસ્ય અનુ નવા

★ વૃત્તિઃ — સ્વરાતૂ પરામ્યા રહામ્યાં પરસ્ય રહસ્વર વર્જ-
સ્ય વર્ણસ્યાનુ દ્વિત્વં વા સ્યાદિતિ ચકારસ્ય વા દ્વિત્વમ્ ।
ગૌર્યત્ર ગૌર્યત્ર । નહિ-અત્ર નહ્યયત્ર । નહ્યત્ર ।

❧ વૃત્યર્થઃ — સ્વરથી પર ર, હ,
હોય અને તેના પછી ર, હ અને સ્વર
સિવાયનો કોઈ પણ વર્ણ આવે તો તે વર્ણ
વિકલ્પે યેવડાય છે. (‘અનુ-અન્ય કાર્ય’ કર્યા
પછી) જેમકે - ગૌરી+અત્ર-ગૌર+ય્ +અત્ર
(ઇવર્ણાદિરસ્વેસ્વરે થી ય) ગૌર્યત્ર પક્ષે ગૌર્યત્ર
(આ સૂત્રથી વિકલ્પે યેવડાય) અજરિતે
નહિ+અત્ર-નહ્યયત્ર પક્ષે નહ્યયત્ર

★ અનુવૃત્તિ — હ્સ્વાનુઙ્ગણે દ્વે ૧/૩/૨૭ થી દ્વિ

❧ વિશેષઃ — અનુ :- વ્યાકરણ સંબંધી અન્ય
કાર્ય ૨ અને હ માટે કર્યા પછી આ સૂત્રનો ઉપયોગ કરવો

ઉદા. :- ૨ :- અર+કઃ =અર્કઃ પક્ષે અર્કઃ :-સૂર્ય
બ્રહ્+મ-બ્રહ્મમ્ -પક્ષે બ્રહ્મ

*અપદાન્ત-મદ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ પ્રથમ વિભાગ પુ -૩૫

૦ ? અ-રહસ્વર કેમ કહ્યું?

૦ હ પછી ૨ - પદ્મહ્દઃ કમળથી ભરેલ જળાશય
પદ્મહ્દ+રઃ અહીં સ્વર પછી હ છે પણ તેના પરમાં
૨ છે માટે ૨ યેવડાય નહીં.

૦ ૨ પછી હ :- અર્હઃ યોગ્ય પુરુષ અહીં ૨ પછી
સ્વર છે માટે તે હ ન યેવડાય.

૨ પછી સ્વરઃ-કર+અઃ=કરઃ અહિં ૨ પછી સ્વર
છે માટે તે અ ન યેવડાય.

૦ ? અનુ કેમ કહ્યું? પ્રોણ્ણનાવ તેણે ઠાંક્યું’ ણ્ણગ્ક
આચ્છાદને -અદાદિ ગણ (૨) ધાતુ ણ્ણ, ણ્ણ+ણ્
(અ) પરોક્ષા ત્રી.પુ. એ વ. [આ સૂત્રાનુસાર કર્+ણ
સ્વર પછી ૨ પછી ણ છે માટે દિત્વ થવું જોઈએ
પણ અનુ કરવું] તેથી ણ્ણ્ણ+અ - [ણ ના દ્વિભાવ
સ્વરાદે દ્વિતીયઃ ૪/૧/૪ થી દિત્વ, અચિરઃ ૪/૧/૬ થી
૨ ને નિષેધ જબમવત્ પરે ૨/૧/૬૦ થી ણ્ અસહ થતાનું]
ણ્ણ્ણ+અ નામિનોડકલિહલે ૪/૩ ૫૧ થી વૃદ્ધિ. ણ્ણ્ણ-
નાવ્ -ઓદૌતોડવાવ ૧/૨/૨૪ થી. પ્ર+ણ્ણ્ણ પ્રોણ્ણનાવ્
-પછી પ્રોણ્ણનાવ્ પણ પહેલાં દિત્વ કરતો પ્રોણ્ણનાવ્
થઈ ભત.

[૪૭]

(૧૧) પદ્વૈતોડયાય ૧/૨/૨૩

★ સૂત્રપૃથઃ — પ્ત પેતઃ (૧-એ.)

અય્ આય્ (૧-એ) એ પદ

★ વૃત્તિઃ — એકરૈકારયોઃ સ્વરે પરે અચાર્યૌ
સ્વાતામ્ । ને-અવં નયનમ્ । નૈ અકઃ નાયકઃ

❧ વૃત્યર્થઃ — પ કાર અને પે કારને।
કોઈપણ સ્વર પરમાં (પછી) આવતા
અનુક્રમે અય્ આય્ થ થ છે. પ+સ્વર=અય્+
સ્વર દા.ત. ને+અનમ્ = નય્+અનમ્=નયનમ્=
આંખ પે+સ્વર=આય્+સ્વર નૈ+અકઃ=નાય્+
અકઃ=નાયકઃ દોરનાર

★ અનુવૃત્તિઃ — ઇવર્ણાદિરસ્વેસ્વરેયવલ્મ્
૧/૨/૨૧ થી સ્વરે

❧ વિશેષઃ — ૦ ઇવર્ણાદિ સન્ધિ અસ્વ
(સૂત્ર ૧/૨/૨૧) અહીં નિવૃત્ત થાય છે તેથી સ્વ કે અસ્વ
સ્વર ગમે તે આવે તો પણ આ સૂત્ર લાગુ પડશે -જેમ કે

0 આ સૂત્રથી ૨૮ ભેદે-સન્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે
 એ+૧૪ સ્વરે, એ+૧૪ સ્વર
 વૃક્ષે+એવ=વૃક્ષયુ-એવ=વૃક્ષયેવ - વૃક્ષમાંજ
 રૈ-એન્દ્રી=રાગ્+એન્દ્રી=રાગૈન્દ્રી સોનાની ઇન્દ્ર પ્રતિમા
 0 एदेतः अद्याय् अनन्तेभा अकेवयन यथा संख्यम्
 માટે છે

[૪૮]

(૧૨) ओदौतोऽवाव् ૧/૨/૨૪

★ સૂત્રપૃથઃ ઓત્-ઓતઃ (૬-એ.) અવ-આવ્
 (૧-એ.) એ પદ

★ વૃત્તિ :- ઓકારૌકારયો; સ્વરે પરે અવાવૌ
 સ્યાતામ્ । લો-અનં લવનમ્ । લૌ-અકઃ લાવકઃ ।

■ (પદાન્તેડયાયવાવાં ય્વોઃ સ્વરે પરે
 હુમ્વા વાચ્યા, લુકિ સત્યામ સન્ધિશ્ચ) ૧/૩/૨૪ તે
 -આગતાઃ ત આગતાઃ । તયાગતાઃ । તસ્મૈ-ઇદમ્
 તસ્માઇદં । તસ્માયિદં । પટો વિહ । પટવિહ । વૃક્ષૌ-
 ઇહ વૃક્ષાઈહ । વૃક્ષાવિહ ।

❧ વૃત્યથઃ :- ઓ કાર, ઓ કારનો
 કોઈપણ સ્વર પરમાં આવે ત્યારે અનુક્રમે
 અવ્, આવ્ થાય છે. જેમકે લો+અનમ્=
 લવ્+અનં=લવનમ્ જેના ૧૩ છેદાય તે.
 લૌ+અકઃ=લાવ્+અકઃ=લાવકઃ છેદનાર

★ અનુવૃત્તિ :- ઇવર્ણાદિરસ્વે સ્વરે યવરલમ્
 ૧/૧/૨૧ થી સ્વરે

❧ વિશેષ :- 0 આ સૂત્રથી ૨૮ ભેદે
 સન્ધિપ્રાપ્ત થાય છે ઓ+૧૪ સ્વર, ઓ+૧૪ સ્વર.

ઉદા. :- ઓ-પટો+ઓતુઃ=પટવ્+ઓતુઃ=પટવોતુઃ હે
 પટો ધિત્રાડો છે.

ઔ-ગૌ+ઔ=ગાવ્+ઔ=ગાવૌ-એ ગાય કે બળદ.

★ શેષવૃત્તિ :- ૧ સ્વરે વા ૧/૩/૨૪ - સૂત્ર
 ૧૧-૧૨ (૧-૨-૨૩ ૨૪)થી જે અય્, આય્ અવ્,
 આવ્ થવાનું વિધાન છે તેમાં પદને અન્તે રહેલા
 ય્ અન્તે વ્ નો સ્વર પરમાં આવતા વિકલ્પે (લુકે)
 લોપ થાય છે લોપ થયા બાદ પાસે પાસે આવેલા
 સ્વરોની સન્ધિ થતી નથી. જેમકે :-

0 તે+આગતાઃ=તય્+આગતાઃ તયાગતાઃ વિકલ્પે ય
 લોપ થતા તઆગતા તેઓ આવ્યાઃ

0 તસ્મૈ+તસ્માય્=ઇદમ્-ય નો વિકલ્પે ય લોપ તસ્મા
 ઇદમ્ લોપ ન થાય તો તસ્માયિદમ્-તેને માટે આ
 0 પટો+ઇહ=પટવ્+ઇહ વિકલ્પે વ્ લોપ પટ ઇહ પક્ષે
 પટવિહ હે ચતુર અહીં.

0 વૃક્ષૌ+ઇહ=વૃક્ષાવ્+ઇહ વિકલ્પે વ્ લોપ વૃક્ષાવિહ
 પક્ષે વૃક્ષા ઇહ અહીં એ વૃક્ષો. [૧૫]

[૪૯]

(૧૩) સ્વરે વાડનક્ષે ૧/૨/૨૯

★ સૂત્રપૃથઃ સ્વરે (૭-એ) વા (૧-એ) અન્-
 અક્ષે (૭-એ.) ત્રિપદ.

★ વૃત્તિ :- ગો શબ્દ સમ્બન્ધન ઓકારસ્યાક્ષા
 શબ્દ વર્જ સ્વરે પરે અવ્ ઇત્યકાશન્ત આદેશો વા
 સ્યાત્ । ગો-ઈશઃ ગવેશઃ ગવીશઃ ।

■ — (ઇન્દ્રે પરે સંજ્ઞાયાં ચ નિત્વમ્)
 ૧/૨/૩૦ ગવેન્દ્ર । ગવાક્ષઃ ।

❧ વૃત્યથઃ :- ગો શબ્દ સમ્બન્ધ (પદાન્ત)
 ઓ કારનો અક્ષ શબ્દના સ્વરને વર્જીને
 બાકીના સ્વર પરમાં આવતા અવ્ એવો
 અ કારાન્ત આદેશ વિકલ્પે થાય છે. દા.ત
 ગો+ઈશઃ ગવ+ઈશઃ=ગવેશઃ (અવર્ણસ્યે ૧/૨/૬
 થી અ+ઈ=અ થયો)-ગાયનો માલિક બ્યારે
 અવ ન થાય ત્યારે ગો+ઈશઃ ગવીશઃ (ગાનું
 ગવ્-ઓદોતોડવાવ્ ૧/૨ ૨૪ થી)

★ અનુવૃત્તિ — ગોનામ્ન્યવોડક્ષે ૧/૨/૨૯થી ગો
 एदेतः पदान्तेऽस्य लुक् ૧/૨/૨૭થી પદાન્તે

❧ વિશેષ - 0 અનક્ષે કેમ કહ્યું ?

ગો+અક્ષમ્=ગોડક્ષમ્ ગાયની આંખ અહીં અક્ષ શબ્દ
 છે માટે ઓ નો અવ ન થાય પણ (एदेतः पदान्ते
 ૧/૨/૨૭થી) અ લોપ થાય

0 ગોના ઓનું વિધાન કેમ કર્યું ?

*ચિત્રાગુ+અર્થ=ચિત્રગર્થ :- કાપર ચિતરી ગાયો જેની
 પાસે છે તેવો ગોવાળીયો.

અહીં ગોનો ઓ નહીં પણ ડ છે માટે આ
 સૂત્ર ન લાગે-પણ (इवर्णादिरस्वे ૧/૨/૨૧થી ડ+અ=વ
 ઉદા. : ગો+અગ્રમ્=ગવ+અગ્રમ્=ગવાગ્રમ્ (અ+અ=આ=
 સમાનાનાંતેન ૧/૨/૧) પક્ષે ગોડગ્રમ્ (एदेतः पदान्ते
 ૧/૨ ૨૭થી અ લોપ)

ચિત્રગર્થઃ મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ પ્રથમો વિભાગ-પૃ. ૧૯

થશે. ગોશ્રાન્તે હ્રસ્વે ૨/૪/૬૬થી ગો શબ્દનું ગુ થશે.

૦ સ્વરે કેમ કહ્યું ?

ગો+કુલમ્=ગોકુલમ્-ગોકુળ અહીં વ્યંજન છે માટે આ સૂત્ર ન લાગે.

★ શીષવૃત્તિ :- ૧૧૧ ઈન્દ્રે :- ૧/૨/૩૦ ગો શબ્દના ઓ થી પર ઈન્દ્રનો ઈ આવેલ હોય ત્યારે ઓ નો અવ નિત્ય થાય છે જેમકે :- ગો+ઈન્દ્ર:= ગવ+ઈન્દ્ર:=ગાવેન્દ્ર: ગાયોતો ઈન્દ્ર-સાંઠ. [૧૬]

૧૨૧ ગોર્નામ્ન્યવોડક્ષે ૧/૨/૨૮ ગો શબ્દ સમ્બન્ધિ ઓ થી પર અક્ષ શબ્દનો અ હોય તો અને અક્ષ યુક્ત ગો શબ્દ વિશેષ નામ રૂપે હોય તો ઓ નો અવ થાય છે. જેમકે :- ગો+અક્ષ:=ગવ+અક્ષ:=ગવાક્ષ -ગોખલો-અહીં ગવાક્ષ વિશેષ નામ છે. જે વિશેષ નામ ન હોય તો ગો+અક્ષાણિ ગોડક્ષાણિ (ગાયત્રી ઈન્દ્રિયો) એવું રૂપ થાય (એદોત: પદાન્તેડસ્યલુક્ ૧/૨/૨૭) [૧૭]

[૫૦]

(૧૪) એદોત: પદાન્તેડસ્ય લુક્ ૧/૨/૨૭

★ સૂત્રપૃથ :- एत्-ओत: (प. એ) पदान्ते

(७. એ) अस्य (६. એ) लुक् (१. એ) या२प६

★ વૃત્તિ :- પદાન્તસ્થામ્યામેદોદ્ભવ્યાં પરસ્વાકારસ્ય લુક્ સ્યાત્ । તેડવ્ર પટોડવ્ર । પદાન્તે ઇત્યેવ । ને-અનં નયનમ્ ।

卐 વૃત્યથ :- પદાન્તમાં રહેલ એ કાર અને ઓ કારથી પર અ કારનો (લુક્ લોપ થાય છે. જેમકે તે+અવ્ર=તે+વ્ર=તેડંવ્ર-તેઓ અહીં પટો+અવ્ર=પટો+વ્ર=પટોડવ્ર=હે ચતુર ! અહીં-

પદાન્ત જ કેમ કહ્યું ?- ને+અનં=નયનમ્ અહીં-ને પદાન્ત નથી તેથી અ નો લોપ ન થતા (એદોતોડયાય્ ૧/૨/૨૩થી) અય્ થયો.

卐 વિશેષ ૦? અનો લોપ કેમ કહ્યો ?

પટો+ઈહ=પટવિહ અહીં પરમાં અ નથી પણ ઈ છે તેથી અ નો લોપ ન થતાં (ઓદોતોવાવ્ર ૧/૨/૨૪થી) ઓ નો અવ્ થયો.

૦? એદોત: કેમ કહ્યું ?

દધિ+અવ્ર=દધ્યવ્ર-ઈ કારથી પર અ છે માટે લોપ ન થતાં (ઈવર્ણાદેરસ્વે ૧/૨/૨૧થી)ય

૦૧ તેડવ્ર-અહીં તે પછી (ડ) અવગ્રહની જે નિશાની છે. તે કરી શકાય પણ કરવું જ જોઈએ તેવો નિયમ નથી.*

૦ એદોત: અહીં પંચથી નિર્દેશ છે તેથી પચ્ચમ્યા-નિર્દિષ્ટેપરસ્ય પરિલાપા મુજબ પછીના અનો લોપ થયો.

૦ આ સૂત્ર એ નો અય્ અને ઓ નો અવ્ થવાના અપવાદ રૂપે અનેલ છે.

[૫૧]

૦ પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી ગણિવરે રચેલ હૈમલધુપ્રાકિયાના સ્વરસન્ધિ પ્રકરણનો તપાગમ્થીય જૈનાચાર્ય આગમો-દ્વારકે પૂ. આ. દેવ આનંદ સામર સૂરી-ચરણના સમુદાયના જ્ઞાનપિપાસુ પૂ. મુનિ-રાજ શ્રી મુધમ્સાગરજી મ. સા. ના શિષ્ય મુનિ દીપરત્નસાગરે (M. Com; M. Ed.) કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ તથા વિવેચન સમાપ્ત.

આ સ્વર સન્ધિ પ્રકરણમાં અકારાદિ ક્રમમાં સ્વરોની સન્ધિ દર્શાવી છે. અભ્યાસકે પ્રત્યેક સ્વરોની સન્ધિ અને તેમાં લાગતા સૂત્રોના અભ્યાસ સધન રીતે કરવા માટે નીચે મુજબ સાધનિકા કરવી સ્વર ક્રમ સૂત્ર સન્ધિ ઉદા.

અ+અ ૧ સમાનાનાંતેન. અ+અ=આ દળડાગ્રમ
૨ — — —

એ+અ ૧ એદોતોડયાય્ એ+અ=અય્+અ નયનમ્
૨ એદોત:પદાન્તે એ+અ=એ તેડવ્ર

અહીં માત્ર બે ઉદાહરણ દર્શાવેલ છે. એ જ રીતે ૧૪ સ્વર પછી ક્રમશઃ ૧૪ સ્વર ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ લઘ ૧૬૬ ભેદે સ્વરસન્ધિ પ્રકારોનું કોષ્ટક બનાવવું જેમાં ૧ સ્વર પ્રકાર ૨ પ્રક્રિયા સૂત્ર ક્રમ ૩ સૂત્ર ૪ સન્ધિસ્વરૂપ ૫ ઉદાહરણ એવા પાંચ ભાગ કરી કોષ્ટક બનાવતા સ્વરસન્ધિનો કોષ્ટક ભેદ અને તેમાં લાગતાં સૂત્રોની અસર સ્પષ્ટ થશે.

• • • • •
*અવગ્રહ (૬) સિદ્ધહૈમ યુહદ્વૃત્તિની જુની પ્રતમાં એદોત: પદાન્તેડસ્યલુક્ સૂત્રમાં આ નિશાની નથી હાલના પુસ્તકોમાં છે.

અસન્ધિ

() અહમ ()

સ્વર સન્ધિ પ્રકરણમાં જે ભિન્ન સ્વરો વચ્ચે થતી સન્ધિનું કથન કરેલ છે. તે સિવાય સ્વર સન્ધિના અપવાદ રૂપે જે વિધાનો થયા છે તેને અસન્ધિ કહે છે. “અસન્ધિ એટલે સન્ધિની અપ્રાપ્તિ.

“ ન વિઘટે સન્ધિઃ યસ્ય સઃ અસન્ધિઃ ”

નથી વિઘટાન સન્ધિ જેમાં તે અસન્ધિ કહેવાય.

(૧) પ્લુતોડનિતૌ ૧/૨/૩૨

★ સૂત્રપૃથઃ — પ્લુતઃ (૧-એ)

અનૂ-હતૌ (૭-એ) એ ૫૬

★ વૃત્તિઃ — ઇતિ વર્જે સ્વરે પરે પ્લુતઃ સન્ધિમાગ્ ન સ્યાત્ । ચૈત્ર ૩ અત્રન્વસિ । ઇતૌ તુ સુશ્લોકેતિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ — ઇતિ (નાહ) સિવાયના (બાકીના) સ્વર પર છતાં પ્લુત (સ્વર) ની સન્ધિ ન થાય. (સન્ધિમાગ્ - સન્ધિકાર્યને ભજનાર ન થાય). જેમકે ચૈત્ર ૩ અત્રન્વસિ ચૈત્ર+અત્ર (અહીં સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ થી ચૈત્રાત્રની પ્રાપ્તિ છે, પણ આ સૂત્ર તેનું વર્જન કરે છે. તેથી સન્ધિ ન થાય.)

અનૂ-હતૌ કેમ કહ્યું ?

સુશ્લોકેતિ - હે સારી કીર્તિવાળા

અહીં સુશ્લોક ૩ !+ઇતિ! છે. તેમાં અન્ય અ+ઇતિ નો હ થઇ પ થયો (અવર્ણસ્થેવર્ણ ... ૧/૨/૬ થી)

★ અનુવૃત્તિઃ — સ્વરેવાડનક્ષે ૧/૨/૨૬ થી સ્વરે વાડત્યસન્ધિઃ ૧/૨/૩૧ થી અસન્ધિઃ

❧ વિશેષઃ — *પ્લુતઃ — ચૈત્ર ૩ અત્ર અહીં ચૈત્ર પછી “૩” નિશાની પ્લુત સૂચવે છે દુરાદામન્ત્ર્યસ્ય ૭/૪/૯૬ થી અહીં ચૈત્રનો સ્વર અ પ્લુત થયો છે.

○ બૃહસ્પત્યાસઃ — કેટલાક ઇતિ શબ્દ પર છતાં અસન્ધિ વિકલ્પે ધર્યું છે તેમના મતે સુશ્લોક ૩ ઇતિ વિકલ્પે એ રૂપો થાય છે.

[૫૨]

પ્લુતનો અર્થઃ — સંજ્ઞા સૂત્રઃ ૪-૧/૧/૫ હુઓ સિદ્ધહૈમ સૂત્ર ૭/૪/૮૬ થી ૧૦૨

(૨) હૃ ૩ વા ૧/૨/૩૩

★ સૂત્રપૃથઃ — હૃ (પ્લુત) (૧-એ.)

વા (૧-એ.) એ ૫૬

★ વૃત્તિઃ — હૃઃ પ્લુતઃ સન્ધિ વા નૈતિ । હુનીહિ ૩ ઇતિ, હુનીહીતિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ — હૃ ૩ (પ્લુત) સ્વર પછી બીજો કોઈ સ્વર આવે તો તે સ્વર, પ્લુત હ સાથે વિકલ્પે સન્ધિ થતો નથી.

હુનીહિ ૩+ઇતિ=હુનીહીતિ -જે સન્ધિ પામે તો -વિકલ્પે હુનીહિ ૩ ઇતિ -એ પ્રમાણે કાપ

★ અનુવૃત્તિઃ — પ્લુતોડનિતૌ ૧/૨/૩૨ થી પ્લુત સ્વરેવાડનક્ષે ૧/૨/૨૬ થી સ્વરે

વાડત્યસન્ધિઃ ૧/૨/૩૧ થી અસન્ધિઃ

❧ વિશેષઃ — ઇતિ પર છતાં સન્ધિની પ્રાપ્તિ હતી તે આ સૂત્રથી વિકલ્પે પ્રાપ્ય બનાવી છે. ઉદા. (૨) ચિનુહિ ૩ હૃદમ્ પક્ષે ચિનુહીદમ્

[૫૩]

(૩) હૃદ્દેદ્ દ્વિવચનમ્ ૧/૨/૩૪

★ સૂત્રપૃથઃ — હૃત્ ઉત્ પ્લુ ૧-એ.)

દ્વિવચનમ્ (૧-એ) એ ૫૬

★ વૃત્તિઃ — એતે ત્રયો દ્વિવચનાન્તાઃ સન્ધિ નાપ્નુ-વન્તિ । મુની હૃહ । સાઘૂ ઇતૌ । માલા હમે । પચેતે ઇતિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ — હૃ, ઊ, ઇ —આ ત્રણે દ્વિ-વચનાન્ત હોય ત્યારે તેના પછી સ્વર આવે તો સન્ધિ થતી નથી. -જેમકે :-

(હ) મુની+હૃહ -અહીં એ મુનિ મુની શબ્દ એ મુનિ પુર્લિલગ શબ્દનું દ્વિવચનનું રૂપ છે તેથી અન્ય હ સાથે સન્ધિ ન થાય.

○ એજ રીતે -સાઘૂ+પ્લૌ આ એ સાઘૂ

(કકારાન્ત) નામનું દ્વિવચનનું ૩૫ સાઘૂ થયું
 ૦ (કા કારાન્ત) નામ માલા નું દ્વિવચન
 માલે હમે આ બે માલા
 ૦ ક્રિયાપદ ત્રીજે પુરુષ દ્વિવચન एते પ્રત્યય
 પચ્ ધાતુ પચેતે+एते -આ બે પકાવે છે.
 (આ રીતે ત્રણે દૃષ્ટાન્તમાં સન્ધિ થશે નહીં)

★ અનુવૃત્તિ :— વાડત્યસન્ધિ: ૧/૨/૩૧ થી અસન્ધિ
 સ્વરેવાડનક્ષે ૧/૨/૨૯ થી સ્વરે

❧ વિશેષ :— આ સૂત્ર બનાવતા સમાનાનાં
 તેન લીધું: ૧/૨/૧, ફવર્ણાદિરસ્વે સ્વરે યવરલ્મ્ ૧/૨/૨૧,
 एदौतोऽ यायू ૧/૨/૨૩ આ ત્રણે સૂત્રના કાર્યનો
 નિષેધ થવાથી દીર્ઘ ઈ, નો ડ નો વ્, ए નો અય્
 વગેરે થશે નહીં

૦ ? ઈદુદેદ કેમ? -વૃક્ષો+અન્ન વૃક્ષાવન્ન (બોદૌતો-
 વાવ થી અવ્) અહીં વૃક્ષો દ્વિ વ છે પણ અન્તે
 ઈ, ક, ए નથી માટે સન્ધિ થઇ.

૦ ? દ્વિ.વ. કેમ? કુમારી+અન્ન=કુમાર્યાન્ન અહીં અન્તે
 ઈ છે પણ કુમારી શબ્દએ દ્વિ-વચન નથી માટે
 (ફવર્ણાદિરસ્વેસ્વરે થી) ડ નો ય્ થયો.

૦ ન્યાય :- *નિરનુવન્ધગ્રહણે સામાન્યેન ન્યાયાનુ-
 સાર સૂત્રમાં પણ ઈદુદેદ નામ કે ધાતુ તેવી સ્પષ્ટતા
 ન કરી હોવાથી નામ અન્ને ધાતુ અન્નેનુ ગ્રહણ કરેલ
 છે તેથી જ પચેતેહમે માં સન્ધિ ન થઈ એજ રીતે
 પ્લુતમાં પણ સન્ધિ ન થાય. જેમકે અમી ૩ અન્ન
 (અમિ નું દ્વિ.વ.+પ્લુત)

[૫૪]

(૪) અદોમુમી ૧/૨/૩૫

★ સૂત્રપૃથઃ :- અદસુ મુ-મી (૧ દ્વિ) એક પદ

★ વૃત્તિ :— અદસુ શબ્દ સમ્બન્ધિનો મુ-મી સન્ધિ
 નાપ્નુત: । અમુમુઈંચા । અમી અશ્વા :

❧ વૃત્ત્યથ^૧ :- અદસુ શબ્દ સમ્બન્ધી
 મુ અન્ને મી ની સ્વર પર છતાં સન્ધિ ન થાય
 જેમકે ૧અમુમુ+ઈંચા અન્ને ૨અમી અશ્વા: અન્નેમાં
 સન્ધિ ન થઈ

★ અનુવૃત્તિ :— વાડત્ય સન્ધિ: ૧/૨/૩૧ થી અસન્ધિ
 સ્વરે વાડનક્ષે ૧-૨-૨૯ થી સ્વરે

*ન્યાયસંગ્રહ :- ન્યાય-૫ પૃ. ૫૩.

❧ વિશેષ — *અમુમુ+ઈંચા. અદસુ (મૂળ શબ્દ)
 અચ્ચ ગતૌ ચ્ ઇતિ (અચ્ચ ધાતુ ક્રમાંક ૧૦૫ ગણુ-૧
 ૫૨૨મો) (અચ્ચ ગતિ કરવી-પૂજા કરવી)

અદસુ+અચ્ચ+કિવપ્ —
 અદસુ+અચ્+કિવપ (અચ્ચોડનર્ચા ૪/૨/૪૬ થી ન્ નો લોપ)

અદસુ+ઉદ્ધિ+અચ્ (સર્વાધિ વિષ્વર્ ૩/૧/૨૨ થી ઉદ્ધિ આગમ
 અદ્+અદ્ધિ+અચ્ (ડિત્યન્ત: ૨/૧/૧૧૪ થી અસુ લોપ
 અદદ્ધિ+અચ્ → -અદદ્+ઈ+અચ્

અમુમુ+ઈ+અચ્ મોડવર્ણસ્ય ૨/૧/૪૫ થી ડ નો મ્,

૦ વાડદ્રૌ ૨/૧/૪૬ થી દ્ર નો મ

૦ માહુ વર્ણોડ્નુ ૨/૧/૪૭ થી મ ના અ નો ક
 —અમુમુ+ઈં+ચ્ (અશ્વપ્રાગ્લીર્ધાન્ન ૨/૧/૧૦૪ થી અચ્
 નો ચ્, ઈ-લીર્ધા)

અમુમુઈંચા તૃતીયા એ.વ નું ૩૫ થયું.

૨અમી+અશ્વા:

અદસુ+જસુ - પ્રથમા બ.વ.

અદ્+અ+જસુ (આદ્વેર: ૨/૧/૪૧ થી અ)

અદ્+અ+જસુ (લુગસ્યાદેત્ય ૨/૧/૧૧૩ થી અ નો લોપ)

અમ+જસુ (મોડવર્ણસ્ય ૨/૧/૪૫ થી દ નો મ)

અમ+ઈ (જસુ ડ: ૧/૪/૯ થી ડ)

અમે (અવર્ણસ્યેવર્ણે ૧/૨/૬ થી ए)

અમી (બહુષ્વેરી થી ए નો ઈ)

અમી-અશ્વા: સન્ધિ ન થાય.

૦ ? અદસો મુમી કેમ? —અમુમુ મુમી કેમ નહીં

અહીં વપરાયેલ અદસુ શબ્દ અવિવક્ષિત અર્થ
 અન્ને પ્રયોગમાં વપરાતો છે. સાર્થક અદસુ શબ્દ
 સમ્બન્ધી કાર્યના અભાવે અદસુ જે થાય છે, તે
 પ્રયોગ ન હોવાથી અમુમુએ વિગ્રહ અહીં લેવાયો નથી.

૦ સૂત્રમાં મુ મી પૃથક્ પૃથક્ ગ્રહણ છે. તે સમાહાર
 છે. ડન્દમાં મુમ્યો થાય.

૦ આ સૂત્રના ઉદાહરણમાં અમુમુઈંચા ની સાધનિકા
 અહીં દર્શાવી છે. તે દૃષ્ટાન્ત ચાર ભેદે દર્શાવી શકાય
 *(બુદ્ધા બુદ્ધા ચાર મતો)

.....
 *અન્ને પ્રયોગની સિદ્ધિ :- મધ્યમવૃત્તિ અંવચૂરિ
 પ્રથમે વિભાગ પૃ. ૨૦

ચાર મત :- બૃહલ્લાસ પ્રથમેાડધ્યાય સૂત્ર ૧/૨/૩૫

પરતઃ કેચિદિચ્છન્તિ કેચિદિચ્છન્તિ પૂર્વતઃ

ઉમ્મયોઃ કેચિદિચ્છન્તિકેચિદિચ્છન્તિનોમયોઃ

- (૧) બન્ને દ નો મ ગાય :- અમુમુઈવા સન્ધિ સ્વર
 (૨) પછીના દ નો મ :- અદમુઈવા
 (૩) પૂર્વના દ નો મ :- અમુદીવા
 (૪) બન્ને દ નો મ ન થાય :- અદદીવા

[૫૫]

(૫) ઞાદિઃ સ્વરોડનાઙ્ ૧/૨/૩૬

★ સૂત્રપૃથ :- ઞ-આદિઃ (૧-એ.) સ્વરઃ

(૧-એ.) અન-આઙ્ (૧-એ.) ત્રણુ ૫૬

★ વૃત્તિ :- આઙ્ વર્જન્નાદિઃ સ્વરઃ સન્ધિ વા નૈતિ । અ અપેહિ । ઇ ઇન્દ્રં પરચ । ડ ઉત્તિષ્ઠ । આ એવમ્ । અનાહિતિકિમ્ । આ-ઈહિ એહિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- આઙ્ વર્જને ઞાદિ ગણમાં રહેલા સ્વર ભૂત અવ્યય તેના પછી સ્વર આવે તો સન્ધિ ન પામે અ+અપેહિ=અ અપેહિ અરે ખસીળા ઇન્દ્રં પરચ અરે ઇન્દ્રનેભે ડ ઉત્તિષ્ઠ = અરે ઉઠ આ ઉદાહરણમાં સમાનાનાંતેનદીર્ઘઃ સૂત્ર લાગી અ નો આ કે ઇ નો ઇ ન થયો.

0 અનાઙ્ કેમ કહ્યું ?

આ + ઇહિ = એહિ - આપ !

અહીં આઙ્ (આ) અવ્યય છે તેથી સન્ધિ થતા (અવર્ણ સ્યેવર્ણાદિર્ગ ૧/૨/૬ થી) ઘ થયો.

★ અનુવૃત્તિ — સ્વરેવાડનાઙ્ ૧/૨/૨૯ થી સ્વરે વાડત્યસન્ધિઃ ૧/૨/૩૧ થી અસન્ધિ

❧ વિશેષ :- *ઞાદિઃ ઞ વગેરે અવ્યય અભિ સુધી છે. -અહીં માત્ર સ્વરભૂત અવ્યયની જ વાત આ સ્વરભૂત અવ્યયમાં (ઔદન્તાઃ સ્વરઃ એ) ૧૪ સ્વર અ થી ઔ સુધી સમાવિષ્ટ છે. -આઙ્ (હ્-ઈત વાળો આ) એક અલગ અવ્યય થાય છે, 0 સ્વરરૂપ અવ્યયનો અર્થ :- પૂરવું તિરસ્કાર કરવો, આમંત્રણ આપવું, નિષેધ કરવો એવો છે. 0 આઙ્ નો અર્થ :- મર્યાદા પ્રાપ્તિ, લાભની ઇચ્છા, કષ્ટ, આરંભ એવો થાય છે.

*ઞાદિ અવ્યય :- ધૃહદ્વત્તિ-પ્રથમ વિભાગ સૂત્ર ૧-૧-૩૧ માં ખાસ જોવા

* ધૃહદ્ હૈમ પ્રક્રિયા-ગણપાઠ વિભાગ.

0 આ અને આઙ્ બન્ને અવ્યયો ભુલા છે. જેમકે:- આ એવ તુ તત શુ તે એમ છે? અહીં આ+એવ ની સન્ધિ ન થઈ.

જ્યારે આઙ્ ના *ભિન્ન ભિન્ન અર્થો :-

0 અલ્પ અર્થ :- આ+ઉષ્ણમ્=ઓષ્ણમ્ અન્ય ગરમ

0 ક્રિયાયોગ અર્થ :- આ+ઈહિ=એહિ અહીં આવ

0 મર્યાદા અર્થ :- આ+ઉદકાન્તાત્-ઓદકાન્તાત્-જળપર્યન્ત.

0 અભિવિધિઅર્થ :- આ+આર્યેમ્યઃ=આર્યેમ્ય આય પુરૂષો સુધી.

[૫૬]

(૬) ઔદન્તાઃ ૧/૨/૩૭

★ સૂત્રપૃથ :- ઔત્ અન્તાઃ (૧-એ.) એક ૫૬

★ વૃત્તિ :- ઔદન્તા ઞાદિઃ સ્વરે સન્ધિ ન મજતો અહો અત્ર ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઔ અન્તવાળા ઞાદિ ગણના અવ્યયોની સ્વર પર છતાં સન્ધિ થાય નહિ જેમકે :-

અહો અત્ર-સાન્ધિ ન થાય-અહો-અવ્યય છે. (પદોત્તઃ પદાન્તે ડસ્યલુકુ થી અનો લોપ ન થાય)

★ અનુવૃત્તિ :- સ્વરે વાડનાઙ્ ૧/૨/૨૯ થી સ્વરે વાડત્યસન્ધિઃ ૧/૨/૩૧ થી અસન્ધિ ઞાદિઃ સ્વરોડનાઙ્ ૧/૨/૩૬ થી ઞાદિઃ

❧ વિશેષ :- ઞાદિમાં ઔ કારાન્ત અવ્યયો અથો-અન્વાદેશ, નો-નિષેધ, અહો-હ હો-હો અહો-આહો-ઉતાહો-સંબોધન સૂચક વગેરે ઔ કારાન્ત અવ્યય છે, જેમકે આગચ્છ-અરે આપ

0?0 ઞાદિઃ કેમ કહ્યું ?

મિથોડત્ર-અહીં મિથો+અત્ર ની સન્ધિ થઈ કેમ કે ઔ કારાન્ત છે પણ ઞાદિઃ નથી.

[૫૭]

(૭) સૌ નવેતૌ-૧/૨/૩૮

આઙ્ ના અર્થો :- હૈમશાસ્ત્રાનુશાસન સુધા-પ્રથમ વિભાગ સૂત્ર ૧/૨/૩૬

★ સૂત્રપૃથ :- સૌ (૭-એ.) નવા (૧-એ.)
 હતૌ (૭-એ.) ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ — સિ નિમિત્ત ઓકાર હતૌ પરે સન્ધિ
 વા નૈતિ । પટો-ઇતિ પટવિતિ ।

❧ વૃત્યર્થ — સિ પ્રત્યય લાગીને ઓ
 કારાન્ત બનેલ શબ્દથી પર ઇતિ આવે તે
 વિકલ્પે અસન્ધિ થાય જેમકે :-
 પટો+ઇતિ=પટોઇતિ પક્ષે પટવિતિ - હે ડાહ્યા
 (સન્ધિ-ઓદોતોઃસ્વાવ્ થી થઇ)

★ અનુવૃત્તિ :- વાડત્યસન્ધિ: ૧/૨/૩૧ થી અસન્ધિ

વિશેષ :- સૂત્રમાં નવા ગ્રહણ કરવાનું કારણ
 અનુવૃત્તિ માટે છે. કેમકે વા ની અનુવૃત્તિ નીચેના
 સૂત્રોમાં જતી નથી.

૦ સિ નિમિત્ત ઓ કઇ રીતે ?

પટ્ટ+સિ (સંબોધન એ વ.)

પટો (હ્રસ્વસ્વ ગુણ : ૧/૪/૪૧ થી પટો)

૦ ? હતૌ કેમ કહ્યું ?

પટો+અન્ન=પટોઽન્ન-ઇતિ નથી

માટે વિકલ્પે અસન્ધિ ન થાય.

૦ ? પટો +ઇતિ સ્વરૂપે ચાર રૂપો પ્રાપ્ત થશે.*

પટો ઇતિ - સન્ધિ ન થાય ત્યારે

પટ વિતિ - ઓદોતોઃસ્વાવ્ ૧/૨/૨૪

પટ ઇતિ - સ્વરેવા ૧/૩/૨૪

પટ વિતિ - અસ્પષ્ટાવવર્ણા ૧/૩/૨૫

[પટ]

(૮) વાડત્યસન્ધિ: ૧/૨/૩૧

★ સૂત્રપૃથ :- વા (૧-એ.) અતિ (૭-એ.)
 અસન્ધિ: (૧-એ.) ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ : ગોરોકારસ્યાતિ પરેઙ સન્ધિ-ર્વા સ્યાત ।
 ગો-અગ્રમ્ ગવાગ્રમ્ । ગોઽગ્રમ્ ।

❧ વૃત્યર્થ :- ગો શબ્દ સૂત્રઅન્ધિઓ
 કારની અ કાર પર છતાં વિકલ્પે અસાન્ધિ
 થાય. જેમકે ગો+અગ્રમ્ ગાયની આગળ
 સન્ધિ ન થાય :- ગોઅગ્રમ્
 સન્ધિ ગોઽગ્રમ્ (પદાન્ત: પદાન્તે થી) ગવાગ્રમ્
 (સ્વરેવાડનક્ષે થી અવ સમાનાનાં તેજ ઓ)

*પટો+ઇતિ :- હૈમપ્રકાશ મ. વ્યા. -પૃ. ૭૨

★ અનુવૃત્તિ :- ગોનામ્ન્યવોડક્ષે ૧/૨/૨૮ થી ગો:
 પદાન્ત:પદાન્તેડસ્યલુક્ ૧/૨/૨૭ થી પદાન્તે

❧ વિશેષ — ૦ ? અતિ કેમ કહ્યું ? ગો
 +ઇકિતમ્=ગવેકિતમ્-અ પર માં નથી માટે આ સૂત્ર નવાગે.
 ૦ ? ગો કેમ કહ્યું ?
 ઘોઽગ્રમ્ - ઘો+અગ્રમ્ છે માટે અસન્ધિ ન થાય.
 ૦ ? ગો નો ઓ કેમ કહ્યું ?
 ચિત્રમ્વગ્રમ્ - ચિત્રગુ+અગ્રમ્ છે.

૫૯]

(૯) ઋલુતિ હ્રસ્વો વા ૧/૨/૨

★ સૂત્રપૃથ :- ઋલુતિ (૭-એ.)

હ્રસ્વ: (૧-એ.) વા (૧-એ.) ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ :- ઋતિ લતિ ચ પરે સમાનાનાં હ્રસ્વો
 વા સ્યાત્ । હ્રસ્વવિધાન સામર્થ્યાદસન્ધિ: । इदमेव
 હ્રસ્વસ્યાપિ હ્રસ્વવિધાને ફલમ્ । બાલક્રશ્ય: । બાલશ્ય: ।

❧ વૃત્યર્થ :- ઋ કાર અને લુ કાર પરમાં
 આવે ત્યારે સમાન (સ્વર)નો હ્રસ્વ વિકલ્પે
 થાય છે — “હ્રસ્વનું પણ હ્રસ્વ”એ વિધાન
 સામર્થ્યથી અસન્ધિ થાય તેવું ફલિત છે.
 બાલશ્ચાસૌ ઋશ્યશ્ચ-બાલ+ઋશ્ય: નાના મૂળ
 બાલ ઋશ્ય: વિકલ્પે બાલશ્ય: - (શ્વર્ણાદિસ્વે
 થી અર્.)

★ અનુવૃત્તિ :- સમાનાનાં તેન દીર્ઘ: ૧/૨/૧ થી
 સમાનાનાં

❧ વિશેષ :- અહીં હ્રસ્વ હોવા છતાં જે
 હ્રસ્વનું વિધાન કર્યું છે તે સન્ધિ અટકાવવા માટેનું
 છે “વસ્તુ સિધ્ધ હોવા છતાં જ્યારે કોઇ વસ્તુનું
 આરોપણ થાય ત્યારે નિયમ માટે જ હોય છે.”*
 ૦ ? ૦ હ્રસ્વોઽપદેવા ૧/૨/૨૨ થી હ્રસ્વ વિકલ્પે
 સિધ્ધ જ છે છતાં આ સૂત્ર કેમ ?

સૂત્ર :- હ્રસ્વોઽપદેવા થી જ્યાં વિકલ્પ પ્રાપ્ત નથી
 તેવા અ વર્ણ અને પદાન્ત બન્ને સંજોગોમાં આ
 સૂત્રથી વિકલ્પ હ્રસ્વ થાય છે. જેમકે :-

૦ અ વર્ણ બાલક્રશ્ય: ૦ પદાન્ત-ધુલિ ઋતુ:

* સિદ્ધે સતિ આરમ્ભો નિયમાર્થમ્-

ન્યાય સંગ્રહ-ન્યાય: ૨૫, પૃ. ૨૫.

૦ ? સમાન કેમ કહ્યું ?

વૃક્ષો+ઋચ્ચૃતિ=વૃક્ષાચ્ચૃતિ

ઔ કાર સમાન સ્વર નથી.

૦ ? ઋ લ્હ પરમાં હોય તો-કેમ કહ્યું ?

દળ્હ+અગ્રમ્=દળ્હાગ્રમ્-પરમાં અ છે.

૦ ઉદાહરણ :- હોત્+લ્હકાર: - હોમકરનારનો લ્હ

કાર શબ્દ અસન્ધિ :- હોત્લ્હકાર: વિકલ્પે

હોત્લ્હકાર: (ઋસ્તથો:૧/૨/૫)

હોત્લ્હકાર: ઋત: વાતૌચ ૧/૨/૪) વિલક્ષણ્ લ્હ

[૬૦]

(૧૦) હ્રસ્વોઽ પદેવા ૧/૨/૨૨

સૂત્રપૃથ :- હ્રસ્વ: (૧-એ.) અપદે (૭-એ) વા (૧-એ) ત્રિપદ

★ વૃત્તિ :- ઇ ડ ઋ લ્હ વર્ણનામસ્વે સ્વરે પરે હ્રસ્વો વા સ્યાત્, ન ચેતૌ નિમિત્તિ નિમિત્તિનાવેકત્ર પદે સ્યાતામ્ । નદિ ણષા । મધુઅત્ર । એકપદે તુ-નચૌ

■ (અ ઇ ડ વર્ણનાં વિરામેઽનુ-નાશિકે વા)

૧/૨/૪૧ સામ્ । સામ । દધિઁ ।દધિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ઇ, ડ, ઋ, લ્હ વર્ણનો,

જો અસ્વ સ્વર પરમાં આવે તો હ્રસ્વ વિકલ્પે

થાય છે. -જો નિમિત્ત અને નિમિત્ત^૨ એક

પદમાં ન હોય તો. જેમકે :-

નદી+ણષા આ નદી.-આ સૂત્રથી હ્રસ્વ થાય

તો નદિ ણષા થશે. વિકલ્પે સન્ધિ થાય તો

નચૌષા થશે. (ઇવર્ણાદિરસ્વે ૧/૨/૨૧ થી)

મધુ+અત્ર-મધુઅત્ર વિકલ્પે મધ્વત્ર

૦ એકપદે તો સન્ધિ થાય જ -જેમકે

નદી + ઔ (દ્વિ.વ.) =નચૌ -એ નદી

નિમિત્ત :- જેનેમાનીને કાર્ય કરવાનું હોય તે

નિમિત્તિ: જેના ઉપર કાર્ય કરવાનું હોય તે

અહીં નિમિત્ત અને નિમિત્તિ અને એક પદમાં છે તેથી સન્ધિ થઇ.

★ અનુવૃત્તિ :- ઇવર્ણાદિરસ્વે સ્વરે ચવરલમ્ ૧/૨/૨૧ થી અસ્વે સ્વરે

❧ વિશેષ :- આ સૂત્રમા હ્રસ્વનું વિધાન છે તે દીર્ઘ અને હ્રસ્વ અને સ્વર માટે છે તે કષ્ટ રીતે ? *પર્જન્દવલ્લક્ષણ પ્રવૃત્તિ: ન્યાયાનુસાર -જેમ વરસાદ પડે ત્યારે ભરેલું કે ઓછું જોયા વગર અધેજ વરસે છે તે રીતે આ સૂત્ર પોતાના વિષયમાં સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. -અપ્રવૃત્તે જ તેનું અનર્થક પણું સૂચવે છે -છતાં જેમ વરસાદથી કાલાન્તરે ધાન્ય વધુ પાકે તે ફળ છે તેમ અહીં પણ કાલાન્તર ફળ એ છે કે હ્રસ્વનું હ્રસ્વ વિધાન કરવાથી ફરી સન્ધિ ન થાય. તેથી દધિઅત્ર મા ઇ+અ નો ય્ થશે નહીં.

★ શેષવૃત્તિ :- (૧) અઇવર્ણાદિરસ્વાન્તેઽનુ-નાસિકોઽનીદાંદે: ૧/૨/૪૧ -જે શબ્દોમાં અન્તે અ વર્ણ, ઇ વર્ણ, ડ વર્ણ રહેલ હોય. તેમની પછી વિરામ (કોઇ સ્વર કે વ્યંજન ન) હોય તો તે અ-ઇ-ડ વર્ણ વિકલ્પે અનુનાસિક થાય.

જેમકે સામ; સામ્-શાંતિ

દધિ, દધિ-દહી

જો કે ઈદુવેદદ્વિવચનમ્ વગેરે પ્રયોગમાં અનુનાસિક ન થાય જેમકે -અગ્ની, અમી વગેરે. [૧૮]

[૬૧]

અસન્ધિ પ્રકરણમાં દર્શાવેલાં અપવાદોના અભ્યાસથી સન્ધિ ક્યાં ક્યાં ન થાય તેનો ખ્યાલ આવશે છતાં નીચેનું સૂત્ર સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસનમાં ખાસ જોઈ જવું.

ન સન્ધિ: ૧/૩/૫૨

*પર્જન્યવત્ ન્યાય સંગ્રહ-ન્યાય ૧૨ પૃ. ૧૧૫

પૂ. મહોપાધ્યાય વિનય વિજયજી ગણિવરે રચેલ હૈમ લઘુપ્રક્રિયાના અસન્ધિ પ્રકરણનો, તપાગચિંથ્ય જૈનાચાર્ય આગમોદ્ધારક પૂ. આનંદસાગર સૂરીપ્રવરણના શિષ્ય ઉદાર દિલ પૂ. ઉપાધ્યાય ક્ષમાસાગરજીના પ્રશિષ્યસરલ સ્વભાવી પૂ. પંન્યાસ મુશીલ સાગરજીના કિયાચિ વંત પૂ. મુનિરાજ શ્રી મુખમંસાગરજી મ. સા. ના શિષ્ય

મુનિ દીપરત્નસાગરજી(M.Com; M Ed.) કરેલ અનુવાદ તથા સસંદર્ભ વિવરણ સમાપ્ત.

૦ ? ત્રીજો અક્ષર કેમ કહ્યું ?

સ્વરૂપનયતિ અહીં પરમાં અનુનાસિક (ન) છે પણ ૨ ત્રીજો અક્ષર નથી માટે સન્ધિ ન થાય.

૦ ? પદાન્ત કેમ કહ્યું ?

વિદ્મસૂ (પ.પુ. અ.વ.) અહીં ૬ ત્રીજો અક્ષર છે. મ પરમાં છે. પણ પદાન્ત નથી.

૦ ? પચ્ચમે કેમ કહ્યું ?

વાગ્મચત્ર-અ પચ્ચમ વર્ણુ નથી. માટે આ સૂત્ર ન લાગે

૦ ? તૌ મુમૌવ્યજ્જને સ્વૌ ૧/૩/૧૪ થી કકુમ્મણ્ડલમ્ માં અનુસ્વાર કેમ નહીં? કકુમ્મણ્ડલમ્ - અહીં પદાન્તે વ (વ વર્ગનો) ત્રીજો અક્ષર છે - પછી મ એ પાંચમો અક્ષર આવેલો છે તેથી વ નો મ વિકલ્પે થાય કકુમ્મણ્ડલમ્

અહીં અજૂવર્ગાત્સ્વરેવોડસ ૧/૨/૪૦ સૂત્રથી અસત્ અધિકાર મુજબ પદાન્ત મ્ અસત્ થતા ફરી વ્ થશે તેથી જ તૌ મુમૌ વ્યજ્જને સ્વૌ લાગી અનુસ્વારની પ્રાપ્તિ રહેશે નહીં. તેમજ -

*અસિદ્ધં બહિરજ્જમન્તરજ્ઞે ન્યાય મુજબ મ કારના સ્થાનમાં અનુસ્વારનું કાર્ય બહિરંગ હોવાથી અસિદ્ધ થશે.

[૬૩]

(૩) પ્રત્યયે ચ ૧/૩/૨

★ સૂત્રપૃથ :— પ્રત્યયે (૧-એ) ચ (૧-એ).

★ વૃત્તિ :— પ્રત્યયસ્યે પચ્ચમે પરં ચ નિત્યમ્ ભવતિ । વાગ્ મયં વાહ્ મયમ્ ।

❧ વૃત્ત્યથ^૧ :— પ્રત્યયમાં રહેલ પાંચમો (વર્ગીય) વ્યંજન પરમાં આવે તો (પદના અન્તે રહેલ વર્ગીય ત્રીજા વ્યંજનનો, પાંચમો વ્યંજન) નિત્ય થાય છે. જેમકે વાગ્મચત્રમ્= વાહ્ મચમ્ : શાસ્ત્ર અહીં મચટ્ પ્રત્યય છે. (નામસિદ્ધ્ય વ્યજ્જને ૧/૧/૨૧ થી પદ સંજ્ઞા થતા) ગ્ નો સ્વ પાંચમા વર્ણુ હ્ થયો.

★ અનુવૃત્તિ :— તૃતીયસ્યપચ્ચમે ૧/૩/૨ એદાતઃ પદાન્તેડસ્યલુક્ ૧/૨/૨૭ થી પદાન્તે

❧ વિશેષ :— પચ્ચમે -હ્ જ્ ણ્ ન્ મ્

૦ સ્વ વર્ગનો પાંચમો અક્ષર એ આસન્ન પરિભાષા

*ન્યાય સંગ્રહ ન્યાય ૨૦ પૃ. ૨૦.

થી સમજવું.

૦ સૂત્રમાં ચ કાર મુકવાથી નવા -વિકલ્પેની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં લેવી નહીં -પછીના સૂત્રમાં લેવી.

૦ ? પદાન્તે કેમ કહ્યું ?

યજ્ઞઃ -યજ્ઞન્ એક જ પદ છે માટે જૂનો જ્ થયો નહીં.

૦ ઉદા. :- ષદ્મનામ્ 'છ ના' અહીં પછી અ.વ નો આમ્ પ્રત્યય છે -તેનો સંકલ્પાનાં ણ્નામ્ ૧/૪/૩૩ સૂત્રથી નામ્ થયો છે. ષળ્મનામ્ (આ સૂત્રથી ૩નો ણ્) ષળ્મનામ્ (ત વર્ગચ્ચવર્ગ... ૧/૪/૬૦ થી ન્ નો ણ્)

[૬૪]

(૪) તતો હશ્ચતુર્થ ૧/૩/૩

★ સૂત્રપૃથ :— તતઃ (૫-એ) હઃ (૬-એ.)

ચતુર્થઃ (૧-એ) ત્રણ પદ

★ વૃત્તિ :— પદાન્તસ્થાતૃતીયાત્પરસ્ય હ્રસ્વ પૂર્વ તૃતીયસ્વવર્ગચ્ચતુર્થો વા સ્યાત્ । વાગ્ધરિઃ । વાગ્હરિઃ । તત્-હિતમ્ । તદ્વિતમ્ । તદ્ હિતમ્ ।

❧ વૃત્ત્યથ^૧ :— પદાન્તમાં રહેલા વર્ગના ત્રીજા અક્ષર પછી હ આવેલ હોયતો તે હ ને બદલે પૂર્વે રહેલા ત્રીજા અક્ષરના સ્વ વર્ગના ચોથા અક્ષર વિકલ્પે થાય છે. જેમકે

વાગ્મહરિઃ=વાગ્હરિઃ વિકલ્પે વાગ્ધરિઃ

અહીં ગ્-ક વર્ગનો ત્રીજો વર્ણુ છે પછી હ આવેલ છે. માટે હનો ઘ્ વિકલ્પે થયો.

એજ રીતે :- તત્+હિતમ્=તેના હિત માટે તદ્+હિતમ્-ઘુટસ્તૃતીયઃ ૨/૧/૭૬ થી ૬ વિકલ્પે એજ રીતે :- તદ્વિતમ્ -આ સૂત્રથી હનો ઘ્

★ અનુવૃત્તિ :— એદાતઃ પદાન્તેડસ્યલુક્ ૧/૨/૨૭ થી પદાન્તે તૃતીયસ્ય પચ્ચમે ૧/૨/૧ થી તૃતીયસ્ય

❧ વિશેષ :— વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર :-

ગ્, જ્, ઙ્, ઢ્, ઘ્, - વર્ગનો ચોથો અક્ષર ઘ્, ઙ્, ઢ્, ઘ્, મ્

૦ ? તત્તઃ કેમ કહ્યું? તૃતીયની અનુવૃત્તિ માટે તત્તઃ કહ્યું છે. પણ વિભક્તિનો ફેરફાર ગ્રહણ કરી તૃતીયસ્ય છટ્ટી વિભક્તિને બદલે તત્તઃ પાંચમી વિભક્તિ કરેલ છે.*

[૬૫]

તત્તઃ પાંચમી વિભક્તિ વિધાન જુઓ ન્યાય ૧૩ પૃ ૧૩
“અર્થવશાદ્ધિમવિત પરિણામઃ”

(૫) નોડપ્રશાનોડનુસ્વારાનુનાસિકૌ ચ
પૂર્વંસ્યાયુદ્ગરે ૧/૩/૮

★ સૂત્રપૃથ :— ન: (૬-એ.) અપ્રશાન: (૬-એ.)
અનુસ્વાર:—અનુનાસિકૌ (૧-દ્વિ) ચ (૧-એ.)
પૂર્વંસ્ય (૬-એ) અ-યુદ્ગરે (૭ એ) છ ૫૬
★ વૃત્તિ:— પદાન્તસ્થસ્ય પ્રશાન્વર્જ શબ્દ સમ્બન્ધિનો
નસ્ય ચટતેષુ સદ્વિતીયેષ્વ યુદ્ગ પરેષુ શષસા યથાસદ્ધયં સ્યુઃ,
અનુસ્વારા નુનાસિકૌ ચ પૂર્વંસ્ય મવાન્ચારુઃ. | મવાન્ચારુઃ:
મવાન્શ્લેકઃ | મવાન્શ્લેકઃ મવાન્ઙ્ટીકઃ | મવાન્ઙ્ટીકઃ:
મવાન્ઙ્ટકારઃ | મવાન્ઙ્ટકારઃ મવાન્સ્તનુઃ | મવાન્સ્તનુઃ |
મવાન્સ્થુડતિ | મવાન્સ્થુડતિ પ્રશાન્ વર્જનાત્ પ્રશાશ્ચરઃ |
અયુડિતિ કિમ્ | મવાન્સ્તરુકઃ

✠ વૃત્ત્યર્થ :— પ્રશાન્ શબ્દને વર્ણને
કોઈ પણ શબ્દ સંબંધિ પદાન્તમાં રહેલા
નૂ નો- 1અધુટ છે પરમાં જેને તેવા-ચ-છ,
ટ-ઠ, ત-થ, પરમાં આવતા અનુક્રમે શ,
વ, સ થાય છે. તેમજ પૂર્વના અક્ષર પર
2અનુસ્વાર અને 3અનુનાસિક થાય છે.

૦ ઉદાહરણુ :- મવાન્+.....
ચ- મવાન્+ચારુ :- મવાન્+શ+ચારુ=મવાન્શ્ચારુઃ
વિકલ્પે મવાન્શ્ચારુ :- આપ સુંદર છે અહીં
અન્ત્ય નૂ પછી ચૂ છે. તેની પરમાં સ્વર છે.
જે અધુટ છે. તેથી નૂ નો શૂ થયો-વિકલ્પે
અનુસ્વાર તથા અનુનાસિક (ઠાં) થયા એજરી તે
છ-મવાન્+છેક :-મવાક+શ+છેકઃ મવાન્શ્લેકઃ
વિકલ્પે મવાન્શ્લેકઃ- તમે વિદગ્ધ છે.

ટ-મવાન્+ટકઃ=મવા+પ્+ટીકઃ
મવાન્ઙ્ટીકઃ વિકલ્પે મવાન્ઙ્ટીકઃ તમે ઠીકાકાર છે
ઠ મવાન્+ ઠકારઃ=મવા+પ્+ઠકારઃ મવાન્ઙ્ટકારઃ
વિકલ્પે મવાન્ઙ્ટકારઃ તમે ઠકાર છે શૂંચ છે.
ત્ મવાન્+તનુઃ=મવા+સ+તનુ મવાન્સ્તનુઃ વિકલ્પે
મવાન્સ્તનુઃ તમે પાતળા છે.

મવાન્+થુડતિ=મવા+સ+થુડતિ-મવાન્સ્થુડતિ
વિકલ્પે મવાન્સ્થુડતિ તમે ઠાંકો છે

૦ ? અ પ્રશાન્ કેમ કહ્યુ ?
પ્રશાન્+ર =પ્રશાન્+ચરઃ=પ્રશાન્ચરઃ
(ત્વગ્શ્ચયવગ્ ૧/૩/૬૦થી નૂ નો ઞ્) પ્રકૃષ્ટ

બાહુસ. પ્રશાશ્ચયતિ ઇતિ-મોનોમ્વોચ ૨/૧/૬૭
થી મૂ નો નૂ થતા પ્રશાન્
અબુદ્ કેમ કહ્યુ ?
મવાન્+ત્સરુકઃ = મવાન્ત્સરુકઃ=તમે ઠગ છે ? અહીં
ત્ પછી સૂ છે જે યુદ્ છે માટે આ સૂત્ર ન લાગે

★ અનુવૃત્તિ :— એવાત: પદાન્તેડસ્યલુક્ ૧/૨/૨૭
થી પદાન્તે, ચટતે સદ્વિતીયે ૧/૩/૭ શષસં શષસં વા
૧/૩/૬ થી શષસં

✠ વિશેષ :- 2 અધુદ્ ય, ર, લ, વ,
ઙ્, ઞ્, ણ નૂ, મૂ, સ્વરો
૦ 2અનુસ્વાર - આગમરૂપે છે(મિત્રવદાગમ.) સ્વરની
ઉપર આવે છે.
૦ 3અનુનાસિક-આદેશ રૂપ છે (શત્રુવદાદેશ:) સ્વરનું
ઉચ્ચારણ જ અદ્વાય છે.
૦ 4અનુક્રમે શ, ષ, સ એટલે ચ, છ ની પૂર્વે
ન નો શ.ઠ, ઠ ની પૂર્વે ન નો પૂ.ત, થ ની પૂર્વે ન નો સૂ

[૬૬]

(૬) દ્વિઃ કાન્ઃ કાનિ સઃ ૧/૩/૧૧

★ સૂત્રપૃથ :— દ્વિઃ (૧-એ.) કાન્ઃ (૬-એ.)
કાનિ (૭-એ.) સઃ (૧-એ.) ચાર ૫૬

★ વૃત્તિ :— દ્વિરુક્તરય કાન્ઃ કાનિ પરે સઃ સ્યાત્ |
અનુવારાનુનાસિકૌ ચ પૂર્વંસ્ય | કાન્કાન્ | કાન્કાન્ |

✠ વૃત્ત્યર્થ :— એ વખત બોલાયેલ
2(વીપ્સા અર્થમાં) કાન્ (1કિમ્નું દ્વિ.બ.વ.
કાન્) શબ્દ પરમાં કાન્ આવતાં પૂર્વના
નૂ નો સૂ થાય છે. (નૂ) પૂર્વના અક્ષર પર
અનુસ્વાર, અનુનાસિક થાય છે.

કાન્કાન્ = કા+સૂ + કાન્ =
કાન્કાન્ વિકલ્પે કાન્કાન્ - કોનેકોને

★ અનુવૃત્તિ :— નોડપ્રશાનોડનુસ્વારાનુનાસિકૌ ચ
પૂર્વંસ્યાયુદ્ગરે ૧/૩/૮ થી અનુસ્વારા નુનાસિકૌ ચ પૂર્વંસ્ય

૦
*મવતુ ૩ ઇત્ છે તેથી મવત+સિ પ.પુ. એ વ. -ઋદુદિત
૧/૪/૭૦ થી નૂ આગમ મવન્ત-અમ્વાદેરત્કસઃ ૧/૪/૯૦
થી દીર્ઘ મવાન્ત-વીર્ઘ્ડયાવ ૧/૪/૪૫ થી સિ નો લોપ
પદસ્ય ૨/૧/૮૯ ત્ લોપ મવાન્

❧ વિશેષ — 1કાન્ — કિમ્ + શસ્ કિમ્ :

કસ્તસાદૌચર/૧/૪૦થી કિમ્ નો ક શસોડતાસરચન:પુંસિ ૧/૪/૪૯ થી શસ્ નો ન્ અને ક દીર્ઘ થતા કાન્ થયું.

0 ડવીપ્સા અર્થ :- વીપ્સાયામ ૭/૪/૮૦ થી એ વખત કાન્ કાન્ થયું

0 અહીં *સકારતું વિધાન-સોરુ; ૨/૧/૭૨થી થતાં સૂ ના ર ના નિષેધને માટે છે.

0 પરિભાષા :- ષષ્ઠ્યાન્તર્યસ્ય ૭/૪/૧૦૬ મુજબ ષષ્ઠી વિલક્ષિત નિર્દેશિત કાર્ય શબ્દને છેડે લાયુ પડે તેથી અહીં કાન્ ના ન્ નો સૂ થયો.

0? દ્વિસ્કૃત કેમ કહ્યું ?

કાન્ કાન્ પરચતિ-કયા કયા નિર્દેશોને બુઝ્યે છે- અહીં કાન્ વિપ્સા અર્થમાં નથી એક કાન્ પ્રથમ સૂચક છે-“કેને”-બીજો કાન્ નીન્દા અર્થમાં છે. માટે સૂત્ર ન લાગે.

[૬૭]

(૭) ન: શિ ઙ્ચ ૧/૩/૧૯

★ સૂત્રપૃથઃ ન: (૬ એ) શિ (૭ એ) ઙ્ચ (૧ એ)

★ વૃત્તિ : પદાન્તસ્થસ્ય નસ્ય શે પરે ઙ્ચ વા સ્યાત્ । મવાન્ચશૂર: મવાન્ શૂર: । અશ્વ इत्येव । મવાન્ચ્યોતતિ ।

❧ વૃત્યર્થ :- પદાન્તમાં રહેલા ન નો શ પર આવતાં ઙ્ચ વિકલ્પે થાય છે. જેમકે મવાન્+શૂર આપ વીર છે.

મવાન્ચશૂર: [વિકલ્પે મવાજશૂર: (વિશેષમાંબુઝ્યો)

0 અન્વ કેમ કહ્યું ?

[અનુવૃત્તિમાં ઉપરના સૂત્ર દ્વાર: સ: ત્સોડચ્ચ:થી અર્ચ: લીધું છે. તેનો અર્થ એ કે શ્-શ્ચ સંબંધિ ન હોવો બોધ્યો.-જેમકે] મવાન્ ચ્યોતતિ-તમે ઝરો છો-અહીં ન્ પછી શ્ છે પણ તે શ્ચ સંબંધિ છે માટે સૂત્ર ન લાગે

★ અનુવૃત્તિ :- દ્વેદાત: પદાન્તેડસ્ય લક્ ૧/૨/૨૭થી પદાન્તે., ક.ળો: કટાવન્તૌ શિટિ નવા ૧/૩/૧૭થી નવા ફન: સ ત્સોડચ્ચ: ૧/૩/૧૮થી અર્ચન:

❧ વિશેષ : 1મવાન્+શૂર: વિકલ્પે

૧ મવાન્ચશૂર:- ન: શિન્ચૂ થી ઙ્ચ

*સકાર :- હૈમપ્રકાશ પૂર્વાર્ધ- પૃ. ૧૭૪-“સવિધાનાત્ સો દ્વર્ ભવતિ”

૨ મવાન્ચશૂર: તવર્ગશ્ચ ૧/૩/૬૦થી ન્ નો ઙ્

૩ મવાન્ચશૂર: પ્રથમાદ્યુટિશરઙ્ચ: ૧/૩/૪થી શ્ નો જ્

૪ મવાન્ચશૂર: ૧/૩/૬૦ અને ૧/૩/૪

(મવાન્ચ+શૂર: ચ લોપ) ઘુટોઘુટિસ્ત્વેવા ૧/૩/૪૮થી ચ્ લોપ.

0 આદેશ બળથી ચ્ચ: ક્રમ ૨/૧/૮૬ લાગીને ચ્ નો ક્ થશે નહીં.

0? શ પરમાં કેમ ?

મવાન્ કરોતિ-શ્ પરમાં નથી માટે સૂત્ર લાગશે નહીં

[૬૮]

(૮) પ્રથમાદ્યુટિ શરઙ્ચ: ૧/૩/૪

★ સૂત્રપૃથઃ — પ્રથમાત્ (૫-એ) અધુટિ (૭-એ)

શ: (૬-એ) જ્ઙ: (૧-એ) યારપદ

★ વૃત્તિ :- પદાન્તસ્થાત્પ્રથમાત્પરસ્ય શસ્યાધુટિ છો વા સ્યાત્ । મવાન્ચશૂર: । इति विकल्पद्वये त्रैरुप्यम् । અધુટીતિ કિમ્ ? વાક્યચ્યોતતિ ।

❧ વૃત્યર્થ :- પદને અન્તે રહેલા (વર્ગના) પ્રથમ અક્ષર પછી, અધુટ જેના પરમાં છે એવા શ નો જ્ વિકલ્પે થાય છે. જેમકે મવાન્+શૂર: આપ શૂરવીર છે = મવાન્ચ+શૂર: (ન: શિ ઙ્ચ ૧/૩/૧૯થી ન્ નો ઙ્ચ) = મવાન્ચ+શૂર:- [ચ પ્રથમ અક્ષર છે તેનાથી પર શ્ છે શ્ પછી સ્વર છે તે અધુટ છે માટે શ્ નો જ્ થયો.]

(૧) મવાન્ચશૂર: વિકલ્પે (૨) મવાન્ચશૂર: વિકલ્પે (૩) મવાન્ચશૂર: (આ સૂત્ર વિકલ્પે હોવાથી તેને બદલે તવર્ગ ઙ્ચ વર્ગ ૧/૩/૬૦ થી ન્ નો ઙ્ થશે.)

અધુટ કેમ ? વાક્ય+ચ્યોતિ-વાણી ટપકે છે. અહીં શ્ પછી ચ્ છુટ છે માટે સૂત્ર ન લાગે.

★ અનુવૃત્તિ :- દ્વેદાત: પદાન્તેડસ્ય લક્ ૧/૨/૮૭ થી પદાન્તે.

❧ વિશેષ :- પ્રથમાત્-એટલે ક, ટ, ત, પ.-

0 અધુટ :- સ્વરો, ય, વ, ર, લ, ઙ્, ણ, ન્, મ્,

0 આ સૂત્ર વિધિ સૂત્ર છે.-

0? સામાન્ય પ્રશ્ન થાય કે અહીં અનુવૃત્તિ તૃતીયાત્ ની છે. (તેતોહરચતુર્થ: ૧/૩/૩) તો આ સૂત્રની શી જરૂર ?

આ સૂત્ર વિધિ દર્શાવે છે જેથી જ્ઞઃ સઃ ત્સોડમ્બઃ ૧/૩/૧૮ સૂત્ર સૂ ના ત્સ નું વિધાન કરે છે. જેથી ષહ+ત્સીદન્તિ થશે. અહીં અધોપેપ્રથમોડશિટઃ ૧/૩/૫૦થી ષહના જ્ઞનોદ્ધ *થયો નહીં. તેથી સૂનો શ્ થઈ જ થશે નહીં-આમ પ્રથમાત્ એ વિધિ છે.

[૬૯]

(૯) જ્ઞોઃ કટાવન્તૌ શિટિ નવા ૧/૩/૧૭

★ સૂત્રપૃથઃ :- જ્ઞોઃ (૧-દ્વિ) કટૌ (૧ દ્વિ) અન્તૌ (૧-દ્વિ) શિટિ (૭-એ) નવા (૧-એ) પાંચપદ

★ વૃત્તિ :- પદાન્તે । પ્રાહ્ક્રશેતે । પ્રાહ્ક્રછેતે । પ્રાહ્ક્રશેતે । સુગળ દ્રશેતે । સુગળ દ્રછેતે । સુગળ શેતે ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પદાન્તમાં..(પદાન્તે રહેલા જ્ઞ અને ણ નો શિદ્ધ પરમાં આવતા અનુક્રમે ક્ર અને દ્ર આગમ વિકલ્પે થાય છે.) જેમકે પ્રાહ્+શેતે-પૂર્વદિશામાં સૂએ છે. (૧) પ્રાહ્+ક્રશેતે- (આ સૂત્રથી જ્ પછી ક્ર આગમ) વિકલ્પે (૨) પ્રાહ્+છેતે (ક્ર આગમ ન આવે) વિકલ્પે (૩) પ્રાહ્+ક્રછેતે પ્રથમાદ્યુટિ ૧/૩/૪ થી જ

સુગળ+શેતે સારો ગણનારો સૂએ છે. સુગળદ્રશેતે પક્ષે સુગળદ્રછેતે પક્ષે સુગળશેતે ત્રણે વિકલ્પ ઉપર મુજબ સમજવા.

★ અનુવૃત્તિ :- એદાતઃપદાન્તે ડસ્યલ્લક્ ૧/૨/૨૭ થી પદાન્તે

❧ વિશેષ :- ક્ર નો આગમ એટલે જ્ ક્ર અને દ નો આગમ એટલે ણદ્ર

૦ સૂત્રમાં જ્ઞોઃ અને કટૌ અન્તે દ્વિવચન મૂક્યા તે યથાસહચ્યમ્ (અનુક્રમ) દર્શાવવા માટે છે.

૦ ? જ્ઞોઃ કેમ કહ્યું ?

મવાજ્શેતે અહીં પદાન્ત નુ છે તેથી ક્ર-દ્ર આગમ

* સન્નિપાતલક્ષણો વિધિરનિમિત્તં તદ્વિધાતસ્ય-ન્યાય ૧૯ પૃ.૧૯ આ ન્યાયાનુસાર-જે નિમિત્તને માનીને જે કાર્ય થયું હોય તે કાર્ય તેના નિમિત્તનો ધાતક અનતું નથી-તેથી અહીં પણ જ્ઞ ના નિમિત્તે થયેલો ત્સ છે તેથી તે ત્ત ને માનીને જ્ નો દ્ર ન થાય તે જ રીતે અહીં તૃતીયાત્ ને અદલે પ્રથમાત્ લેતા પ્રથમાત્ નો ધાત થઈ શકે નહીં.

ન થાય

૦ ? શિદ્ધ કેમ કહ્યું ?

પાહ્ +કરોષિ=ક્ર શીદ્ધ નથી

૦ ? પદાન્ત કેમ ?

વંમણિવ-વંમણ્+સિ ણ પછી સૂ છે પણ ણ પદાન્ત નથી માટે દ્ર આગમ ન થાય

[૭૦]

(૧૦) તૌ મુમો વ્યજ્જને સ્વૌ ૧/૩ ૧૪

★ સૂત્રપૃથઃ :- તૌ (૧.દ્વિ) મુમો (૧.એ) વ્યજ્જને (૭.એ) સ્વૌ (૧.દ્વિ) ચાર પદ

★ વૃત્તિ :- મુદ્વિયાગમસ્ય પદાન્તસ્થસ્ય ચ મસ્ય વ્યજ્જને પરે તસ્યૈવ સ્વાવનુસ્વારાનુનાસિકૌ સ્યાતામ્ । ત્વમ્ ચારઃ । ત્વં ચારઃ । ત્વમ્ચારઃ । ત્વંટકઃ । ત્વળ્ ટકઃ કંચઃ । કંચ્યઃ । પુરો વ્યંજનાભાવે તુ નાનુ સ્વારઃ । ત્વમ્ ।

■ સમ્રાટ્ ઇતિ તુ નિપાતઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- મુ ૧ એ પ્રમાણે આગમ નો મ અને પદાન્તમાં ર હેલાં મ્ નો વ્યંજન પર આવતા ઈશ્વ (તે જ વર્ગનો) અનુ-નાસિક અને અનુસ્વાર વિકલ્પે થાય છે. જેમ કે :- (પદાન્તમ્) ત્વમ્+ચારઃ = ત્વંચારઃ પક્ષે ત્વન્ચારઃ તમે સુંદર છો. (અહીં પદાન્ત મ્ પછી વ્યંજન છે તેથી મ્ નો એક વખત (અનુસ્વાર અને એક વખત ઈશ્વ અનુ-નાસિક ચૂ નો જૂ થયો.

૦ (પદાન્તમ્+ય) ત્વમ્+ટકઃ :- ત્વંટકઃ પક્ષે ત્વળ્ ટકઃ-દ્ર નો સ્વાનુનાસિક ણ થયો.

૦ (પદાન્તમ્+ચ) કમ્+ચઃ=કંચઃ પક્ષે કંચ્યઃ આગળ વ્યંજનના અભાવે અનુસ્વાર થતો નથી. જેમ કે ત્વમ્ અહીં વિરામ છે. તેથી ત્વઃ થાય નહીં.

★ અનુવૃત્તિ :- એદાતઃ પદાન્તે ડસ્ય લક્ ૧/૨ /૨૭થી પદાન્તે નોડનુસ્વારાનુનાસિકૌ ચ પૂર્વસ્યાયુદ્ધ પરે ૧/૩/૮ થી અનુસ્વારાનુનાસિકૌ ચ

❧ વિશેષ :- 'મુ આગમ - યદ્વન્ત પ્રક્રિયામાં આગમ મુ છે. મુરતોડનુનાસિકસ્ય ૪/૧/૫૧ થી મુ (મ) જેમ કે-

૦ ચંકમ્યતે પક્ષે ચદ્વ-કમ્યતે તે વક્રગતિથી ચાલે છે.

અહીં કક્રમ્+ય વ્યજ્જનાદેરેકસ્વરા ૩/૪/૯ થી ચ કક્રમ્+ય સન્ચક્ર ૪/૧/૩ થી દ્વિર્ભાવ. ચક્રમ્+ય કહ્+ચક્ર ૪/૧/૪૬ થી કનોચૂ. ચમૂક્રમ્ય=મુરતોડનુના સિક્કસ્ય ૪/૧/૫૧થી મુ આગમ (મ) મ નો અનુસ્વાર કે અનુનાસિક યતા ચંક્રમ્ય પક્ષે ચહ્+ક્રમ્ય થયું.

૦ સ્વ અનુનાસિકનું વિશેષણ છે. અનુસ્વારનું નહીં કેમ કે અનુસ્વારમાં સ્વ સંભવ નથી. પણ અનુનાસિકમાંજ છે.

૦ અનુનાસિક ઙ્, જ્, ણ્, ન્, મ્, યં, ળં, ઘં, છે. શ, ષ, સ, ર, હ નો અનુનાસિક નથી.

૦ ? પદાન્ત મ કેમ કહ્યું ?

ગમ્યતે - ગમ્+ય+તે-મ્ પદાન્ત નથી માટે ગં ન થાય.

૦ ? વ્યંજને કેમ કહ્યું ?

ત્વમત્ર ત્વમ્+અત્ર અ સ્વર છે

૦ ? સ્વૌ કેમ કહ્યું ?

રંમ્યતે તે વારંવાર રમે છે રમ્+રમ્યતે મુ (મ) આગમ છે તેથી અનુસ્વાર થયો પણ ઇ નો અનુનાસિક કોઈ છે જ નહીં તેથી અનુનાસિક ન થાય.

ત્વંશણ્ઠુઃ ત્વમ્+શણ્ઠઃ શ નો કોઈ અનુનાસિક નથી.

૦ ? તૌ નુ ગ્રહણ કેમ કહ્યું ?

તૌ નુ ગ્રહણ અવધારણુ માટે છે. તૌ ગ્રહણ કરવાથી અનુસ્વાર, અનુનાસિક ની અનુવૃત્તિ આવે છે. પણ લુક્ (૧/૩/૧૩)ની અનુવૃત્તિ આવતી નથી. લુક્ ની અનુવૃત્તિ લઘ્યે તો મ નો લોપ યતાં અનિષ્ટ પ્રયોગ થશે.

૦ ? અન્ને મ્ કારનું પૃથગ્ ગ્રહણ કેમ ? મ્ કાર પદાન્તે લેવાનો છે, મુ આગમ છે તે પદાન્તમાં નથી લેવાનો માટે અન્ને મ્ નું પૃથગ્ ગ્રહણ કરેલ છે.

★ શેષવૃત્તિ :- (૧) સમ્રાટ્ ૧/૩/૧૬ સમ્+રાટ્ ફક્ત આ પ્રયોગમાં તૌ મુમોવ્યજ્જનેસ્વૌ સૂત્ર ન લખતા સમ્રાટ્-સમ્રાજૌ એ રીતે નિપાત કરાય છે સમ્રાટ્ મોટો રાજા (પ. પુ. એ. વ) [૧૯]

[૭૧]

(૧૧) હ્રસ્વાદ્ ડળ્નો દ્વે ૧/૩/૨૭

★ સૂત્રપૃથ :- હ્રસ્વાત્ (પ-એ.) ડળનઃ (ઃ-એ.) દ્વે (૧-દ્વિ) ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ :- હ્રસ્વાત્પરેષાં પદાન્તસ્થાનાં ડ્ ણાનાં સ્વરે પરે દ્વિત્વંસ્યાત્ । કુહ્ ડાસ્તે । સુગણિહ ।

લિખન્નાસ્તે ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- હ્રસ્વસ્વર થી પર અને પદાન્તમાં રહેલ ડ્, ણ્, ન્, પછી સ્વર આવે તો (ત્રણે વ્યંજન) બેવડાય છે. બેવડાય છે.

૦ કુહ્+આસ્તે કૃટીલ ગમન કરનાર બેસે છે હ્રસ્વ ડ અને ડ્ અને ડ્ પછી સ્વર છે માટે ડ્ ડ્ થયું

૦ તેજ રીતે સુગણ્+હ સાચો ગણનાર અહીં =સુગણિહ

૦ લિખન્+આસ્તે= લિખન્નાસ્તે લખતો બેસે છે

★ અનુવૃત્તિ :- એવાતઃ પદાન્તેડ્સ્યલુક્ ૧/૨/૨૭ થી પદાન્તે ં સ્વરે વા ૧/૨/૨૪ થી સ્વરે

✠ વિશેષ :- ૦ ? પદાન્ત કેમ કહ્યું ?

દણ્ડન્-દણ્ડન્+ઔ-ન્ પદાન્ત નથી તેથી દ્વિત્વ ન થાય.

૦ ? હ્રસ્વાત્ કેમ કહ્યું ?

ભવાનાસ્તે-ભવાન્+આસ્તે-ન્ પદાન્ત પણ આ દીર્ઘ-સ્વર થી પર છે માટે ન્ બેવડાય નહીં.

૦ ? ડ્ ણ્ ન્ કેમ કહ્યું ?

ત્વમત્ર-ત્વમ્+અત્ર અહીં પદાન્તમ્ છે.

૦ ? સ્વરે કેમ કહ્યું ?

પ્રત્યઙ્-શેતે-પ્રત્યઙ્+શેતે અહીં પદાન્ત ઙ્ સ્વરથી પર છે. પણ તેના પછી વ્યંજન છે.

[૭૨]

(૧૨) સ્વરેભ્યઃ ૧/૩/૩૦

★ સૂત્રપૃથ :- સ્વરેભ્યઃ (પ-એ) એકપદ

★ વૃત્તિ :- સ્વરાત્પરસ્ય છસ્ય દ્વિત્યંસ્યાત્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- સ્વરથી પર આવેલ છ બેવડાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- હ્રસ્વાદ્ ડળ્નો દ્વે ૧/૩/૨૭થીદ્વે અનાક્રમાદો ધિર્ધાન્નચ્છઃ ૧/૩/૨૮થી છ

✠ વિશેષ :- અહીં વૃત્તિમાં ઉદાહરણ દર્શાવેલ નથી કેમકે પછીના સૂત્ર ૧૩ (૭૪)માં તે દર્શાવવાનું છે જેમકે ઇચ્છતિ અહીં ઇ પછી છ બેવડાય તેથી ઇચ્છતિ થશે.

૦ ? સૂત્રમાં બહુવચન કેમ કહ્યું ?

એદાતઃ પદાન્તે સૂત્ર ૧/૨/૨૭થી પદાન્તે ની અનુવૃત્તા ચાલે છે. તેને અહીં અટકાવવી છે.

૦ સ્વરેભ્યઃ કહીને સ્વરના હ્રસ્વ દીર્ઘપ્લુત અર્થાં બેદે ગ્રહણ કરવાના છે. અને કારણે સૂત્રમાં બહુવચન મુકેલ છે.

૦? સ્વરથી પર કેમ કહ્યું ?

વાકચત્રમ્ કૂ થી પર છ છે માટે છ એવડાયો નહીં

[૭૩]

(૧૩) અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ ૧/૩/૫૦

★ સૂત્રપૃથઃ— અઘોષે (૭-એ) પ્રથમ (૧-એ) અશિટઃ (૬-એ) ત્રિપદ

★ વૃત્તિઃ— અઘોષે પરે શિદ્ધવર્જસ્ય ઘુટઃ સ્વઃ પ્રથમઃ સ્યાદિત્યાદ્યહસ્યચત્ત્વે તવવચ્છત્રમ્ । ઇચ્છતિ ।

✠ વૃત્ત્યર્થઃ— અઘોષ પરમાં આવતા શિદ્ધ સિવાયના ઘુટનો (ઘુટ્વણનો) પોતાના વર્ગનો પ્રથમ અક્ષર થાય છે.

ઇચ્છતિ-તે ઇચ્છે છે.

ઇછ્+અ+તિ-ક્રિયા પદનું સ્વરૂપ છે.

ઇછ્+અતિ-સ્વરેભ્યઃ ૧/૩/૩૦ છ્

ઇચ્છ+અતિ-આ સૂત્રથી છ નો ચૂ થયો.

કેમકે પરમાં આવેલ છ અઘોષ છે.

તેજ રીતે તવચ્છત્રમ્-તાડું છત્ર તવ+ચ્છત્રમ્

★ અનુવૃત્તિઃ— ઘુટોઘુટિ સ્વે વા ૧/૩/૪૮ ઘુટઃ

✠ વિશેષઃ—“અઘોષઃ” ન ઘોષઃ ઇતિ અઘોષઃ “અશિટઃ” ન શિટઃ ઇતિ અશિટઃ—જે શિદ્ધ નથી તે (શિદ્ધ સંજ્ઞા બુઝ્યો સૂત્ર ૧૫)

૦? અશિદ્ધ કેમ કહ્યું ?

પયસ્સુ પાણીમાં પયસ+સુ સ્ શિદ્ધ છે માટે પૂર્વનો સૂ એવડાશે નહીં.—અહીં પ્રથમ થાય કે શપસે શપસં વા ૧/૩/૩૬થી પયસ્સુ થવાનું જ હતું તો અશિદ્ધ લખવાની જરૂર શી ?

—વિસર્ગ પણ કંઈય છે તેથી વિસર્ગનો પહેલો વર્ણ કૂ થશે આમ વિસર્ગના સ્થાને કર્ણું ગ્રહણ અટકાવવા અશિદ્ધ પ્રયોગ જરૂરી છે. દા.ત. વૃક્ષઃ પુરુષઃ “અશિદ્ધ” ન કહ્યું હોય તો વૃક્ષક એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થઈ જાય

ઉદા-વાકપુતા-વાણી વડે પવીત્ર વાકાપુતા વાચ્+પુતા -વાક્+પુતા (ચજઃ ક-ગમ્ ૨/૧/૮૬થી વૃતો કૂ થશે. વાગ્+પુતા (ઘુટસ્તૃતીયઃ ૨/૧/૭૬થી કર્ણોગ્) વાક્+પુતા (આ સૂત્રથી કર્ણોગ્ થયો.)

૦? જે વૃતો કૂ થાય છે તો ફરી ગૂ અને કૂ શા માટે કરવા ?

પદ સંજ્ઞા થયા બાદ *પ્રત્યેક સૂત્રનો પ્રયોગ થતો હોય ત્યાં સુધી કરવો જોઈએ જે બાધકસૂત્ર આવે તો પ્રયોગ ન કરાય.

[૭૪]

(૧૪) અનાહમાહો દીર્ઘાદ્વા છઃ ૧/૩/૨૮

★ સૂત્રપૃથઃ— અનૂ-આહ્ માહ્ઃ (૫-એ) દીર્ઘાદ્ (૫-એ) વા (૧-એ) છઃ (૬-એ) ચારપદ

★ વૃત્તિઃ— દીર્ઘાદીર્ઘાસ્વાનીચાન્વ પ્લુતાત્સ્વરા-ત્પરરણે દ્વિર્વાસ્યાત્ । કન્યાચ્છત્રં, કન્યાચ્છત્રમ્ । મુને-ચ્છત્રં, મુનેચ્છત્રમ્ । (૧આહ્-માહ્-મ્યાં તુ નિત્યમ્ ।) આન્હયા, માન્હિદત્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થઃ— (દીર્ઘાત્સ્વરાત્) દીર્ઘ-સ્વરથી પર છ વિકલ્પે એવડાય છે. જેમકે કન્યાયાઃ છત્રમ્-કન્યાનું છત્ર

કન્યા+ચ્છત્રમ્=કન્યા+છ્છત્રમ્ (જે છ એવડાય તેા છ્છ = (૧) કન્યાચ્છત્રમ્ (અઘોષે પ્રથમો ૧/૩/૫૦થી છ નો ચ) વિકલ્પે (૨) કન્યાચ્છત્રમ્

★ અનુવૃત્તિઃ— હ્રસ્વાદહ્ણનોદે ૧/૩/૨૭થી દ્વે એદાતઃ પદાન્તેઽસ્યલુક્ ૧/૨/૨૭થી પદાન્તે

✠ વિશેષઃ— સૂત્ર-અનાહમાહો... ૧/૩/૨૮ અને પ્લુતાદ્વા ૧/૩/૨૯ અને સ્વરેભ્યઃ ૧/૩/૩૦ના બાધક સૂત્રો છે. કેમકે સ્વરેભ્યઃ થી નિત્ય દ્વિર્ભાવની પ્રાપ્તિને આ સૂત્રો વિકલ્પે પ્રાપ્ય બનાવે છે. તેથી

*યાવત્સંભવસ્તાવદ્વિધિઃ ન્યાય પદ, પૃ. ૧૦૧ આ ન્યાય મુજબ જ્યાં સુધી સંભવ હોય ત્યાં સુધી વિધિ કરવી પણ પછી ઉપર મુજબ કર્ણોગ્ અને કર્ણોગ્ અને એમ વાર વાર પણ ન કરવું કેમકે ઘુટસ્તૃતીયથી ગૂ અને અઘોષથી કૂ એમ થયા જ કરશે.

જ વૃત્તિમાં જે લખ્યું કે આહમાહમ્બ્યાં તુ નિત્યમ્ તે સૂત્ર ૧૨(૭૩) સ્વરમ્બ્યઃ ને આશ્રીને છે. જેમકે આહ -આ+હાયા=આહ્યાયા માહ - મા+હિદત=માહિદિ ક્ત-તેણે છેદ્યુ નહીં અનેમા છનો નિત્ય દ્વિર્ભાવ થશે ૦ ? સીર્વાત્ કેમ કહ્યું ?

શ્વેતચ્છવમ્-શ્વેત+છવમ્ અહીં ધૂસ્વરવરથી પર છ છે. તેથી સ્વરમ્બ્યઃ સૂત્રથી છ નિત્ય એવડાશે, આ સૂત્ર નહીં લાગે.

૦ ? પદાન્ત કેમ કહ્યું ?

હ્રીચ્છતિ -તે લગ્ન પામે છે. અત્રીં હ્રીઙ્ ધાતુ લગ્ન અર્થમાં છે પણ તેમાં ઈ પછી રહેલો છ પદાન્ત નથી.

★ શેષવૃત્તિ:— ૧૨ા પ્લુતાદ્વા ૧/૩/૨૯ પદાન્તે રહેલા *દીર્ઘાદાર પ્લુત પછી તરતજ આવેલો છ વિકલ્પે એવડાય છે જેમકે મો મુને! છવમ્ આનય ઓ મુનિ છવ લાવ મુને+છવમ્=મુનેચ્છવમ્ વિકલ્પે મુનેચ્છવમ્ ને માં રહેલો એ દીર્ઘ પ્લુત છે તેથી વિકલ્પે એ રૂપો થયા. [૨૦]

[૭૫]

(૧૫) ત વર્ગસ્ય શ્વર્ગષ્ટવર્ગમ્બ્યાંયોગેચ્છવર્ગો
૧/૩/૬૦

★ સૂત્રપૃથક — ત-વર્ગસ્ય (૬-એ) શૂ-ચ-વર્ગ-વ-વર્ગમ્બ્યામ્ (૩-દિ.) યોગે (૭-એ.) ચ-ટ વર્ગો (૧-દિ.) ચાર પદ

★ વૃત્તિ :— ત વર્ગસ્ય શૂ-ચ વર્ગયોગે ચ વર્ગ, ષ-ટ વર્ગયોગે ટ વર્ગ: સ્યાત્ । તત્શાસ્ત્રં, તચ્-શાસ્ત્રમ્ । તત્ચાર, તત્ચાર । વિપ્-ત, પિષ્ટમ્ । તત્ ટ્કાર:, તટ્કાર: । ઈદ્-તે, ઈદ્ ।

❧ વૃત્યર્થ :— ત વર્ગ (ત, થ, દ, ધ, ન) નો શૂ અને ચ વર્ગ (ચ, છ, જ, ઙ્ઙ, ઞ) ના યોગમાં ચ વર્ગ થાય છે. અને ષ તથા ટ વર્ગ (ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ) સાથે ટ વર્ગ થાય છે. જેમકે
૧ (ત+ચ્) = તત્+ચાર-તત્ચાર -તે સાર
૨ (ત+શ) = તત્+શાસ્ત્રં = તચ્+શાસ્ત્રમ્ = તત્શાસ્ત્રમ્ -તે શાસ્ત્ર

૩ (ષ+ત્) = વિષ+તમ્ = વિષ+ટમ્ = વિષ્ટમ્ -વિસાયેલુ

*દીર્ઘાદાર પ્લુત જુઓ સંજ્ઞા સૂત્ર ૪ વિશેષ

૪ (દ્+ટ્) = તત્+ટકાર = તટ્+ટકાર: તટ્કાર:
૫ (દ્+ત્ = ઈદ્+તે = ઈદ્+ટે = ઈદ્ -તે સ્તુતિ કરે છે

❧ વિશેષ :

આ સૂત્રમાં વ્યંજન સન્ધિ કરતાં આસન્ન પરિભાષાતુ સાર દન્યને સ્થાને તાલવ્ય (ચ વર્ગ) કે મુર્ધન્ય (ટ વર્ગ) થશે. જેમકે મવાન્+શેતે=મવાન્+શેતે નૂ એ ત વર્ગનો છેલ્લો વર્ણ છે માટે ચ વર્ગનો છેલ્લો વર્ણ જ્ તેને સ્થાને થયો. ૦ ? શ્વર્ગષ્ટવર્ગમ્બ્યામ્-સહાય તૃતીયા છે છતાં યોગે શબ્દ કેમ મુકાયો ?

(૧) સૂત્ર :- અવર્ણસ્યેવર્ણાદિતૈ ૧/૨/૨૬ ની જેમ બન્ને સ્થાની ન ગણાય બ્ય તે માટે યોગે શબ્દનું ગ્રહણ કરેલ છે. જેમકે રામ+ઈશ્વર=રામેશ્વરમાં અ+ઈ નો એ થયો પણ તત્+ચારમાં તત્ચાર-તનોચ્ થયા. (૨) મ્બ્યામ્ થી તૃતીયાને બદલે પંચમી ગ્રહણ કરીએ તો પચ્ચમ્યા નિર્દિષ્ટે પરસ્ય -એ પરિભાષા મુજબ પરનું ગ્રહણ થાય. અહીં પૂર્વ પર બન્નેનું ગ્રહણ કરવાનું છે એટલે કે ત+ચ્=ચ્ થાય અને ચ્+ત્= પણ ચ્ થાય માટે યોગે એમ કહ્યું.

૦ ? તત્શેતે માં ચ્:કગમ્ થી ચ્ નો ક કેમ ન થાય ? તત્શેતે -અહીં ચ્:ક-ગમ્ ૨/૧/૮૬ થી ચ્ ના ક્ ની પ્રાપ્તિ છે. પણ *અસિદ્ધં વહિરક્કમન્તરજ્જે ન્યાયાતુસાર ત્ ના ચ્ નું અંતરંગ કાર્ય કર્યા બાદ ચ્ નો ક્ એ બહિરંગ કાર્ય હોવાથી થશે નહીં.

એજ રીતે તજ્જયતિ (તદ્+જયતિ) માં પણ જ્ નો ગ્ થશે નહીં. કેમકે ત વર્ગ શ્વ વર્ગ સૂત્ર અંતરંગ સૂત્ર છે. ચ્:કગમ્ બહિરંગ છે.

એજ રીતે (મસ્જ્+અ+તિ) મજ્જતિ માં મસ્જ્નું સસ્વકાર્ષૌ (સૂત્ર ૧૬/૭૭) થી મશ્જ્ થયું મશ્જ્ ના શૂ નો તૃતીયસ્તૃતીય ૧/૩/૪૯ થી જ્ મજ્જતિ થયું - અહીં સ્ નો શ્ થવાને બદલે પહેલાં તૃતીયસ્તૃતીય લાગીને ઢ ન થાય.

૦ ઈદ્+તે=ઈદ્ જે ઉદાહરણ છે તે દ્+ત્ નું છે પણ અહીં ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું કે અપદાન્ત દ્ ની વાત છે. પદાન્ત દ્ હોય તો સન્ધિ ન થાય. જુઓ સૂત્ર ૧૮

[૭૬]

* ન્યાય : અસિદ્ધં... ન્યાય ૨૦, પ. ૨૦

(૧૬) સસ્યશર્ણો ૧/૩/૬૧

★ સૂત્રપૃથ :— સસ્ય (૬-એ.) શર્ણો (૧-કિ.)

★ વૃત્તિ :— સકારસ્ય શ-ચવર્ગભ્યાં યોગે શાઃ, પ્-ટવર્ગાભ્યાં ચ યોગે ષઃ સ્યાત્ । વૃચ્ચતિ, વૃશ્ચતિ । દોસ્-સુ, દોષ્ણુ । પદાન્તાપદાન્તયોરચ્ચ વિધિઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— સૂ નો શૂ અને ચ વર્ગ યોગમાં શ થાય છે તથા પૂ અને ટ વર્ગના યોગમાં ષ થાય છે. પદાન્ત, અપદાન્ત અન્તમાં આ વિધિ થાય છે. (સૂ+ચૂ) ઉદા. :- વૃસૂ+ચતિ=વૃશ્+ચતિ=વૃશ્ચતિ તે કાષે છે. -(સૂ પછી ચ છે માટે સૂ નો શૂ થયો) ૦ (સૂ+પ્)દોષ્+સુ=દોષ્+સુ=દોષ્ણુ-દોષોમાં

★ અનુવૃત્તિ :— તવર્ગસ્યશ્ચવર્ગઠ્ટવર્ગાભ્યાંયોગે ચટવર્ગો ૧/૩/૬૦ થી શ્ચવર્ગઠ્ટવર્ગાભ્યાંયોગે.

❧ વિશેષ :— વૃચ્ચતિ મૂળધાતુ ઋચ્ છે. પણ પ્રહવ્શ્ચમ્રસજ... ૪/૧/૮૪ સૂત્રથી વૃશ્ચ થયું છે. અહીં યજ-મ્જ-મ્જ... શઃ ષઃ ૨/૧/૮૭ સૂત્રથી સૂ નો પ્ ન થાય. કેમકે તે પદાન્ત નથી અને પરમાં છુઠાદિ પ્રત્યય નથી

ઉદાહરણ :- દ્+સૂ=પાપદ્ધિતું વારંવાર ગતિ કરે છે. મૂળધાતુ પદ્

પદ્+ચઙ્ (વ્યજ્જનાદેરેકસ્વરાદ્ ૩/૪/૮ થી ચઙ્

પપદ્+ચઙ્ (સન્યઙ્ શ્ચ ૪/૧/૩)

પાપદ્+ચઙ્ (આગુણો અન્યાદેઃ ૪/૧/૪૮ થી આ)

પાપદ્+સિ (બહુલ્ ઇપ્ ૩/૧ ૪૪ થી ચ લુપ)

પાપદ્+ષિ-આ સૂત્ર મુજબ

૦ અપદાન્ત દ્+સૂ માં પ્ થાય. પદાન્તે નહીં

—જુઓ સૂત્ર ૧૮.

[૭૭]

સૂત્ર ૧૫-૧૬ ના અપવાદો સૂત્ર ૧૭/૧૮/૧૯

(૧૭) ન શાત્ ૧/૩/૬૨

★ સૂત્રપૃથ :— ન (૧-એ) શાત્ (૫-એ)

★ વૃત્તિ :— શાત્પરસ્ય તવર્ગસ્ય ચવર્ગો ન સ્યાત્ । પ્રશ્નઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— શ થી પર ત વર્ગનો (શ+ત વર્ગ) ચ વર્ગ થતો નથી. જેમકે પ્રશ્નઃ પ્રશ્ન-પ્રશ્ન+નઃ અહીં શૂ પછી ત વર્ગ

ના ન છે માટે ત નો જ્ ન થયો.

(પ્રચ્છ ધાતુ પ્રચ્છ+ન્-યજિસ્વપિ... ૫/૩/૮૫ થી ન, પ્રશ્+ન અનુનાસિકે ચ્ચલ્લવઃ શુદ્ ૪/૧/૧૦૮ થા ચ્છ નો શૂ થયો)

★ અનુવૃત્તિ :— ત વર્ગસ્યશ્ચવર્ગઠ્ટવર્ગાભ્યાં યોગે ચટવર્ગો ૧/૩/૬૦ થી તવર્ગસ્યશ્ચવર્ગ

❧ વિશેષ :— ત વર્ગસ્ય શ્ચ વર્ગ ૧/૩/૬૦ એ સૂત્રનો આ અપવાદ છે એટલે કે ત પછી સૂ હોય તો ત નો ચ્ થાય પણ સૂ પછી ત વર્ગ હોય તો ત માં કોઈ ફેરફાર ન થાય

[૭૮]

(૧૮) પદાન્તાદ્ વર્ગાદિનામ્ નગરી નવતે ૧/૩/૬૦

★ સૂત્રપૃથ :— પદાન્તાત્ (૫-એ,) ટ વર્ગાત્ (૫-એ) અ-નામ, નગરી નવતેઃ (૬-એ)

★ વૃત્તિ :— પદાન્તસ્થાવર્ગાદ્ ટવર્ગાત્પરસ્ય ત-વર્ગસ્વ ટ વર્ગઃ, સસ્ય ચ ષે । ન સ્યાત્ । ષદ્-નયાઃ ષળ્નયાઃ, ષદ્સુ નામ નગરી નવતીનાં તુ સ્યાત્ ષળ્નામ્ । ષળ્ળગર્ચ । ષળ્ળવતિઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— પદાન્તમાં રહેલા ટવર્ગથી પર ત વર્ગનો ટ વર્ગ અને સ નો ષ થતો નથી પણ જે ટ વર્ગ પછી નામ નગરી-નવતિ શબ્દ આવે તો ત વર્ગનો ટ વર્ગ થાય.

ઉદા :- દ્+ન-વટ્+નયાઃ=ળ્ળનચાઃ છ નયો

(અહીં ટ પછી ત વર્ગનો નૂ છે

માટે નૂ નો જ્ ન થાય-અને પૂર્વતા દૂ નો

જ્ ધ્રુટસ્તૃતીયઃ ૨/૧ ૭૬ થી દૂ નો દ્-તૃતીયસ્ય

પ્ચ્ચમે ૧/૩/૧ થી દ્ નો જ્ એ રીતે થયો છે)

દ્+સ્-વટ્+સુ =વટ્સુ છમાં (અહીં દ્ પછી

સૂ છે માટે સૂ નો જ્ ન થયો)

૦ અ નામ નગરી નવતેઃ કેમ કહ્યું ?

૦ નામ ષદ્+નામ્-છતું ષદ્ નો ષળ્ (દૂ નો જ્

પ્રત્યયે ૧/૩/૨) ષળ્+નામ્=ળ્ળનામ્ આ સૂત્ર

થી ન નો જ્

૦ નગરી :- ષદ્+નગર્ચઃ છ નગરીઓ

ળ્ળનામર્ચઃ (દૂ નો જ્ તૃતીયસ્ય ૧/૩/૧ થી

૦ ષદ્+નવતિઃ=ળ્ળવતિઃ છનું

★ અનુવૃત્તિ :— ૦ તવર્ગસ્યશ્ચવર્ગઠ્ટવર્ગાભ્યાં યોગે

ચટવર્ગો ૧/૩/૬૦ થી તવર્ગાસ્ય...ટ વર્ગ
 ૦ સસ્યરણૌ ૧/૩/૬૧ થી સસ્ય ષ

❧ વશિષ : — “નામ” નું ગ્રહણ સંલ્લાનાં
 ણામ્ ૧/૪.૩૩ થી *પ્રત્યય નામનું કરવું. નામનું
 નપુંસકલિંગ કે ચાદય: સંબંધિ અવ્યયનું ગ્રહણ ન
 થાય. તેથી ષણાં નામ્-ષઙ્+નામ્ માં નૂનો નૃથશે નહીં
 ૦ ? પદાન્ત કેમ કહ્યું ?

ઈદ્રે-ઈદ્+તે-અપદાન્ત છે માટે તૂનો દ્વયોન્સૂતિ કરે છે
 ૦ ? દ્વ વર્ગાત્ કેમ કહ્યું ?
 તટ્ટકાર:- તત્+ટકાર: અહીં ટ થી પર તૂ નથી પણ
 તૂ થી પર દ્ છે.

[૭૯]

(૧૯) ષિ તવર્ગાસ્ય ૧/૩/૬૪

★ સૂત્રપૃથ :— ષિ (૭-એ) તવર્ગાસ્ય (૬-એ.)

★ વૃત્તિ :— પદાન્તસ્થસ્ય તવર્ગાસ્ય ષે પરે ટ વર્ગો
 ન સ્યાત્ । તીર્થકૃત્ ષોડશ: શાન્તિ: ।

❧ વૃત્યર્થ : — પદાન્તે રહેલા તવર્ગનો
 ષ પરમાં આવતા (તવર્ગ+ણ) ટવર્ગ થતો નથી.
 તીર્થકૃત્ ષોડશ: શાન્તિ:- તીર્થકર સોળમાં
 શાન્તિનાથ-(અહીં તૂ પછી ઘૂ છે તો પણ
 આ સૂત્ર તૂ ના દૂ નો નિષેધ કરે છે તેથી
 તીર્થકૃદ્ ન થાય)

★ અનુવૃત્તિ :— તવર્ગાસ્ય૨વર્ગાષ્ટ વર્ગામ્યાં યોગે
 ચટવર્ગો ૧/૩/૩૦ થી ત વર્ગાસ્ય ણૂ યોગે
 ૦ પદાન્તાટ્ટવર્ગાદનામનગરીનવતે: ૧/૩. ૬૩ થી પદાન્તાત્

❧ વિશેષ : — ૦ ? ષ પરમાં હોય તો એમ કેમ કહ્યું ?
 તત્+ટીકતે= તટ્ટીકતે-તૂ પછી દ્ છે માટે તૂનો દ્વયો

[૮૦]

(૨૦) લિલૌ ૧/૩/૬૫

★ સૂત્રપૃથ :— લિ (૭-એ) લૌ (૧-દિ) દ્વિ પદ

★ વૃત્તિ :— પદાન્તસ્થસ્ય ત વર્ગાસ્ય લે પરે લૌ
 સ્યાતામ્ । તત્ત્ર નકારસ્ય સાનુનાસિકો લઃ, શેષાણાં
 નિરનુનાસિકઃ । તદ્-લ્લનમ્ તલ્લનમ્ । ભવાન્લિલ્લિતિ
 ભવૌલિલ્લિતિ ।

* “પ્રત્યયા પ્રત્યયો: પ્રત્યયસ્મૈવ” આય-૨, પૃ. ૫૧.
 મુજબ પ્રત્યય અને અપ્રત્યયની પ્રાપ્તિમાં પ્રત્યયનું જ
 ગ્રહણ થાય માટે અહીં ‘નામ્’ પ્રત્યય જ લેવો.

❧ વૃત્યર્થ : — લ પરમાં આવતા પદાન્તમાં
 રહેલાં ત વર્ગના નૂનો સાનુનાસિક હૈં અને
 શિષ વ્યંજન (તૂ, થૂ, દૂ, ઘૂ) નો નિરનુનાસિક
 લ થાય છે જેમકે :-

તદ્+લુનમ્=તલ્+લુનમ્=તલ્લુનમ્-તે કાપેલું
 ભવાન્+લિલ્લિતિ=ભવાલ્+લિલ્લિતિ=ભવાલિલ્લિલ્લિતિ
 આપ લખો છો.

★ અનુવૃત્તિ :— ત વર્ગાસ્ય૨વર્ગાષ્ટ વર્ગામ્યાં યોગે
 ચટવર્ગો ૧/૩/૬૦ થી ત વર્ગાસ્ય.

❧ વિશેષ : — ૦ ? લૌ દ્વિ વચન કેમ કહ્યું ?

ક્યારેક અનુસાસિકને સ્થાને અનનુનાસિક આદેશ પણ
 થાય છે. જેમકે વાઘ્ન આ: સ્યાદૌ ૧/૪/૫૨ ન્ કારને
 સ્થાને આ થયો છે જ્યારે અહીં અનુનાસિક (ન્)
 ના સ્થાને અનુનાસિક (લૈ) નું ગ્રહણ અને નિરનુ-
 નાસિક (તૂ થૂ દૂ ઘૂ) ના સ્થાને નિરનુનાસિક (લ)
 નું ગ્રહણ કરવા માટે દ્વિ વચન મુકેલ છે.

સ ક્ષેપમાં કહીએ તો સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક
 બન્ને લ ના ગ્રહણ માટે દ્વિવચન મુકેલ છે.

[૮૧]

પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી વિનય વિજયભ
 ગણિવરે રચેલ હેમ લઘુ પ્રક્રિયાના વ્યંજન
 સન્ધિ પ્રકરણનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા
 વિવેચન સમાપ્ત

વ્યંજન સન્ધિ પ્રકરણમા ક્રમશઃ વ્યંજનોની
 સન્ધિ દર્શાવી છતાં તેના સઘન અભ્યાસ માટે
 અભ્યાસ કે નીચે મુજબની સાધનિકા કરવી.

વ્યંજન ક્રમ સૂત્ર સન્ધિ ઉદા.

ક્+ક્

ક્+ચ્

થી

ક્+હ

એજ રીતે

ચ્+ક્ થી

ચ્+હ

કુલ ૩૩ વ્યંજન x ૩૩ વ્યંજન ૧૦૮૯ ભેદે
 સન્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. દરેક વ્યંજન સન્ધિમાં
 જે જે સૂત્રો લાગી શકે તે લગાડીને પ્રાપ્ય સન્ધિ
 સૂત્રની ઉદાહરણ સહ નોધ કરવી.—

○ અર્હમ્ ○

⊗ રેફ સન્ધિ ⊗

જે રીતે સ્વર સન્ધિમાં જે ભિન્ન સ્વરોની સન્ધિ અને વ્યંજન સન્ધિ જે ભિન્ન વ્યંજનોની સન્ધિનું સ્વરૂપ પ્રગટ થયું તેમ અહીં રેફ સન્ધિ અંગેની ચર્ચા કરેલ છે. -વ્યવહારમાં રેફ સન્ધિ -“[વિસર્ગ સન્ધિ]” તરીકે ઓળખાય છે. છતાં અહીં રેફ સન્ધિ શિષ્યકેળવિશેષ યોગ્ય છે કેમકે ર માં થતા ફેરફારો અંગેની અહીં વિચારણા છે. [સિદ્ધહૈમ શાખાનુશાસનમાં આ પ્રકરણ મુખ્યત્વે અધ્યાય : ૧ પાઠ : ૩ લેવાયેલ છે.

~ [રેફ સન્ધિ] ~

(૧) સોહ: ૨/૧/૭૨

- ★ સૂત્રપૃથ :— સ:(૬-એ)હ:(૧-એ) દ્વિપદ
- ★ વૃત્તિ :— પદાન્તે સોહ: સ્યાત્ । ઉકાર: સ્વા-ભાવિક રેફાદ્ મેદજ્ઞાપનાર્થ'ં' ઇત્ । કર્ ચારુ ઇતિ જાતે ।
- ❧ વૃત્ત્યર્થ' :— પદાન્તે રહેલા સૂનોહ થાય છે. (હમાં ઝકાર ઇત્ છે.) સ્વાભાવિક રૂ અને રૂ નો રૂ અલગ પાડવા માટે રૂ લખ્યું છે.-દા.ત. ક+સિ+ચારુ (સિ પ્રત્યય-સૂ કસૂ+ચારુ=કરૂ+ચારુ- (સૂ નો આ સૂત્રથી રૂ-રૂ થયો)
- ★ અનુવૃત્તિ :— પદાન્તે ૨/૧/૬૪

❧ વિશેષ :— ર:પદાન્તે વિસર્ગસ્તયો: ૧/૩/૫૩ સૂત્ર માટેનું આ વિશેષણ સૂત્ર છે. 0 ઉ કાર જે મુકયો તે ઓરો: સુ પિર: ૧/૩/૫૭ સૂત્રનું વિશેષણ છે. ત્યાં ઓરો: દ્વારા આ રૂકારનો નિષેધ કર્યો છે.

[૨]

(૨) ચટતે સદ્વિતીયે ૧/૩/૭

- ★ સૂત્રપૃથ :— ચટતે(૭-એ) અદ્વિતીયે(૭-એ)
- ★ વૃત્તિ :— પદાન્તસ્થસ્ચ રસ્ચ ચટતેષુ;સદ્વિતીયેષુ) પેરેષુ યથાસં'હ્ય' શષસા નિત્ય' સ્યુ: । કશ્ચારુ: । (નિરનુવન્ધ પ્રહણો સામાન્ય પ્રહણમ્) પ્રાત્ચરતિ । કશ્ચન્ન: । કષ્ટ: । કષ્ઠ: । કસ્ત: । કસ્થ: ।
- ❧ વૃત્ત્યર્થ' :— પદાન્તે રહેલા રૂનોચૂહ્

પર છતાં શ, ટ, ઠ પર છતાં ણ, તથૂ પર છતાં સૂ નિત્ય થાય છે. જેમકે કશ્ચારુ: કોણ સુંદર [નિરનુવન્ધ રૂ નું પ્રહણ કીધું છે. તેથી સામાન્યનું પ્રહણ કરતાં બંને રૂ લેવા*] રૂ-પ્રાત્ચરતિ-હું મેશા ચરે છે. પ્રાત્ચરતિ=પ્રાતશ્+ચરતિ (રૂ પછી વ છે માટે ર નો શ થયો) રૂ-કશ્ચન્ન:-કોણ છાનો છે? કસૂ+છન્ન :-કરૂ+છન્ન: (સોરુ: ૨/૧/૭૨થી) કશ્+છન્ન: (આ સૂત્રથી ર નો શ) એ જ રીતે— કષ્ટ :- કોણ ર છે. કસૂ+ટ:-ર નો ણ કષ્ઠ: - કોણ ઠ છે. કસૂ+ઠ કસ્ત્: કોણ ત છે કસૂ+ત્-ર નો સ્ કસ્થ: કોણ થ છે કસૂ+થ

★ અનુવૃત્તિ :— એવાત: પદાન્તેડસ્યહ્ ૧/૨/૮૭ થી પદાન્તે ર: કરવ-પકયોં: < ક < પૌ ૧/૩/૫ થી ર: શષસે શષસં' વા ૧/૩/૬થી શષસં'

❧ વિશેષ :— 0? ચટતે નાસ્થાને ચૂહ્, ટ્ઠ, તથૂ ક્યુ' હોત તો ? —તેમ કરતાં નિમિત્તનું ઘં'બાણપણું' યતાં આદેશનો અનુક્રમ સચવાશે નહીં ચટતે સદ્વિતીયે કરતા શષસે

*ન્યાય :- નિરનુવન્ધ પ્રહણે સામાન્ય પ્રહણમ્ ન્યાય-૩૨, પૃ ૩૦ જ્યારે અનુવન્ધનું પ્રહણ ન ક્યુ' હોય ત્યારે સામાન્યથી એટલે કે (નરનુવન્ધ અને સાનુવન્ધ બંનેનું પ્રહણ કરવું. ર, ર, બંને લેવા)

સાથે યથાસંલ્પ્યં જાળવી શકાશે. વૂહુ-શુ, દ્વહ-પ, તથ સુ

[૮૩]

(૩) શષસે શષસંવા ૧/૩/૬

★ સૂત્રપૃથ :— શષસે (૭-એ) શષસં (૧-એ) વા (૧-એ) ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ — પદાન્તસ્થસ્ય રસ્ય શષસેષુ પરેષુ શષસા વા સ્યુઃ । કરશેતે પક્ષે—

卐 વૃત્યથ' :— પદાન્તમાં રહેલા ર નો શ, ષ, સ પરમાં આવતા અનુક્રમે શ, ષ, સ વિકલ્પે થાય છે. જેમકે શૂ-ક+સૂ+શેતે-કોણુ સૂએ છે-કર+શેતે (સોઠુઃ ૨/૧/૭૨ થી ૨) કર્શ+શેતે (શૂ પરમાં છે માટે ૨ નો શૂ) પક્ષે (વિકલ્પે) જીઓ સૂત્ર ૪ (૮૫)

★ અનુવૃત્તિ :— એવાંત પદાન્તેડસ્યલ્ક ૧/૨/૮૭ થી પદાન્તે રઃ ક્ષ-પકયોઃ >ક) (પૌ ૧/૩/૫થીરઃ

卐 વિશેષ :— સૌ નવે તૌ ૧/૨/૩૮થી નવા ની અનુવૃત્તિ ચાલુ છે છતાં અહીં વા કેમ મુકયું? —વા નો નિર્દેશ ઉત્તર સૂત્રોમાં જતી નવાની અનુવૃત્તે અટકાવવા માટે છે

૦? ગિષુ કેમ થયું ?

ગિર+સુ-અહીં ઓરોઃ સુપિ રઃ ૧/૩/૫૭ સૂત્રથી ૨ પછી સુ આવે તો ૨ માં ફેરફાર થતો નથી

ઉદા. : કસૂ નો કર (સોઠુઃથી)

(પૂ) કર્+ષ્ણઃ=કષ્+ષ્ણઃ=૩.૫ષ્ણઃ કોણુ સાંઠ છે ?

(સ) કર્ +સાધુઃ=કસ+સાધુઃ=કસસાધુઃ કોણુ સાધુ છે ?

[૮૪]

(૪) રઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયો : ૧/૩/૫૩

★ સૂત્રપૃથ :— રઃ (૬-એ) પદાન્તે (૭-એ) વિસર્ગઃ (૧-એ.) તયોઃ (૭-દિ.) ચાર પદ

★ વૃત્તિ :— પદાન્તસ્થસ્ય રસ્ય વિરામેડ ઘોષે પરે ચ વિસર્ગઃ સ્યાત્ । કઃ શેતે । કષ્ણઃ । કઃ ષ્ણઃ । કસસાધુ , કઃ સાધુ : ।

卐 વૃત્યથ' :— પદાન્તે રહેલા ર નો પરમાં વિરામ આવે (કશુ' ન આવે) અથવા અઘોષ વ્યંજન આવે તો વિસર્ગ થાય છે. જેમકે

કર્ +શેતે=કઃ શેતે કોણુ સૂચવે છે.

(કસૂ-સોઠુઃ ૨/૧/૭૨ થી સૂ નો ર્ થતાં કર્ પછી એ વિકલ્પ ૧ શૂ ૨ વિસર્ગ

કર્+ષ્ણઃ=કષ્ણઃ પક્ષે કઃ ષ્ણઃ કોણુ સાંઠ છે કર્+સાધુઃ=કસસાધુઃ પક્ષે કઃ સાધુઃ કોણુ સાધુ છે (અથા ઉદાહરણમાં ર્ પછી અઘોષ આવેલ છે તેથી ર્ નો વિસર્ગ થયો)

★ અનુવૃત્તિ :— વિરામે વા ૧/૩/૫૧ થી વિરામે અઘોષે પ્રથમોડસિટ : ૧/૩/૫૦ થી અઘોષે

卐 વિશેષ :— ૦ નિરતુબન્ધ મ્રહણે સામાન્ય મ્રહણમ્ ન્યાયથી રઃ માં સાનુબન્ધ અને નિરતુબન્ધ બન્ને ૨ ગ્રહણ કરવા.

જેમકે સ્વર્+સિ અવ્યયસ્ય ૩/૨/૭ થી

સિ લોપ-સ્વર્+નું આ સૂત્રથી સ્વઃ- ર્ નો વિસર્ગ થયો

૦ અનુ-અન્ય કાર્યં કર્યા બાદ વિસર્ગ કાર્ય કરવું—

જેમકે આસીઃષુ (આશીર્વાદમાં), અહીં આસિસૂ શ્લોકમાં શિ માં હૂસ્વ હ છે —આશિર્, —સૂનો ર્ સોઠુઃથી થયા બાદ—પદાન્તે ૨/૧/૬૪ સૂત્રથી શી દીર્ઘ થયો—જે ૨ નો વિસર્ગ પહેલાં કરીએ તો પૂર્વનો શિ દીર્ઘ શી થઈ શકે નહીં માટે દીર્ઘ વિધિ કર્યાબાદ વિસર્ગ કાર્ય થયું.

૦ ? પદાન્તે કેમ કહ્યું ?

ઇર+નુતે-ઈતે-તે કંપે છે. અહીં ઇર્ મા ર્ પદાન્ત નથી માટે વિસર્ગ થયો નહીં.

૦ ? *નૃપતેરપત્યં-નાર્પત્યઃ કેમ થયું ?

નૃપતિ+ન્ય+સિ (અનિદમિ...ન્યઃ ૬/૧ ૧૫ થી ન્ય)

નાર્પત્યઃ વૃદ્ધિ સ્વરેષુ ૭/૪/૧ થી આદિસ્વરની વૃદ્ધિ) અસિધ્ધ બહિરદ્-ગમન્તરક્ષે ન્યાયથી વૃદ્ધિઅર્-આર્, આદેશ આપ્રાને રેફ અસિધ્ધ થાય તેથી અહીં ર્ નો

વિસર્ગ પણ ન થાય. અને રઃ ક્ષ-પકયોઃ થી ૧/૩/૫ >ક,) (પ પણ ન થાય, પણ નાર્પત્યઃ જ થયું

ઉદાહરણુ :— વિરામે-વૃક્ષ+ર્=વૃક્ષ+ : નો વિરામ આવતા વિસર્ગ થયો. અઘોષે-કર્+કૃતિ=કઃ કૃતિ-

પરમાં ક્ અઘોષ છે.

[૮૨]

મધ્યમવૃત્ત અવચૂરિ- પ્રથમ વિભાગ પૃ. ૩૬.

(૫) ર: ક ય પફયો: ય ક) (પૌ ૧/૩/૫

★ સૂત્રપૃથ :— ર: (ફ-એ) ક ય પફયો: (ફ-દિ ય ક્ (અક્)→(પૌ(અપ્ (૧-દિ) ત્રી પદ

★ વૃત્તિ :— પદાન્તસ્થસ્ય રસ્ય કયયો: પરયો: ય ક્ વા પફયો:)(પોવા સ્યાત્ । ક ય કરોતિ, ક: કરોતિ । ક ય યનતિ ક: યનતિ । ક)(પચતિ, ક: પચતિ । ક) ફલતિ, ક: ફલતિ । પુન)(પુષ્ટ, પુન: પુષ્ટમ્ ઇત્યાદિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— પદને અન્તે રહેલા ર નો ક ય પરમાં આવતા ય ક્ (જિહવામૂલીય અક્) અને પફ પરમાં આવતા)(પ્ (ઉપધ્માનીય અપ્) વિકલ્પે થાય છે - ક+સૂ (પ્રત્યય)= કર્ (સોહ થી સૂનેર) કર્ +કરોતિ-કોણ કરે છે.

(ક) ક ય કરોતિ-ર પછી ક્ છે માટે ય ક્ પક્ષે ક: કરોતિ - (ર: પદાન્તે ૧/૩/૫૩ થી વિસર્ગ. એજ રીતે :-

કરૂ+યનતિ=ક ય યનતિ પક્ષે ક: યનતિ - કોણ ખોટ છે.

કરૂ+પચતિ=ક)(પચતિ પક્ષે ક: પચતિ - કોણ રાંધે છે.

(ક) કર્+ફલતિ-કોણ ફળે છે ક)(ફલતિ વિકલ્પે ક:ફલતિ (ઉપરોક્ત ઉદાહરણ રુ-રુ અનુઅંધ વાળા ર ના હતા સ્વાભાવિક ર નું ઉદા) પુનર્+પુષ્ટમ્-ફરી પુછતાં પુન)(પુષ્ટમ વિકલ્પે પુન:પુષ્ટમ્

★ અનુવૃત્તિ :— એદાન્ત: પદાન્તેડસ્ય લક્ ૧/૨/૨૭ થી પદાન્તે. સૌ નવે તૌ ૧/૨/૩૮ થી નવા

❧ વિશેષ :— ૦ નિરનુવન્ધ ગ્રહણે સામાન્યમ્ થી અન્તે ર્ (હ અન્તે ર) ગ્રહણ કરવા.

૦ વિસર્ગ' કંઠ્ય સ્થાનીય છે તેને અદલે ય ક્ તથા યુએવા જિહવામૂલીય વ્યંજનો વિકલ્પે ખોલાય છે. તેમજ પ કે ફ પરમાં આવે ત્યારે)(પ્ અન્તે)(ફ એવા ઉપધ્માનીય વ્યંજનો વિકલ્પે ખોલાય છે વિકલ્પે ન ખોલાય તો વિસર્ગ થાય એટલે કે આ સૂત્ર:પદાન્તે વિસર્ગસ્તયો: ૧/૩/૫૩ નું અપવાદ સૂત્ર છે સૂત્રમાં જે દિવચન મુકેલ છે તે અખ્યેના બેડકાને

અનુક્રમે લેવા માટે છે-તેથી ક-ય માં ય ક્, પ, ફ માં)(પૃથુ'

[૮૬]

(૬) ય્યાગિ ૧/૩/૫૪

★ સૂત્રપૃથ :— ય્યાગિ (૭-એ.) એક પદ

★ વૃત્તિ :— ય્યાગિ રોનિત્યં વિસર્ગ: । ક: ય્યાત: ।

★ શેષવૃત્તિ :— શિદપરેડઘોષેપરેપ્યેવમ્ । ક: ય્યાતિ । અઘોષેપરે શિદિપરે રો હુગ્વા-કશ્ચૂચોતતિ: ક: શ્ચૂચોતતિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— ય્યાગ્ (ધાતુનો ય્) પરમાં આવતાં (પદને અન્તે રહેલાં) ર નો નિત્ય વિસર્ગ થાય છે. જેમકે :-

કરૂ+ય્યાત: - કોણ પ્રસિદ્ધ છે.

કા: +ય્યાત: - ક: ય્યાત:

★ અનુવૃત્તિ :— ર: પદાન્તે વિસર્ગસ્તયો: ૧/૩/૫૩ થી ર: પદાન્તે વિસર્ગ:

❧ વિશેષ :— ય્યા ય્યાહી ય્યા એ *ચક્ષુ ધાતુનો આદેશ લીધો છે -(ચક્ષોવાચિ ક્ષાંગૂહ્યાંગૂ ૪/૪/૪ સૂત્ર મુજબ) -જ્યારે *અદાદિ ગણ: ૨ નો ય્યાકક પ્રકથને ધાતુ છે તેનો ર: કચ્ચક ૧/૩/૫ સૂત્રથી ય ક્ પણ થઈ શકે

૦ આ સૂત્ર ર: કચ્ચ-પફયો: ૧/૩/૫૩નું આધક સૂત્ર છે.

૦ ? ર: પદાન્તે વિસર્ગ: ૧/૩/૫૩ થી અહીં વિસર્ગ સિદ્ધ છે છતાં આ સૂત્ર કેમ બનાવ્યું ?

-૦- * ન્યાય - સિદ્ધે સતિ... મુજબ કોઈપણ કાર્ય સિદ્ધ હોય છતાં તેનો આરંભ થાય તો તે કોઈક નિયમ માટે સમજવું -તે ન્યાયે અહીં ય્યાગિ સૂત્ર એમ સૂચવે છે કે વિસર્ગ સિવાયના કાર્યો આધક બને છે. તેથી વિસર્ગ એવ સ્યાત - કથન મુજબ ય્યાગિ આવતા માત્ર વિસર્ગ જ કરવો.

★ શેષવૃત્તિ :— ૧૧ શિદ્યષોષાત્ ૧/૩/૫૫

પદાન્ત ર પછી અઘોષ અક્ષર હોય તેની પછી શિદ

*ય્યાત્ ઇતિ ચક્ષિક: ખૂહુચ્યાસ પ્રથમોડધ્યાય સૂત્ર ૧/૩/૫૪ ય્યાગિ

*અદાચ્ચનદાયોરનદાદેરેવ ન્યાય ૩ પૃ ૨૨

*ન્યાય :- સિદ્ધે સતિ આરંભો નિયજ્ઞાર્થમ્

અક્ષર આવેલો હોય તો રૂ નો વિસર્ગ જ થાય.
 ક: પ્સાતિ - કોણ આવ છે કરૂ+પ્સાતિ અહીં રૂ પછી પૂ છે તે અધોષ છે. પૂ પછી સૂ શિદ્ છે. માટે રૂ નો વિસર્ગ થયો.

એજ રીતે વાસરૂ+ક્ષોમમ=વાસ: ક્ષોમમ-રેશમી કપડું - રૂ પછી ક્+પૂ(ક્ષ) છે. માટે વિસર્ગ [૨૧]

૨) વ્યત્યયે લુગ્વા ૧/૩/૫૬ પદાન્ત રૂ પછી શિદ્ અક્ષર હોય, પછી અધોષ આવેલ હોય તો રૂ વિકલ્પે લોપ થાય છે. કરૂ+શ્ચ્યોતતિ-કોણ ચૂએ છે.

(૧) ક્ શ્ચ્યોતતિ (રૂ નો લોપ થાય ત્યારે વિકલ્પે)
 (૨) ક: શ્ચ્યોતતિ (રૂ નો ર: પદાન્તે ૧/૩/૫૩ થી વિસર્ગ થાય ત્યારે) વિકલ્પે

(૩) કશૂશ્ચ્યોતતિ (શષ્સેશષસવો ૨/૩/૬ થી વિકલ્પે શૂ થયો [૨૨]

[૮૭]

(૭) અતોડતિ રોહ: ૧/૩/૨૦

★ સૂત્રપૃથ :— અત:(૫-એ.) અતિ(૭-એ.)

રો: (૬-એ.) ડ: (૧-એ.) ચાર પદ

★ વૃત્તિ :— અકારાત્પરસ્ય રો રતિ પરે ડ: સ્યાત્ । અવર્ણસ્યેતિ ઓત્વે ંદોત્વે ઇત્યકારલોપે ચ-કોડર્થ: । રોરિતિ કિમ્ પ્રાતરત્ર ।

❧ વૃત્ત્યર્થ: : અ કારથી પર રૂ (૨) નો તેના પછી અ કાર આવતા ઉ થાય છે. [અવર્ણસ્યે ૧/૨/૬ સૂત્રથી અ+ડ મળીને ં ઓ થશે. -ંદોત્વ: પદાન્તે ૧/૨/૨૭ થી ં પછી આવેલા અ નો લોપ થશે].

કસૂ+અર્થ: શું અર્થ ?

કહ+અર્થ: (સોહ: ૨/૧/૭૨ થી ૨)

ક+ડ+અર્થ: (આ સૂત્રથી રૂ નો ડ થશે-

કેમકે રૂ પૂર્વે અ છે -પછી પણ અ છે)

કો+અર્થ: (અ+ડ નો ં ૧/૨/૬)

કોડર્થ: (અ નો લોપ ૧/૨/૨૭)

૦ રો: એમ કેમ કહ્યું ?

-રૂ કાર સંબંધિ રૂ લેવાનો છે માટે-સ્વાભાવિક રૂ હોય તો રૂ નો ડ ન થાય જેમકે પ્રાતરત્ર-પ્રાતરૂ+અત્ર-માં ડ ન થાય.

*હેમ શબ્દાનુશાશન સુધા -પ્રથમ વિભાગ

❧ વિશેષ :— ૦ *સૂત્રના સ્પષ્ટ આદેશ

દ્વારા વા ની જે અનુવૃત્તિ ૧/૩/૧૭ સૂત્રથી ચાલે તે નિવૃત્ત થતા અહીં નિત્ય ડ થશે

૦ સૂત્રના ક્રમ ઉલ્લંઘન થી ડ: અન્તે મૂકીને ૧/૩/૧૯ સૂત્રની શિ ની અનુવૃત્તિ પણ નિવૃત્ત થઇ

૦ અવર્ગભોમગોડવોલ્ગસન્ધિ: ૧/૩/૨૨ (૯) સૂત્રમાં રૂ ના લુકની પ્રાપ્તિ છે તે પર સૂત્ર છે છતાં આ સૂત્ર અપવાદ સૂત્ર હોવાથી રૂ નો લોપ ન કરતાં ડ થશે *૨ અન્યથા આ સૂત્ર નિર્વિષય બની જશે.

૦ અતિ કેમ કહ્યું.

કેમકે -કોણ અહીં (કે છે માટે રૂ નો લોપ જુઓ સૂત્ર-૯

૦ ? અત: કેમ કહ્યું ?

અમિત્ર અમિરૂ+અત્ર-પૂર્વે ક છે માટે ડ ન થયો.

[૮૮]

(૮) રોચ: ૧/૩/૨૬

★ સૂત્રપૃથ — રો: (૬-એ.) ડ: (૧-એ.) દ્વિ પદ

★ વૃત્તિ :— અવર્ણાદ્ મોસૂ મગોસૂ અઘોસૂ શબ્દેમ્યશ્ચ પરસ્ય રો: સ્વરે પરે ય: સ્યાત્સ્ય ચ સ્વરે પરે લુગ્વા, લુકચ સન્ધિશ્ચ । કયાસ્તે, ક આસ્તે । કપિહ, કહહ । મોચત્ર, મો અત્ર । મગોચત્ર, મગો અત્ર । અઘોચત્ર, અઘોઅત્ર । અવર્ણા દિતિ કિમ્ ? નિધિરત્ર । મોસૂ ઇત્યાદ્ય આમન્ત્રણે સકારાન્તા અવ્યયા: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ: :— અ વર્ણુ અને મો મગો અઘો શબ્દથી પર *(પદને અન્તે રહેલાં) રૂ નો સ્વર પર છતાં ય થાય છે. *તે ય નો સ્વર પરમાં હોતે છતે વિકલ્પે (લુક) લોપ થાય છે. લોપ થયા પછી પાસે પાસે આવેલા સ્વરોની સન્ધિ થતી નથી. જેમકે -

૦ કરૂ+આસ્તે -(રૂ નો ય) કયૂઆસ્તે અને ય નો વિકલ્પે લોપ થતાં ક આસ્તે -કોણ બેસે છે?

૦ કરૂ+હહ -કોણ અહીં ?

કયૂ હહ પક્ષે ક હહ

મોસૂ-મગોસૂ અઘોસૂ આમન્ત્રણુ અર્થવાળા સૂ કારાન્ત અવ્યયો છે.

*જુઓ ન્યાય પરાન્નિત્વમ્ -ન્યાય પર, પૃ. ૪૬

*પદાન્તે સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાશનની વૃત્તિમાં પદાન્ત છે શબ્દ છે તે અહીં પણ સમજ લેવો.

મોસૂ-અરે તુ મો+અત્ર (સોઠ: ૨/૧/૭૨)

મોયત્ર વિકલ્પે મોઅત્ર

મંગોસૂ-અરોતું મંગોસ+અત્ર

મંગોયત્ર વિકલ્પે મંગો અત્ર

અઘોસૂ -અરે! તું અઘોર+અત્ર

અઘોયત્ર વિકલ્પે અઘોઅત્ર

૦ ? અવર્ણાત્ કેમ કહ્યું ?

નિધિરત્ર -નિધિર+અત્ર અહીં ઇ કારથી

પર ર છે માટે ર નો ય ન થયો.

★ અનુવૃત્તિ :— એવાત: પદાન્તેડચ્ચલુક્ ૧/૨/૨૬

થી પદાન્તે ૧/૩/૨૨ અવર્ણમોમંગોડઘોલ્ગસન્ધિ: થી

અવર્ણમોમંગોડઘોસૂ -સ્વરે વા ૧/૩/૨૪

❧ વિશેષ :— સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસનની મૂળવૃત્તિ અનુસાર રોચા: ૧/૩ ૨૬ થી નો ર નો ય થાય તેટલુ જ વિધાન છે પણ અહીં પ્રક્રિયામાં એ સૂત્રો ભેગા કરેલ છે.

(૧) રોચા: ૧/૩/૨૬ (૨) સ્વરેવા ૧/૩/૨૪

સ્વરેવા -પદને અન્તે આવેલા વૂ તથા યૂ ની પૂર્વે અ વર્ણ હોય અથવા મો-મંગો-અઘો હોય અને તેની પરમાં સ્વર આવેલો હોય તો તે વૂ અને યૂ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે. પછી સન્ધિ થતી નથી.

અન્તનું અલગ ઉદ્દરણ આ રીતે દર્શાવી શકાય (રોચા:) દેવાદ્+આસતે=દેવાયુઆસતે - દેવો એસે છે. અહીં રૂનોયુ થયો છે. રુના રૂનોયુ એ નિત્ય વિધાન છે)

૦ (સ્વરેવા) યૂ દેવાયુ+આસતે

દેવા આસતે વિકલ્પે દેવાચાસતે (“યૂ નો લોપ વિકલ્પે થતા એ રૂપો-યશી)

વૂ-પટો+ઇહ=પટવૂ+ઇહ (ઓદૌતો વાડૂ ૧/૨/૨૪થીઅવૂ)

પટ ઇહ વિકલ્પે પટવિહ -હે ચતુરા અહીં

૦ *નોંધ :- અતોડતિ સોઠ: ૧/૩/૨૦ આ સૂત્રનું આધક છે તેથી રૂ પૂર્વે અ હોય પછી પણ સ્વર અ આવેતો રૂ નો યૂ ન થતાં ઉ થઈ જશે-(નિર્વિષયત્વાત)

૦ ? સ્વરે કેમ કહ્યું ?

ક: કરોતિ કેણુ કરે છે. અહીં કરૂ રૂ પૂર્વે અ છે.

પણ પરમાં વ્યંજન છે માટે ર: પદાન્તે ૧/૩/૫૩ થી રૂ નો વિસર્ગ થયો.

૦ ? રો: કેમ કહ્યું ?

*બૃહ-ન્યાસ પ્રથમોડધ્યય સૂત્ર ૧/૩/૨૪

હ સમ્યન્ધિ જ ૨ નું કહણુ કરવાનું છે માટે -પુનરિહ-પુનરૂ+ઇહ-સ્વાભાવિક રૂ છે.

[૮૯]

(૯) અવર્ણમોમંગોડઘોલ્ગસન્ધિ: ૧/૩/૨૨

★ સૂત્રપૃથ :- અવર્ણ-મો-મંગો-અઘો: (૫-એ.)

લુગ્ (૧-એ) અસન્ધિ: ૧-એ.) ત્રિ ૫૬

★ વૃત્તિ :- અવર્ણાદિમો દ્વિત્યાદિમ્યથ્ચ રોધોષવતિ પરે લુક્ સ્યાત્, સ ચ ન સન્ધિ હૈતુ: । દેવાયાન્તિ । મો યાસિ । મંગોહસ । અઘો વદ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અ વર્ણથી પર અને મો મંગો-અઘો થી પર (પદને અન્તે રહેલા) (રૂ) રૂ નો ઘોષ અક્ષર પરમાં આવતા લોપ થાય છે. -લોપ થયા પછી પાસે પાસે રહેલા વર્ણની સન્ધિ થતી નથી. જેમકે :- દેવા+સૂ+યાન્તિ=દેવા+હ+યાન્તિ દેવાયાન્તિ-દેવો જાય છે. (રૂ પૂર્વે આ છે પછી ય-ઘોષ વર્ણ છે માટે ર નો લોપ થયો).-એજ રીતે મો યાસિ-તું જાય છે. મો:સૂ+યાસિ મંગો હસૂ-તું ! હસ મંગોરૂ+હસ અઘો વદ-તું ! બોલ અઘોરૂ+વદ (ત્રણે દૃશાન્તમાં સૂ નો સોર: થી રૂ થાય છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- એવાત: પદાન્તેડચ્ચલુક્ ૧/૨/૨૦ થી પદાન્તે (સિદ્ધહૈમની વૃત્તિમાં પદાન્તે કહ્યું છે).

૦ અતોડતિ સોઠ: ૧/૩ ૨૦ થી રો: ઘોષવતિ ૧/૩/૨૧

❧ વિશેષ :- સ ચ ન સન્ધિ હૈતુ: એમ વૃત્તિમાં લખ્યું તેનો અર્થ એકે લોપ થયા બાદ જો સન્ધિ પ્રાપ્ત થવાની શક્યતા હોય તો સન્ધિ થતી નથી.

૦ અ વર્ણનો અર્થ હૂસ્વ-દીર્ઘ-પ્લુત વગેરે બધાં ભેદે સમજવો છતાં ઘોષવતિ

(૧૦) ૧/૩/૨૧ સૂત્ર અપવાદ રૂપ છે. અ થી પર રૂ નો ઉ થશે -લોપ નહીં

૦ રો: ની અનુવૃત્તિ ચાલુ છે તેથી રૂનો રૂ સમજવો સ્વાભાવિક રૂ નહીં.

૦ ? *અસન્ધિ અનુવૃત્તિ ઉત્તર સૂત્રોમાં જાય છે તો અહીં ઉલ્લેખ શામાટે ?

*હૈમશબ્દાનુશાસન મુદ્દા પ્રથમ વિભાગ સૂત્ર- અવર્ણમોમંગો ૧/૩/૨૨

૦ લુક્ સન્નિયોગ શિષ્ટત્વજ્ઞાપન →

જે સ્થાનમાં આ અધિકાર વડે જ્યાં લુક્ થયેલો હોય ત્યાં જ “અસન્ધિ” થાય છે. તથા સ્વરેવા ૧/૩/૨૪ સૂત્રમાં તેને પ્રહણ કરવામાં આવે તો સન્નિયોગ શિષ્ટત્વ નહીં રહેવાથી સ્વર નિમિત્ત છતાં અસન્ધિ વિકલ્પે થઈ જાય છે. કેમકે ત્યાં લુક્ વિકલ્પે છે. -તેથી લુક્ થાય તો અસન્ધિ થાય -લુક્ ન થાય ત્યારે સન્ધિ ન થાય.

[૯૦]

(૧૦) ઘોષવતિ ૧/૩/૨૧

★ સૂત્રપૃથઃ :- ઘોષવતિ (૭-એ) એક પદ

★ વૃત્તિ :- અતઃ પરસ્ય રોઘોષવતિ ઃ સ્યાત્ । ધર્મોજયતિ ।

સામાન્ય શાસ્ત્રતો નૂકં, વિશેષો બલવાન્ મવેત્ ।
પરેણ પૂર્વાઘોવા, પ્રાયશો દર્શયતામિહ ॥૧॥
રોરિત્યેવ । પ્રાતર્યાતિ ।

❧ વૃત્યથ^૧ :- અ થી પર રહેલા (પદાન્ત) રુ નો ઘોષ અક્ષર પર આવતાં ઉ થાય છે. જેમકે :- ધર્મો જયતિ - ધર્મ^૧ જય પામે છે.

ધર્મ + રુ + જયતિ - ધર્મ + ઃ + જયતિ
(રુ ની પૂર્વે મ માં અ છે - પછી જ ઘોષ વ્યંજન છે).

ધર્મોજયતિ (અવર્ણસ્યે ૧/૨/૬ થી અ + ં)
“સામાન્ય શાસ્ત્ર કરતા શિવિષય બળવાન થાય છે અને પર સૂત્રથી પૂર્વનો આધ થાય છે તેવું પ્રાચઃ જ્ઞેવા મળે છે.” [જેમકે અહીં અવર્ણભોમ્નો ૧/૩/૨૨ સૂત્ર ૯ (૯૦) સામાન્ય સૂત્ર છે જ્યારે ઘોષવતિ સૂત્ર માત્ર અ કારનો ઉલ્લેખ કરતું વિશેષ સૂત્ર છે. તો અવર્ણભોમ્નો થી થતા લોપનો આધકરી ઘોષવતિ થી રુ નો ઉ થશે].

૦ ? રોઃ એમ કેમ કહ્યું ?

રુ નો ર જ લેવાનો છે માટે જેમકે :-
પ્રાતર્યાતિ-પ્રાતરૂ + યાતિ - પ્રાતઃ કાળે જનાર
-(સ્વાભાવિક રુ નો ઉ ન થાય.)

★ અનુવૃત્તિ :- અતોઽતિ રોઃ ૧/૩/૨૦ થી
અતઃ ...રોઃ -

એવાતઃ પદાન્તેઽસ્યલુક્ ૧/૨/૨૭ પદાન્તે

❧ વિશેષ :- ૧ સામાન્ય શાસ્ત્ર જેની બહુ

વ્યાપક ભાગમાં પ્રાપ્તિ હોય તે

શિવિષય :- જે અલ્પ વ્યાપક હોય તે

૦ * “નિરવકાશ સાવકશાત્ બલીય” એ ન્યાય નિરવકાશ નિર વિષયક ક્ષેત્ર વિનાતું સાવકાશ - બહુ-વિષયક કાર્ય કરતા નિર વિષયક કાર્ય વધુ બળવાન છે. એટલે કે બહુ વિષયક કાર્યનો આધ કરી પ્રવર્તે છે તેમ સમજવું. તેથી અહીં અ થી પર રુ નો આ સૂત્રથી ઉ થાય થાય પણ સૂત્રઃ ૯ થી લોપ ન થાય.

૦ ? ઘોષવતિ કેમ કહ્યું ?

કઃ કરોતિ - ક + રુ + કરોતિ

રૂ પછી - અધોષ વ્યંજન છે માટે ઉ ન થાય.

૦ ? અતઃ કેમ કહ્યું ?

મુનિર્ગચ્છતિ - મુનિ + રુ + ગચ્છતિ

રુ પછી ઘોષ છે પણ પૂર્વે ઈ કાર છે માટે ઉ ન થાય

[૯૧]

(૧૧) રોરે લુગ્ દીર્ઘશ્ચાદિદુતઃ ૧/૩/૪૧

★ સૂત્રપૃથઃ :- રઃ (૧-એ) રે (૭-એ.)

લુક્ (૧-એ) દીર્ઘઃ (૧-એ.) ચ (૧-એ)

અત-ઇત-ઉતઃ (૧-એ.) છ પદ

★ વૃત્તિ :- રસ્ય રેફે પરે લુક્ સ્યાત્ તત્સન્નિયોગે ચ પૂર્વસ્થાનાં અ ઇ ડ ઇત્યેષાં દીર્ઘઃ । મુની રાજતે । સાધૂ રાજતે । પુના રમતે । અકારાત્પરસ્ય રોસ્તુ ઘોષવતીત્યુકારઃ । જિનો રાજતે

❧ વૃત્યથ^૧ :- ર નો પરમાં ર આવતાં

લોપ થાય છે. લોપ થાય ત્યારે તેની સાથે

પૂર્વમાં રહેલા હ્રસ્વ અ-ઇ-ઉ દીર્ઘ થાય છે.

(૨) મુનિ+સિ+રાજતે સિ નો સોરુઃ થી રુ)

મુનિ+રૂ+રાજતે=મુની રાજતે - મુનિ શાભે છે.

(અહીં રૂ પૂર્વે હ્રસ્વ ઇ છે તે દીર્ઘ થયો - રૂ

પછી રાજતે નો ર છે માટે પૂર્વે રૂ લોપ થયો)

(૩) સાધુ + રૂ + રાજતે :-

સાધૂ રાજતે - સાધુ શાભે છે.

અ) પુનરૂ+રાત્રિ :-

• • • • •

*ન્યાય ૪૩, પૃ. ૪૧.

પુના રાત્રિ-ફરી રાત (રૂ લોપ પૂર્વ અદીર્ઘ)
 ૦ *અનુ વ્યાકરણ સંબંધિ અન્ય કાર્ય કર્યા
 બાદ આ સૂત્ર લાગશે] -જેમકે અ કાર થી
 પર રહેલા રૂ નો ઘોષવતિ પરમાં આવતા
 ડ થાય જિનરૂ + રાજતે = જિન + ડ + રાજતે
 (રૂ નો ડ થયા બાદ રૂ છે જ નહીં માટે
 લોપની પ્રાપ્તિ રહેશે નહીં). =જિનો રાજતે

★ અનુવૃત્તિ :- હાંદર્હ સ્વરસ્યાનુ નવા ૧/૩/૩૧થી અનુ

❧ વિશેષ :- નિરનુબન્ધ ગ્રહણે સામાન્યમ્
 ન્યાય મુજબ ર થી રૂ અને રૂ બન્નેનું ગ્રહણ કરવું.
 ૦ રૂ નો લોપ થતા પૂર્વના અન્યવહિત અ-ઇ-ઉ
 દીર્ઘ થાય છે એટલે કે અ નો આ-ઇ નો ઈ અને
 ડ નો ડ થાય છે.
 ૦ આ સૂત્રમાં ભિન્ન સ્થાની ભિન્ન નિમિત્તોનું
 કથન લોવાથી પદાન્ત અપદાન્ત બન્નેમાં આ સૂત્ર
 લાગશે ઉપરના ૧/૩/૩૬ સૂત્રથી આવતી અપદાન્ત
 ની અનુવૃત્તિ અટકશે.

[૬૨]

(૧૨) રો લુપ્યરિ ૨/૧/૭૫

★ સૂત્રપૃથ :- ર: (૬-એ.) લુપિ (૭-એ.)

અરિ (૭-એ.) ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ — રેફ વર્જિતે વર્ણે પરે પદાન્ત સ્થસ્યાહો
 નસ્ય સ્યાદિ લુપિ સત્થાં ર: સ્યાત્ - અહર્ ધીતે
 અહર્ગણ: હુક્તિ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સ્યાદિ પ્રત્યયનો લોપ
 થયે છતે પદાન્તમાં રહેલા અહનૂ શબ્દ સંબંધિ
 ન નો રૂ (રેફ સિવાયના વર્ણો પર છતાં ર
 થાય છે. જેમકે :-

અહર ધીતે તે દીવસે બણે છે.

અહનૂ+અમ્+અધીતે (કાલાધ્વનો ૧ ૧/૪૧ થી અમ્
 અહનૂ+અધીતે (અનતોલુપ્ ૧/૪/૫૬ થી અમ્ લોપ
 અહરૂ+અધીતે (આ સૂત્રથી ન નો રૂ થયો.)
 એજ રીતે અહર્ગણ: અહનૂ+ગણ: દિવસો ગણનાર

★ અનુવૃત્તિ :- પદાન્તે ૨/૧/૬૪ અહ: ૨/૧/૭૪

*સિદ્ધલેખ વ્યાકરણની વૃત્તિમાં અનુ શબ્દ લીધો છે
 -માટે અહીં પણ ગ્રહણ કરવો.

❧ વિશેષ :- ર: એવો જુદો ઉલ્લેખ સૂત્રમાં
 કર્યો છે તેથી આ રૂ ને રૂ નો રૂ સમજવો નહીં.
 પરિણામે અહીં અતોડતિ રોહ: ૧/૩/૨૦ તથા ઘોષવતિ
 ૧/૩/૨૧ લાગુ પડશે નહીં.

૦ ? હુપિ કેમ કહ્યું ?

હે દીર્ઘાહો । અત્ર હે લાંબા દિવસો વાળા અહીં.
 દીર્ઘ + અહનૂ + અત્ર-અહનૂ+સિ (પ્રત્યય) સિ નો લોપ
 દીર્ઘાહ્યાવ વ્યજ્જનાન્ત સે: થી હુક્ર (હુપ નહીં) હુક્ર
 થવાથી સ્થાનીવત્ ભાવ થાય તેથી આ સૂત્ર ન લાગે
 અહ: ૨ ૧/૭૪ લાગીને ન નો રૂ થશે

અહ+રૂ-અતોડતિ ૧/૩/૨૦ થી ડ

અહ+ડ+અત્ર= દીર્ઘાહો અત્ર થયું

૦ ? અરિ કેમ કહ્યું ?

રૂ સિવાયના સ્વર કે વ્યંજન પરમાં આવતા આ સૂત્ર લાગે
 અહો રૂપમ્ - અહનૂ+રૂપમ્ અન્ય વ્યંજન પછી રૂ છે
 માટે આ સૂત્ર ન લાગે પણ અહ: ૨/૧/૭૪ થી રૂ
 નો ડ થાય માટે અહોરૂપમ્ થયું.

વિભક્તિ લોપ ન થાય ત્યારે જુઓ સૂત્ર ૧૩

[૬૩]

(૧૩) અહ: ૨/૧/૭૪

★ સૂત્રપૃથ :- અહનૂ (૬-એ) નું એક પદ

★ વૃત્તિ :- અહનૂ સમ્બન્ધિનો નસ્ય પદાન્તે રૂ:
 સ્યાત્ । હે દીર્ઘાહો નિદાઘ ।

■ :- અતીતિ કિમ્ । અહોરૂપમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અહનૂ શબ્દ સંબંધિ
 અને પદને અન્તે રહેલા ન નો રૂ (રૂ) થાય છે.
 હે દીર્ઘાહો નિદાઘા હે લાંબા દિવસો વાળા
 ઉનાળા — *દીર્ઘાન્યહાનિ યસ્મિન સ: તત્
 સંબોધને સંબોધન દીર્ઘ+અહનૂ+સિ
 (દીર્ઘાહ્યાવ વ્યજ્જનાન્ત સે: ૧/૪/૪૫ થી સિહુક્ર)
 દીર્ઘ+અહનૂ -(આ સૂત્રથી ન નો રૂ થશે.)
 દીર્ઘ+અહરૂ -(રૂ નો ઘોષવતિ થી ડ થશે.)
 દીર્ઘ+અહરૂ=દીર્ઘાહો-નિદાઘ
 (નિદાઘ+સિમાં અદેત: સ્યમોલુક થી સિ લોપ)

વીર્ઘાતિ... શ્રી સિદ્ધલેખ લઘુવૃત્તિ અવચૂરિ ૧ મુચ્છ
 મંજરી પૃ. ૧૪૧

★ અનુવૃત્તિ :— પદાન્તે ૨/૧/૬૪

સારુ: ૨/૧/૭૨ થી રુ:

❧ વિશેષ : આ સૂત્ર રોહણ્યરિ ના અપવાદ સમાન પણ વ્યાપક સૂત્ર છે. રોહણ્યરિ-માં પરમાં આવતા ર નો નિષેધ છે જ્યારે અહીં કોષ-પણ સ્વર કે વ્યંજનને પરમાં સ્વીકારેલ છે. ખીજુ અહીં ન નો રુ થાય છે. જ્યારે સૂત્ર ૧૨-૬૩)માં ન નો રુ થયો છે.

ઉદાહરણ :— દીર્ઘાહા નિદાઘઃ લાંબા દિવસવાળો ઉનાળો-વૃત્તિમાં સંબોધન વિભક્તિને લીધે દીર્ઘાહો નિદાઘ થયું હતું. અહીં પ્રથમા એ.વ. નો સિ છે. તેથી-સિનો લુક્ર થયા આદ નિદીર્ઘઃ ૧૪/૮૫ (શેષધુદ્રમાં જ લાગે છે સંબોધનમાં નહીં) સૂત્રથી ન ની પૂર્વેનો સ્વર દીર્ઘથતા-*દીર્ઘાહાર અનુ-+ દીર્ઘાહાર નિદાઘ માં અવર્ણમોમ્મો... ૧/૩/૨૨ થી ર નો લોપ થતા દીર્ઘાહા નિદાઘઃ થયું.

○ અહસ્સુ-અહનુ+સુ-નામ સિદ્ધચબ્જને ૧/૧/૨૧ થી પદ સંજ્ઞા થવાથી આ સૂત્ર લાગી અહરુ+સુ શબ્દે શબ્દસંવા ૧/૩/૬ થી અહસ્સુ વકલ્પે અહ:સુ ર: પદાન્તે ૧/૩/૫૩થી વિસર્ગ.

[૯૪]

(૧૪) વાહર્પત્યાદ્યઃ ૧/૩/૫૮

★ સૂત્રપૃથઃ : વા (૧-એ) અહર્પતિ-આદ્યઃ (૧-અ) એ પદ

★ વૃત્તિ :— એણુ વિસર્ગરૂપાદો વા સ્વાત્ । અહર્પતિઃ । અહ (પતિઃ । અહ:પતિઃ ગી) (પતિઃ । ગીર્પતિ । ગી:પતિઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :— અહર્પતિ વગેરે શબ્દોમાં વિસર્ગ વગેરેનો અભાવ વિકલ્પે (નિપાતન) થાય છે. જેમાં અહનુ+પતિઃ અહનુ: ન નો રુ-અહનઃ ૨/૧/૭૪ થી અહર્પતિઃ (વિકલ્પે અહ) (પતિઃ વિકલ્પે અહ:પતિઃ સૂચ્ય (અહર્પતિઃ હાંદહ ૧/૩/૩૧ પ ક્તિવ) ગિરુ+પતિઃ ગીર્પતિઃ પક્ષે ગી:પતિઃ પક્ષે ગી) (પતિઃ હસ્વનો દીર્ઘ

*દીર્ઘાહાર-અહીં અસહ અધિકાર વિહિત હોવાથી સ્તવ અસત્ ચર્ષિ ન અન્તવાળે દીર્ઘાહ શબ્દ અન્તતા નિદીર્ઘઃ લાગુ. (હેમપ્રકાશ પૂર્વાર્ધ પૃ ૮૫)

ગી-૨/૧/૬૪થી પદાન્તેથી થયો પડિત.

❧ વિશેષ :— ○ નિપાતનઃ- નિપાતન એટલે

એક પ્રકારનો આદેશ-જેમકે અહર્પતિ અહીં ર ના વિસર્ગનો અભાવ વિકલ્પે કરવો તેમ કહ્યું એટલે મૂળરૂપ અહર્પતિ થયું.

○ આ સૂત્રમાં નિપાતનના સામર્થ્યથી ર:પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ ૧/૩/૫૩થી વિસર્ગ પ્રાપ્તિનો નિષેધ થાય છે-તેથી વિકલ્પ પક્ષે વિસર્ગ-અહ:પતિઃ કે ર: કલ્પકયોઃ ૧/૩/૫૩ થી અહ) (પતિઃ થયું.

એજ રીતે ઘોષપતિ ઉત્ત્વનો અભાવ થતા હે પ્રચેતા રાજનુ-હે વરુણના રાજ થયું.

(પ્રચેતસુ-રોરુહૂ વીર્ઘાદિ ૧/૩/૪૧થી પ્રચેતા થયું.) વિકલ્પે ઉત્ત્વ થતાં પ્રચેતા રાજનુ-પ્રચેતસુ-પ્રચેતરૂ પ્રચેત+૩-પ્રચેતા)

વ્યાખ્યા :—*અહર્પતિ વગેરે શબ્દો-(૧) કર્યો નથી વિસર્ગ જેમાં (૨) કર્યો છે ઉત્ત્વનો અભાવ જેમાં તેવા વિકલ્પે નિપાતન કરાય છે (વધાયોષમ્ સંભવ પ્રમાણે)

○ સૂત્રમાં અહુવચન આદૃતિ ગણને માટે મૂકેલ છે.

○ નિપાત - અકૃતસ્ય વિધિસ્તૈવ પ્રાપ્તેર્વાધનમેવચ અધિકાર્ય વિવક્ષાચ ત્રયમેતદ્ નિપાતનાત્ ॥

(૧) અપ્રાપ્તની વિધિ (૨) પ્રાપ્તનો નિષેધ અને (૩) અધિક અર્થનો ઉમેરો- આ ત્રણે આર્થ સાથે કહેવામાં સૂત્રકાર નિપાતનનો આશ્રય લે છે.

[૯૫]

(૧૫) एतदश्च व्यञ्जने अनङ् नञ् समासे १/३/४६

★ સૂત્રપૃથઃ :— एतदः (प-એ) च १-એ) व्यञ्जने(७-એ)अनङ् नञ् समासे (७-એ)या २५६

★ વૃત્તિ :— एतच्छाब्दात्तच्छब्दान्च परस्य सेव्यं. जने परे लुक् स्यात्. एषदत्ते । स खाति । अकि नञ् समासे चन । एषकः कृती । सको याति । अनेषो याति असा वाति ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :— एतद् અને તદ્ શબ્દથી પર રહેલાં પ્રત્યય સિનો વ્યંજન પરમાં આવતા લોપ થાય છે. જેમકે :—

○ एषदत्ते-એ આપે છે- एतद्+सि

○ આ સૂત્રથી સિ નો લોપ થશે.

○ आद्वेः २/१/४२થી इ नो अ एत+अ

*અહર્પતિ-વ્યાખ્યા-બૃહતૂ હેમ પ્રક્રિયા-સૂત્ર-૧૭૧

0 લુગસ્યા દેવ્યપદે ૨/૧/૧૧૩થી પૂર્વેનો અ લોપ ઇત્+અ=ઇસૂ

0 ત સૌઃસ ૨/૧/૪૨થી ત નો સૂ

0 નામ્યન્તસ્થા ૨/૩/૧૫થી સૂનોળ

ઇષ દક્તો દા ધાતુનુ દક્તે ૩૫ છે.)

0 સલાતિ-તે લે છે.

તદ્+સિ+લાતિ

[0 આ સૂત્રથી સિ લોપ-ઉપર મુજબ તદ્ નો સ થશે તદ્-ત+અ ત્+અ=સ]

0 અક્ પ્રત્યયનો વિષય હોય કે નજ્ સમાસ હોય તો સિ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી.

0 અક્-ઇષકઃકૃતી-એ વિદ્વાન ઇતદ્+અક્- (ત્યાદિ સર્વાદેઃ ૭/૩/૨૯થી અક્) ઇતકદ્+સિ ઉપર મુજબ ઇતદ્+સિ-ઇષકઃ સોરુઃ ૨/૧/૭૨ થી ૨, રઃપદાન્તે ૧/૩/૫૩થી વિસર્ગ.

0 સક્રોયાતિ તે જાય છે.

તદ્+અક્+સિ=સક્+સિ=સક્રોયાતિ

(અક્ પ્રત્યય છે માટે સિ લોપ ન થાય.)

0 નજસમાસ :- નજ સમાસમાં સૂ નો લોપ

ન થાય :- જેમકે :- અનેષ+સિ-ન ઇષઃ ઇતિ

અનેષ અનેષ+રૂ=અનેષ+અ=અનેષોયાતિ

અસોવાતિ- તે નહીં એવો થાય છે.

અસ+સિ- ન સ. ઇતિ અસઃ

★ અનુવૃત્તિ — રોરુલુગ્દીર્ઘશ્ચાદિદુતઃ ૧/૩/૪૧થી લુક્ 0 તદઃ સેઃ સ્વરે પદાર્થો ૧/૩/૪૫ થી તદઃ સેઃ

❧ વિશેષ — 0 અક્ શબ્દ સહિત સિના લોપનો નિષેધ ક્યો કેમકે જે નિષેધ ન કરે તો ન્યાય *તનમધ્યે પતિતરતદ્ પ્રહણેન ગૃહ્યતે-ન્યાયથી તેની મધ્યે પડેલાનું પણ તેના ગ્રહણ વડે ગ્રહણ થઈ જાય છે. એટલે અક્ સહિતના ઇતદ્-તદ્માં સિનો લોપ થઈ જાય.

?0 ઇતદ્થ કેમ કહ્યું ?

કો દાતા-કોણ દેનાર ?

કિમ્+સિ-(કિમઃ કસ્તસાચૌચ ૨/૧/૪૦થી કિમ્નોક)

કન્+સિ=કન્+રૂ (સોરુઃ ૨/૧/૭૨) કન્+અ (વોષવતિ)

કો (અવર્ણસ્યે ૧/૨/૨) =કો દાતા-અહીં ઇતદ્-તદ્

*તનમધ્યે :- ન્યાય સંગ્રહ, ન્યાય, ૯, પૃ. ૫૬.

નથી માટે સિ લોપ ન થયો.

?0 અક્ પ્રત્યય ને આદ્વેરઃ વગેરે સૂત્ર કેમ લાગે ?

*ન્યાયઃ પ્રકૃતિ પ્રહણે સ્વાર્થિક પ્રત્યયાન્તાનામપિ ન્યાયથી પ્રકૃતિના ગ્રહણમાં તેને લાગેલા સ્વાર્થિક પ્રત્યય પણ ગ્રહણ થઈ શકે તેથી અક્ પ્રત્યય યુક્ત ઇતદ્ અને તદ્ ને આદ્વેરઃ વગેરે લાગી ઇષક સક થઈ શક્યું.

[૯૬]

(૧૬) તદઃ સેઃ સ્વરે પદાર્થો ૧/૩/૪૫

★ સૂત્રપૃથઃ :- તદઃ (૫-એ) સેઃ(૬-એ) સ્વરે (૭-એ) પાદ-અર્થો (૧-એ) ચારપદ

★ વૃત્તિ :- તન્નચ્ચદાત્પરઃય સેઃ સ્વરે પરે લુગ્સ્યાદિ સેહ્કિ સત્યામેવ ંલોકાદિ પાદઃ પૂર્વેત. સૌષ દાશરથી રામ. સૌધીરતુહ્યતિ ॥ અન્યત્ર યથા પ્રાપ્તમ્ સ ઇષ મરતોરાજા સ ઇષ નલભૂપતિઃ ॥૨॥

❧ વૃત્યથઃ :- તદ્ શબ્દ પછી સૂ (સિ હોય તેના પછી સ્વર હોય તો (સિ નો) લોપ થાય છે. પણ આ સિ નો લોપ શ્લોક વગેરેની પાદ પૂર્તિને માટે હોવો જોઈએ.

[લોપ થયા પછી પાસે પાસેના સ્વરોની સન્ધિ પણ થાય છે.] જેમકે-

સૌષ દાશરથી રામઃ (૮વર્ણ) તે આ દશરથનો પુત્ર રામ સ્+સિ+ઇષ એ પ્રમાણે પ્રયોગ છે એમાં આ સૂત્રથી સિનો લોપ થશે (સ એ તદનું પ્રથમા એ વ. છે) તેથી સ્+ઇષ=સૌષ (ઇદૌત્ ૧/૨/૧૨ અ+ઇ=એ થયો)

અહીં ૮ વર્ણનું એકપાદ બનાવવા માટે સૌષ કયું.

અન્યત્ર :- બીજે જેમ પ્રાપ્તિ હોય તેમ કરવું. [એટલે કે સિ લોપ વિના પણ જે પાદ પૂર્તિ થતી હોય તો સિ લોપ ન થાય પણ પૂર્વ સૂત્રોજ પ્રવર્તશે]

સ ઇષ મરતો રાજાઃ-૮ વર્ણ સ ઇષ નલ ભૂપતિ ૮ વર્ણ

અહીં સૌષ મરતો રાજા કરે તો ૭ વર્ણ થઈ જતા છંદ ભ ગ થશે માટે સિ. નો લોપ

*ન્યાય પ્રકૃતિ પ્રહણે-ન્યાય સંગ્રહ ન્યાય ૧, પૃ. ૫૦

કરી, સન્ધિ ન કરવી. પણ પૂર્વસૂત્રો મુજબ: સમસિ નો સોહ: ૨/૧/૨૭ થી સમહ - રાય: ૧/૩/૨૬ થી રનો ગ: થઇ લોપ થતાં અસન્ધિ થશે. તેથી સ ણ્ણ ભરતો રાજા થયું

★ અનુવૃત્તિ:—રોરેલુગરીર્વાશ્વાદિદુત: ૧/૩/૪૧ થી લુક્

❧ વિશેષ :— લુક્ થવાથી સન્ધિ થતી ન હતી તેથી વિધિ દર્શાવવા માટે જ આ સૂત્ર અનાવેલ છે જે સન્ધિ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

[૯૭]

(૧૭) ન સન્ધિ: ૧/૩/૫૨

★ સૂત્રપૃથ :— ન (૧-એ) સન્ધિ: (૧-એ)

★ વૃત્તિ :— ઉક્ત: સર્વોપ્યયં સન્ધિવિરામે ન સ્યાત્ । દધિઅત્ર । જિન: જયતિ । “સંહિતૈકપદે નિત્યા, નિત્યા ધાતુપસર્ગયો: નિત્યા સમાસે વાક્યેતુ, સા વ્યાપેક્ષાઅપેક્ષતે

❧ વૃત્ત્યર્થ :— કહેવાયેલી બધી જ (સ્વર-વ્યંજન-રેફ) સન્ધિ વિરામમાં (પછી કશું ન આવે ત્યારે) થતી નથી, જેમકે દધિ અત્ર - જિન: જયતિ અને ઉદાહરણમાં દધિ-પછી અટકીને અત્ર એમ કડીએ કે જિન:

પછી વિરામ લઇ જયતિ કરીએ તો સન્ધિ થાય નહીં.

-આખા સન્ધિ પ્રકરણને ઉદ્દેશીને શ્લોક સન્ધિ એકપદમાં નિત્ય થાય, ઉપસર્ગ અને ધાતુની સન્ધિ (પણ) નિત્ય થાય, સમાસમાં (પણ) સન્ધિ નિત્ય થાય, માત્ર વાક્યમાં સન્ધિ કરવાતું -સન્ધિ કરનારની ઇચ્છા પર આધાર રાખે છે.

★ અનુવૃત્તિ :— વિરામેવા ૧/૩/૫૧ થી વિરામે

❧ વિશેષ :— ૦ વિરામ આવતાં કોઇપણ સ્વર વ્યંજનના ઉચ્ચારણમાં કશો ફેર પડતો નથી.

-કહેવાયેલા કોઇપણ સન્ધિ થતી નથી.

૦ એકપદે :— નદી+ઔનયૌ

૦ ઉપસર્ગ+ધાતુ=ઉદ્+નમતિ=ઉન્નમતિ

૦ સમાસ :- પરમશ્ચાસૌ ઈશ્વરશ્ચ પરમેશ્વર:

૦ વાક્ય :- વાક્ય બોલનારની ઇચ્છા સન્ધિ કરવાની હોય તો સન્ધિ કરે, ઇચ્છા ન હોય તો સન્ધિ ન કરે.

૦ સન્ધિના વિધાનો કરતા પ્રત્યેક સૂત્રતું આ બાધક સૂત્ર છે.

[૯૮]

પૂ. મહોપાધ્યાય શ્રી વિનય વિજયજી ગણિવરે રચેલ હૈમ લઘુપ્રક્રિયાના રેફસન્ધિ પ્રકરણનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા સસંદર્ભ વિવરણ સમાપ્ત.

“*વર્ણોનું અર્ધિમાત્રથી અતિરિક્ત કાલના અવ્યવધાન - પણાએ કરીને જે કહેવું તે સન્ધિ કહેવાય છે.” -

એવી સ્વર - વ્યંજન - રેફ સન્ધિના વિભાગોનો અપવાદ સહિત અભ્યાસ કર્યો. સમગ્ર વ્યાકરણ અભ્યાસમાં સંજ્ઞાને જણાવ્યા બાદ સર્વ પ્રથમ સન્ધિ પ્રકરણનું નિદર્શન કરવાનો હેતુ પછીના પ્રકરણોને સમજવામાં ઉપયોગી થવાનો છે.

સૂત્ર-વૃત્તિ વગેરેમાં સન્ધિનો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થયો છે. તેથી તેના વાચન - અર્થઘટનમાં ભણનારને મુશ્કેલી ન પડે તે રીતે આ પ્રકરણમાં ક્રમશ: રજૂઆત થયેલી છે. છતાં સૂત્ર પૃથક્કરણ વિભાગની માફક સન્ધિ રહિત વૃત્તિ-વાચનની ટેવથી સન્ધિ-અભ્યાસ દૃઢ થઈ શકશે.

*સન્ધિ વ્યાખ્યા વાક્ય પ્રકાશ ગ્રન્થ

સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણમાં આ પ્રકરણ ૧૦૬ સૂત્રોમાં અને પ્રથમ અધ્યાયના પાદ ૨+૩માં રજૂ થયું છે.

◇ અર્હમ્ ◇

⊗ વિભક્તિ પ્રકરણ ⊗

* ૫૫ લિંગ *

વસ્તુતઃ ત્રણ લિંગ છે. પુર્વિલિંગ-સ્ત્રીલિંગ-નપુંસક લિંગ આ ત્રણ લિંગોના સ્વરાન્ત અને વ્યંજનાન્ત એવા બે ભાગ કરીને છ લિંગ ભેદો ગણવાય છે. તેને “૫૫લિંગ” કહે છે. લઘુપ્રક્રિયા અન્થમાં પણ અન્થકારે પ્રથમ સ્વરાન્ત ત્રણ ભેદ અને પછી વ્યંજનાન્ત ત્રણ ભેદ વર્ણવેલા છે.

જો કે સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુંશાશન-મૂળ અન્થનો ઉલ્લેખ કરીએ તો તેમાં લિંગનો કમ સાચવ્યો નથી. પણ લિંગને સમુહમાં ત્રાઠવી (અન્ત્ય) અકારાદિ ક્રમને જ ધ્યાનમાં લીધો છે.

૫૫ લિંગના છ વિભાગોમાં સાતે વિભક્તિઓના નામના જે રૂપો થાય છે (સ્યાઘન્ત - રૂપો) તેની સાધનિકા દર્શાવેલ છે. - આમ વિભક્તિ લાગતા જે જે ફેરફારો થાય છે તેની ચર્ચા હોવાથી વિભક્તિ-પ્રકરણ નામ આપેલ છે.

લિંગ એટલે જાતિ ગુજરાતીમાં નર-નારી-નાન્યતર ત્રણ જાતિ છે - તે સંસ્કૃતમાં પુર્વિલિંગ-સ્ત્રીલિંગ નપુંસકલિંગ એવા નામ ઓળખાય છે. - પ્રત્યેક લિંગને વચન ભેદે પણ ખ્યાલમાં લેવાના છે.

ટુંકમાં સ્વરાન્ત - વ્યંજનાન્ત અલગ ગણતાં છ લિંગ પ્રથમા - દ્વિતીયા - તૃતીયા એ રીતે સાત (આઠ) વિભક્તિ અને એકવચન દ્વિવચન બહુવચન એ ત્રણ વચન એ રીતે નામના રૂપોની સાધના કરવાની છે. જેમકે → પુર્વિલિંગ - પ્રથમા વિભક્તિ - એકવચન જિનઃ - “જિન” એક રૂપ થયું.

સ્વરાન્ત પુલ્લિહગ

આ વિભાગમાં પુલ્લિહગ નામોની સાધના દર્શાવે છે. પુલ્લિહગ (નરજાતિના નામ) નિયમિત અને અનિયમિત બે પ્રકારોના સાથે જ અભ્યાસ લેવામાં આવે છે. “બુક” કરવામાં પ્રથમ ભાગમાં ગમ અથ્વ જેવા નિયમિત નામો - એટલે કે જે નામોમાં કોઈ વિશેષ ફેરફાર ન થતો હોય તેવા નામના રૂપો આવેલ છે. જ્યારે બીજા ભાગમાં અનિયમિત નામો - એટલે કે જે નામના રૂપોમાં વિશેષ ફેરફારો થાય છે તેને લક્ષમાં લીધા છે. દા.ત. સ્વલપૂ દ્વિતીય વગેરે - અહીં પ્રક્રિયામાં આયુ કોઈ વિભાગીકરણ નથી.

સ્વરાન્ત નામો એટલે જે નામોને અન્તે અ, આ, ઇ, ઉ વગેરે સ્વરો આવતા હોય તેને સ્વરાન્ત નામ કહેવાય છે. આવા ૧૪ પ્રકારના નામો થશે - કેમકે સ્વરો ૧૪ છે.

સ્વરાન્ત પુલ્લિહગ :— “સ્વર છે અન્તે જેને તેવા પુલ્લિહગ નામો ને સ્વરાન્ત પુલ્લિહગ નામ કહેવાય.

(૧) અઘાતુ વિભક્તિવાક્યમર્થવન્નામ ૧/૧/૨૭

★ સૂત્રપૃથ :— અ-ઘાતુ વિભક્તિ વાક્યમ્ અર્થવત્ નામ

★ વૃત્તિ :— ઘાતુવિભક્ત્યન્ત વાક્ય વર્જમર્થવચ્છ-બ્દરૂપં નામ સ્યાત્ તતઃ સ્યાદયઃ સપ્ત વિભક્તયોઃ યોજ્યન્તે ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— ઘાતુ, વિભક્ત્યન્ત (નામ ક્રિયાપદ) વાક્યને વર્જને અર્થવત્ શબ્દ રૂપને નામ કહેવાય.

[તતઃ ત્યાર પછી સિ વગેરે સાત વિભક્તિ યોજવામાં આવે છે]

✠ વિશેષ :— અઘાતુ જે ઘાતુ એટલે કે ક્રિયાપદ રૂપ ન હોય.

અવિભક્ત્યન્ત :— જેને છેડે વિભક્તિ ન લાગેલી હોય.

અવાક્ય :— વાક્યરૂપ બનેલ ન હોય. જેમકે -

વૃક્ષ-ઝાડ, સ્વર્-સ્વર્ગ, ચ અન્તે, ધવ-પીપળાતું વૃક્ષ

અજા-બકરી (આ પ્રત્યયથી પણ નામ સંજ્ઞા થાય

૦ ? અઘાતુ કેમ કહ્યું ?

અહન-હન ઘાતુનું ભુતકાળનું રૂપ છે માટે ક્રિયાપદ કહેવાય ક્રિયાપદ કહેવાથી અન્ત્યન નો લોપ થતો નથી.

— અહીંથી વિભક્તિ પ્રકરણ શરૂ થતું હોવાથી -

*સૂત્ર પૃથકરણ વિભાગમાં વિભક્તિ વચન લખેલ નથી.

૦ ? અવિભક્ત્યન્ત કેમ કહ્યું ?

વૃક્ષાન્ - વૃક્ષ શબ્દનું દ્વિતીયા બહુવચન

૦ ? અવાક્ય કેમ કહ્યું ?

અહમ્ ગચ્છામિ - હું જાઉં છું વાક્ય થયું

ઘાતુ વિભક્તિ-વાક્ય કોને કહેવાય તેની પ્રસંગો-ચિત સંજ્ઞા અત્રે આપેલ છે. ૩/૩/૩ ક્રિયાડર્થો ઘાતુઃ જેનો ક્રિયા અર્થ છે. તેને “ઘાતુ” કહેવાય છે.

૧/૧/૧૬ સ્ત્યાદિર્વિભક્તિઃ સિ વગેરે અને તિ વગેરે વિભક્તિ કહેવાય છે. ૧/૧/૨૬ સવિશેષણનાહ્યાત-વાક્યમ્ ક્રિયાપદ વિશેષણ સહિત હોય ત્યારે તેને વાક્ય રૂપ સમજવું.

[૯૯]

(૨) સ્યૌજસિત્યાદિ ૧/૧/૧૮

★ સૂત્રપૃથ :— સિ-ઔ-જસૂ હત્યાદિ

★ વૃત્તિ :— સિ ઔ જસૂ इति प्रथमा । अम् औ शस् इति द्वितीया । टा भ्यां भिस् इति तृतीया । डेभ्यां भ्यस् इति चतुर्थी । डसि भ्यां भ्यस् इति पञ्चमी । इस् ओस् आम् इति षष्ठी । डिओस् सुप् इति सप्तमी । तत्राप्यथैकत्वं विवक्षावां प्रथमैकवचनं सिः । रकार उच्चारणार्थं इत् । देव सू इति रिथते । सोरुः । रः पदान्ते विस्मस्तयोः । देव । द्वित्वं देव+औ । (बहुत्वे देव जसू । जकारो विशेषणार्थः ।

卐 વૃત્તયથ :—

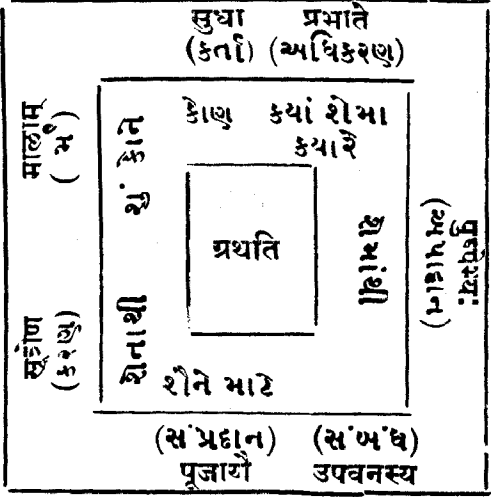
પ્રથમા વિભક્તિ (કર્તા) સિ ઓ જસૂ
 દ્વિતીયા વિભક્તિ (કર્મ) અમ્ ઓ શસૂ
 તૃતીયા વિભક્તિ (કરણ) ટા મ્યામ્ મિસૂ
 ચતુર્થી વિભક્તિ (સંપ્રદાન) હે મ્યામ્ મ્યસૂ
 પંચમી વિભક્તિ (અપાદાન) હસિ મ્યામ્ મ્યસૂ
 ષષ્ઠી વિભક્તિ (સંબંધ) હસૂ ઓસૂ આમ્
 સપ્તમી વિભક્તિ (અધિકરણ) હિ ઓસૂ સુપ્
 તત્રઅપિ: આ ૨૧ પ્રત્યયોની ઓળખ આખી
 પણુ નામને આ બધા પ્રત્યયો સાથે ન લાગે
 બે નામનેા 'एकत्व' અથ' લેવો હોય તેા
 નામથી પર સિ, દ્વિત્વ અથ' ઓ-વહુત્વ
 અથ'માં જસૂ એ રીતે થાય સિમાં ૩ ઉચ્ચા-
 રણુ માટે જ છે-તે હત છે. એ.વ. દેવ+સિ
 =દેવ+સૂ=દેવ+ર (સોરુ: ૨/૧/૭૨) = દેવ:
 (ર:પદાન્તે ૧-૩-૫૩) પ્રથમા દ્વિવચન-દેવ+
 ઓ=દેવો (પેદોત્ સન્ધ્ય ૧/૨/૧૨)
 પ્રથમા બહુવચન-દેવ+જસૂ દેવ+અસૂ (જસૂમાં
 જૂ વિશેષાથ' માટે છે. જેથી તે હસૂ, શસૂ
 થી ભિન્ન દર્શાવી શકાય)
 આ જ રીતે દ્વિતીયાથી સપ્તમીના રૂપો
 સમજાવી શકાય.

卐 વિશેષ :—

વિભક્તિ સાત છે- છતાં
 સંબોધન વિભક્તિના ઉપયોગની દૃષ્ટિએ આઠ
 વિભક્તિ થશે, સંબોધન વિભક્તિના પ્રત્યયો સ્વૈજસૂ
 વગેરે પ્રથમાની જેવા જ છે. તેથી સાત વિભક્તિની
 વિવક્ષા કરી છે.
 ૦ પ્રત્યયો-હત્ સહિત અને રહિત બન્ને ભિન્ન છે
 જેમકે સિ નો સૂ એ રીતે
 સિ (સૂ) ઓ જસૂ (અસૂ) અમ્ ઓ શસૂ (અસૂ)
 ટા (આ) મ્યામ્ મિસૂ હે (એ) મ્યામ્ મ્યસૂ
 હસિ (અસૂ) મ્યામ્ મ્યસૂ હસૂ (અસૂ) ઓસૂ આમ્
 હિ (હ) ઓસૂ સુપ્ (સુ)
 પ્રત્યયો કૌંસમાં દર્શાવેલા છે તે જ લાગે છે-
 ઈ, જ, શ, ટ, ડ, પ એ અનુબન્ધો હત છે
 દેવ+સિ ની સાધનિકા
 દેવ-અવાતુવિભક્તિ વાક્ય ૧/૧/૨૭ નામ સંજ્ઞા દેવ+સિ

૦ સ્વૈજસૂમૌશસ... ૧/૧/૮ થી સિ વગેરે પ્રથમા
 -દ્વિતીયા
 ૦ સ્ત્યાદિવિભક્તિ ૧-૧-૧૯ થી વિભક્તિ
 ૦ નામ્ન: પ્રથમૈક દ્વિ-વહૌ ૨/૨/૩૧ થી વિભક્તિ લાગે.
 દેવ+સૂ અપર્યાગિત્ ૧/૧/૩૭ થી હત, દેવ+રુ-સોરુ:
 ૨/૧/૭૨ સૂ નો રુ, દેવ+રૂ-ઉ હત છે, દેવ:, ર:પદાન્તે
 ૧/૩/૫૩ થી વિસર્ગ.

વિભક્તિ ચિત્ર

સુધા માલાં સૂત્રેણ પૂજાર્યે ઉપવનસ્ય
 પુષ્પેભ્યઃ પ્રમાતે પ્રથતિ ।

- [વિભક્તિ સંબંધ વિશેષ સ્પષ્ટતા કારક પ્રકરણમાં છે.]
- (૧) કર્તા-ક્રિયાનો કરનાર-સુધા
 - (૨) કર્મ-ક્રિયાનું કર્મ-માલાં
 - (૩) કરણ-ક્રિયાનું સાધન-સૂત્રેણ
 - (૪) સંપ્રદાન-નિમિત્ત-ક્રિયાજ્ઞેને માટે થતી હોય તે પૂજાર્યે
 - (૫) અપાદાન-ક્રિયા જેમાંથી કે જે કારણે થતી હોય પુષ્પેભ્યઃ
 - (૬) સંબંધક-નામનો નામ સાથે સંબંધ ઉપવનસ્ય
 - (૭) અધિકરણ-ક્રિયાને સમયે કે સ્થળે થતી હોય પ્રમાતે

[૧૦૦]

(૩) અત આ: સ્યાદૌ જસૂ મ્યામ્ યે ૧/૪/૧

★ સૂત્રપૃથ :— અત: આ: સિ-આદૌ જસૂ-મ્યામ્-યે ચાર ૫૬

૧૦ સ્યાદિ કેમ કહ્યું ?

અચિનવમ્-ચિ+નુ+અમ્ હયસ્તન ભૂતકાળનુ ક્રિયાપદ ચિનું ૩૫ છે માટે અમ્ નો અ ન લેવાય.

૦ અન્ય ઉદાહરણો

માલા+અમ્ = માલામ્ માલાને, મુનિ+અમ્ = મુનિમ્,
નદી+અમ્ = નદીમ્ - નદીને, વષ્ટ+અમ્ = વષ્ટમ્,
ધેનુ+અમ્ = ધેનુમ્ ગાયને, વન+અમ્ = વનમ્

[૧૦૨]

(૫) શસોડતા સશ્ચ નઃ પુસિ ૧/૪/૪૯

★ સૂત્રપૃથઃ— શસઃ અતા સઃ ચ નઃ પુસિ

★ વૃત્તિઃ— શસઃ સમ્મન્થિનાડકારેણ સહ પૂર્વ-
સમાનસ્ય દીર્ઘઃ સ્યાત્, તત્સિન્નિયોગે ચ પુલિંગ્ઞે
શસઃ સસ્ય નઃ સ્યાત્ । દેવાન્ । (તૃતીયૈક વચને
દેવ-ટા । ટકાર ઇત્)-

卐 વૃત્ત્યર્થઃ—(દ્વિતીયા બ. વ.) શસૂ
સંબંધિ અ કાર સાથે પૂર્વનો સમાન સ્વર
દીર્ઘ થાય અને શસૂના દન્ત્ય સૂનો પુલિંગ
માં ન થાય.

દા.ત.દેવાન્-દેવ+શસૂ=દેવા+નૂ=દેવાન્(દિબ.વ.)
દેવાને.

★ અનુવૃત્તિઃ— સમાનાદમોડતઃ ૧/૪/૪૬ થી
સમાનાત્

卐 વિશેષઃ— ૦ દીર્ઘ કરવામાં આસન્ન
પરિભાષા મુજબ સ્થાનની દૃષ્ટિએ નિકટનો દીર્ઘ
સ્વર થાય. જેમકે અ નો આ થતા દેવાન્ થયું

૦ પુલિંગ અભાવે દીર્ઘત્વ જ થાય જેમકે શાલાઃ
શાલા+શસૂ શાલા સ્ત્રિલિંગ છે તેથી શસૂ નો નૂ
થાય—એ જ રીતે બુદ્ધિઃ - નદીઃ વગેરે

૦ *ન્યારે શબ્દનુ લિંગાનુશાશનથી પુલિંગ પાણુ હોય
છે ત્યારે વસ્તુતઃ સ્ત્રી પણા કે નપુંસક પણામાં પણ
ન કારજ થાય છે જેમકે (સ્ત્રી લિંગે) દારાન્-સ્ત્રીઓને
દાર+શસૂ=દારા+નૂ=દારાન્ (નપુંસકલિંગે) ષ્ણઠાન્-
નપુંસકોને ષ્ણઠ+શસૂ ષ્ણઠા+નૂ=ષ્ણઠાન્ દ્વિતીયા-દેવમ્
(અમ્ દેવૌ (ઔ) દેવાન્ (શસૂ)

૦ અન્ય ઉદાહરણો :- મુનિ+શસૂ=મુનીન્ મુનીઓને

*યદાનુ-હૈમપ્રકાશ પૃ ૮૮

વાતપ્રમી+શસૂ-વાતપ્રમીન્- ઝડપી ચાલનાર સાયુ+શસૂ
-સાયુન્-સાધુઓને ઠૂઠ્ઠ+શસૂ-ઠૂઠ્ઠન્-ગંધર્વોને પિતુ+
શસૂ=પિતુન્-પિતાઓને

[૧૦૩]

(૬) ટાહસોરિનસ્યૌ ૧/૪/૪૫

★ સૂત્રપૃથઃ— ટા-હસોઃ ઇન-સ્યૌ દિપદ

★ વૃત્તિઃ— આત્પરયોષ્ટાહસોરિનસ્યૌ સ્યાતામ્ ।
દેવેન અતઆઃ સ્યાદૌ ઇત્યાડડત્વે દેવામ્યામ્

卐 વૃત્ત્યર્થઃ— અ થી પર રહેલાં ટા
પ્રત્યયનો ઇન્ અને હસૂ પ્રત્યયનો સ્ય આદેશ
થાય છે. દેવેન-દેવ+ટા=દેવ+ઇન=દેવેન (દેવવડે)

(અવર્ણસ્ય ૧/૨/૬)

[ત.દ્વિ.વ-દેવ+મ્યામ્=દેવઃમ્યામ્-એ દેવોવડે]

★ અનુવૃત્તિઃ— અતઃ આઃ સ્યાદૌ જસૂ મ્યામ્
એ ૧/૪/૧થી અતઃ

卐 વિશેષઃ— અતઃ કેમ કહ્યું ?

અતિ જરસા-અતિજર+ટા (વૃહાવસ્થાને ઉલ્લંઘી ગયેલ
પ્રાણી વડે)

જરાયા જરસ્વા ૨/૧/૩થી જર નો જરસૂ આદેશ વિકલ્પે
થાય તેથી અતિજરસૂ+ટા=અતિજરસા સૂ વ્યંજન છે
તેથી ઇન આદેશ થશે નહીં-જો વિકલ્પ ન સ્વીકારીએ
તો અતિજર+ટા=અતિજર+ઇન=અતિજરેણ થશે.

૦ ટા-તૃતીયા એ વ. હસૂ-ષ્ઠી એ.વ.

૦ અન્ય ઉદાહરણો :- દેવ+હસૂ=દેવ+સ્ય=દેવસ્ય-
દેવના. તદ્+ટા=તદ્+ઇન=ત+ઇન (આદેરઃ ૨/૧/૪૧
થી દ નો અ-પૂર્વ અ લોપ થતા ત) તેન તેનાવડે
(અવર્ણવર્ણસ્ય ૧/૨/૬થી ઇ) યદ્+હસૂ=યદ્+સ્ય=ય+સ્ય
=યસ્ય જેતું

[૧૦૪]

(૭) મિસ પેસૂ ૧/૪/૨

★ સૂત્રપૃથઃ— મિસઃ પેસૂ દિપદ

★ વૃત્તિઃ— આત્પરસ્ય સ્યાદેર્મિસ ઇસૂ સ્વાત્ । દેવૈઃ

■ (ચતુર્થ્યૈકવચને, દેવ હે । હકારો હિત્કાર્યર્થઃ
સર્વત્ર ।)

卐 વૃત્ત્યર્થઃ— અ થી પર રહેલાં સ્યાદિ
સંબંધિ મિસૂ નો પેસૂ થાય છે.

દેવ+મિસ્=દેવ+પેસ્=દેવૌ: (તૃ ય.વ.) - દેવૌ.૧૩.

★ અનુવૃત્તિ :— અત આ: સ્યાદૌ જસ્ મ્યામયે
૧/૪/૧ થી અત:

❧ વિશેષ :— ૦ ? એસ્ તું વિધાન ન કરતા

એસ્ તું વિધાન કેમ કર્યું? અ+એ=એ સિદ્ધ ન છે.

૦ -ને એ ન કરેતો હુગસ્યાદૌત્યપદે ૨/૧/૧૧૩ થી પૂર્વના અ નો લોપ થશે. અને દેવૌ: ને અદલે દેવે:

૩૫ સધાશે એન રીતે અતિજર માં જરાઘાજરસવાથી જરસ્ આદેશ થયા આદ અતિજરસૌ: ૩૫ એસ્ થી ન

થશે (આ સૂત્ર સન્નિપાત લક્ષણો વિધિ... ન્યાય ૧૯, ૫. ૧૯ ની અનિત્યતા દર્શાવે છે) (શકા)

જરાયા જરસ્ વા થી જરા ને સ્થાને જરસ્ વિકલ્પે થાય. પણ અતિજર તું અતિજરસ્ કષ્ટ રીતે થાય.

(સમાધાન) જરામ્ અતિક્રાન્ત: ઇતિ અતિજર: (પ્રાત્યવપરિનિરાદય થી દ્વિ.તત્પુ. સમાસ થયો) અતિજરા

(ગોશ્વાન્તે હુસ્વ: ૨/૪/૪૬ થી હુસ્વ: અતિજર અને એકદેશવિકૃતમનન્યવત્ *ન્યાયે અતિજર તું અતિજરસ્

થષ્ટ શકે છે

તૃતીયા :- દંવેન (ટા) દેવામ્યામ્ (મ્યામ્) દેવૌ: (મિસ્)

★ શેષવૃત્તિ :— હ કાર અધેન ક્વિત્ કાર્થ કરવા માટે છે હે - હસિ - હસ્ - ક્વિ વગેરે

[૧૦૫]

(૮) હેહસ્યોર્યાતૌ ૧/૪/૬

★ સૂત્રપૃથ — હે-હસ્યો: ય-આતૌ દ્વિ ૫૬

★ વૃત્તિ :— અકારાત્પરય હેર્યો, હસેશ્ચ આત્ સ્યાત્ । અત આ ઇત્યાત્વે દેવાય દેવામ્યામ્ ।

(દેવ-મ્યસ્ ઇતિ સ્થિતે)

❧ વૃત્યર્થ :— અ કારથી પર રહેલાં હો નો ય અને હસિ નો આત્ થાય છે.

દેવ+હે=દેવ+ય (આ સૂત્રથી ય)

દેવા+ય (અતઆ: ૧/૪/૧ થી આ)

દેવાય (ચતુર્થી એ.વ.) દેવને માટે [દેવ+મ્યામ્=દેવામ્યામ્-ચતુર્થી (દ્વિ.વ.)

★ અનુવૃત્તિ :— અતઆ:સ્યાદૌજસ્મ્યામયે ૧/૪/૧ થી અત:
ન્યાય સંગ્રહ - ન્યાય ૭ એકદેશ... પૃ ૮

❧ વિશેષ :— ૦ ? હસિ નો અત્ આદેશ

કરે તો પણ દેવાત્ થષ્ટ શકત છતાં આત્ કેમ કર્યું? દેવ+હે સિ=દેવ+આત્=દેવાત્ (૫'ચમી એ.વ.)

-દેવો પાસેથી નો આત્ ને અદલે અત્ કર્યું હોત તો હુગસ્યાડદેત્યપદે ૨/૧/૧૧૪થી પૂર્વના અ નો લોપ થાત. માટે આત્ કર્યું.

૦ ? અત: કેમ કહ્યું ? ચતુર્થી એ.વ. અતિજરા + હે = અતિજરસ્ + હે (એ)

(જરાયાજરસ્ વા ૨/૧/૩ થી જરસ્) અતિજરસે થાય કેમકે સ્ વ્યંજનાન્ત છે વિકલ્પે અતિજર રહે ત્યારે આ સૂત્રથી હે નો ય થતા અતિજરાય થયું

૫'ચમી એ.વ. - અતિજરા+હસિ

જરસ્ આદેશ થાય ત્યારે અતિજરસ્+હસિ

અતિજરસ્+અસ્=અતિજરસ: જર થાય ત્યારે અતિજર+હસિ=અતિજર+આત્-અતિજરાત્

૦ હેહસ્યો: અને ય-આતૌ -અને દ્વિ.વ છે તેથી યથાસહકર્યમ્ ન્યાય મુજબ હે નો ય અને હસિ નો આત્ આદેશ થશે

[૧૦૬]

(૯) પદ્વહુસ્મોસિ ૧/૪/૪

★ સૂત્રપૃથ :— પદ્વહુ-સ્મૂ આંસિ દ્વિ ૫૬

★ વૃત્તિ :— વહુત્વે સ્યાદૌ સાદૌ માદૌ ઓસિ ચ પરેડત એત્સ્યાત્ । દેવેમ્ય:

■ પચ્ચમ્યેકવચને દેવ હસિ । ઇ કારે વિશેષાર્થ: । હેહસ્યોરિત્યાત્ । દેવાત્ । દેવામ્યામ્ । દેવેમ્ય:

ટાહસોરિતિ હસ: સ્યાડદેશે, દેવેમ્ય ઓસ્યેત્વેડયાદેશે, દેવયો: । [દેવ-આમ્ ઇતિ સ્થિતે]

❧ વૃત્યર્થ :— આદિમાં સૂ કાર વાળા મૂ કાર વાળા બહુવચનના સ્યાદિ વિભક્તિ

ના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તથા ઓસ્ (દ્વિ.વચન) પ્રત્યયો લાગેલ હોય ત્યારે નામના અન્ત્ય

અ નો ઇ થાય છે. દેવ+મ્યસ્-ચતુર્થી બહુવચન.

દેવે+મ્યસ્-આ સૂત્રથી અ નો ઇ દેવેમ્ય:- (સોઠ: થી ઠ, ઠ: પદાન્તે થી)

★ અનુવૃત્તિ :— અત આ: સ્યાદૌ જસ્ મ્યામયે ૧/૪/૧ થી અત: સ્યાદૌ

❧ વિશેષ :- ?૦ અ.વ કેમ કલું ?

વૃક્ષસ્ય-સ્ય પઠી એ.વ. છે માટે અ નો એ ન થયો

૦ ? સ્મોસિ એમ કેમ કલું ?

સર્વ+જસૂ=સર્વ+જ=સર્વે જસૂ પ્રત્યય છે. જસ ઙ્ઠી ઇ થઈ નો એ થયો છે. - સૂ મ્ ઓસૂ નથી.

૦ ? અત કેમ કલું :

સાચુપુ-સાધુ+સુ=ઉકારાન્ત નામ છે માટે ડ નો એ ન થાય.

૦ ? સર્વેષામ્ કષ્ટ રીતે થયું ?

સર્વ+આમ્ સર્વ+સામ્ (અ વર્ણસ્યામઃ સામ્ ૧/૪/૧૫

સર્વે+સામ્ આ સૂત્રથી અ નો એ સર્વેષામ્-અધામાં

૦ સૂકારાદિ મકારાદિ અર્થ સપ્તમ્યાઆદિ ૭/૪/૧૧૪ પરિભાષાથી થયો છે

૦ ઉદાહરણો : (સુ) દેવ+સુપ્=દેવ+સુ દેવેષુ-૨/૩/૧૫ નામ્વન્તસ્યા થી પૂ

૦ (ઓસૂ) દેવ+ઓસૂ

દેવે+ઓસૂ=દેવય્+ઓસૂ (एदैतोऽय्याय्)

દેવયોઃ (સોરઃ થી રૂ, રઃ પદાન્તે થી વિસર્ગ)

★ શેષવૃત્તિ — ૦ પંચમી એ.વ.-દેવ+

હસિ ઙ્ઠી ઇ અન્તે ઇત્ છે તેથી દેવ+અસુ થાય-પણ

અહીં હેઠ્ઠેચોયાતૌ ૧/૪/૬થી હસૂ નું આત્ થશે.

દેવ+આત્=દેવાત્ (સમાનાનાં ૧/૨/૧) થશે.

૦ યતુથી દેવાય(હે) દેવાભ્યામ્-મ્યામ્-દેવેભ્યઃ(મ્યસુ)

પંચમી :- દેવાત્ (હસિ) દેવાભ્યામ્(મ્યામ્) દેવેભ્યઃ(મ્યસુ)

૦ પઠી એ.વ.માં દેવ+હસૂનું ટાહસોરિ. ૧/૪/૫થી હસૂનો સ્ય થતા દેવસ્ય થશે.

૦ પઠી અ.વ.માં દેવ+ઓસૂ=દેવે+ઓસૂ-આ સૂત્રથી અનો એ દેવયો :- થયું છે. (જુઓ 'વિશેષ'માં)

[૧૦૭]

(૧૦) હસ્વાડપચ્ચ ૧/૪/૩૨

★ સૂત્રપૃથઃ — હસ્વ-આપઃ ચ (દ્વિપદ)

★ વૃત્તિ — હસ્વાદાબન્તાત્, સ્વીદુદન્તાશ્ચ પરસ્યામો નામ્ સ્થાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ : હસ્વ (સ્વરાન્ત) નામ, આ કારાન્ત નામ તથા સ્વીલિંગી દીર્ઘ ઈ કારાન્ત, દીર્ઘ ડ કારાન્ત નામથી પર આવે આવેલા આમ્ નો નામ્ (આદેશ) થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- સ્ત્રીદતઃ ૧/૪/૨૬ આમો નામ્વા ૧/૪/૩૧થી આમોનામ્

❧ વિશેષ :- હસ્વાપ-અહીં પરિભાષા-

વિશેષણમન્તઃ ૭/૪/૧૧૩થી હસ્વાન્ત-આબન્ત એમ થશે ?૦ શ્રી+આમ્ માં નિત્ય નામ્ કેમ થતુ નથી ? આમો-નામ્વા ૧/૪/૩૧ થી પર આ સૂત્ર છે તો પૂર્વનો આધ કેમ ન થાય ?

-હસ્વાપચ્ચ -સામાન્ય સૂત્ર છે. જ્યારે આમો નામ્વા એ વિશેષ સૂત્ર છે. તેથી જો પર સૂત્ર લગાડીને માત્ર આમ્ કરે તો પૂર્વસૂત્ર નિરવકાશ બની જશે. અને વિકલ્પે રૂપોની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે નહીં તેથી શ્રી+આમ્ વિકલ્પે નામ્ થતા શ્રીણામ્ પક્ષે શ્રિયામ્ -લક્ષ્મીઓનું -એવા એ રૂપો થશે.

?૦ હસ્વાપ કેમ કલું ?

સેનાની+આમ્=સેનાન્યામ્-સેનાનીઓને દીર્ઘ ઈ કારા પુલિંગ નામ છે તેથી નામ્ ન થયું.

અન્ય ઉદાહરણો :- (હૈમપ્રકાશ પૃ. ૯૦)

૦ હસ્વાન્ત-અ-ઇ-ઉ-ઋ-ૃ-ઌ (અ) દેવ+આમ્=દેવ+નામ્=દેવાનામ્ (અ નો આ)-સૂત્ર ૧૧ જુઓ)

(ઇ) મુનિ+આમ્=મુનીનામ્-મુનીઓનું

(ઉ) માનુ+આમ્=માનુનામ્-સૂર્યોનું

(ઋ) પિતૃ+આમ્=પિતૃણામ્-પિતાઓનું

(આ) માલા+આમ્=માલાનામ્-માળાઓનું

(ઇ) સ્ત્રી+આમ્=સ્ત્રીણામ્-સ્ત્રીઓનું

(ઊ) વધૂ+આમ્=વધૂનામ્-વહુઓનું

[૧૦૮]

(૧૧) દીર્ઘોનામ્યતિસૂચતસૂપ્ઃ ૧/૪/૪૭

★ સૂત્રપૃથઃ — દીર્ઘઃનામિ અ-તિસૂ ચતસૂ
૧૨ઃ ત્રિ પદ

★ વૃત્તિ :- તિસૂ ચતસૂ ષરાન્ત વર્જસમાનસ્ય નામિ પરે દીર્ઘઃ સ્થાત્ । દેવાનામ્

■ સપ્તમ્યેકવચને, દેવે । દ્વિવચન દેવયોઃ । વહુવચને, એદવહુસ્મોસિ ઇત્યેત્ત્વે, દેવે-સુ ઇતિ રિથિતે —

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- તિસૂ, ચતસૂશબ્દ તથા ૧૨ કારાન્ત, ૨ કારાન્ત નામને વહુને -સમાન સ્વર થી પર "નામ" પ્રત્યય આવે ત્યારે

(સમાન સ્વર) દીર્ઘ થાય છે. જેમકે -
 દેવાનામ્-દેવોને દેવ+આમ્=દેવ+નામ્ (હ્રસ્વાડ્સ
 પશ્ચ ૧/૪/૩૨ થી નામ્)=દેવા+નામ્
 (આ સૂત્રથી અ દીર્ઘ થશે).

★ અનુવૃત્તિ :— સમાનાદમોડતઃ ૧/૪/૪૬ થી
 સમાન

❧ વિશેષ :— ૦ નામ્ પ્રત્યયમાં આમોનામ્વા
 ૧/૪/૩૧ થી, હ્રસ્વાપશ્ચ ૧/૪/૩૨ થી, સહચ્ચાનાંબ્ણામ્
 ૧/૪/૩૩ થી -થયેલો પધ્ધી. અ.વ.નો આમ્ નો નામ્
 આદેશ સમજવો.

૦ ? અતિસૃ ..કેમ ?

તિસૃ+જામ્ (ત્રિ નો તિસૃ ૨/૧/૧ થી આદેશ થયો છે)

ત્રણની તિસૃ+નામ્ (સહચ્ચાનાંબ્ણામ્ ૧/૪/૩૨)

તિસૃણામ્ (રષ્ટ્રવર્ણાન્ને ૨/૩/૬૩ થી ણ)

ચતસૃ+આમ્ (ચતુર્ નો ચતસૃ આદેશ)

ચતસૃણામ્ (ઉપર મુજબ) ચાર સ્ત્રી ઓતું

ઉપરોક્ત દષ્ટાન્તોમાં સ્વર દીર્ઘ થયો નથી

૦ ? નામિ કેમ કહ્યું ?

ચર્મન્+આમ્=ચર્મ્ણામ્-ચામડા ઓતું

૦ ? સ્યાદિ કેમ કહ્યું ?

દળ્ડસ્યનામ્ इति दण्डनाम્ અહીં નામ્ એ સ્યાદિ
 પ્રત્યાય નથી

૦ ? સપ્તાનામ્ કષ્ટ રીતે થયું. :—

-અષ્ટ્ર થી ષ્ ૨ નું જ વર્જન થયું છે ન્ નું નહીં

-તેથી સપ્તન્+આમ્=સપ્ત+આમ્ (નામ્નો નો ૨/૧/૯૧

થી અન્ત્ય ન્ નો લોપ થશે). સપ્ત+નામ્ (સહચ્ચા-

નાંબ્ણામ્ ૧/૪/૩૩ થી આમ્ નું નામ્=સપ્તા+નામ્

★ શેષવૃત્તિ :— સપ્તમી એકવચન -દેવ+હિ દેવ+
 હ=દેવે (અવર્ણે-વર્ણસ્ય થી એ) દ્વિવચન :- દેવ+
 ઓસૃ=દેવે+ઓસૃ (એદવહુસ્મોસિ થી એ) દેવચ્+ઓસૃ
 (એદૈતોડવાચ્ થી અર્ચ્) દેવચોઃ

બહુવચન :- દેવ+સુપ્=દેવે+સુ એદવહુસ્મોસિ થી એ)

-દેવેષુ (સૂત્ર ૧૨)

[૧૦૯]

(૧૨) નામ્યન્તસ્થાકવર્ગાત્ પદાન્તઃ કૃતસ્ય સઃ
 શિઙ્નાન્તરેરેપિ ૨/૩/૧૫

★ સૂત્રપૃથ :— નામિ-અન્તસ્થા-ક વર્ગાત્
 પદાન્તઃ કૃતસ્ય સઃ શિઙ્ ન અન્તરે અપિ પાંચ પદ

★ વૃત્તિ :— નામ્યન્તસ્થા ક વર્ગેભ્યઃ પરસ્ય વર્ગેભ્યઃ
 પરસ્ય પદમધ્યે વર્તમાનસ્ય કેનચિત્ સૂત્રેણ કૃતસ્ય
 સસ્ય ષઃ સ્યાત્, શિઙ્ નકારેણ ચ વ્યવધાનેપિ
 સ્યાત્ । દેવેષુ ।

❧ વૃત્યર્થ :— ૧નામી અન્તસ્થા ક
 વર્ગથી પર રહેલાં, પદમધ્યે વર્તતા, અને
 કોઈપણ સૂત્ર વડે કરાયેલા 'સ' નો 'વ'
 થાય છે. શિઙ્ કે ન કારતું વચ્ચે વ્યવધાન
 હોય તો પણ સૂ નો ણ થાય છે.

દેવ+સુ=દેવે+સુ (એદવહુસ્મોસિ ૧/૪/૪ થી એ)
 =દેવેષુ (આ સૂત્રથી ણ)

❧ વિશેષ :— (૧) નામી સ્વર (અનવર્ણાનામી)

અન્તસ્થ (ચ, ર, લ, વ) ક વર્ગ ક્, ષ્, ગ્, ઘ્, ઙ્

(૨) કોઈપણ નિયમથી કરેલ અથવા કોઈ નિયમથી

કરેલ અક્ષરમાં રહેલો સ્

(૩) નામ્યાદિથી પર એટલે કે નામી વર્ગે તથા

સૂ ની વચ્ચે કોઈ શિઙ્ અક્ષર અથવા ન આવે તો

પણ ષ થાય

નોંધ :- ધાતુપાઠમાં ધાતુની યાદીમાં રહેલાં ષૂ નો

સૂ થાય છે. (અપવાદ ષ્ટૈવ-ષ્ટિવ ષ્વષ્ક) ઘા.ત. ષ્ઠા

ગતિ નિવૃત્તમ્ ષ્ઠા નો સ્થા થશે.

૦ ધાતુ પાઠ ન બાણતા હોય તેને માટે સામાન્ય

પદ્ધતિ -ધાતુની આદિમાં સૂ પધ્ધી સ્વર કે દન્ત્ય

વ્યંજન હોય તો ષૂ નો સૂ થયો બાણવો

-સ્મિ, સ્વપ્, સ્વજ્, સ્વિપ્ સ્વય પાંચે કૃત સૂ વાળા નથી.

-સૃપ-સૃજૂ સ્તે-સૃ સ્-સેક્ એ કૃત સૂ વાળા નથી.

૦ ? શિઙ્ કહેતાં અનુસ્વાર આતીજ બંધ છે. છતાં

શિઙ્ અને ન અલગ કેમ કહ્યું ?

- ન્ ના સ્થાને અનુસ્વાર થયો હોત તો જ સૂ નો

ષૂ કરવો પણ મ્ ના સ્થાનમાં અનુસ્વાર હોય તો

સૂ નો ષૂ ન થાય, માટે ન્ અલગ કહ્યો.

ઘા.ત. પુ'સુ-પુમ્+સુ (શિઙ્હેડનું સ્વારઃ ૧/૪, ૩૦ થી

અનુસ્વાર થયો) અહીં સૂ નો ષૂ ન થયો.

૦ ? પદાન્ત કેમ ? પદાદૌ-પદાન્તે ન થાય આદિ)

દધ્નઃસેક્ इति दधिसेक् — હહીં છાંટનારો અહીં

वृत्त्यन्तोऽसपे १/१/२५ थी दधि अे प६ छे तेथी सेकू ना सू नो ण् न थाय सू प६नी आदिमां छे. पदान्ते : - ळेभके अग्निस्तत्र अह्नी. "अग्निसू" अंते सू छे तो पण् ण् न थयो. (पदान्तरू-प६नी मध्यमांञ्ज सू नो ण् थाय)

० ? कृत सू केम कल्लो ?

विसम्-कमणतो भाग. *उणादयोऽव्युत्पन्नानि अे वयनथी विसम्-प्रेणे थयुं छे -विस्वति (नाम्युपान्त्य ५/१/५४ थी) क् प्रत्ययथी विसम् अह्नी सू नो ण् न थाय

० अन्य उदाहरणे :-

नाभी :- आशिसू+आ=आशिषा

आ+शासू धातु -आशासति इति क्विप् (५/१/४८ आशासू अने (आङ् ४/४/१२० थी) इसू थता आशिसू

० अन्तस्था गीरू+सु=गीर्षु-वाष्णीमां रू अन्तस्थ छे. सुप् प्रत्यय लाग्यो तेथी ण् थयो

क वगं :- वाक्+सु=वाक्+सु=वाक्षु-वाष्णीमां

० (शिद्र) सर्पिसू+सु=सर्पिषु पक्षे सर्पिःसु सू+रू+पू+इ+सू अह्नी इ नामि स्वर प६थी रूहेल सू शिद्र छे छतां सू नो ण् थर्भ शके छे.

० (नू) सर्पिसू+जसू

सर्पिसू+शि (नपु सकस्य शिः १/४/५५)

सर्पिन्+सू+इ (वुटांप्राक १/३/६६ थी नू)

सर्पिन्+षि (नामि प६थी नू छे तो पण् ण् थयो)

सर्पिषि (शिद्रहेऽनुस्वारः १/३/४० थी अनुस्वार

[११०]

(१३) अदेतः स्यमोलुक् १/४/४४

★ सूत्रपृथः :- अत्-एतः सि-अमोः लुक्

★ वृत्ति :- अकारादेकारान्ताच्च सेस्तदादेशस्या-ऽमश्च संबोधने लुक् स्यात् । संबोधनाभिव्यक्तये हेतुस्य प्राकप्रयोगः । हे देव । हे देवौ । हे देवाः ।

■ एवं षटपटादयोऽकारान्ताः पुलिङ्गाः । सर्वादिना तु विशेषः । सर्व । विश्व उम उमयद् अन्य अन्यतर इतर इतर इतम त्व त्वत् नेम समसिमां सर्वाथौ । पूर्व परावर दक्षिणेतरा पराधराणि व्यवस्थाम् । स्वमज्ञा-तिधनाख्यायाम् । अन्तरम्बहियेगोपसंख्यानयोपुरि । त्वद् तद् यद् अद् सू इद् म् एतद् ऐक द्वि युष्मद् भवतु किम्

* उणादयो... उष्णादि सूत्र ५७६

इत्यसंज्ञायां सर्वादिः । एते सर्वादयः स्त्रिलिङ्गाः तत्र पुलिङ्ग रूपाण्युच्यन्ते । सर्वः । सर्वौ ।

✠ वृत्त्यर्थः :- अकारान्त - एकारान्त नामथी पर रूहेला सिप्रत्ययनो अने सि नो अम् आदेश थयो होय तो अम्नो संभोधनमां लोप थाय छे,

(...संभोधननी अलिव्यक्ति भाटे पुर्वे हे शब्दने प्रयोग थाय छे) हे देव । -देव+सि -संभोधनमां आ सूत्रथी सि नो लोप थश. तेथी -अ.व. हे देव -द्वि.व. हे देवौ -अ.व. हे देवाः

★ अनुवृत्ति :- मातृमातः पुत्रोऽर्द्धे सिनाऽमन्त्रये १/४/४०थी आमन्त्रये

✠ विशेष :- ० ? स्यादेशत्व वडे करीने ञ् सि ना स्थानमां थतां अम् आदेश तो लोप सिद्ध छे छतां अम्तुं पृथग ग्रहण केम क्युं :

० अम् ना ग्रहणथी सि ना स्थाने थतां अ-आदेशना लोपनो अभाव करवा भाटे - हा. त. हे कतरद् ! (कतर + सि = कतरद - हे अे मांना अेक) अह्नी पक्वतोऽन्यादे .. १/४/५८थी थयेल द नो लुक् थतो नथी - केमके कतर + स =कतरद -अेमांथी क्युं स ? नास्थाने द थयो छे, भाटे लोप न थाय.

० ? अदेतः केम कल्लुं ?

हे गौः । (ओत औः १/४/७४ थी गो तुं औ थयुं छे.

० अन्य उदाहरणे :-

(सि) हे जिन । (जिन+सि-सि लोप) (अम्) हे उपकुम्भ -हे कुंलनी समीप वर्तता (विभक्ति समीप-सामृद्धि ... ३/१/३६ थी अव्ययी भाव समास थयो. अतः -स्यमोऽम् १/४/५७थीअम)आ सूत्रथी अम् नो लोप थयो.

० (सि) हे अति हे - हे ने टपी गयेला हे अति हे+सि आ सूत्रथी लोप.

★ शेषवृत्ति :- षट, षट वगेरे अकारान्त पुलिङ्ग शब्दो छे सर्वादि शब्दो (अ कारान्त होवा छतां तेना इपो लिन्न रीते थतां होवाथी विशेषता छे.

સર્વાદિ-સર્વનામો-સર્વ, વિશ્વ, ઉમ, ઉમયદ્, અન્ય, અન્યતર, ઇતર, કતર, કતમ, ત્વ, ત્વત્, નેમ - આ સર્વનામો કોઈપણ અર્થમાં સર્વનામ તરીકે વપરાય છે

સમ અને સિમ શબ્દો સર્વ અર્થમાં હોય તો સર્વનામ સમજવા (અન્ય અર્થને સૂચવે ત્યારે સર્વનામ ન થાય

પૂર્વ-પર અવર દક્ષિણ, ઉત્તર અપર-અધર-આ શબ્દો વ્યવસ્થા અર્થમાં સર્વનામ ગણાય છે

સ્વ જ્ઞાતિ કે ધન અર્થમાં સર્વનામ નથી પોતાના અર્થમાં સર્વનામ છે.

અન્તરમ્ શબ્દ અહિર્યોગ અને ઠંકાયો, છુપાવવા અર્થમાં સર્વનામ છે

ત્યદ્ તદ્ યદ્ અદસ્ ઇદમ્ એતદ્ એક દ્વિ યુષ્મદ્ ભવતુ-કિમ્ સર્વનામો છે.

સર્વથી કિમ્ સુધીના સર્વનામો સંજ્ઞાભિન્ન (વસ્તુ કે વ્યક્તના નામ સિવાય તથા ખોલાયેલા શબ્દના અનુકરણ રૂપે ન હોય તો) અર્થમાં સર્વાદિ સમજવા.

સર્વનામના રૂપો ત્રણે લિંગમાં ચાલે છે (પુરિલિંગ રૂપો કહેવાય છે, જુઓ સૂત્ર ૧૪ વગેરે)

સર્વાદિ ગણુ :-

(૧) સર્વ:-અધુ (સર્વમાદિયતેડનેતિ સર્વાદિ:) સંજ્ઞા અર્થ લક્ષ્યે તો એકતુ જ પ્રહણુ થાય. માટે તે સર્વાદિ ન કહેવાય વળી સર્વાદિમાં આદિ શબ્દ વ્યવસ્થા વાચક છે માટે કૃત્સ્ન (અધુ) શબ્દને સર્વાદિ ન કહેવાય

૨) વિશ્વ-અધુ-પણુ જગત અર્થમાં સર્વાદિ નહી,

(૩) ઉમ-એ-નિત્ય દ્વિ.વ -૦ (પ્રશ્ન) - દ્વિ.વ માં હ-સ્મૈ સ્માત્ વગેરે પ્રાપ્ય જ નથી તો સર્વાદિમાં પ્રહણુ કેમ કયું.

સર્વાદિ: સર્વા: ૨/૨/૧૧૬ થી સર્વ ત્રિલક્ષિત થાય તે માટે

(૪) ઉમયદ્ -એડી યુગલ - (નિત્ય એ.વ. અ.વ.) દ્વ અનુબંધ સ્ત્રી લિંગમાં (૨/૪/૨૦ થી) ડી પ્રત્યય કરવા માટે છે ટ ઇત્ છે -ઉમયી -સ્ત્રીલિંગમાં થાય.

સર્વાદિ : (૧) હેમશબ્દાનુ શાશ્વન સુધા ભા ૧-૫ ૧૭૨-૧૭૮

(૨) મધ્યવૃત્તિ અવચૂરી ભા ૧, પૃ.૫૪૦-૪૨ ખાસ ગ્નેવા

(શંકા) ઉમય -દ્વિત્વ -વિશિષ્ટ એ તો વાચક છે. તો પછી એકવચન બહુવચન ક્ષી રીતે થાય ?

(સમાધાન) ઉમય શબ્દ એ અવયવ વાળા સમુદાયનો ભોધક છે. દ્વિત્વ વિશિષ્ટ માત્રનો નહીં. તેથી એક સમુદાય માટે એકવચન, અનેક સમુદાય માટે બહુવચન થાય. અતે દ્વિવચન માટે મહાપરુષોએ ઉપયોગ કર્યો નથી માટે ન થાય.

(૫) અન્ય :- અન્ય ખીજુ

(૬) અન્યતર :- એ માંથી એક ઉત્તર પ્રત્યયાન્તમાં અન્યતર આવી જ જશે તો અલગ પ્રહણુ કેમ ?

-ઉત્તમ પ્રત્યયાન્ત અન્યતમ્ સર્વાદિ નથી માટે અલગ પ્રહણુ કયું.

(૭) ઇતર ખીજો અધમ અર્થમાં સર્વાદિ નથી.

(૮) ઉત્તર :- (૯) ઇતમ્ આ બન્ને પ્રત્યયો જોને અન્તે છે. તેવા શબ્દો (૭ ૩/૫૨/૫૫) આ પ્રત્યયો એક યત્, તત્, કિમ્ તથા અન્ય શબ્દોને લાગે છે.

(શંકા) -આ બન્ને પ્રત્યયો સ્વાર્થિક છે તેથી *પ્રકૃતિ દ્વારા સિદ્ધ છતાં પ્રયગ્ ઉપાદાન શા માટે ?

સર્વાદિના અન્ય સ્વાર્થિક પ્રત્યયો પ્રહણુ કરવા માટે પ્રયગ્ પ્રહણુ કર્યાં.

(૧૦) ત્વ અન્ય, ખીજુ

(૧૧) ત્વત્-સમુચ્ચય

(શંકા) ત્વત્ ના રૂપો તિર્થકૃત્ જેવા છે છતાં સર્વાદિમાં પ્રહણુ કેમ ?

-જો સર્વાદિમાં પ્રહણુ ન કરે તો ક્ પ્રત્યયથી ત્વત્ક થઈ અનિષ્ટ પ્રયોગ થાય છે માટે.

(૧૨) નેમ-અધુ

(૧૩) સમ-સમસ્ત (સમાન અર્થમાં નહી)

(૧૪) સિમ-સિમા-(સિમાડો અર્થ નહીં) સમસિમૌ - (૧/૪/૭ સર્વાદિ: લાગતું નથી) ૧/૪/૬ ડોહસ્વોર્યાતૌ લાગે છે.

(૧૫) પૂર્વ (૧૬) પર-ખીજુ (૧૭) અવર-પશ્ચિમ

(૧૮) દક્ષિણ (૧૯) અવર (૨૦) અપર - ખીજુ

(૨૧) અધર-નીચે ૧૫થી૨૧ દિશા-દેશકાળ વાંચી વ્યવસ્થા અર્થમાં સર્વાદિ છે. અન્ય અર્થમાં નહીં.

ન્યાય : પ્રકૃતિગ્રહણે સ્વાર્થિક પ્રત્યયાન્તાનામપિ પ્રહણમ્ પૃ. ૫૦

व्यवस्था :- पोताना अर्थानी अपेक्षा राखतो जे अवधिनो नियम ते व्यवस्था.

(२२) स्व -पोते (आत्मा-आत्मीय) -ज्ञान, धन अर्थमां नही.

(२३) अन्तर नगरी लिन्न अहिर्योग अने उपसंव्यान (ढंकाय) अर्थमां

(२३) त्वद् - ते (२५) तद् - ते

(२६) अद् - जे (२७) अद्स् -जे (परेक्ष)

(२८) इद्म् - आ (प्रत्यक्ष) (२९) एतद् - जे

(३०) एक अेक (३१) द्वि-जे

(३२) युष्मद् तु (३३) अस्मद् हुं

(३४) भवतु-आप (३५) किम् - डोम

(शंका) द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु यारेमां इ, स्मात्, स्मिन् आदेशो यथा नथी. छातां सर्वादि केम ? -सर्वादि: सर्वा: २/२/११६ सूत्रथी सर्वे विभक्ति थाय छे ते भाटे.

-सर्वादि: सूत्रमां पष्ठीनो निर्देश करी तत्सम्बन्धि जेवो अर्थ कथो छे. तेथी प्रियसर्व के अतिसर्व मां सर्वादि: स्मौस्मातो १/४/७ वगेरे वगेरे लागता नथी.

[१११]

(१४) जस इ: १/४/८

★ सूत्रपृथ - जस: इ: द्वि प६

★ वृत्ति :- सर्वादेरकारान्तस्य जस इ: स्यात् । सर्वे । (सर्वं । सर्वौ । सर्वान्)

卐 वृत्त्यर्थ :- सर्वादि सम्बन्धि अ कारान्त नाम (सर्वनाम) मां जसु नो ई थाय छे ढा.त. सर्व+जसु=सर्व+इ=सर्वे-अधाने (अवर्णस्ये १/२/६)

★ अनुवृत्ति : सर्वादि: स्मौस्मातो १/४/७ थी सर्वादि:

卐 विशेष :- ० प्रत्ययस्य ७/४/१०८ जे परिभाषा मुग्ग्य जसु ना स्थाने इ आदेश थयो छे -(षष्ठयान्तस्य ७/४/१०६ थी मात्र अन्त्य सू नो नही) ० ? अत: केम कथुं ?

सर्वा: -अही आ थी पर जसु छे.

० ? सर्वाणि नपुंसकलिङ्गमा नाम ग्रहणे लिङ्ग

विशिष्टस्यापि ग्रहणम् न्यायथी जसु नो इ केम न थयो.

० ? नपुंसकस्य शि: १/४/५५ जे पर सूत्र छे तेथी अणवान छे. अने तेथी स्वराच्छौ १/४/६५ अने निदीर्घ: १/४/८५ थी सर्वाणि सिद्ध छे.

० अन्य उदाहरण :-

विश्व+जसु=विश्व+इ=विश्वे जे रीते उमये, ते वगेरे थाय.

सर्व ना रूपो :-

प्रथमा सर्व: सर्वौ सर्वे

द्वितीया सर्वाम् सर्वौ सर्वान्

(सर्वान्-सर्व+जसु=सर्वा+न् जसोऽज्ञासश्चन:

पुं सि थी -सर्वान्)

[१२१]

(१५) रषुवर्णांशोण एकपदेऽनन्त्यस्याऽल चटतवर्गशासान्तरे २/३/६३

★ सूत्रपृथ :- २- ण- ऋ वर्णात् न: ण: एकपदे अनू-अन्त्यस्य ल-च-ट- वर्गं श सू अन्तरे

★ वृत्ति :- रेफ ष कार ऋ वर्णेभ्य: परस्य एभि: सहैकपदस्थस्याऽनन्त्यस्य नो ण: स्यात्, लादिन्वना शेषवर्णव्यवधानेऽपि भवति । सर्वेण । एकपद इति किम् ? अग्निर्भवति । चर्मनासिक: । अनन्त्य इति किम् ? सर्वान् । लादि वर्जन किम् ? विरलेन । भूच्छंनम् । द्ढेन । तीर्थेन । रसना रक्षणा ।

卐 वृत्त्यर्थ :- (रेङ्) २, ष कार, ऋ वर्णथी पर अने २ ण ऋ साथे अेक प६मां रडेलीं, अने अन्त्य नहीं तेवा नू नो ण थाय छे. -जे तेनी मध्यमां ल वगेरे [ल, च वर्ग, ट वर्ग, न वर्ग, श, स] न होय तो -जेभके सर्व+टा=सर्व+इन (टाडसोरि १/४/५ थी इन)=सर्वेन-अधां५३. आ सूत्रथी सर्वेण थरो.

-अहीं स+इ+वृ+इ+नू+अ छे. २ मळी वू अने इ छे पणु तेतुं वर्जन नथी भाटे ण थर्ष शक्यो -णीणु र अने नू अेकप६मां छे. तेमज नू अन्ते नथी.

० ? एकपदे केम कथुं ?

અગ્નિનૈયતિ-અગ્નિ લઘુ જાય છે.

અહીં અગ્નિઃ એકપદ છે નયતિ બીજું પદ છે
 ચર્મમયિ નાસિકા યસ્યસઃ=ચર્મનાસિકઃ (ગોશ્વા-
 ન્તે હ્રસ્વાઃ ૨/૪/૯૬ થી હ્રસ્વ) -અહીં સમાસ
 થયો છે તેથી અંતવર્તી વિભક્તિનો લોપ
 થયો છે. -પણ વિભક્તિ સ્થાનીવત થવાથી
 ચર્મ-નાસિકા પદ જુદા પડે છે. માટે ન્ નો
 જ્ થયો નહીં.

૦ ? અનન્ય કેમ કહ્યું ?

સર્વાન્ -ન્ અન્તે છે

૦ ? હ વગેરે વર્જન કેમ કહ્યું ?

વિરલેન, દ્વંદ્વેન, તીર્થેન, રસના વગેરે દ્વંદ્વોન્તો
 માં ન્ નો જ્ થયો નથી.

❧ વિશેષ :- તૃતીયાઃ સર્વેણ-સર્વાભ્યામ્ સર્વૈઃ

૦ ર્+ન્ તીર્ણમ્ -તીર્+ન્મ - તરેધું

ઉદા. : ૦ વ્+ન્=પુષ્ણાતિ - પુવ્+નાતિ - પુષ્ટ-કરીને

૦ ક્+ન્=નૃણામ્ - ક્+નામ્ - પુરુષોનું

૦ ર્+અ+ન=કર+ન્મ=કરણમ્ - કરણ

૦ ક્+ન્+હ+ન=વૃંહણમ્ - વૃં+હ+ન્મ - વધવું

૦ ર્+ક્+ઈ=અક્રેણ - અ+ર+ક+ઈ+ન - સૂર્યવડે

[૧૧૩]

(૧૬) સર્વાદિઃ સ્મૈ-સ્માતૌ ૧/૪/૭

★ સૂત્રપૃથ :- સર્વાદિઃ સ્મૈ-સ્માતૌ

★ વૃત્તિ :- સર્વાદિરકારાન્તસ્ય ડો-હસ્યોઃ સ્મૈ
 સ્માતૌ સ્યાતામ્ । સર્વસ્મૈ । સર્વસ્માત્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અ વર્ણાન્ત સર્વાદિ
 નામને ડો, ડસિ પ્રત્યયનો સ્મૈ-સ્માત્ એવો
 આદેશ થાય છે.

સર્વ+હં (અ.એ.વ) =સર્વ+સ્મૈ=સર્વસ્મૈ

સર્વ+હસિ (પં.એ.વ) =સર્વ+સ્માત્=સર્વસ્માત્

★ અનુવૃત્તિ :- અત આઃ સ્યાદૌ જસૂભ્યામયે
 ૧/૪/૧ થી અતઃ

❧ વિશેષ :- ૦ નોંધ : સિદ્ધહેમ ન્યા. માં
 આ સૂત્રમાં સર્વાદિ ગણની ચર્ચા કરેલ છે. જે
 અહીં સૂત્ર ૧૩ (૧૧૧) અદેતઃ સ્યમોર્કુક્ર માં થયેલ
 વિરામે વા ૧/૩/૫૧ થી વિકલ્પે ત્ - દ્ થાય તેથી

સર્વસ્માદ્

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

પૂર્વ+હં=પૂર્વ+સ્મૈ=પૂર્વસ્મૈ

પૂર્વ+હસિ=પૂર્વ+સ્માત્=પૂર્વસ્માત્

અન્યસ્મૈ અન્યસ્માત્ વગેરે

અતુર્થી :- સર્વસ્મૈ-સર્વાભ્યામ્-સર્વેભ્યઃ

પંચમી :- સર્વસ્માત્-સર્વાભ્યામ્ સર્વેભ્યઃ

[૧૧૪]

(૧૭) અવર્ણસ્ચામઃ સામઃ સામ્ ૧/૪/૧૫

★ સૂત્રપૃથ :- અવર્ણસ્ચ આમઃ સામ્

★ વૃત્તિ :- અવર્ણાન્તસ્ય સર્વાદિરામઃ સામ્ સ્યાત્ ।
 એત્વષત્વે । સર્વેષામ્

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અ વર્ણાન્ત સર્વાદિ નામ
 માં (પ.અ.વ) આમ્ નો સામ્ થાય છે સર્વ+
 આમ્=સર્વ+સામ્ (આ સૂત્રથી આમ્ નો સામ્
 થયો) સર્વસામ્ (પદ્મવહુસ્મેસિ ૧/૪/થી જ)
 સર્વેષામ્ (નામ્યન્તસ્યા ..૨/૩/૧૫ થી જ)

★ અનુવૃત્તિ :- સર્વાદિઃ સ્મૈસ્માતૌ ૧/૪/૭ થી
 સર્વાદિઃ

❧ વિશેષ :- ૦ અવર્ણાન્ત એટલે અ અને
 આ નું પ્રલ્લ કરવું.

* સન્નિપાત લક્ષણઃ વિધિરનિમિત્તં તદ્ વિધાતસ્ય -
 આ ન્યાયને આનિત્ય માનીને એવવહુસ્મેસિ સૂત્ર અહીં
 લાગશે નો તેમ ન માનીએતો સર્વના આ કારનો
 સામ્ તે અ કારનો વિધાતઃ છે.

૦ ? અ વર્ણસ્ય કેમ કહ્યું ?

ભવત્+આમ્=ભવતામ્ - આપણું

અન્ય ઉદાહરણો :-

આ-વિશ્વા+આમ્=વિશ્વા+સામ્=વિશ્વાસામ્ (સ્ત્રીવિગ)

પૃથી સર્વસ્ય સર્વાદિઃ સર્વેષામ્

[૧૧૫]

(૧૮) હ સ્થિન્ ૧/૪/૮

★ વૃત્તિ :- સર્વાદિરકારાન્તસ્ય હ સ્થિન્ સ્યાત્ ।
 સર્વસ્થિન્ । [સર્વથોઃ સર્વેષુ । હે સર્વ, હે સર્વો,
 હે સર્વે ।]

* સન્નિપાત...ન્યાય. ૧૯, પૃ. ૧૯.

ॐ वृत्त्यर्थः— सर्वादि सम्बन्धि अकारान्त नामने छि (सप्तमी अ.व.) नो रिमन् थाय छ. जेमडे —

सर्व+छि=सर्व+रिमन्=सर्वरिमन्— अथाभां

★ अनुवृत्ति :— (१) सार्वदेः स्मैस्मात् १/४/७ थी सार्वदेः (२) अतः आः स्यादौ जस् भ्याम्ये १/४/१ थी अतः

ॐ विशेष — ० ? अतः केम कथुं ?

भवत्+छि=भवत्+इ=भवति त् व्यञ्जनान्त छे

० ? सर्वादि केम कथुं ?

सार्व (डोद्युं नाम)+छि=सार्व+इ=सर्वे (अवर्णस्ये... १/२/६ थी ए)

सप्तमी : सर्वरिमन् सर्वयोः सर्वेषु

० सर्वयोः :- सर्व+ओस=सर्वे+ओसू

(एद्वहुस्मोसि १/१/२ थी ए)=सार्वय+ओसू

(एद्वतोऽयायू १/२/२३ थी अयू)=सार्वयोः

० सर्वेषु :- सार्व+उन्=सर्वे+उ (एद्वहुस् १/४/४ थी ए)=सर्वेषु (वाचकत्वात् २/३/१५)

संशोधनः हे (संशोधन सूत्रक शब्द)

हे सार्व, हे सर्वो, हे सर्वे

[प्रथमा विभक्तिनी जेम इपो थशे]

[११६]

(१९) नवभ्यः पूर्वभ्य इस्मात् रिमन्वा १/४/१६

★ सूत्रपृथः— नवभ्य पूर्वभ्यः इ स्मात् -रिमन् वा

★ वृत्ति — पूर्वदि नवकात् जस् डरिा डी नाम् इ-स्मात् रिमनो वा स्युः। पूर्वे पूर्वा । पूर्वेस्मात्, पूर्वात् । पूर्वरिमन्, पूर्वे । नवकादिति किम् ? त्ये ।

ॐ वृत्त्यर्थः (सर्वादि सम्बन्धि)

पूर्वादि नव [पूर्व-पर-अपर-दक्षिण-उत्तर-अपर-अधर-रव अन्धर] थी प+ जस् (प्रथमा अ.व.) नो इ. छसि (पयमी अ.व.) नोः स्मात् अने डी (सप्तमी अ.व.) नो रिमन् विकल्पे थाय छ. जेमडे —

० पूर्व+जस्=पूर्व+अस्=पूर्वाः पक्षे

पूर्व+इ=पूर्वे-पूर्वना लोको.

० पूर्व+छसि=पूर्व+अस्=पूर्वस्मात्=पूर्वस्मात्-पूर्वथी विकल्पे पूर्व+आत् (डे डस्ये १/४/६) =पूर्वात्

० पूर्व+डी=पूर्व+ई=पूर्वे विकल्पे पूर्व+रिमन्=पूर्वरिमन्-पूर्वमां

० ? नवकात् जेम केम कथुं ?

त्ये-तेजो। त्य+जस्=त्य+इ=त्ये

अर्ली तयडू शब्दः पूर्वादि नवमां आवतो नथी भाट विकल्पे प्रप्ति थशे नर्ली.

★ अनुवृत्ति :— (१) अत आः स्वादौ जस्भ्याम्ये १/४/१ थी अतः (२) जस् इः १/४/९ (३) डेः रिमन् १/४/८ (४) सार्वदेः स्मै स्मात् १/४/७

ॐ विशेष :— नोधि :- प्रथमा, संशोधन अलुवयन, पयमीअेकवयन, सप्तमीअेकवयनं सिवायता अथां इपो सार्व जेवा थाय. जेमडे :- पूर्वः पूर्वो वगेरे.

प्रथमा :- परः परौ परे-पराः वगेरे.

[११७]

(२०) नेमाद्धं प्रथम चरम तथाचाल्प कतिपयस्य वा १/४/१०

★ सूत्रपृथः— नेम अद्धं प्रथम चरम तय अय अल्प कतिपयस्य वा

★ वृत्ति :— नेमादिनां शब्दानां तथाय प्रत्ययान्तानां च जस् इ वा स्यात् । नेमे, नेमाः । द्वितये, द्वितयाः । त्रये, त्रयाः । अत्र नेम शब्दस्य सर्वादि त्वान्नित्यं प्राप्ते, शेषाणां चाप्राप्ते विकल्पः ।

ॐ वृत्त्यर्थः— नेम, अद्धं, प्रथम, चरम अल्प, कतिपय शब्दो तथा तयडू (तय), अयडू (अय) प्रत्ययान्त नाममां जस् नो इ विकल्पे थाय छ. जेमडे : नेम+जस्=नेमाः (अत आः १/४/१ थी आ) विकल्पे नेम+इ (आ सूत्रथी इ) नेमे (अवर्णस्ये १/२/१ थी ए) अे न रीते

द्वितय+जस्=द्वितयाः पक्षे द्वितये

त्रय+जस्=त्रयाः पक्षे त्रये

अर्ली नेम शब्दथी सर्वादिमां नित्य प्राप्ति

હતી બાકીના શબ્દોમાં અપ્રાપ્તિ હતી. તે બંનેમાં વિકલ્પે પ્રાપ્તિ આ સૂત્રથી થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :— અત આઃ સ્વાદૌ જસૂમ્યામ્યે ૧/૪/૧ થી અતઃ (૨) જસૂ ઇઃ ૧/૪/૯

❧ વિશેષ :— નેમાદિના અર્થો નેમ-અર્ધુ, અર્ધ-અડધુ, પ્રથમ-પહેલું, ચરમ-છેલ્લું, અલ્પ-થોડું, કતિપય-કેટલું, તય-પ્રત્યય જેમકે કિતય-એઅવયવવાળું અય પ્રત્યય ૦ ત્રય-ત્રણ અવયવવાળું

૦ નેમ શબ્દમાં પ્રથમા બ.વ.માં આ સૂત્ર લાગશે બાકીના રૂપો સર્વ મુજબ થશે.

૦ અર્ધ થી કતિપય માં પ્રથમાં બ.વ.માં આ સૂત્ર લાગશે બાકીનાં રૂપો દેવ મુજબ થશે.

૦ નામ (સંજ્ઞા) હોયતો આ સૂત્ર ન લાગે જેમકે ડોઈનું નામ અર્ધ છે તો અદ+જસૂ=અર્ધાઃ

૦ નેમાદિનાં કહું તેથી સમાસમાં રહેલા પ્રિયનેમાઃ - વિકલ્પે ઇ ન થયો.

૦ સ્વાર્થિક પ્રત્યયમાં પણ વિકલ્પે ન થાય જેમકે :- અર્ધકાઃ અહીં સ્વાર્થે ક પ્રત્યય છે

૦ ? ઉભય શબ્દ અચદ્ પ્રત્યયાન્ત છે છતાં આ સૂત્ર કેમ ન લાગે.

સર્વાદિમાં પ્રહણ કરેલ ઉભય શબ્દ પ્રત્યય રહિત અલ્પ છે માટે વિકલ્પે ઇ ન થાય.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

પ્રથમ+જસૂ=પ્રથમે પક્ષે પ્રથમાઃ

ચરમ+જસૂ=ચરમે-પક્ષે ચરમાઃ

અલ્પ+જસૂ=અલ્પે-પક્ષે અલ્પાઃ

કતિપય+જસૂ=કતિપયે-પક્ષે કતિપયાઃ

[૧૧૮]

(૨૧) દ્વન્દ્વે વા ૧/૪/૧૧

★ વૃત્તિ :— ન્દ્ર સમાસે સર્વાદિનાં જસૂ ઇ વાં સ્યાત્ । પૂર્વાપરે, પૂર્વાપરાઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :— દ્વન્દ્વ સમાસમાં સર્વાદિના જસૂ નો ઇ વિકલ્પે થાય છે.

દા.ત. પૂર્વ+અપર+અચ=પૂર્વાપરાઃ પૂર્વ અને પાર વિકલ્પે-પૂર્વાપર+ઇ=પૂર્વાપરે

(જસૂ નો ઇ વિકલ્પે થતાં એ રૂપો થયા)

★ અનુવૃત્તિ :—(૧) અતઆઃ સ્વાદૌ જસૂમ્યામ્યે ૧/૪/૧ થી અતઃ (૨) સર્વાદિઃ સ્મૈસ્માતૌ ૧/૪/૭ થી સર્વાદિઃ (૩) જસૂ ઇઃ ૧/૪/૯

❧ વિશેષ :— દ્વન્દ્વ સમાસ :- ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ સહોક્તૌ-સરખે સરખા એ કે વધારે નામ ચ કાર યુક્ત કરવાથી દ્વન્દ્વ *સમાસ થાય છે. જેમકે :-

૦ દ્વિ.વ. રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ=રામલક્ષ્મણૌ

૦ બ.વ. રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ ભરતશ્ચ ઇતિઃ=રામલક્ષ્મણભરતાઃ

૦ બતી સીતા ચ રામશ્ચ=સીતારામૌ

૦ ન સર્વાદિઃ ૧/૪/૧૨ સૂત્ર દ્વન્દ્વ સમાસમાં સર્વાદિને નિષેધ કરે છે. તેનું આ બાધક સૂત્ર છે. તથા જસૂ ઇઃ ૧/૪/૯ ને પણ વિકલ્પે બાધક છે.

૦ તત્સમ્બન્ધિ વિ ન થી પ્રિયકતર કતમાઃ એ પ્રયોગ માં જસૂ નો ઇ ન થાય કેમ કે પ્રિયકતર સર્વાદિ નથી.

-પણ પરમશ્ચાસૌકતરનું પરમકતર-કતમાઃ :- પરમ-કતરકતમે એવા એ રૂપ વિકલ્પે થઈ શકશે

૦ કતરઃ :- ક્+અતર

કિમ્+હતર (ચતત્કિમન્યાત્ ૭/૩/૫૩)

૦ કતમ્ :- ક્+અતમ

કિમ્+હતમ્ (બહુનાં પ્રશ્નેડતમશ્ચવા ૭/૩/૫૪)

[૧૧૯]

(૨૨) ન સર્વાદિ ૧/૪/૧૨

★ વૃત્તિ :— દ્વન્દ્વે સર્વાદિઃ સર્વાદિર્ન સ્યાત્ । પૂર્વાપરાચ । કતરકતમાનામ્

❧ વૃત્ત્યર્થ :— દ્વન્દ્વ સમાસમાં સર્વાદિ (ગણ) સર્વાદિ ગણાતો નથી. [સર્વાદિ શબ્દને ઉદ્દેશીને થતું કાર્ય દ્વન્દ્વ સમાસમાં થતું નથી.] પૂર્વાપરાચ -ચતુર્થી એ.વ. અહીં સર્વાદિથી સ્મૈ પ્રત્યય થાય નહીં.

પાઠી બ.વ. → કતરશ્ચકતશ્ચ તેષાં કતર કતમાનામ્ અહીં પણ સર્વાદિથી કતર-કતમેષામ્ થઈ શકે નહીં.

* સમાસમાં દરેક પદસરખું મહત્વનું અને સ્વતન્ત્ર છે. પદોની સંખ્યા પરથી સમાસનું વ્યવન નક્કી થાય છે. છેલ્લ પદની બતિ આખા સમાસની બતિ અને છે. સંસ્કૃત વ્યા ધો. ૮ પૃ ૫૧

★ અનુવૃત્તિ :— દ્વન્દ્વો વા ૧/૪/૧૧ સર્વાદિઃ સ્મૈ સ્માતૌ ૧/૪/૭ થી સર્વાદિ

❧ વિશેષ :— સર્વાદિને લાગતાં સ્મૈ સ્માત્ સ્મિન્ સામ પ્રત્યયો અહીં લાગતા નથી અને સૂત્ર ૨૧ (૧૧૬) થી જસૂ નો ફ વિકલ્પે થાય છે. જેમકે :— પૂર્વશ્ચ અપરશ્ચ ઇતિ પૂર્વાપરમ્ - તસ્મૈ = પૂર્વાપરાય [ચતુર્થી એ વ. હો નો હોહસ્યો ૧/૪/૬ થી ય] તે જ રીતે...

પૂર્વાપરાત્ (પૂર્વ-અપરથી)
પૂર્વાપરે - (પૂર્વ-અપરને વિષે)

[૧૨૦]

(૨૩) તીચંઙિત્કાર્યે વા ૧/૪/૧૪

★ સૂત્રપૃથ :— તીયમ્ ઙિત્ કાર્યે વા

★ વૃત્તિ — તીયાન્તં હો હસિ ઙિષુ સર્વાદિર્વા સ્યાત્ । દ્વિતીયસ્મૈ, દ્વિતીયાય । દ્વિતીયસ્માત્ , દ્વિતીયાત્ દ્વિતીયસ્મિન્ , દ્વિતીયે । તૃતીયસ્મૈ, તૃતીયાય । તૃતીય-સ્માત્ , તૃતીયાત્ । તૃતીયસ્મિન્ , તૃતીયે । શેષદેવવત્

■ ઉમશબ્દો નિત્યંદ્વિવચનાન્ત ઉમૌ ૨ । ઉમામ્બ્યામ્ ૩ । ઉમયોઃ ૨ । ઉમયશબ્દસ્ય દ્વિવચના-ભાવઃ । એવં ચ દ્વિત્વે ઉમશબ્દઃ, એકત્વવહુત્વયો શ્વેચ્ચઉમશબ્દઃ પ્રયોજ્યઃ -ઉમયો મણિઃ ઉમયે દેવમનુષ્યાઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— તીય અન્તવાળા નામે માં હો (સ્મૈ), હસિ (સ્માત્) ઙિ (સ્મિન્) વિકલ્પે સર્વાદિ થાય છે. જેમકે :—

દ્વિતીય+હો-ઙિત્ કાર્ય થાય તો સ્મૈ (સર્વાદિઃ સ્મૈ-સ્માતૌ ૧/૪/૭) થી દ્વિતીયસ્મૈ વિકલ્પે હોહસ્યો ૧/૪/૬ થી દ્વિતીયાય

દ્વિતીય+હસિઃ -બીજથી

(ઙિત્) - દ્વિતીયસ્માત્ પક્ષે દ્વિતીયાત્

દ્વિતીય+ઙિ બીજમાં

(ઙિત્) -દ્વિતીયસ્મિન્ (હોઃ સ્મિન્ ૧/૪/૮)

વિકલ્પે દ્વિતીયે

એ જ રીતે

ચતુર્થી એ.વ. તૃતીયસ્મૈ પક્ષે તૃતીયાય

પંચમી એ.વ. તૃતીયસ્માત્ પક્ષે તૃતીયાત્

સપ્તમી એ.વ. તૃતીયસ્મિન્ પક્ષે તૃતીયે

આકીના રૂપો દેવ જેવા થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— સર્વાદિઃ સ્મૈસ્માતૌ ૧/૪/૭ થી સર્વાદિઃ

❧ વિશેષ :— ઙિત્ કાર્ય એટલે કે અનુ-અંધવાળા પ્રત્યયો સમ્બન્ધિ કાર્ય જેમાં હ, હસિ, હસૂ, ઙિ ચાર પ્રત્યયો સમાવિષ્ટ છે

૦ સર્વાદિ પ્રત્યયમાં હસૂ નું વિધાન અત્રે નથી કયું કેમકે હસૂ ને અહીં અન્ય કોઇ પ્રત્યયનું વિધાન નથી.

૦ તીય અન્તનામેમાં હો (ય-સ્મૈ)હિ સા (આત્ - સ્માત્). ઙિ (હ-સ્મિન્) પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગી એ રૂપો થશે. આકીના રૂપોમાં કોઈ ફેરફાર ન થતો હોવાથી પુલિંગના રૂપો દેવ જેવા અને નપુંસક-લિંગના રૂપો કુળ જેવા થશે.

૦ દ્વિતીયા સ્ત્રીલિંગમાં ૨/૧/૧૮ થી ઙિત્ કાર્યના ચારે રૂપો (યેન્હસ્યૈ યાસૂ-હસ્યાસૂ, યાસૂ-હસ્યાસૂ, યામ્-હસ્યામ્) જેમાં ફૂ ઙિત્ છે) વિકલ્પે બને થશે. આકીના રૂપો માલા જેવા થશે

૦ આ સૂત્ર ઙિત્ કાર્યમાંજ વિકલ્પે સર્વાદિ કરે છે. તેથી ત્યાદિ સર્વાદિઃ ૭/૩/૨૬ થી અન્ત્ય સ્વરાદિ પૂર્વે અક્ પ્રત્યય થતો નથી. પણ કુલિસતાલ્પાજ્ઞાતે ૭/૩/૩૩ થી સ્વાર્થે કપૂ (ક) પ્રત્યય થાય છે.

દા ત. દ્વિતીયકાર્ય જ થશે.

૦ અર્થવત્ પ્રહણે નાનર્થકસ્ય પ્રહણમ્ ન્યાય*થી પટુપકારોચસ્ય ઇતિ પટુજાતીય (પ્રકારે જાતીય ૨ ૭/૨/૭૫) તસ્મૈ પટુજાતીયાય (ચ.એ.વ.) ઉહાપણુ શ્લેષુ વિશેષ છે તેવા માટે અહીં જાતીય શબ્દ અર્થવાક્ય છે તીય પ્રત્યય નહીં. તેથી આ સૂત્ર લાગશે નહીં.

૦ લાક્ષણિક પ્રતિપદોક્તયોઃ પ્રતિ પદોક્તસ્યૈવ પ્રહણમ્ ન્યાય* મુજબ મુખતો મંવો મુખતીયઃ ગહાદિમ્બ્યઃ ૬/૩/૬૩ ઇત્ય તસ્મૈ મુખતીયાય અહીં લાક્ષણિક તીય છે. માટે આ સૂત્ર લાગશે નહીં

★ શેષવૃત્તિ :— ઉમ(એ.શબ્દ)નિત્ય દ્વિવચનાન્ત છે.

પ્રથમા :— ઉમૌ, દ્વિતીયા : ઉમૌ, તૃતીયા :— ઉમામ્બ્યામ્,

ચતુર્થી :— ઉમામ્બ્યામ્, પંચમી : ઉમામ્બ્યામ્,

ષષ્ઠી :— ઉમયોઃ સપ્તમી :— ઉમયોઃ

ન્યાય : અર્થવત્ :— ન્યાય :— ૧૪, પૃ. ૧૪.

ન્યાય : લાક્ષણિક :— ન્યાય ૧૫, પૃ. ૧૫.

ઉમય શબ્દમાં દિવચનનો અભાવ છે એ.વ.
-અ.વ.નું જ પ્રહણ છે. ઉમય: ઉમયે-પ્રયોગમાં -
ઉમયોમણિ: - એકવચન પ્રયોગ
ઉમયે દેવમનુષ્યા :- બહુવચન પ્રયોગ

[૧૨૧]

(૨૪) માસનિશાઽસનસ્ય શસાદૌ લુવા ૨/૧/૧૦૦

★ સૂત્રપૃથ : માસ નિશા આસનસ્ય શસ-આદૌ લુવા

★ વૃત્તિ :— શસાદૌ સ્વાદ્વાવેષાં લુવા સ્યાત્ ।
ષષ્ઠયા નિર્દિષ્ટેઽન્યસ્ય કાર્યમ્ । માસઃ, માસાન્ ।
માસા માસેન ।

❧ વૃત્ત્યર્થ : - સ્યાદિ સમ્બન્ધ શસ
વગેરે (શસ થી સુપ્) પ્રત્યયો માસ નિશા
અને આસન શબ્દને લાગે ત્યારે શબ્દના
અન્ય સ્વરનો વિકલ્પે લોપ થાય છે. -
પછી વિભક્તિ દ્વારા નિદેશીલ અન્યનું કાર્ય
થાય છે. પરિભાષા ૭/૪/૨૦૬ 'ષષ્ઠયાન્યસ્ય'
માસ+શસ=માસ+અસ (આ સૂત્રથી વિકલ્પે)
=માસઃ (સોઠઃ, ઃ: પદાન્તે) વિકલ્પે માસ+રાસ
=માસાન્ (શસોઽતાશ્ચ ૧/૬/૪૬)
માસ+ટા=માસ+ઇન્ (ટાહસોરિ ૧/૪/૫)=માસેન
(અવર્ણસ્યે ૧/૨/૬) પક્ષે-માસ+આ=માસા

❧ વિશેષ :— ૦ શસ થી સુપ્ એટલે બીજી
વિભક્તિ બહુવચન સુધી.

સ્ત્રીલિંગે :- નિશા+શસ=નિશ+અસ=નિશઃ પક્ષે
નિશાઃ (સમાનાનાં થી દીર્ઘ) રાત્રીએને

નપુંલિંગ :- આસન+હિ=આસન્+ઈ=આસનિ

પક્ષે આસન+ઈ=આસને -આસન ઉપર

૦ બૃહદ્વૃત્તિ લાગ-૧. પૃ.-૬૭-સ્યાદિની અનુવૃત્તિ
-આદિ શબ્દની વ્યવસ્થા વાચિતા થી પ્રાપ્ત છે અથવા
તો *૧ મળક પ્લુતિ ન્યાયથી પ્રાપ્ત છે.

૦ *૨ સ્યાદિ કહેવાથી શસ તદ્ધિતનો ન આવે.

[૧૨૨]

(૨૫) નામ સિદ્ધ્ય વ્યંજને ૧/૧/૨૧

★ સૂત્રપૃથ :— નામ સિદ્ધ અ-વ્યંજને

• • • • •
* ૧-ન્યાય : અપેક્ષાનો ડધિકાર ન્યાય ૧૨ પૃ ૧૨ માં
મળક પ્લુતિ ન્યાય

* ૨-સ્યાદિ : શસ પ્રથમ ગુરુકે મંજરી ૧ પૃ ૧૫૦

★ વૃત્તિ :— સિતિ પ્રત્યયે ય વર્જ વ્યંજનાદૌ
ચ પરે નામ પદં સ્યત્

■ અવર્ણ મોરિતિ રુઢિકિ મામ્યામ્ । ઘુટસ્તૃતીયઃ ઇતિદત્વે
માદમ્યામ્ । સર્વવિમક્તિષુ વા લુગતિ કેચન્નિ માઃ માસઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— સિત્ પ્રત્યય અને ય
સિવાયના આદિ વ્યંજનવાળો પ્રત્યય જે
નામ પછી આવે તેને પદ કહેવાય.

★ અનુવૃત્તિ : તદન્તં પદમ્ ૧/૧/૨૦

❧ વિશેષ :— સિત્ - જે પ્રત્યયની સાથે
સૂ અનુબંધ હોય તેને સિત્ પ્રત્યયો કહેવાય
= અયૂ - યૂ સિવાયનો વ્યંજન જે પ્રત્યયની આદિમાં
હોય તે અયૂ વ્યંજન

(સૂ) દા.ત. ભવત્+ઈયસૂ = ભવત્+ઈય (સૂ ઇત્ છે) =
ભવદીયઃ આપનો (ઘુટસ્તૃતી ૨/૧/૭૬ થી ડ)

(અયૂ) દા.ત. પયસૂ+મ્યામ્=પયોમ્યામ્ (પદાન્તે થતા
સૂ નો ૨ સોરુ થી થઈ ઘોષવતિ થી ડ.

(ય) દા.ત. વાચ્+ય+તિ (વાચમ્ ઇચ્છતી વાણીને ધર્ય છે.)
અહીં ય આદિમાં છે માટે ાચ્ પદ ન થાય

૦ આ સૂત્રમાં સિત્ પ્રહણ કરીએનો પણ લુપ્ત
વિભક્તિનો સ્થાનીવત્ ભાવ માનીને મદવીય પ્રયોગ
સિદ્ધ થઈ જાય છે. છતાં ગ્રન્થકાર સિદ્ધનું પ્રહણ
કરીને જણાવે છે કે પ્રત્યય પર છતાં લુપ્ત વિભક્તિ
સ્થાનીવત્ ભાવ માનીને પદ સજ્ઞા થતી નથી.

૦ ? સિદયૂવ્યંજને કેમ કહ્યું ?

રાજાનો રાજન્+ઔ-ઔ પ્રત્યય છે

૦ ? નામ કેમ કહ્યું ?

ધાતુમાં ન થાય વચ્ચિમ્=વચ્+મિ

★ શેષવૃત્તિ :— માસ+મ્યામ્-આ સૂત્ર થી પદ
સંજ્ઞા - માસ+મ્યામ્ (સોઠઃ ૨/૧/૭૨ થી હ-મા+મ્યામ્
અવર્ણ મો મંગો ૧/૩/૨૨ થી ૨ લોપ) મામ્યામ્, વિકલ્પે
માસ+મ્યામ્=માદ્+મ્યામ્ (ઘુટસ્તૃતીયઃ ૨/૧/૭૬
થી ડ) જે અ નો લોપ ન થાય તો માસામ્યામ્
(અત આઃ સ્યાદૌ ૧/૪/૧)

૦ કેટલાંક આચાર્યો સર્વ વિભક્તિમાં અ નો વિકલ્પે
લોપ ધર્ય છે

ત્યારે :- માઃ પક્ષે માસઃ (પ્ર. એ.વ.)

[૧૨૩]

(२६) दन्तपादनासिकाहृदयाभ्युषोदकदोष-
कृच्छकृतो दत्पन्नस् हृदसन्यूषन्नुदन्दोष-
न्यकञ्शकन्वा २/१/१०१

★ सूत्रपृथः— (१) दन्त (२) पाद (३) नासिका
(४) हृदय (५) असञ्ज (६) यूष (७) उदक (८) दोष
(९) यकृत् (१०) शकृत्— (१) दत् (२) पद् (३) नस्
(४) हृद् (५) असन् (६) यूषन् (७) उदन् (८) दोषन्
(९) यकन् (१०) शकन् वा त्रि ५६

★ वृत्तिः— शसादौ स्यादौ परे दन्तादीनां दशानां
दत्प्रभृतयो दसादेशाः वा स्युः । दतः दन्तान् ।
दद्भ्याम् । पदः पादान् । पद्भ्याम् पादाभ्याम् ।

✠ वृत्त्यर्थः— स्यादीनां शस् वगेरे प्रत्ययो
भागे त्यारे दन्त नो दत् पाद नो पद्, नासिका नो
नस्, हृदय नो हृद्, असञ्ज नो असन्, यूष नो
यूषन्, उदक नो उदन्, दोष नो दोषन्, यकृत् नो
यकन्, अने शकृत् नो शकन् आदेशे विकल्पे थाय
छे दन्त (दांत)+शस्=(१) दत्+शस्=दत्+अस्=दत्तः
विकल्पे (२) दन्त+शस्=दन्तान् (शसोऽतासश्च १/४/४८)
दन्त+भ्याम्=(१) दत्+भ्याम्=दद्भ्याम् (धुटस्तृतीयः
२/१/७६) पक्षे (२) दन्ताभ्याम् (अत आः स्यादौ)
अे ञ् रीते पाद+शस्=पदः पक्षे पादान्-पगेने
पाद+भ्याम्=पद्भ्याम् पक्षे पादाभ्याम्

★ अनुवृत्तिः— भासनिशाऽसन्स्य शसादौ लुग्वा
२/१/१०० थी शसदौ स्यादौ

✠ विशेषः— ० शस् वगेरे स्यादिनी ऋञ्
विलङ्कित अलुवचन थी सप्तमी विलङ्कित अलुवचन
० नामना उपोनी साधनिकाती दृष्टिअे उपरोक्त
आदेशाना अे भाग पडी शके
(१) न् अन्त्य ङोय तेवा शब्दो यकन् शकन्
(२) न् अन्त्य न ङोय तेवा शब्दो दत् थी हृद्
न् अनत्यादेश वाणा शब्दोनी साधनिका नीयेना
अे सूत्रो २७-२८ मुञ्जथ थरी.

० अन्य उदाहरणः—

नासिका (नाङ्)+टा=नासिकया पक्षे नासा स.अे.व-
हृदय+ङी=हृदये पक्षे हृदि-हृदयभां

[१२४]

(२७) अनोऽस्य २/१/१०८

★ सूत्रपृथः— अनः अस्य

★ वृत्तिः— ड्यामअधुद् स्वरे च अनोऽस्य लृक्
स्यात् । यूष्णः, यूषान् ।

✠ वृत्त्यर्थः— अन् ना अ नो ङी प्रत्यय
अने घुद् वर्जित स्वरदि (स्यादि) प्रत्ययो
परभां आवे तो ङोप थाय छे.

यूष नो दन्तपद... २/१/१०१ थी यूषन्
० यूष+शस्=यूषान् (शसोऽता १/४/४८) विकल्पे
यूषन्+शस् आ सूत्रथी अ ङोप थतां यूषन्+
अस्=यूष्ण (रषृवर्णाञ्चो थी ण्)

✠ अनुवृत्तिः— अन् युवन् मधोना ङी स्याद्यधुद्
स्वरे व उः २/१/१०६ थी ङी स्याद्यधुद्स्वरे

✠ विशेषः— ० ङी-नारी ज्ञातनो स्यक ई
० घुद् वर्जित-घुद् संज्ञा-शिष्टुटः १/१/२८. पुंस्त्रियोः
स्यमोजस् १/१/२८ अन्ने संज्ञाथी पुङ्गि-स्त्रीङिगभां
-सि, अम्, औ, जस्, -पांये घुद् छे.
नपुंसकङिगे-जस् अने शस् नो शि ङेभके :-
(पु.) राजन्+शस्=राजन्+अस्=राज्ञ+अस्=राज्ञः राज्ञोने
(स्त्री) राजन्+ङी=राजन्+ई=राज्ञी-राणी (ज्+ञ्=ङ्)
न् नो ञ् -तवर्गश्चवर्ग १/३/६० थी थयो छे.

(३ नपुं)=कुल+जस्=कुल+शि (नपुंसकस्यशिः १/४/५५)
कुल+न्+इ (स्वरान्छौ १/४/६५)=कुलानि -(निरीर्षः)

० ? स्त्री प्रत्यय ङी डेम कलुं ?

कुल+ङी (सप्तमी अे व)=कुले

० ? अधुद् डेम कलुं ?

राजानौ=राजन्+औ - (औ घुद् छे)

० ? स्वर डेम कलुं ?

राजभ्याम्=राजन्+भ्याम् (अधुद् छे पण् स्वरदि.नथी)
न् नो ङोप - नाम्नोना २/१/८१ थी थयो. तेथी
राज+भ्याम् थयुं

[१२५]

(२८) नाम्नोऽनहः २/१/८१

★ सूत्रपृथः— नाम्नः नः अनहः

★ वृत्तिः— पदान्ते नाम्नो नस्य लृक् स्यात्,
स नेदहने न स्यात् । यूषभ्याम्, यूषाभ्याम् ।

❧ વૃત્ત્યર્થ — પદને અન્તે નામના ન્ નો લોપ થાય છે. જે તે અહ્ નો ન્ ન લોપ તો જેમકે :— યૂષન્ ઓસામણ યૂષન્+મ્યામ્—આ સૂત્રથી ન્ લોપ યૂષ+મ્યામ્ =યૂષમ્યામ્ — વિકલ્પે યૂષ+મ્યામ્ =યૂષામ્યામ્ (અત આ: સ્યાદૌ)

★ અનુવૃત્તિ :—હો ઘુદ્ પદાન્તે ૨/૧/૮૨ થી પદાન્તે

❧ વિશેષ :— ૦ ? અહ્ નું વર્જન કેમ ક્યું ? અહરેતિ—અહ્+અતિ (અહ્ છે માટે આ સૂત્રથી ન્ નો લોપ ન થાય.) અહ્+અતિ—(રોહિણ્યરિ ૨/૧/૭૫ થી ૨ અહરેતિ

૦ ? નામ કેમ કહ્યું ?

અહ્ ધાતુ હ્ અસ્તનીનો દિવ્—વ્યજ્જનાદ્ દે: સ: ચ દ: ૪/૩/૭૮ થી દિવ્ નો લોપ—અસ્તનીમાં અહ્ આગમ થતા અહ્

૦ : રાજપુરુષ: કેમ થયું ?

રાજ્ઃ પુરુષ: ઇતિ રાજ પુરુષ: રાજન્+પુરુષ, પૂર્વપદ રાજન્ પદ છે તેથી આ સૂત્રથી ન્ નો લોપ થયો

[૧૨૬]

(૨૯) ઈહૌ વા ૨/૧/૧૦૯

★ સૂત્રપૃથ :— ઈ હૌ વા

★ વૃત્તિ :— ઈકારે હૌ ચ પરેડનોડસ્ય લગ્વા સ્યાત્ । યૂષ્ણિ, યૂષ્ણિ યૂષે

❧ વૃત્ત્યર્થ :— ઈ કાર અને હૌ પરમાં હોય ત્યારે [અન્ અન્ત્ય વાળા નામના] અન્ ના અ નો લુક્ વિકલ્પે થાય છે. યૂષ+હૌ=યૂષ+હ - (૧) યૂષે (અવર્ણસ્યે) પક્ષે યૂષન્ +હૌ=યૂષ્ણ+હ (આ સૂત્રથી અ લોપ) =યૂષ્ણ+હ (૨) =યૂષ્ણિ (૩) યૂષ્ણિ—અન્ નો અ ન લોપાય ત્યારે યૂષ્ણ+હૌ થયું.

★ અનુવૃત્તિ :— અનોડસ્ય ૨/૧/૧૦૮

❧ વિશેષ :— હી પ્રત્યય-સમગી વિલક્ષિત એકવચનનો સમજવો. ઈ પ્રથમા-દ્વિતીયા દ્વિવચનનો ઔ ને સ્થાને થતો ઈ જેમકે :— સામન્+ઔ=સામન્ +ઈ=સામ્ન+ઈ=સામ્નિ પક્ષે સામન્ -એ સામગાનો

[૧૨૭]

(૩૦) લુગાતોડનાપ: ૨/૧/૧૦૭

★ સૂત્રપૃથ :— લુગ્ આત: અન્-આપ:

★ વૃત્તિ :— આપ્ વર્જસ્યાકારસ્ય ડયાં શસાદૌ સ્વરે પરે ચ લુક્ સ્યાત્ । વિશ્વપ: વિશ્વપા । વિશ્વપા+મ્યામ્ । અદેત: સ્યેમારિત્યન્નાત એવ લુક્ ઉક્તત્વાત્ સમ્બોધને સિલોપાભાવ: । હે વિશ્વપા: । એવં સોમપાપ્રમૃતય: ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :—આપ્ વર્જને [આ કારાન્ત સ્ત્રીલિંગને વર્જને] અન્ય આ કારાન્ત નામના આ નો હી (સ્ત્રીલિંગ) અને શસાદિ સ્વરાદિ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે લોપ થાય છે. જેમકે :— વિશ્વપા—દ્વિતીયા ખ.વ. વિશ્વપા+શસૂ=વિશ્વપ્+અસૂ (આ સૂત્રથી આ લોપ) =વિશ્વપ: તૃતીયા એ.વ. વિશ્વપા+ટા=વિશ્વપ્+આ=વિશ્વપા

૦ ? સ્વરાદિ કેમ ? વિશ્વપા+મ્યામ્—વિશ્વપા+મ્યામ્

૦ અદેત: સ્યેમાલુક્ ૧/૪/૪૪ થી સમ્બોધનમાં સિ નો લોપ નહીં થાય. કેમકે ત્યાં અ કારથી પર લોપનું વિધાન છે. તેથી હે વિશ્વપા:

★ અનુવૃત્તિ :— શ્વન્ યુવન્ મધોનો હીસ્યાઘઘુદ્ સ્વરે વ ડ: ૨/૧/૧૦૬ થી હીસ્યાઘ ઘુદ્ સ્વરે.

❧ વિશેષ :— સિદ્ધલેખ વ્યા. માં શસાદિ સ્યાદિ ને પ્રદલે અઘુદ્ સ્વરે કહ્યું છે.

૦ ? આપ્ વર્જન કેમ ?

શાલા+અસૂ=શાલા: શાળાઓને — સ્ત્રીલિંગ છે.

૦ ? આત્ કેમ કહ્યું ?

નદી: — ઈ કારા. છે માટે લોપન થાય.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :— કિલાલપા + શસૂ = કિલાલપ:

૦ હાહા+કો(એ)=હાહ+એ=હાહે=હાહાનામના ગંધર્વોને

[૧૨૮]

(૩૧) ઇદુતોડસ્કંરીદુત્ ૧/૪/૨૨

★ સૂત્રપૃથ :— ઇત્-ઉત: અસ્કો: ઇત્ ઉત્

★ વૃત્તિ :— સ્કોરન્ચયોરિદુતોરૌતા સહ દીર્ઘ: સ્યાત્ । મુની

❧ વૃત્ત્યર્થ :—સ્ત્રિ શબ્દને વર્જને અન્ય હ્રસ્વ ઇ કારાન્ત તથા હ્રસ્વ ડ કારાન્ત શબ્દ ઔ ની સાથે અનુક્રમે દીર્ઘ ઈ કારાન્ત, દીર્ઘ ડ કારાન્ત થાય છે. જેમકે :— મુનિ+ઔ=મુની

★ अनुवृत्ति :— औता १/४/२०

❧ विशेष :— अस्त्रोः केम क्लृं ?

-अतिस्त्रियौ (स्त्रीने ज्योत्संगी जनारा पुरुषो) स्त्रियाः

२/१/५४ थी ई नो इय् आदेश

प्रश्न ? स्त्रियाः २/१/५४ ओ पर सूत्र छे तो आ सूत्रनुं प्रयोजन शुं ?

स्त्री शब्दना वजन द्वारा ओम ज्ञावे छे के पर ओना इय् आ देश वडे करीने इत्, उत ना स्थानमां दीर्घ ई, ऊ नो आध थतो नथी तेथीज् अतिस्त्रि +जस्मां अतिस्त्रयः (जस्येदौत् १/४/२२ थी) थयुं पल् स्त्रियाः सूत्र वाज्युं नही.

ओज् रीते द्वित्यदिति १/४/२३ डिजौ १/४/२५मां पल् स्त्रियाः आधक अनशे नही.

पुनप्रश्न :—अतिशस्त्रि+औमा अतिशस्त्री कछ रीते थयुं ?

*-नाय :— अर्थवद् ग्रहणे न अनर्थकस्य मुज्य अर्थ-वान ओवेो शस्त्रि शब्द अहल् करेन छे अनर्थक स्त्री शब्द अहल् करी नथी. माटे औ नी साथे दीर्घ शस्त्री अनि शयुं.

० ? सख्यौ, पत्यौ कछ रीते थयुं ?

सखि+ङि (सप्तमी ज्ये.व.)=सखि+औ (केवल सखि पतेरौः १/४/२६ थी)=सख्यु+औ (इवर्णादेरस्वे थी ग्) =सख्यौ-अही औ नी साथे दीर्घ ई नी प्रागित छे पल् सूत्रना रिधान सामर्थ्यथी थाय नही.

[१२६]

(३२) जस्येदौत् १/४/२२

★ सूत्रपृथ :— जसि षत्-आत्

★ वृत्ति :— इदुदन्तयोर्जसि परे एदातौ स्याताम् । मुनयः । [मुनिम्, मुनी, मुनीन्]

❧ वृत्त्यर्थ :— इ कारान्त उ कारान्त

नामा पछी जस् प्रत्यय आदेशो अन्त्य इ अने उ नो अनुकेम षत्, आत् आदेश थाय छे मुनि+जस्=मुने+अस्=मुनय्+अस् (एदातौऽयाग् १/२/२३)=मुनयः

★ अनुवृत्ति :— इदुतोऽस्त्रेरीदत् १/४/२१ थी इत्+उत्

*अर्थवद् -नाय १४, पृ. १४.

❧ विशेष :— ० ? जस् केम क्लृं ?

मुनि + सि = मुनिः

० ? अतिस्त्रयः केम थयुं ?

पूर्वसूत्रमा जे अस्त्रोः क्लृं तेनी अनुवृत्ति अही नथी तेथी अतिस्त्रि+जस्नुं अतिस्त्रो+जस् थछ अतिस्त्रयः थयुं

० अन्य उदाहृणु :—

(३) साधु+जस्=साधो+जस्=साधव्+जस्=साधवः साधुज्यो बुद्धि+जस्=बुद्धे+अस्=बुद्धय्+अस्=बुद्धयः

★ शेषवृत्ति :— प्रथमा :— मुनिः मुनी मुनयः

द्वितीय :- मुनिम् मुनी मुनीन्

(मुनीन्=मुनि+शस् शसोऽता थी मुनीन् थयुं छे)

[१३०]

(३३) टः पुंसि ना १/४/२४

★ वृत्ति :— इदुदन्ताभ्यां पुंसि टाया ना स्यात् ।

मुनिना [मुनिभ्याम्, मुनिभिः]

❧ वृत्त्यर्थ :— इत्, उत् अन्ते होय तेवा पुल्लिङ्ग नामाभां टा प्रत्ययना ना आदेश थाय छे. जेभके मुनि+टा=मुनि+ना=मुनिना-मुनिवडे (तृतीया अकवयननुं ३५ छे)

★ अनुवृत्ति :— इदुतोऽस्त्रेरीदत् १/४/२१ थी इत्-उत्

❧ विशेष :— ० ? पुल्लिङ्ग केम क्लृं ?

बुद्धि+टा=बुद्धया-भुद्धिवडे इ कारा. स्त्रीलिङ्ग छे.

० नपुंसकलिङ्ग :— अमुना कुलेन मां ना कछ रीते थयो ? अही अनाम् स्वरे १/४/६४ थी न् नो आगम थयो छे पछी अमुन+टा (आ)-थी अमुना थयुं अमुना कुलेन

० अन्य उदाहृणु

अतिस्त्रि+ना (टा)=अतिस्त्रिणा (रघुवर्गान्ते थी ण्) स्त्रीने टपी न्य तेवा पुरुषो वडे.

० पुल्लिङ्गमां-अमुना-अदस्+टा-आदोरः २/१/४१ थी सू नो अथतां अद+अ+टा) लुगस्यादेत्य २/१/११३

थी अद+अ अद+टा-भोऽवर्णस्य २/१/४५ थी अम+टा प्रागिनात् २/१/४८ थी अमु+टा आ सूत्रथी अमुना

तृतीया मुनिना मुनिभ्याम् मुनिभिः

[१३१]

(૩૪) ડિવ્યદિતિ ૧/૪ ૨૩

★ સૂત્રપૃથ :— ડિ તિ અવિતિ

★ વૃત્તિ :— વિદ્વર્જિતે ડિતિ સ્યાદૌ પરે દ્વુતોરેદોતૌ સ્યાતામ્ । મુનયો [મુનિમ્યામ્ । મુનિમ્બ્યઃ ।]

❧ વૃત્ત્યર્થ :— દિત્ વૃત્તને સ્યાદિ સંબંધિ ડિત્ [હો ડસિ, ડસૂ ડિ] પ્રત્યયો પર છતાં ઇ કારાન્ત, ડ કારાન્ત, નામોના ઇ અને ડ નો અનુક્રમે ઇ અને ઓ થાય છે જેમકે :- મુનિ+હ=મુને=હ (આ સૂત્રથી ઇ) મુનયે+ઇ (પદ્વૈતોહયાય થી અગ્) મુનય્-ચતુર્થી^૧ એકવચન

★ અનુવૃત્તિ :— (૧)દ્વુતોરોહસ્ત્રોરીદુત્ ૧/૪/૨૧ થી ઇત્-ઉત્ (૨) જસ્યેદોત્ ૧/૪/૨૨ થી ઇત્-ઓત્ (૩) અત્ આઃ સ્યાદૌ જસૂમ્યામ્ ચે થી સ્યાદૌ

❧ વિશેષ :— અદિતિ કેમ કહું ?

બુધ્ધિ+હો=બુધ્ધિ+દૈ [સ્ત્રિયાં ડિતાં વા ૧/૪/૨૮ વિકલ્પે દૈ આદેશ થતા. દિત્ પ્રત્યય થશે] બુધ્ધિ+દૈ =બુદ્ધ્યૈ થશે બુદ્ધિ માટે. એજ રીતે ઘેનુ+હો=ઘેનુ+દૈ = ઘેનૈ ગાયમાટે-થયું

અહીં દિત્ પ્રત્યય હોવાથી ઇ નો ઇ થયો નહીં.

૦ ? સ્યાદિ કેમ કહું ?

શુચિ+હી=શુચી-પવિત્ર અહીં સ્યાદિ સમ્બન્ધિ હી નથી. હચ્ ઇ કારાન્ત શુચિ - ઇતોહકત્યર્થાત્ ૨/૪/૩૨ થી વિકલ્પે હી કરતાં શુચિ+હ થશે શુચી એજ રીતે પદ્મ+હી -સ્વરાદુતો ગુણાદ્વરોઃ ૨/૪/૩૫ થી હી=પદ્મ્+હ=પદ્મી

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

અતિસ્ત્રિા+હો-અતિસ્ત્રાયે

આ સૂત્રથી ઇ નો ઇ થયો-અતિસ્ત્રો+ઇ સ્ત્રીને ટપી જતાર સાધુ+હો=સાધો+ઇ=સાધવ્+ ઇ સાધવે - સાધુ માટે ચતુર્થી મુનયે મુનિમ્યામ્ મુનિમ્બ્ય,

[૧૩૨]

(૩૫) પદોદ્ભ્યાં ડસિહસોરઃ ૧/૪/૩૫

★ સૂત્રપૃથ :— ઇત્ ઓત્ મ્યામ્ ડસિ હસઃ રઃ

★ વૃત્તિ :— પ્રત્યયસ્થ સ્થાનિનો વિધિ=સર્વસ્ય સ્યાત્ । મુનેઃ । [મુનિમ્યામ્ । મુનિમ્બ્યઃ] મુનેઃ [મુન્યોઃ મુનીનામ્]

❧ વૃત્ત્યર્થ :— [નામને અન્તે રહેલા ઇ કે ઓ થી પર ડસિ (પંચમી એ.વ.) અને હસૂ (ષઠી એ.વ.) નો આદેશ થશે] પ્રત્યયના સ્થાનની વિધિ સર્વ ઠેકાણે કરવી. (પ્રત્યયસ્ય ૭/૪/૧૦૮ પરિભાષા) જેમકે :- મુનિ+હસિ=મુને+હસિ (ડિવ્યદિતિ ૧/૪/૨૩ થી ઇ) - મુને+ર (આ સૂત્રથી ર) = મુનેઃ (રઃ પદાન્તે થી વિસર્ગ) એજ રીતે ષઠી એકવચનમાં મુનિ+હસૂ=મુનેઃ થશે.

❧ વિશેષ :— ત્ કાર ઇત્-ઓત્ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરવા માટે છે. જેથી લાક્ષણિક ઇત્-ઓત્ પણ ગ્રહણ થઇ શકે

૦ ર કારમાં અ ઉચ્ચારણ માટે છે.

૦ સૂત્રમાં ઇદોત્ -દ્વિ.વ. છે અને હસિહસોઃ એ.વ. છે. તે વચનભેદ યથાસહચ્યમ્ને નિવૃત્તિ માટે છે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

માનુ+હસિ=માનો+ર=માનોઃ

માનુ+હસૂ=માનો+ર=માનોઃ

એજ રીતે બુદ્ધોઃ - (બુદ્ધિથી/તુ) ઘેનોઃ વગેરે થશે.

(ઓ) ગો+હસૂ=ગો+ર=ગોઃ

(ઇ) પરમે+હસિ=પરમે+ર=પરમેઃ

અહીં પરમ+સિ ઇ+સિ એ રીતે સમાસમાં-એકાચ્યે^૧ ૩/૨/૮ થી વિભક્તિ લોપ થઇ પરમ+ઇ+સિ પરમે+સિ થયું -તસ્માત્ - પરમે+હસિ થયું છે

૦ પંચમી :- મુનેઃ મુનિમ્યામ્ મુનિમ્બ્યઃ

૦ ષઠી :- મુનેઃ મુન્યોઃ મુનીનામ્

મુનિ+ઓમ્ મુનિ+આમ્

[૧૩૩]

(૩૬) ડિ ડૌ^૧ ૧/૪/૨૫★ સૂત્રપૃથ :— ડિ ડૌ^૧★ વૃત્તિ :— દ્વુદન્તાત્પરો ડિઠૌ^૧ સ્યાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— ઇ કારાન્ત, ડ કારાન્ત નામથી પર ડિ પ્રત્યયનો ડૌ(ઠૌ)આદેશ થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :— દ્વુદોરોહસ્ત્રોરીદુત્ ૧/૪/૨૧ થી ઇત્-ઉત્

❧ વિશેષ :— ૦ ડિ પ્રત્યય-સપ્તમી એ.વ.નો ડ્ નિશાની વાળો સમજવો ડ્ અને દ્ નિશાની વાળો નહીં બુદ્ધિ+હિ=બુદ્ધિ+દામ્ (સ્ત્રિયાં ડિતાં વા દૈ થી દામ્)

बुद्धि+आम=बुद्ध्याम्=बुद्धिमां अर्ही व निशानी वाणो छे तेथी बौ न थयुं.

० सूत्रभा डोः अेम निर्देश न करतां डिः निर्देश प्रथमान्त करवाथी सप्तमी अे.व नो न डिः आवे. यतुर्थी अे.व. डे- नहीं.

० इ कार अन्त्य स्वरादि लोप भाटे छे.

० अन्य उदाहरणो

मुनि+डिः=मुनि+डौ = मुन्+औ (डित्यन्त्य स्वरादेः २/१/११४ थी इ लोप थयो) = मुनौ - मुनिमां
भानु+डिः=भानु+डौ=भान्+औ भानौ-सूर्यमां

[१३४]

(३७) डित्यन्त्यस्वरादेः २/१/११४

★ सूत्रपृथः— डिति अन्त्य स्वरादेः

★ वृत्तिः— अन्त्यो यः स्वरः तदादेः शब्दस्य डित्प्रयये लृक् स्यात् । “आद्यन्तवदेकस्मिन्” ।
[मुनौ मुन्योः मुनिषु । सम्बोधने :-]

✠ वृत्त्यर्थः— डित् (ड्-इत्) प्रत्यय परभां आवे त्पारे शब्दना अन्त्य स्वरनो तथा स्वरादि (अटले अन्त्य व्यंजन डोय तो पूर्वना स्वरसहित) लोप करवो. जेमके मुनि+डौ=मुन्+औ=मुनौ

★ अनुवृत्तिः— लुगस्यादेत्यपदे २/१/१३३थी लृक्

✠ विशेषः उदाहरणो :-

- ० साधु+डिः=साधु+डौ (डि-डौँ) साध्+औ=साधौ
० पितृ + ड-म् = पितृ+डर् (ऋतोडर् १/४/३७) = पितृ+डर्=पितुः
० महत्+अ + करः = महत्+आ+करः (अन्त्य स्वरादि लोपथी अत् लोप) महाकरः - भेटानो हाथ
० सप्तमी :- मुनौ/मुन्योः मुनिषु

[१३५]

(३८) ह्रस्वस्य गुणः १/४/४१

★ वृत्तिः— सिना सह गुणो भवति । हे मुने

■ [हे मुनी, हे मुनयः एव रवि प्रभृतयः । साधु प्रभृतय उकारान्ता अप्येवम्]

✠ वृत्त्यर्थः— (आमंत्रण अर्थमां

वर्ताता ह्रस्व स्वरनो) सि साथे गुणु थाय छे. हे मुने - मुनि + सि (संबोधने) = मुने थयुं (इ नो गुणु ए थाय. गुणोऽरेदोत् ३/३/२ सूत्रथी)

★ अनुवृत्तिः— मातुर्मातः पुत्रोऽर्हे सिनाऽऽमन्त्रये १/४/४० थी सिनामन्त्रये

✠ विशेषः— ० ह्रस्वस्वर :-

अ, इ, उ, ऋ, लृ - (पांय)

० अर्ही गुणु कडेवाथी गुण शब्द थतो नथी. पणु सूत्र गुणोऽरेदोत् लागीने आसन्न परिभाषा मुञ्ज अ गुणु थाय जेमके ई नो ए थयो छे. अटले के इ+म्=ए, उ+म्=ओ, ऋ+म्=अर्, तेथी हे बुद्धे, हे भानो, हे पितरू अेवा इपो थरी.

० ? ह्रस्वस्य केम कर्तुं ?

हे श्रीः - हे लक्ष्मी -अर्ही श्री दीर्घ ई कारा छे -तेथी गुणु न थयो.

० ? हे कर्तुं, हे वारि, हे त्रपु कर्षी रीते थयुं ?

० आ त्रणे शब्दो नपुंसक दिगी छे. तेथी अनतो- लृप् १/४/५६ परसूत्र अणवान थवाथी सि नो लोप थरी. -लृप् करणे स्थानिवद् भावनिषेधार्थम् -न्याचथी सि नो लोप स्थानिवत् न थाय. तेथी आ सूत्र लागी नही. पणु नाभिने लृक्वा १/४/६१ सूत्रथी विकल्पे सि नो लोप थाय छे. तेथी सि नो लृप् न थाय त्पारे विकल्प पक्षे गुणु प्राप्त थरी -जेमके कर्तु+सि तेथी हे कर्तः अे रीते हे वारे हे त्रपो थाय.

★ शेषवृत्तिः— संबोधन :- हे मुने । हे मुनी । हे मुनयः अेव रीते रवि (सूर्य) वगेरेना इपो थाय. जेमके रविः रवी रवयः

रविम् रवी रवीन् वगेरे

मुनि अनुसार न इपो थरी.

उ कारान्त साधु=साधु शब्दना इपो

० प्रथमा :- साधुः साधू साधवः

(१-दि.) साधु+औ=साधू-(इदुतोऽस्त्रोरीदत् थी उ दीर्घ

(१-अ) साधवः - साधु + जस् = साधो + अस्

(जस्येदात्-१/४/२२)=साधव्+अस्(ओदात्तोऽवागृथीअव्)

० द्वितीया :- साधुम् साधू साधून्

(३-५) = साधु+शस्=साधून् (शसोऽता १/४/४६)

० तृतीया :- साधुना साधुभ्याम् साधुभिः

० यतुर्थी :- साधवे साधुभ्याम् साधुभ्यः

(४-७) साधु+ङे=साधो+ए (ङित्त्वदिति १/४/२३

थी ओ)=साधव्+ए=साधवे

० पंचमी :- साधोः साधुभ्याम् साधुभ्यः

(५-७) साधु+ङस्=साधो+ङस् (ङित्त्वदिति १/४/२३)

=साधो+२ (एदाद्भ्यांङसिङ्गोरः २)=साधोः

० षष्ठी :- साधोः साधवोः साधूनाम्

(६-६) साधु+ओस्=साधव्+ओस् (इवर्णादेशे षष्ठीव्)

(६-५) साधु+आम्=साधु+नाम् (ह्रस्वापश्च षष्ठी नाम्)

=साधूनाम् [वीर्षोनाभ्य १/४/४ थी दीर्घ]

० सप्तमी :- साधौ साधवोः साधुषु

(७-७) साधु+ङि=साधु+ङौ ङिर् १/४/२५

[१३६]

(३६) स्त्रियाः २/१/५४

★ वृत्ति :- स्त्रिया इवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे इत् स्यात् । अतिस्त्रियौ [जसि तृतीयादौ च मुनिवत् । अतिस्त्रियः]

✠ वृत्त्यर्थ :- स्त्रि शब्दना इ वृत्तौ नो स्वरादि प्रत्यय परमां आवता इत् थाय

नेमके :- (१-६) अतिस्त्रि+ओ=अतिस्त्रिय्+ओ=अतिस्त्रियौ-स्त्रीने षष्ठी गयेता ष् पुंशुप

★ अनुवृत्ति :- धातोर्विर्णोर्वर्णस्येयुव्स्वरे प्रत्यये २/१/५० थी स्वरे प्रत्यये

✠ विशेष :- ० अतिस्त्रिः

- अतिक्रान्तः स्त्रियम् इति अतिस्त्रि

० जस्येदात् १/४/२२. ङित्त्वदिति १/४/२३. टः

पुंसिना १/४/२४, ङिर् १/४/२५ ये सूत्र विधिमां अतिस्त्रि शब्दना इपो मुनि नेवा थशे. केमके. नहीं

तो स्त्रियाःसुत्रथी दीर्घ स्त्री शब्दना विधि ह्रस्व स्त्रिने पञ्च [एकदेशविकृतमनन्ययवत् न्यायथी] प्रापत

थशे. अने अनिष्ट इपो सिद्ध थशे

० स्त्रियाः -ये सूत्रमां देवण स्त्री शब्दना इत् आदेश करायो छे. धातोर्विर्णो २/१/५० थी क्विवन्त म्नी शब्दना इत् आदेश थशे.

★ शेषवृत्ति :- अतिस्त्रिःना इपो (सूत्र ४० पञ्चुमे)

० प्रथमा :- अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ अतिस्त्रय

(१-५) अतिस्त्रि+जस्=अतिस्त्रो+अस् (जस्येदात् थी इ तो ए थशे) अतिस्त्रिय्+अस्=अतिस्त्रयः

० द्वितीया :- अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियौ अतिस्त्रीन् -अतिस्त्रयम् -अतिस्त्रियः

अतिस्त्रि+शस्=अतिस्त्रीन् (शसोऽतासश्च नः पुंसि थी) पक्षे इ तो इत् थथो.

० तृतीया :- अतिस्त्रिणा अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभिः

० यतुर्थी :- अतिस्त्रिये अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभ्यः

० पंचमी :- अतिस्त्रोः अतिस्त्रिभ्याम् अतिस्त्रिभ्यः

० षष्ठी :- अतिस्त्रोः अतिस्त्रियो. अतिस्त्रिणाम्

० सप्तमी :- अतिस्त्रौ अतिस्त्रियोः अतिस्त्रिषु

(६-७-६) अतिस्त्रि+ओस्-अतिस्त्रिय्+ओस्

[१३७]

(४०) वाऽम्शसि २/१/५५

★ सूत्रपृथ :- वा अम् शसि

★ वृत्ति :- स्त्रिया इत् । अभि शसि च वा । अतिस्त्रिम्, अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रियः, अतिस्त्रिन् ।

✠ अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रये अतिस्त्रोः २ । अतिस्त्रौ । ओसि च इयादेशः-अतिस्त्रियोः २ तथोक्तम् औस्योकारे च नित्यं स्यात् अम्-शसोस्तु विभाषया इयादेशोऽपि नान्यत्र स्त्रिया पुंस्युपसर्जने

✠ वृत्त्यर्थ :- अम् (२-७) शस् (२-५) प्रत्यय लागे त्थारे स्त्रिना इ तो इत् आदेश विकल्पे थाय छे. नेमके :-

० अतिस्त्रि + अम् = (१) अतिस्त्रिय् + अम् = अतिस्त्रियम् विकल्पे (२) अतिस्त्रि+म् (समाना-दमोऽता थी म्) = अतिस्त्रिम्

० अतिस्त्रि + शस् = (१) अतिस्त्रिय् + अस् = अतिस्त्रियः पक्षे (२) अतिस्त्रिन् (शसोऽतासश्चनः पुंसि)

★ अनुवृत्ति :- (१) स्त्रियाः २/१/५४ (२) धातोर्विर्णोर्वर्णस्येयुव्स्वरे प्रत्यये २/१/५० थी इत्

✠ विशेष :- ० आदेशनी विकल्पे नित्य के अनित्य प्राप्तिनी सूचना वृत्त्यर्थमां स्पष्ट न छे छतां विशेषमां नष्ठापी शक्य के अन्यत्र अटले के सि, भ्याम्, मिस, भ्यस्, सु, नाम मां तो प्राप्ति न थी तेथी अतिस्त्रिभिः न थशे

૦ અન્ય ઉદાહરણ

સ્ત્રી+અમ્=સ્ત્રીમ્ પક્ષે સ્ત્રિચમ્

સ્ત્રી+શસ્=સ્ત્રીઃ પક્ષે સ્ત્રિચઃ

એન્ રીતે પરમસ્ત્રિચમ્ - પરમ્સ્ત્રીમ્

★ શેષવૃત્તિ :— અતિસ્થિ શબ્દના રૂપે ઉપરોક્ત સૂત્ર ૩૯માં લખ્યા છે તેથી અહીં ફરી નોંધેલ નથી. શ્લોક :- ઓસ્, ઓ કાર પર છતાં નિત્ય ઇચ્છ્યુ આદેશ થાય છે, અમ્-શસ્ પર છતાં વિકલ્પે ઇચ્છ્યુ થાય છે. અન્યત્ર ઇચ્છ્યુ આદેશ સ્ત્રીના ગૌણત્વમાં પુલિંગ થયેલો નથી.

[૧૩૮]

(૪૧) સચ્ચુરિતૌડશાવૈત્ ૧/૪/૮૩

★ સૂત્રપૃથ :— સચ્ચુ: ઇતૌ અશૌ પેત્

★ વૃત્તિ :— ઇદન્તસ્ય સચ્ચિ શબ્દસ્ય સ્વસમ્બન્ધિન્ય-સમ્બન્ધિનિ વા સિવર્જે શેષે ઘુટિ ઐત્ સ્યાત્ । સચ્ચાયૌ । સચ્ચાયઃ । સચ્ચાયમ્ । સચ્ચાયૌ । સચ્ચીન્ ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :— શિ (નપુંસક લિંગ - પ્રથમા - દ્વિતીયા અ.વ.) ને વર્ણને અન્ય શેષધુદ્ પ્રત્યયો પર છતાં હ્રસ્વ ઇ કારા સચ્ચિ શબ્દનો સ્વસમ્બન્ધિ કે અન્ય સમ્બન્ધિમાં -અન્ય ઇ નો પે થાય છે. પ્રથમા દ્વિ.વ. સચ્ચિ+ઐ=સચ્ચે+ઐ -આ સૂત્રથી ઇ=સચ્ચાચ્ +ઐ=સચ્ચાયૌ થશે. ૦ પ્રથમા અ.વ. સચ્ચિ+જસ્ =સચ્ચિ+અસ્=સચ્ચાયઃ ૦ દ્વિતીયા એ.વ -સચ્ચિ +અમ્=સચ્ચે+અમ્ = સચ્ચાચ્ + અમ્ = સચ્ચાચમ્ ૦ ? શેષધુદ્ કેમ કહ્યું ? સચ્ચિ+શસ્=સચ્ચીન્-શસ્ પ્રત્યય ઘુદ્ નથી મારે ઇ નો ઇ ન થયો.

★ અનુવૃત્તિ :— વાઃ શેષે ૧/૪/૮૨ થી શેષે

卐 વિશેષ — પ્રથમા વિભાક્તમાં ધુદ્ સિ લાગે છતાં ઋદુજ્ઞાનસ્ પુરુદ્ શોડનેહસથ્ સેર્ઠાઃ ૧/૪/૮૪ થી સિ નો ડા થશે તેથી સચ્ચિ+સિ=સચ્ચિ+ડા=સચ્ચ +આ=સચ્ચા એવું પ્રથમા એકવચનનું રૂપ થશે.

૦ ? ઇત્ કેમ કહ્યું ?

સચ્ચી+ઐ=સચ્ચૌ થશે *નામગ્રહણે લિટિંગ વિશિષ્ટસ્યાપિ

* ન્યય :- નામગ્રહણે ન્યાય ૧૬, પૃ. ૧૬

ગ્રહણમ્-ન્યાયથી નામના ગ્રહણથી લિંગ-વિશિષ્ટનું પણ ગ્રહણ થાય છે. અને *એકદેશવિકૃતમનન્યવત્ એ ન્યાયથી એકદેશ વિકાર પામેલો હોય તો તે ભિન્ન ગણાતો નથી તેથી અન્ને ન્યાયોને આશ્રીને અહીં સચ્ચુ: પછી ઇત્ એમ અલગ મુક્યું તેથી માત્ર ઇ કારાન્ત એવો હ્રસ્વ સચ્ચિ શબ્દ ગ્રહણ થશે-પણ દીર્ઘ સચ્ચી -સ્ત્રીલિંગનું ગ્રહણ થશે નહીં.

૦ ? શિ વર્ણને કેમ કહ્યું ?

અતિસચ્ચિ+જસ્=અતિસચ્ચિ+શિ(નપુંસકસ્ય શિઃ ૧/૪/૫૫) અતિસચ્ચિન્+ઈ (અનામ્સ્વરે ૧/૪/૬૪ થી ન્ આગમ) =અતિસચ્ચી+નિ (નિ દીર્ઘઃ ૧/૪/૮૫ થી દીર્ઘ ઇ) =અતિસચ્ચીનિ-રૂપ થયું.

અહીં શિ વર્ણને છે તેથી ઇ નો ઇ ન થાય.

૦ ? શેષધુદ્ કેમ કહ્યું ?

સમ્બોધનમાં -સિ પ્રત્યય ધુદ્ નથી. તેથી હે સચ્ચિ+સિ=હે સચ્ચે (હ્રસ્વસ્ય ગુણઃ ૧/૪/૪૧ થી ગુણ થયો)

૦ ? અશાવૈત્ ને અદ્વે સૂત્રમાં અશાવાચ્કેમ ન મુક્યું ? — જો અશાવાચ્ મુકે તો એદૈતૌડયાચ્ એ સૂત્ર લગાડવાની જરૂર ન રહે તે દષ્ટિએ અશાવાચ્ યોગ્ય લાગે પણ અનેક વર્ણઃ સર્વાસ્ય પરિભાષા મુજબ સચ્ચિ ના ઇ ને અદ્વે આખા સચ્ચિ શબ્દનો જ આદેશ થઈ જશે.

૦ પ્રથમા :- સચ્ચા સચ્ચાયૌ સચ્ચાયઃ

૦ દ્વિતીયા :- સચ્ચાયમ્ સચ્ચાયૌ સચ્ચીન્

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

પ્રિય સચ્ચાયૌ -પ્રિય છે મિત્ર જેને તે બંને

[૧૩૯]

(૪૨) નનાહિદેત્ ૧/૪/૨૭

★ સૂત્રપૃથ :- ન નાહિત્ પેત્

★ વૃત્તિ :- કેવલ સચ્ચિ પતેર્ઘઠાયા ના હિતિ પરે ઇચ્છોક્તઃ, સ ન સ્યાત્ । સચ્ચયા સચ્ચયે । કેવલ ઇત્યુક્તેઃ સમસ્તસ્ય સ્યાત્ । પ્રિયસચ્ચિના । પ્રિયસચ્ચયે ।

★ વૃત્ત્યર્થ :- કેવળ સચ્ચિ-પતિ શબ્દ પછી ટા પ્રત્યયનો ના થાય નહીં.

* ન્યાય :- એકદેશ-ન્યાય ૮, પૃ ૮.

તથા ડિત્ (ડે-ડસિ-ડસૂ-ડિ) પ્રત્યય લાગના (કિત્યદિતિ ૧/૪/૨૩ થી) કહેવાયેલા એ પણ થાય નહીં. જેમકે :- તૃતીયા એકવચન સખિ+ટા=સખિ+આ=સખ્યા-મીત્ર વડે.

(અહીં ટા નો ના ન થયો)

૦ સખિ+ડે = સખિ + એ = સખ્યે અહીં ડિત્ પ્રત્યય છે પણ ઇ ના એ નો નિષેધ થવાથી એ ન થયો.

૦ કેવળ સખિ-પતિ કહેવાથી સમાસમાં આ નિયમ લાગુ પડતો નથી. એટલે કે સમાસમાં ટા નો ના કે ડિત્ પ્રત્યયમાં એત્ થઇ શકે છે.

જેમકે :- ૦ પ્રિયસખિ+ટા = પ્રિયસખિ + ના પ્રિયસખિના-પ્રિય છે મિત્ર જેને તેવા પુરુષ વડે

૦ પ્રિયસખિ + ડે = પ્રિયસખે + એ (કિત્યદિતિ ૧/૪/૨૩ થી એ) = પ્રિયસખ્યે

★ અનુવૃત્તિ :- કેવલસખિપતેરોઃ ૧/૪/૨૬ થી કેવલ સખિ પતિ

❧ વિશેષ :- આ સૂત્ર ટાપુસિના ૧/૪/૨૪

અને કિત્યદિતિ ૧/૪/૨૩ નું આધક સૂત્ર છે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

પતિ+ટા=પત્યા (ના ન થાય.)

પતિ+ડે=પત્યે (ઇ નો એ ન થાય)

[૧૪૦]

(૪૩) ક્ષિતિ સ્ત્રીતીય ડર ૧/૪/૩૬

★ સૂત્રપૃથ :- ક્ષિ-તિ સ્ત્રી-તીયઃ ડર

★ વૃત્તિ :- એત્સમ્બન્ધિયાત્પરયોર્ડસિહસોરૂ સ્યાત્ । સખ્યુઃ

❧ વૃત્યર્થ :- ક્ષિ-તિ-સ્ત્રી-તી સમ્બન્ધી

થી પર ડસિ (પંચમી એ.વ.) ડસૂ (પઠ્ઠી

એ.વ.) નો ડર થાય છે. જેમકે :-

સખિ+અસૂ (પ/૬એ.)=[ન નાડિદેત્ સૂત્રથી પંચમી

-પઠ્ઠી વિભક્તિ પર છતાં કિત્યદિતિ લાગી

ઇ નો એ થશે નહીં]તેથી સખ્યુ+અસૂ=સખ્યુ+અસૂ

(આ સૂત્રથી ડર)=સખ્યુઃ(સ્ત્રીના પદાન્તેર્થા વિસગ

★ અનુવૃત્તિ :- એદોદ્ભ્યાંડસિહસો રઃ ૧/૪/૩૫ થી ડસિહસોઃ

★ વિશેષ :- ૦ ય કેમ કહ્યું ?

૦ પ્રિયસખેઃ અધિપતેઃ (પ-૬ એ વ.) ના રૂપો મુનિ જેવા થશે -કેમકે અહીં અન્ય ઇ ના ય ની પ્રાપ્તિ નથી. પણ કિત્યદિતિ ૧/૪/૨૩ થી અન્ય ઇ નો એ થયો છે. અહીં ક્ષિતિ સમ્બન્ધી ય નથી તેથી અસૂ નો ડર ન થાય

૦ ? અદિતિ કેમ કહ્યું ?

સખ્યાઃ સખી+અસૂ = સખી + ડાસૂ (સ્ત્રીવાકિતાં વા દૈ ૧/૪/૨૮ થી ડાસૂ) સખી+આસૂ=સખ્યાઃ થશે.

૦ અહીં ધાતુ સમ્બન્ધી ઇ વર્ણુ ન લેતા શબ્દ કે સમાસ સમ્બંધિ ઇ વર્ણુ લેવો.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

પતિ+અસિ / અસૂ=પત્યુ+અસૂ=પત્યુઃ

સ્ત્રી-સખિમ્ ઇચ્છતિ-સખી-સખી + અસિ / અસૂ = સખ્યુઃ એજ રીતે પતિમ્ ઇચ્છતિ-પતીઃ(પ/૬ એ વ) પત્યુઃથશે

[૧૪૧]

(૪૪) કેવલસખિપતેરોઃ ૧/૪/૨૬

★ સૂત્રપૃથ :- કેવલ સખિ પતેઃ ઔ

★ વૃત્તિ — કેવલ સખિ પતિભ્યામ્ ઇદન્તામ્બાં પેરો ડિરોઃ સ્યાત્ સખ્યૌ । કેવલેત્યેવા પ્રિય સખે ।

■ કેવલ પતિ શબ્દઃ પ્રથમા દ્વિતીયયો મુનિવત્ , તૃતીયાદૌચ સખિવત્ । પત્યા । પત્યે । પત્યુઃ । પત્યૌ । સમસ્તથ સર્વત્ર મુનિવત્ મુનિપતિના ।

❧ વૃત્યર્થ — કેવળ સખિ અને પતિ શબ્દના ઇથી પર આ વેળા ડિ નો ઔ આદેશ થાય છે. સખિ+અસિ=સખિ+ઓ=સખ્યા+ઓ (ઇ વર્ણાદિરસ્વે ૧/૨/૨૧ થી યુ)=સખ્યૌ

૦ ? કેવળ સખિ શબ્દ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયસખૌ (પ્રિયસખિ+અસિ = પ્રિયસખિ + ડૌ - ડિહૌ) થી ડૌ

★ અનુવૃત્તિ — (૧) ઇદુતોડસ્વેરીદૃત ૧/૪/૨૧ થી ઇત્-ઉત્ (૨) ડિહૌ ૧/૪/૨૫ થી ડિ

❧ વિશેષ :- અહીં ડુસ્વ ઇ કારાન્ત સખિ, પતિ શબ્દ વિહિત છે.

૦ ડિ પ્રત્યય સપ્તમી એકવચનનો છે

૦ કિત્યદિતિ ૧/૪/૨૫ નું આ આધક સૂત્ર છે.

૦ ? ઇત્ કેમ કહ્યું ?

સલ્ચિ-સલી+હિ (મિત્રને ઇચ્છના:૨ વિષે-દીર્ઘ્ ઈ કારા. શબ્દ છે માટે આ સૂત્ર ન લાગ્યું પણ યોડનેકસ્વરસ્ય ૨/૨/૫૬ થી ઈ નો ચ્-સલ્ચૂ+ઇ-થયું.

૦ ? *કેવલ શબ્દ સૂત્રમાં કેમ મુક્યો ? ગ્રહણવતા-નામ્નાનતદન્ત વિધિ: ન્યાય-૧૮, પૃ. ૬૩. --ન્યાય મુખ્ય નામનું ગ્રહણ થાય પણ તે જેને અન્તે હોય તેનું ગ્રહણ ન થાય તેમ કહ્યું છતાં કેવલ સલ્ચિ-પતિ એમ કહ્યું -તે આ ન્યાયની અનિત્યતા દર્શાવે છે.

★ શેષવૃત્તિ :— કેવળ પતિ શબ્દના રૂપો પ્રથમા દ્વિતીયામાં મુનિ જેવા થશે

૦ પ્રથમા :— પતિ: પતી પત્નય:

૦ દ્વિતીયા :— પતિમ્ પતી પતીન્ તૃતીયા વગેરે રૂપો સલ્ચિ જેવા થશે

૦ તૃતીયા :— પત્યા પતિમ્યામ્ પતિમ્:

૦ ચતુર્થી :— પત્યે પતિમ્યામ્ પતિમ્બ્ય:

૦ પંચમી :— પત્યુ: પતિમ્યામ્ પતિમ્બ્ય:

૦ પષ્ટી :— પત્યુ: પત્યો: પતીનામ્

૦ સપ્તમી :— પ્રત્યૌ પત્યો: પતિષુ

જ્યારે સલ્ચિ-પતિ શબ્દ સમાસમાં હોય ત્યારે તેના રૂપો મુનિ જેવા થશે. જેમકે: તૃતીયા એ.વ. મુનિપતિના વગેરે.

[૧૪૨]

(૪૫) આદ્રે: ૨/૧/૪૧

★ સૂત્રપૃથ :— આ દ્રો: અ:

★ વૃત્તિ :— દ્વિશબ્દ પર્યાન્તાનાં ત્યદાદીનાં સ્વસમ્બન્ધિનિ સ્વાદૌ તસાદૌ ચ પરે અ: સ્યાત્ દ્વૌ । દ્વામ્યામ્ ૩ દ્વયો: ૨ સ્વસમ્બન્ધિનીતિ કિમ્ ? પ્રિયદ્વિનરૌ ।

■ ત્રિ શબ્દો નિત્યવહુવચનાન્ત: ત્રય: । ત્રીન્ ।

ત્રિમિ: । ત્રિમ્બ્ય: ૨

કેવલ :- સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિ :- અવચૂરિ - પ્રથમ મુચ્છ-૪ મંજરા પૃ-૮૪

❧ વૃત્ત્યથ^૧ :— સ્યાદિ-તસાદિ પ્રત્યય

લાગે ત્યારે ત્યદાદિના દ્વિ શબ્દ મુધીનો [ત્યદ્, તદ્, ચદ્, ઇતદ્, અદસ્, હદમ્, ઇક, દ્વિ] સ્વસમ્બન્ધિમાં અન્ય વર્ણનો અ થાય છે.

દ્વિ શબ્દ નિત્ય દ્વિવચનાન્ત છે. તેથી સ્યાદિ દ્વિ+ઓ=દ્વ+ઓ (આ સૂત્રથી સ્યાદિ પ્રત્યય લાગતા અન્ય વર્ણનો અ થશે)=દ્વૌ

(૧) દ્વૌ (૨) દ્વૌ (પેદૌત્સન્ધ્યક્ષરૈ: થી ઓ) (૩)

દ્વામ્યામ્ (૪) દ્વામ્યામ્ (૫) દ્વામ્યામ્-અતઆ:

સ્વાદૌ ૧/૪/૧ થી અ નો આ (૬) દ્વયો:

(૭) દ્વયો: દ્+ઓસ્=દ્+ઓસ્ (પદવહુસ્મોસિ...

૧/૪/૪ થી ઇ)=દ્વગ્+ઓસ્ (પદૈતોડ્યાગ્)=દ્વયો:

૦ સ્વ સમ્બન્ધિ કેમ કહ્યું ?

પ્રિય દ્વો નરૌ અહીં દ્વિ શબ્દ પ્રિય સાથે સમાસ થતાં ગૌણ બને છે. તેથી અકારાન્ત નહીં બને.

★ અનુવૃત્તિ :— ત્વદામેનદેતદો દ્વિતીયા ટૌસ્વ

વૃત્ત્યન્તે...૨/૧/૩૩ થી ત્વદાં (૨) દો મ: સ્વાદૌ

૨/૧/૩૯ થી સ્વાદૌ (૩) કિમ: કરતસાદૌ ચ ૨/૧/૪૦

થી તસાદૌ

❧ વિશેષ :— સૂત્રમાં મુકેલોં આ ઐ અર્થમાં

હોય (૧) અવધિ (૨) અભિવિધિ અવધિ -મર્યાદા અભિવિધિ-પર્યાન્ત -અહીં દ્વિ શબ્દ પર્યાન્ત એટલે કે અભિવિધિ અર્થમાં સમજવો.

૦ ? આદ્રે: કેમ કહ્યું ?

મવાન્-મવતું નું પ્રથમા એ.વ. આ શબ્દ દ્વિ પઠી પઠી આવેલો છે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ

પુલિંગ -- ત્યદ્+ઓ=ત્ય+અ+ઓ

(આ સૂત્રથી દ નો અ)=ત્ય+અ+ઓ

(હુગસ્યાદંત્યપદે થી અ લોપ=ત્યૌ -તે થયું.

0 સ્ત્રીલિંગ :- સા=તદ્+સિ=ત+સિ=સ+સિ=સ્ત્રીલિંગ
સા+સિ (આપ્-સ્ત્રી પ્રત્યય) = સા-દીર્ઘઙ્યાબબ્યજ્જનાન્ત
થી સિ લોપ

0 તસાદિ :- તદ્ + તસૂ = ત + તસૂ = તતઃ તેથી
તદ્ + દા = ત + દા = તદા ત્યારે

★ શેષવૃત્તિ :- ત્રિ શબ્દ નિત્ય બહુવચનાન્ત છે.
તેના રૂપો :-

- (૧) ત્રયઃ ત્રિ+અસૂ=ત્રે+અસૂ (જસ્યેદોત્) ત્રયૂ+અસૂ=ત્રયઃ
- (૨) ત્રીન્=ત્રિ+શસૂ (શસોઽતાસથ)
- (૩) ત્રિમિઃ - ત્રિ+મિસૂ
- (૪) (૫) ત્રિ+મ્યસૂ=ત્રિમ્યઃ

[૧૪૩]

(૪૬) ત્રોસ્યઃ ૧/૪/૩૪

★ સૂત્રપૃથ :- ત્રઃ ત્રેયઃ

★ વૃત્તિ :- આમિ ત્રોસ્યઃ સ્યાત્ અનેકવર્ણઃ
સર્વસ્ય ત્રયાણામ્ । તત્સમ્બન્ધિવિજ્ઞાનાત્-પ્રિયત્રીણામ્(ત્રિષુ)

卐 વૃત્ત્યર્થ :- આમ્ પ્રત્યય લાગતાં
ત્રિ નો ત્રય આદેશ થાય છે.

‘અનેકવર્ણઃ સર્વસ્ય’ પરિભાષા મુજબ ‘ત્રિ’
નો ત્રય આદેશ થશે. તેથી ત્રિ+આમ્=ત્રયૂ+આમ્

=ત્રય+નામ્ (ઙસ્વાપચ્ચ ૧/૪/૩૨)

=ત્રયા+નઃસૂ (દીર્ઘોન્તામ્ય ૧/૪/૪૧)

=ત્રયાણામ્ (રવવર્ણાન્નેણ ૨/૩/૬૩)

0 તત્ સંબંધિ વિજ્ઞાનને લીધે પ્રિયત્રિને
આ સૂત્ર ન લાગે તેથી પ્રિયત્રિણામ્ માં ત્રિ
નો ત્રય ન થાય -

★ અનુવૃત્તિ :- આમો નામ્વા ૧/૪/૩૧ આમ્

卐 વિશેષ :- 0 સ્ત્રીલિંગમાં ત્રિચતુર્ (૨/૧/૧)
સૂત્ર પર સૂત્ર લોવાથી ત્રિસૂ આદેશ જ થય એટલે
આ સૂત્ર ન લાગે.

0 ત્રિ શબ્દ ગૌણ ન હોય ત્યારે સમાસમાં આ સૂત્ર
લાગે તેથી પરમત્રિ+આમ્ નું પરમત્રયાણામ્ પરમ એવા
ત્રણ જણનાં

★ શેષવૃત્તિ :- સપ્તમી બ.વ.માં ત્રિષુ થશે.

[૧૪૪]

(૪૭) ડતિષ્ણઃ સહચ્યાયા લુપ્ ૧/૪/૫૪

★ સૂત્રપૃથ :- ડ તિષ્ ન્ સહચ્યાયાઃ લુપ્

★ વૃત્તિ :- ડતિષ્ણનાન્તાનાં સહચ્યાવાચિનાં સ્વ
જસૂ-શસોર્હપસ્યાત્ કતિ ર કતિમિઃ કતિમ્યઃ ર કતીનામ્
કતિષુ । સ્વેતિ કિસ । પ્રિયકતયઃ પ્રિયકતીન્ । एवं
યતિ તતિ શબ્દૌ ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :- જે નામને છેડે ડતિ
પ્રત્યય છે તે, તથા ષ કારાન્ત ન કારાન્ત
સંખ્યાવાચક નામને લાગેલાં જસૂ-શસૂ નો
લોપ થાય છે. (સ્વ-તે અર્થ પ્રધાન હોય
તો -ગૌણ હોય તો લોપ ન થાય).

કતિ-કિમ્+ડતિ=કૂ+અતિ (ડિત્ચિત્ય સ્વરાદેઃ
થી અન્ત્ય સ્વરાદિ લોપ થતા (ક) કતિ +
જસૂ/શસૂ આ સૂત્રથી જસૂ-શસૂ નો લોપ થશે
તેથી (૧) કતિ-કેટલાં (૨) કતિ-કેટલાને
0 ? ‘સ્વ’ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયકતિ + જસૂ = પ્રિયકતે + અસૂ

(જસ્યેદોત્ ૧/૪/૨૨ થી જ)

= પ્રિયકતય્ + અસૂ = પ્રિયકતયઃ

★ અનુવૃત્તિ :- અષ્ટ ઔર્જસૂ-શસોઃ ૧/૪/૫૩
થી જસૂ-શસોઃ

卐 વિશેષ :- 0 નિત્ય બહુવચનાન્ત કતિ
શબ્દના રૂપો ત્રણે લિંગે સમાન થાય છે.

0 યત્તલ્કિમ્ન્યાત્ સહચ્યાયા ડતિર્વા ૭/૧/૧૫ થી
યતિ કતિ તતિ માં ડતિ પ્રત્યય થયેલો છે.

0 અન્ય ઉદાહરણો :-

ષ્ કારા ષ્+જસૂ/શસૂ આ સૂત્રથી લોપ થતાં ષ્
દુટસ્તુતીયઃ ૨/૧/૭૬ થી ષ્દ્ વિરામે વા ૧/૩/૫૧
થી ષ્દ્

0 ન્ કારા. - પચ્ચનૂ+જસૂ / શસૂ -આ સૂત્ર થી
પ્રત્યયોનો લોપ નામ્નો નો ૨/૧/૬૧ લાગી

અન્ત્ય નૂ લોપ થતાં પચ્ચ
આજ રીતે સસન, અષ્ટન, નવન, દશન, એકાદશન
થી અષ્ટાદશન સુધીના રૂપોમાં સમજવું.

૦ શતાનિ સહસ્ત્રાણિએ શત સહસ્ત્રના પ્રથમા દ્વિતીયા
બવના રૂપો છે. જેની સાધનિકા કુણ્ડાનિ માફકજ
સમજવી (નપુ'સકલિંગે-કુણ્ડ શબ્દ)

અહીં શત-સહસ્ત્ર થી પર સ્વરાચ્છૌ ૧/૪/૬૫
સૂત્રથી નૂ કારાન્ત માનીએ તો પણ આ સૂત્ર થી
જસ-શસૂ નો લોપ થશે નહીં. કેમકે સન્નિપાત લક્ષણો
વિધિરનિમિત્ત' ન્યાય લાગીને જસ-શસૂના સ્થાને થયેલો
શિ તેનો વિધાતક બને નહીં.

૦ સૂત્રમાં ષૂ પછીના નૂ નો જા । રઘૂવર્ણાન્ને થી
કુર્ષો છે તેથી ણ્ણ: એમ લખ્યું.

[૧૪૫]

હસ્વ ઇ કારાન્ત સાધનિકા સમાપ્ત
(૪૮) ધાતોરિવર્ણોવર્ણ'સ્યેયુવ્સ્વરે પ્રત્યયે ૨/૧/૫૦

★ સૂત્રપૃથ :- ધાતો: ઇ વર્ણ' ઉ વર્ણસ્ય
ઇય્ ઉવ્ સ્વરે પ્રત્યયે

■ નિય: । નિયા । નીમ્યામ્ ર । નિયે । નિય: ર ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :- સપ્તમ્યા આદિ: પરિભાષા
૭/૪/૧૧૪ થી સ્વરે પરે સમજવું ધાતુના ઇ
વર્ણ' અને ઉવર્ણ'નો સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં
અનુક્રમે ઇય્-ઉવ્ થાય છે. જેમકે :- નિ+ઓ
=નિચૌ થશે. ની - લઘ્જનાર,

卐 વિશેષ :- અહીં દીર્ઘ' ઈ કારા. ની
શબ્દનું ઉદાહરણ છે. [ર્ણીગ્રાપણે] ણી ધાતુ છે.
પાઠે ધાત્વાદેર્ણો ન: ૨/૩/૬૭ થી જા નો નૂ થયો છે.
નયતિ ઇતિ કિવપૂ થી ની શબ્દ બન્યો છે.

૦ સપ્તમ્યા આદિ: થી સ્વરે નો અર્થ' સ્વરાદૌ થયો છે.

૦ સૂત્રમાં પ્રત્યયે એમ કહ્યું છે તેથી *પ્રત્યયાડપ્રત્યયો:
પ્રત્યયસ્થૈવ ન્યાયથી પ્રત્યયનું જ પ્રહણ થાય છે.

૦ ? પ્રત્યય કેમ ? ની+અર્થ: = ન્યર્થ: નેતાનુ'ધન,
લૂ+અર્થ: =લ્વર્થ: - લણનારનું' ધન બન્નેમાં સ્વર
પરમાં છે પણ પ્રત્યય નથી.

૦ નાયક: કેમ બન્યું ?

•••••

*પ્રત્યયા ન્યાય-૨, પૃ-૫૧.

ની+નક ૦ નૈ+અકૂ=નાયક: અહીં ની પછી સ્વરાદિ
પ્રત્યય છે. પણ નામિનોડકલિહ્લે: ૪/૩/૫૧ વૃદ્ધિ
સૂત્ર પર સૂત્ર છે માટે પૂર્વાત્ *પરમ્ બલિય ન્યાયે પર સૂત્ર
લાગતાં - ઈ નો ઇય્ ન થયો.

૦ ધાતુ કેમ કહ્યું ?

લક્ષ્મી+આસૂ=લક્ષ્મ્યા: અહીં *લક્ષ્મી ધાતુ નથી.

૦ ઇ-ઉ વર્ણ' કેમ કહ્યું ?

મ્લૈ+અ+તિ=મ્લાયતિ - ધાતુ' એ અન્તવાળી છે માટે
સૂત્ર ન લાગે.

૦ અન્ય ઉદાહરણો :-

લૂ+ઓ=લૂવ=ઓ=લૂવૌ -એ લણનાર

ક્રિયાપદ :- અધિ+ઇ+અન્તે=અધિ+ઇય્+અન્તે ૪/૨/૧૧૪
અન્તોડન્તો થી નૂ લોપ અધીયતે -તેઓ લણે છે.

લૂ+ઉસૂ=લૂલૂ+ઉસૂ (દ્વિધાતુ: પરોક્ષા હો ૪/૪/૧ થી
દ્વિત્વ, હસ્વ: ૪/૧/૩૯) લૂલૂવ્+ઉસૂ (ક નો ઉવ્)
=લૂલૂવુ: -તેઓએ લણ્યું.

★ શેષવૃત્તિ :-

૦ પ્રથમા :- ની નિચૌ નિચ:

૦ દ્વિતીયા :- નિયમ્ નિચૌ નિચ:

૦ તૃતીયા :- નિચા નીમ્યામ્ નીમિ:

૦ ચતુર્થી :- નિચે નીમ્યામ્ નીમ્ય:

૦ પંચમી :- નિચ: નિમ્યામ્ નીમ્ય:

૦ ષષ્ઠી :- નિચ: નિચો: નિચામ્

૦ સપ્તમી :- નિચામ્ નિચો: નીષુ

[૧૪૬]

(૪૯) નિચામ્ ૧/૪/૫૧

★ વૃત્તિ :- નિચ: પરસ્ય હોરામ્ સ્યાત્ ।
નિચામ્ । હે ની: ।

■ એવં લૂ: હૂવૌ હૂવ: હૂવિ હે લૂ:

卐 વૃત્ત્યર્થ :- નિ થી પર રહેલા હિ
(સપ્તમી એ.વ.) નો આમ્ (આદેશ) થાય છે.

ની + હિ = નિચ્ + આમ્

(ધાતોરિવર્ણો...૨/૧/૫૦ થી નિચ

•••••

*પરિભાષા સ્પર્ધે પરમ્ ૭/૪

*લક્ષ્મીડન્તસ્થ ઉણાદિ ૭૧૫ થી ઈ પ્રત્યય

(આ સૂત્રથી આમ્ પ્રત્યય થયો)=નિયામ્.

★ અનુવૃત્તિ :— સંખ્યાસાય વેરહનસ્યાહન હોવા થી ડિ

✠ વિશેષ :— ડિનો આમ્ થયા પછી આમો નામ્વા ૧/૪/૩૧ લાગીને નામ્ આદેશ થશે નહીં. ૦? ગ્રામણ્યામ્ કષ્ટ રીતે થયું ?

ગ્રામણી+આમ્—ગ્રામણાં નેતા. અહીં ડી નો આમ્ આદેશ પ્રાપ્ત થયો છે. મુળ ણી છે પણ સ્યાદિ વિધિમાં ણત્વ અસિદ્ધ થાય છે *

★ શબ્દવૃત્તિ :— ઢ-લણનારના રૂપો છે. (૧-એ) ડુઃ (૧-દિ.) લુઘૌ-હ+ઐ ધાતોરિવર્ણો ૨/૧/૫૦થી ઉઠ્-હ+ઐ (૧-ખ.) ઢ+અસ્=હવઃ (૭-એ. હ+હિ=હવ્+ઇ=હવિ

[૧૪૭]

(૫૦) ક્વિવવૃત્તોરસુધિયસ્તો ૨/૧/૫૮

★ સૂત્રપૃથ :— ક્વિવ વૃત્તોઃ અ-સુધીય તો

★ વૃત્તિ :— ક્વિવન્તેનોવ યા વૃત્તિઃ (સમાસઃ) તસ્યાઃ સુધી શબ્દ વર્જિતાયાઃ સમ્બન્ધિનો ધાતોરિવર્ણો વર્ણાયોઃ સ્વરાદૌ સ્યાદૌ ણ્વૌ સ્યાતામ્ । સેનાન્યૌ । સેનાન્યઃ (૧-૩, ૨-૩, ૫-૧, ૬-૧) સેનાન્યમ્, સેનાન્યમ્ । સપ્તમી એકવચને “નિયામ્” સેનાન્યામ્, હે સેનાનીઃ । એવં ગ્રામણી પ્રમૃતયઃ । સુઠ્ સુલ્ઘૌ સુલ્વઃ । સુલ્ઘાં । સુલ્ઘિવ । હે સુલ્ઘુઃ એવંચલપૂ પ્રમૃતયઃ । અન્ન સુધી શબ્દ વર્જનાત્તસ્ય ની શબ્દવત્ પ્રક્રિયા । સુધીઃ સુધિયૌ । સુધિયામ્ સુધિયિ

✠ વૃત્ત્યર્થ :— ક્વિવન્ત ધાતુ બ્યારે સમાસ પામે છે. ત્યારે સુધી શબ્દને વર્ણને તે ધાતુ સમ્બન્ધી હ વર્ણુ ડ વર્ણુનો, સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે અનુક્રમે ચ, વ્ થાય છે. (૧-એ.) સેનાની+સિ=સેનાનીઃ સેનાપતિ (૨)પ્રથમા દ્વિ.વ. સેનાની+ઐ=સેનાન્યુ +ઐ (આ સૂત્રથી ઈ નો ચ્ થયો)=સેનાન્યૌ (૨) સેનાન્યઃ — અહીં ચાર રૂપો થાય છે. સેનાની+જસ્ (૧), +શસ્ (૨), +હસિ (૩), +

*ણત્વ— અસિદ્ધ થશે. —બૃહદ્વૃત્તિ સ્વોપજ્ઞ ન્યાસ ભા. ૧/૫. ૧૧૬

હસ્ (૪) ચારેમાં અનુબંધ સિવાયનો અસૂ પ્રત્યય થશે. તેથી સેનાની+અસ્=સેનાન્યુ+અસ્= સેનાન્યઃ થયું. (૩) સેનાન્યમ્—(દ્વિતીયા એ.વ.) સેનાની+અમ્=સેનાન્યુ+અમ્ (૪) સેનાન્યા (તૃતીયા એ.વ.) સેનાની+આ=સેનાન્યુ+આ (૫) સેનાન્યે (ચતુર્થી એ.વ.) સેનાની+હ=સેનાન્ય+પ (૬) સેનાન્યામ્ (સપ્તમી એ.વ.) સેનાની+હિ= સેનાની+આમ્ (નિયામ્ ૧/૪/૫૧ થી ડિ નો આમ્) =સેનાન્યુ+આમ્ અહીં છ એ ઉદાહરણમાં સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય લાગીને ઈ નો ચ્ થયો છે.

ડ વર્ણુ :— (૧-એ.) સુલ્ઘઃ

૦ :— [ઙ કારતું ઉદાહરણ]

૦ નો વ્ થશે.(૨-એ.)સુલ્ઘૌ-સુલ્ઘ+ઐ=સુલ્ઘવ્+ઐ (૧-ખ., ૨-ખ., ૫-એ., ૬-એ. માં અસુ) સુલ્ઘ+અસ્=સુલ્ઘવ્+અસ્=સુલ્ઘવઃ

(૨-એ.) સુલ્ઘ+અમ્=સુલ્ઘવ્+અમ્=સુલ્ઘવમ્

(૭-એ.) સુલ્ઘ+હિ=સુલ્ઘવ્+ઇ=સુલ્ઘિવ

આજ પ્રમાણે ચલપૂ વગેરેના રૂપો થશે.

૦ ? અસુધિયઃ કેમ કહ્યું ?

સુધી શબ્દના રૂપો ની શબ્દની માફક જ થશે. જેમકે (૧-એ. સુધીઃ) સુધિયૌ, સુધિયઃ વગેરે અહીં સુધી શબ્દનું વર્જન કયું છે. તેથી અન્ય ઈ કારને ધાતોરિવર્ણોવર્ણસ્યે ૨/૧/૫૦ થી ઇચ્ થશે તેથી જ સુધિ+આ=સુધિચ્+આ વગેરે થયું.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) ધાતોરિવર્ણોવર્ણસ્યે યુવ સ્વરે પ્રત્યયે ૨/૧/૫૦ થી સ્વરે (૨) સ્યાદૌ વઃ ૨/૧/૫૭ થી સ્યાદૌ

✠ વિશેષ :— ૦ ક્વિવપૂએ કૃદન્ત પ્રકરણમાં આવતો પ્રત્યય છે, તેને બને અન્તે હોય તે પદ ક્વિવન્ત સમજવું.

ક્વિવપૂ...૫/૧/૧૪૮ દિધુઢ ૫/૨/૮૩ થી ક્વિવપૂ ૦ સમાસ :- ઉર્ધ્વ નયતિ ઇતિ ક્વિવપૂ=ઉઠ્+ની+ક્વિવપૂ +સિ=ઉઠ્વીઃ, ડન્ની+ઐ=ડન્ન્યૌ

० ? किववन्त डेम कछुं ?

परमनियौ-परमश्चासोनिश्च-तौ अह्नीं परमनो नि शण्ड साथे समास थयो छे, तेथी किववन्त सामे समास अयेवो आ शण्ड नथी. पणु स्याद्यन्त साथे कर्माधारय समास छे.

० ? समास डेम कछो छो ?

नियौकुलस्य-कुणने लघु लानाराअे अह्नीं समास न नथी.

[१४८]

(५१) दन्पुनर्वाकारैभुवः २/१/५८

★ सूत्रपृथः — दान् पुनर् वर्षा कारैः भुवः

★ वृत्तः — दानादि पूर्वस्य भुवः स्वरादौ स्यादौ वः स्यात् । दन्भवौ । दन्भवः । किवव् वृत्तेरिति वत्वे सिद्धे नियमार्थमिदम् सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति । तेनान्यो भूगण्डो लशब्दवत्-स्वयम्भुः । स्वयम्भुवौ ।

❧ वृत्त्यर्थः — दान् - पुनर् वर्षा - कार् शण्डो पछी भू आवे त्पारे स्वरादि स्यादि प्रत्यय परमां आवता (अन्त्य उ नो) व् थाय छे जेमके - दन्भू=नागणु

दन्भु+औ=दन्भ+औ=दन्भवौ

दन्भु+अस्=दन्भ+अस्=दन्भवः

किवव् वृत्तेः २/१/५८ अ प्रमाणु उ नो व् सिद्ध न् छतो छतां नियमना मारे आ पयन छे. 'सिद्धे सति आरम्भो नियमार्थम्' अये न्यायथी भू शण्डना वत्त्वा ना आदेशथी दानादि पूर्वकना भू तुं न् अहणु करवा ते सिवायना भू शण्डना इयो लू जेवा थरो जेमके (१-अ.) स्वयम्भू (१-द्वि.) स्वयम्भूवौ पगेरे [अह्नीं ऊ नो उव् धातोः रि वणो २/१/५० थी थयो].

★ अनुवृत्ति — (१) किवव्वृत्तेः सुधियस्तौ

२/१/५८ थी किवव्वृत्तेः

(२) स्यादौ वः २/१/५७ थी स्यादौ

(३) धातोः रि वणो वृत्तेः सुधियस्तौ २/१/५० थी धातोः उवर्णस्य स्वरे.

सिद्धे सति :- न्याय-२५, पृ-२५.

❧ विशेषः — सिद्धेप व्याकरणेनी वृत्ति मुण्य - जेनो समास किववन्त साथे थयेलो छे अयेवो भू शण्ड दानादि पूर्वकनो समनवे.

० भू+किवप्=भु

० अन्य उदाहरणोः —

पुनर्भवौ-इरी परेणुवी ये आयेवो

पुनर्भु+औ=पुनर्भू+औ

० वर्षाभ्वः=वर्षाभु+अस्-वरसादमां थता देउका

० कारभ्वः=कारभु+अस्-राणने देवाना करवडे थनारा

[१४९]

(५२) संयोगात् २/१/३२

★ वृत्ति — संयोगात्परयोर्धातोः रि वणो वृत्तयोः स्वरादौ इयुवौ स्याताम् । किवव्वृत्तेरित्यस्यापवादः यवक्रियौ, यवक्रियः । एवं कट्प्र शब्दोऽपि ।

❧ वृत्त्यर्थः — संयोग (जेडाक्षर) थी पर रडेला धातु सम्बन्धि इवणु, उ वणुनो स्वरादि प्रत्यय पर छतां (अनुकंभे) इण्, उव् थाय छे.

किवव्वृत्तेः २/१/५८ सूत्रं आ अपवाद सूत्र छे.

० उदाहरणु — यवक्रो-चवान् क्रीणाति इति चवक्रोः - न्व अरीदनार यवक्रो+औ=यवक्रियु +औ=चवक्रियौ (प्रथमा-द्वि.व.) को मां क जेडाक्षर छे तेनाथी पर ई छे मारे इण् थयो.

-अनरीते (१-अ.) यवकी+जस्=यवक्रियः आनरीते -कट्प्र शण्डमां पणु थाय.

-कट्प्रवौ-कट्प्र+औ

कट्प्रवः सादडी परेवनारा कट्प्र+जस्

★ अनुवृत्ति — धातोः रि वणो वृत्तेः सुधियस्तौ प्रत्यये २/१/५०

❧ विशेषः — ० धातुना इ वणु उ वणु पूर्वे सयुक्त अक्षर डोवो जेअये जेमके :-

शिथियु :- तेअये सेवा करी थि धातु+अस् परेक्षा त्रि.पु अ व द्विरुक्ति थता शिथि थयु अने स्वरादि अस् प्रत्यय लागता इ नो इण् थयो

० धातुना संयोगना विशेषणुथी (इ) उन्नयः मां

સૂત્ર લાગતું નથી. ઉદ્ નચતિ ઇતિ ક્વિપ્ (ક્વિપ્
૫/૧/૧૪૮) ક્વિવ્વૃત્તે: ૨/૧/૫૮ થી ચ્
રત્ની+અસ્=અન્નચ્+અસ્

(૩) સકૃલ્લ્વ: -સકૃત્+લૂ=સકૃલ્લૂ સકૃલ્લ્વ્+અસ્

[૧૫૦]

(૫૩) વેયુવોઽસ્ત્રિયા: ૧/૪/૩૦

★ સૂત્રપૃથ :— વા ઇચ્ ઉવ્: અ-સ્ત્રિયા:

★ વૃત્તિ :— ઇયુવસ્થાનિનો યૌ નિત્યસ્ત્રીલિંગાવીદ્યૌ
તદન્તાત્ સ્ત્રીવર્જાત્પરેણાં સ્યાદેહિતાં દૈ દાસ્ દાસ્ દામે
વા સ્યુ: । સુશ્રિચૈ સુશ્રિચે । સુશ્રિચા: સુશ્રિચઃ, ૨ ।

❧ વૃત્યર્થ : સ્ત્રી શબ્દને વર્ણને ઇચ્,
ઉવ્ સ્થાનવાળા નામે જે નિત્ય સ્ત્રીલિંગી
એવા દીર્ઘ્-ઈ-ઋવાળા નામે હોય તે તેનાથી
પર સ્યાદિના હિત્ પ્રાયયો ડો, ડસિ, ડસ્,
હિ)ને બદલે અનુક્રમે દૈ દાસ્ દાસ્ દામ્ વિકલ્પે
થાય છે. જેમકે :- સુશ્રી+હૈ=સુશ્રિચ્+હૈ
(સંયોગાત્ ૨/૧/૫૨) થી =સુશ્રિચ્+એ=સુશ્રિચે
વિકલ્પે સુશ્રિચ્+દૈ=સુશ્રિચ્+પે=સુશ્રિચૈ
એજ રીતે સુશ્રિચ્+હસિ / હસ્=સુશ્રિચ્+અસ્
=સુશ્રિચ ૫ક્ષે (દાસ્) સુશ્રિયા:

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) સ્ત્રિયાં હિતાં વા દૈ દાસ્
દાસ્ દામ્ ૧/૪/૨૮ હિતાં દૈ દાસ્ દાસ્ દામ્

❧ વિશેષ :— ૦ જેમને છેડે આવેલાં હૈ નો
ઇચ્, ઋ નો ઉવ્ બોલાતો હોય તેવા નિત્ય સ્ત્રીલિંગી
શબ્દો જ અહીં લેવાના છે.

૦ અસ્ત્રિયા: કેમ કહ્યું ?

સ્ત્રી શબ્દને નિયમ ન લાગે સ્ત્રીરૂત: ૧/૪/૨૯
થી એક જ રૂપ થાય સ્ત્રિચૈ, સ્ત્રિયા:

૦ ? ઇયુવ્ કેમ કહ્યું ? આધ્યાયતિ - આધી આધૈ
-આધી+હૈ=આધી+દૈ-આધી શબ્દ દીર્ઘ્-ઈ કારાન્ત
છે પણ તેનો ઇચ્ થતો નથી.

૦ સ્ત્રીરૂત: કેમ કહ્યું ?

યવક્રિચે-યવક્રી દીર્ઘ્-ઈ કારાન્ત છે પણ સ્ત્રીલિંગ
નથી તેથી હં નો દૈ આદેશ ન થાય. -યવક્રિચ્+એ

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

ઋ ભૂ+હૈ=ભુવ્+એ=ભુવૈ ૫ક્ષે ભુવ્+દૈ=ભુવૌ-ભવાં માટે

ભુ+હસ્=ભુવ: ૫ક્ષે ભુવ્+દાસ્ ભુવા: - એજ પ્રમાણે
અતિશ્રિચૈ ૫ક્ષે અતિશ્રિચે । ધિચૈ ૫ક્ષે ધિચે

[૧૫૧]

(૫૪) આમે નામ્વા ૧/૪/૩૧

★ સૂત્રપૃથ :— આમ: નામ્ વા

★ વૃત્તિ :— સુશ્રિચામ્, સુશ્રીણામ્ । [સુશ્રિચામ્,
સુશ્રિચ ૧ ।]

❧ વૃત્યર્થ :— [ઇચ્, ઉવ્ સ્થાનવાળા
સ્ત્રીલિંગી દીર્ઘ્-ઈ, ઋ અન્તવાળા નામર્થી
પર ૫ઠ્ઠી બહુવચનના આમ્ નો નામ્ વિકલ્પે
થાય છે.] સુશ્રી+આમ્=સુશ્રિચ્+આમ્ (સંયોગાત્
૨/૧/૫૨) હૈ નો ઇચ્ વિકલ્પે સુશ્રી+નામ્=સુશ્રીણામ્

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) સ્ત્રીરૂત: ૧/૪/૨૯

(૨) વેયુવોઽસ્ત્રિયા: ૧/૪/૩૦ થી ઇયુવ: અસ્ત્રિયા:

❧ વિશેષ :— સિદ્ધહેમ વ્યાકરણમાં વૃત્તિ
આપી છે તે મુજબ ઉપર કૌંસમા અર્થ લખેલ છે.
-તે ઉપરાંત -આ નિયમ “સ્ત્રી” શબ્દને લાગતો નથી.
જેમકે સ્ત્રી+આમ્=સ્ત્રી+નામ્=સ્ત્રીણામ્-એક જ રૂપ થશે.

૦ ? ઇયુવ કેમ કહ્યું ?

પ્રધીનામ્-પ્રધી ના અન્ત્ય હૈ નો ઇચ્ થતો નથી માટે
વિકલ્પે સૂત્ર ન લાગે .

૦ ? સ્ત્રીરૂત: કેમ કહ્યું ?

સુશ્રિચામ્ સુધી+આમ્ અહીં હૈ નો ઇચ્ તો થયો પણ
સ્ત્રીલિંગ નથી.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

અતિભૂ+આમ્ = અતિભૂવામ્ ૫ક્ષે અતિભૂગામ્ -ભવાને
ટપી જનાર વડે.

★ શિષ્યવૃત્તિ :— સુશ્રી+હિ=સુશ્રિચ્+હૈ=સુશ્રિચિ

[૧૫૨]

(૫૫) ભૂસ્ત્રેના: ૨/૧/૫૩

★ વૃત્તિ :— ભૂન્નોસ્વર્ણસ્ય સ્વરાઙ્ગૌ ઉવ્ સ્યાત્ ।
અતિભુવૈ, અતિભુવે અતિભુવા: અતિભુવ: ૨ । અતિ-
ભૂગામ્ અતિભુવામ્, અતિભુવિ

★ શિષ્યવૃત્તિ :— હૈ અનિમ્: । નિત્યસ્ત્રીત્વ

अभावात् ग्रामण्ये इत्यादौ, आध्म्यै प्रध्वै इत्यादौ इयुव्रथादित्वाभावा च्य नायं विधिः । क्विवन्ता धातुत्वं नोऽङ्गन्ति शब्दत्वं च प्रतिपद्यन्ते इत्येषां धातुत्वं ज्ञेयम् ।

ॐ वृत्त्यर्थः : भू-शु (भू श०६, शु प्रत्यय)ना उ नो स्वरादि प्रत्यय पर आवे तो उव थाय छे. (श्रुवम् अतिक्रान्ता ह्यौ) (१) ४/३० अतिभ्रू+ङे=अतिभ्रूवेपक्षेवेयुवोऽस्त्रिया १/३/३० थीदौ थतां अतिभ्रूव+ङे (दौ)=अतिभ्रुवौ (२)(५ ६/३०)=अतिभ्रू+ङसि-ङसू अतिभ्रुवः पक्षे(दासू) अतिभ्रुवाः (३)(६/५) अतिभ्रू+आम्=अतिभ्रुवाम् पक्षे = अतिभ्रूणाम् प्रत्येक स्वरादि प्रत्यय लागतां ऊ नो उव थयो छे.

★ अनुवृत्ति :— संयोगात् २/१/५२ धातोर्विर्णो वर्णस्ये युवस्वरे प्रत्यये २/१/५० उवर्णस्ये उव् स्वरे प्रत्यये

ॐ विशेष :— ०? संयोगात् केम कथुं ? चिन्वन्ति-चि+नु

- ०? स्वरादि केम कथुं ? भ्रू+सि=भ्रूः
- ०? प्रत्यय केम कथुं ? भ्रू+अग्रम्=भ्रूवग्रम्
- ० भ्रू श०६ ङोवाथी शु प्रत्यय ङोवाथी पूर्वना सूत्रोथी अप्राप्त ङोता आ सूत्र अन्धु.
- ० सिद्धहेम व्या-वृत्ति मुग्ध-भ्रू श०६ अने शु नो उ वल् नो संयुक्त अक्षरथी पर ङोय तो उ वल् नो उव् थाय छे. नेमके आप+शु+अन्ति=आप्नु+अन्ति आप्नुवन्ति-तेओ मेणवे छे.

★ शेषवृत्ति :— नित्यस्त्रीविगतवना अभावे ग्रासणी, यवक्री श०६भां तथा आध्म्यै, प्रध्व्यै वगेरेभां इय् उव् स्थ नित्व अभावे आम् नो नाम् तथा दौ दासू दासू दाम् विधि न थाय. क्विवन्ता द्विवम् अन्तवाणा धातुत्वंते छोऽता नथी-ने श०६त्वंते पांमे छे. न्याय ४८ पृ ६५.

[१५३]

(५६) योऽनेकस्वरस्य २/१/५६

- ★ सूत्रपृथ :— यः अनेकस्वरस्य
- ★ वृत्ति :— अनेकस्वरस्य धातोर्विर्णस्य स्वरादौ

प्रत्यये परे यः स्यात् सख्यौ र सख्यः र । सख्युः र सख्याम् । सख्य । एवं पतीः । पत्यौ ।

ॐ वृत्त्यर्थः :—अनेक स्वस्वाणा *धातुना इ वल् नो स्वरादि प्रत्यय परभां आवता य् थाय छे.

[सखायम् इच्छति इति सखीयति सखीयति इति क्विप-अतः थी अकारलोप, योऽशिति य लोप थता सखी थयुं-सखीः प्रथमा अेव] प्रथमा-द्वितीया द्वि.व.- सखी+औ=सख्यु+औ=सख्यौ प्रथमा-द्वितीया अ.व. सखी+असू=सख्य+असू=सख्यः पंथमी-पष्ठी अे व. सखी+ङसि/ङसू=सखी+उर् (खितिस्त्रीतीय उर् १/४/३६)=सख्य+उर्=सख्युः

० पष्ठी अ.व.-

सखी+आम्=सख्य+आम्=रव्याम्

० सप्तमी अे.व.

सखी+ङि=सख्य+ङि=सरिव्य

[अेव प्रभाण् पतीः पती श०६ पतीम् इच्छति इति क्विप-]

० पती+औ=पत्यु+औ=पत्यौ

उपरौक्ता अधां उदाहरणोभां स्वरादि प्रत्यय पूर्व अन्त्य दीर्घ ई नो य थयो छे.

★ अनुवृत्ति :— धातोर्विर्णो वर्णस्ये युव् स्वरे प्रत्यये २/१/५० थी धातोर्विर्णः स्वरे प्रत्यये.

ॐ विशेष :— अनेक स्वर :— न एक स्वरः इति अनेक स्वरः -अेक करतां वधु स्वर ङोय ते

- ० अनेकस्वरी केम कथुं ? नियौ-अही नी धातुना इ नो इय् थयो छे. अनेक स्वरी नथी. परमनियौ-परम नो नी साथे समास छे धातु तो अेक स्वरी अे छे.
- ० इ वल् नो केम कथुं ?

उउउउ :— उ धातु-उसू प्रत्यय छे. अन्त्य ऊ छे माटे य न थयो

०? इवर्णदि १/२/२१थी इनोय प्राप्त छतां आ सूत्र केम कथुं ? धातोर्विर्णो थी इय् न थाय माटे.

० अन्य उदाहरण :— चि+उसू=चिचि+उसू=चिच्युः तेओअे संग्रह कर्यो (परोक्षा त्रि.पु.अ.व.) -अन्त्य इ नो य थयो छे. नी+उसू=निन्युः तेओ लछ गया.

स्यादौ वः २/१/७७

★ वृत्ति :- अनेकस्वरस्य धातोर्ष्वर्णस्य स्वरादौ स्यादौ परे वः स्यात् । वस्वौ वस्वः । वस्वाम् वस्वि । (हे वस्वः)

✳ वृत्त्यर्थ :- अनेक स्वरवाणी धातुना उ वखुनो स्वरदि प्रत्यय परमा व्यापता व् थाय छे.

[वस्वः प्रथमा अ.व. - वसुम् इच्छति वस्यति, वसूयति इति वसूः]

0 स्वरदि स्यादि प्रत्ययो :-

औ-वस्व+औ=वस्व+औ=वस्वौ

अस्-वस्व+अस्=वस्व+अस्=वस्वः

आम्-वस्व+आम्=वस्व+आम्=वस्वाम्

डि=वस्व+डि=वस्व+इ=वस्वि

[हे वस्वः-संशोधन अ.व.नुं ३.५ छे]

★ अनुवृत्ति :- (१) योऽनेकस्वरस्य २/१/५६ थी अनेकस्वरस्य. (२) धातोरि वर्णा वर्णस्य युक् स्वर प्रत्यये २/१/५० थी धातोः उ वर्णस्य स्वर प्रत्यये.

✳ विशेष :- 0 ? स्यादि डेम कहुं ?

उल्लवुः - ल्+उस्व तेजोऽप्ये लषुयुं

अर्ही 'उस्व' त्य दि प्रत्यय छे, स्यादि नही. तेथी उल्लवुः प्रयोग न थाय

इवणादः १/२/२१ थी उ नो व् प्राप्त छे --- छातां धातोरिवर्णा थी क्विपगत ने धातु भानेने उव् नी प्राप्ति थछ जत माटे आ सूत्र अनाप्युं.

[१.५५]

—: ऋ कारान्त शब्दना इषो :-

(५८) ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्चसेर्डा १/४/८४

★ सूत्रपृथ :- ऋत् उशनस्व पुरुदंशस्व अनेहसस्व से: डा:

★ वृत्ति :- ऋदन्तादुशनसादेश्च परस्य सेर्डा स्यात् । पिता । अतिपिता ।

✳ वृत्त्यर्थ :- ऋ कारान्त, उशनस्व, पुरुदंशस्व अनेहस्व तथा सखी शब्दधी पर (शेषधुट) सि नो डा थाय छे.

पित्+सि=पित्+डा (आ सूत्रधी)

पित्+आ (डित्यन्त्यस्वरादे: थी ऋ लो.५)=पिता

0 अतिपित् + सि = अतिपित् + डा = अतिपिता

- पिताने व्याणगी जनार

✳ विशेष :- 0 ? अर्ही सि नो डा व्यादेश्च स्व के अन्य सम्बन्धि अनेमां थाय छे.

0 ? से: डेम कहुं ? - उशनस्व + औ = उशनसौ

0 ? शेषधुट डेम कहुं ?

सखी+सि (संशोधन)=सखे (ह्रस्वस्य गुणः थी इ नो ए

0 नपुंसकत्रिग - गौलत्वमां*

अतिपित्-अतिपित्नी वगेरे थाय.

0 अन्य उदाहरणो :- 0 सि नो डा

उशनस्व+डा=उशन+आ=उशाना - शुक्र

पुरुदंशस्व+डा=पुरुदंश+आ=पुरुदंशा - ष्टु

अनेहस्व+डा=अनेह+आ=अनेहा - सभय

सखि+डा=सख+आ=सखा - मित्र

च कार :- *च कार जेनाथी पर डोय तेनुं 'सम्प्रतिय' पूर्व सूत्रधी अनुवृत्ति पामे जेमडे :- अर्ही च- अनेहस्व थी पर छे, तो पूर्व सूत्रमांथी सखी शब्दनी अनुवृत्ति लेनी

[१.५६]

(५८) अर्ही च १/४/३६

★ सूत्रपृथ :- अर् डो च

★ वृत्ति :- ऋतो डौ घुटि च परे अर् स्यात्। पितरौ पितरः

■ सम्बोधने ह्रस्वस्य गुणः हे पितः । पितरम् पितरौ पितृन् पित्रा पितृभ्याम् पितृभिः । पित्रो पितृभ्याम् पितृभ्यः ।

✳ वृत्त्यर्थ :- (ह्रस्व) ऋ कारान्त नामना अन्त्य ऋनो घुट् प्रत्ययो तथा डि (सप्तमी अ.व.) पर छातां अर् थाय छे.

(औ) - पित्+औ=पितर+औ=पितरौ

(जस्व)=पित्+जस्=पितर+अस्=पितरः

★ अनुवृत्ति :- (१) ऋतोडुर् १/४/३७ थी ऋतः

(२) तृस्वसृनष्टृनेष्टृत्वष्टृधतृहोतृ पोतृ प्रशासो घुदयार्

✳ विशेष :- 0 ? कर्तृणि डेम थयुं ?

(नपुं) कर्त्+डि=कर्त्+न+इ (अनाम् स्वर... १/४/६४ थी नू) कर्त्+न+इ. नि दीर्घः १/४/८५ थी दीर्घः)=कर्त्+नि

*अतिपितृ... डेम प्रकाशपूर्वार्ध - ५. १०७,

*चकारोयस्मात्परस्तत्सजातीयमेव समुच्चिनोति

न्याय ६१, ५ १०५.

अहीं अन्ने सूत्रो पर सूत्र होवाथी ते पड़ेला लागशे
अने अहोच नो आधक अनशे तेथी कृ नो अरु न थाय
—पण्णे नो वान्यतः पुमांष्टा १/४/६२ थी पुंक्त्
लाव थाय तो कृत्+ङि तुं कर्त्तरि ञेत्तुं इप थध शके.
(कृ नो अरु)

० *च कार ङि थी पर छे माटे पूर्वं सूत्र थी प्रत्यय
लेता धुट्ती अनुवृत्ति आवे.

० ? हौ च ऐभ केम कल्लुं ?

पितृ+आ=पित्रा (आ प्रत्यय छे)

० ? ऋत् ऐभ केम कल्लुं ?

मृ+ङि मि-ईस्व ऋ कार पछी डी नथी.

० ? अन्य छिदादरण्यः —

वृ+अम्=नरु+अम्=नरम्-पुरुषने

वृ+ङि=नरु+ङि=नरि-पुरुषमां

★ शेषवृत्ति :— ० सभोधनमां “ह्रस्वस्य गुणः
१/४/४१ थी हे पितः थशे (कृ नो अरु)
(अम्) पितरम् (औ) पितरौ (कृ नो अरु) (शस्) —पितृन्
—पितृ+शस् (शसोऽता १/४/४६)
(आ) पित्रा=पितृ+टा (इवणादि थी कृ नो २)
(भ्याम्) पितृभ्याम्=पितृ+भ्याम्
(मिस्) पितृमिः=पितृ+मिस्
(ङे) पितृ+ङे=पित्रा+ए=पित्रो

[१५७]

(६०) ऋतो डुर १/४/३७

★ सूत्रपृथः— ऋतः डुर

★ वृत्ति :— ऋतः परयोर्ङसि ङसोर्ङरु स्यात् । पितुः २

■ पित्रोः २ पितृणाम् पितरि पितृषु । एवं वृ
द्धात् प्रभृतयः

✠ वृत्त्यर्थः— कृ काशान्त नामथी पर
रहेलां ङसि ङस् प्रत्ययनो डुर आदेश थाय छे.
पंथमी पछी अ.व. पितृ+ङसि/ङस्=पितृ+
डुर=पितृ+उरु=पितृ अन्नेमां डुर प्रत्यय लागी
समान इप थशे.

★ अनुवृत्ति :— एदाद्भ्यां ङसिङसो रः १/४/३५
थी ङसिङसोः

*चकारो न्याय-६१, पृ-५१.

✠ विशेष :— ० डुर मां इइत् छे तेनाथी
अन्त्य स्वरान्ति लोप थाय छे.

० न्याय :- *कृकारोपदिष्टं कार्यं लकारस्थापि
न्यायानुसारं कृ कारथी कथित कार्यं ल कारने पण्णे
थाय छे -कृफिडावीनांङश्चलः २/३/१०४ -कृ ना ल
२ नां ल तुं विधान करे छे. -तेथी विदलृ+ङसि-ङस्
=विदलृ+ङुङ्=विद+उङ्=विदुलः

★ शेषवृत्ति :— (१-७ दि व.) पितृ+ओस्=पित्रोः
(१-५ व.) पितृणाम् (७-अ.) पितरि आ रीते वृ-भ्रातृ
वगेरेना इपो थाय.

[१५८]

(६१) नुर्वा १/४/४८

★ सूत्रपृथः— नुः वा

★ वृत्ति :— नामि दीर्घः । नृणां-नृणाम्

✠ वृत्त्यर्थः— नृ शब्दथी पर नाम
प्रत्यय होय त्यारे अन्त्य ऋ विकल्पे दीर्घ
थाय छे. जेभके :- नृ+नाम्=नृणाम् विकल्पे
दीर्घ थाय त्यारे नृणाम् (रद्ववर्णान्नेणलचटत्
२/३/६३ थी नृ नो ण)

✠ विशेष :— ० नृ शब्द गौणु होय त्यारे
पण्णे आ सूत्र लागे छे जेभके :- अतिनृणाम् पक्षे
अतिनृणाम् पुरुषोने आणगी नृनाराभ्यानां

★ शेषवृत्ति :— नृ ना अन्य इपो कृ कारा नामो
जेवा थाय छे. - (१-अ) ना (नृ+ङा) (१-दि.)
नृ+ओ=नरौ (१-अ.) नृ+अस्=नरः (२-अ) नृ+अम्=नरम्
(२-अ) नृ+शस्=नृन् वगेरे

[१५९]

(६२) उ स्वसृ नपृत् नेष्टृ त्वष्टृ क्षत् होता पोत्
प्रशास्त्रो घुट्यार १/४/३८

★ सूत्रपृथः— उ-स्वसृ-नपृत्-नेष्टृ-क्षत्
होत्-पोत्-प्रशास्त्रः घुटि आरु

★ वृत्ति — तृचतृन्तस्य स्वस्वानीनां च घुट्यार
स्यात् । [इति पञ्चस्वार प्राप्तावपि विशेषत्वात् “कृदु
शनस् इत्यादिनां सेर्ग कर्ता । अतिकर्ता] कर्तारौ ।
कर्तारः कर्तारम् । कर्तारौ ।

*न्याय-१४, पृ-६०-६१.

■ શેષપિતૃવત્ । एवंनप्तृ प्रभृतयः ।

✠ વૃત્યથ^૧ :— તૃ (તૃચ્-તૃન્) અન્તે હોય તેવા નામો, સ્વસ્ત્, નપ્તૃ, નેષ્ટ, ત્વષ્ટ, ક્ષત્, હૌતૃ પેતૃ તથા પ્રશાસ્તૃ નામોના જ્યારે 'ઘુદ્' પ્રત્યયો લાગે ત્યારે અન્ત્ય ક્રનો આર થાય છે. [વિશેષમાં "ક્રદુશનસ્...સેર્ડા" ૧/૪/૮૪ થી કતૃ+સિ નો કર્ત્+ઙા થશે તેથી કર્ત્+આ=કર્તા અને અતિકર્ત્+ઙા-અતિકર્ત્+આ=અતિકર્તા-કર્તાને ટપી ગયેલા થયું]

કર્ત્ + ઔ = કર્તાર્ + ઔ = કર્તારૌ

(ક્ર નો આ સૂત્રથી આર થયો)

કર્ત્ + અસ્ = કર્તાર્ + અસ્ = કર્તાર્ :

કર્ત્ + અમ્ = કર્તાર્ + અમ્ = કર્તારમ્

અહીં ઘુદ્ એટલે કે સિ, અમ્, ઔ, જસ્ કુલ પાંચ પ્રત્યય થાય પણ સિ માં વિશેષનિયમથી ઙા થયો.

★ અનુવૃત્તિ .— ક્રતોઙ્ઠર...૧/૪/૩૭ થી ક્રત:

✠ વિશેષ :— ૦ આ સૂત્ર સ્વ સમ્બન્ધિ અને અન્ય સમ્બન્ધિ અંતેને લાગે છે, જેમકે અતિકર્તારૌ ૦ તૃ શબ્દના અર્થવાનૂ તું ગ્રહણ કરવાથી પ્રત્યય ગ્રહણ કરવા છતાં નપ્તૃ વગેરેનું અલગ ગ્રહણ નિયમને માટે છે. —કેમકે અર્થવદ્ પ્રહણેનાનર્થકસ્ય પ્રહણમ્ તૃ ગ્રહણથી સિદ્ધ છે છતાં નપ્તૃ વગેરેના ગ્રહણથી અન્ય ઉણાદિને આ સૂત્ર લાગશે નહીં.

જેમકે : પિતૃ-પિતરૌ, માતૃ-માતરૌ વગેરેમાં આર થયો તહીં (આ કથન ઉગાદિને વ્યુત્પન્ન માનતા પક્ષને અનુસરે છે.)

૦ ઘુદ્ એમ કેમ કહ્યું ?

કર્તૃકુલપશ્ય કરનારકુળને જો અહીં કર્તૃ નપુંસકલિંગે છે. નપુંસકલિંગમાં "શિષ્ટ્" સૂત્રથી જસ્-શસ્નો શિ આદેશ જ ઘુદ્ અને તેથી અહીં ક્ર નો આર ન થયો સૂત્ર સંબંધિ સ્પષ્ટતા :— પ્રશાસ્તૃ : ક્યુ છે પણ ક્રતોઙ્ઠર થી પ્રશાસ્તૃ : થવું જોઈએ છતાં પ્રશાસ્તૃ : ક્યુ તે એમ સૂચવવા કે નપ્તૃ-પ્રશાસ્તૃ વગેરેનો જે ક્ર તેનો આર થાય છે, એટલે કે પ્રશાસ્તૃ+ક્ર=પ્રશાસ્તૃ દીર્ઘ ક્ર છે માટે ક્રતોઙ્ઠર ન લાગે પણ પ્રશાસ્તૃ : જ થાય.

—૦— અનેક વર્ણ સર્વસ્ય પરિભાષા મુજબ આર અનેક વર્ણવાળો છે અને તે સર્વાના સ્થાને ન થાય માટે ક્ર નો પ્રસ્તેષ કરી દીર્ઘ ક્ર કર્યો.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :— તૃ-(કર્તૃ)-કર્તારૌ વગેરે સ્વસ્ત્-અહેન-સ્વસારૌ, નપ્તૃ-પૌત્ર-નપ્તારૌ, નેષ્ટ+યજ્ઞ કરનાર-નેષ્ટારૌ, ત્વષ્ટ-સૂર્ધ-ત્વષ્ટારૌ વગેરેમાં ક્ર નો આર થાય છે.

★ શેષવૃત્તિ :— આકીના રૂપે પિતૃ જેવા થાય એટલે કે (૨-અ) કર્તૃન્ (૩-એ.) કર્તા (૩-દિ.) કર્તૃમ્યામ્ વગેરે

[૧૬૦]

(૬૩) ક્રશસ્તુનસ્તૃચ્ ૧/૪/૯૧

✠ સૂત્રપૃથ :— ક્રશઃ તુન તૃચ્ પુન્સિ

★ વૃત્તિ :— કુશો યસ્તુન્ તસ્યશેષે ઘુટિ પરેત્ત્વ્ સ્યાન્ । (ક્રોષ્ટા), ક્રોષ્ટારૌ । ક્રોષ્ટારઃ । શેષેઘુટીત્યેવ હે ક્રોષ્ટો । ઘુટીતિકિમ્ ક્રોષ્ટન્ ।

✠ વૃત્યથ^૨ :— કુશ ધાતુને લાગેલો તુન્ (ક્રોષ્ટ) તેને શેષઘુદ્ પ્રત્યય પર છતાં અન્ત્ય તુ નો તૃ બોલાય છે. (પુન્સિ - જો તે શબ્દ પુલ્લિંગમાં હોય તો) [ક્રોષ્ટ+સિ=ક્રોષ્ટ+ઙા=ક્રોષ્ટા] પ્રથમા દ્વિ.વ.થી દ્વિતીયા દ્વિ.વ. (ઔ) ક્રોષ્ટ+ઔ=ક્રોષ્ટ+ઔ (આ સૂત્રથી જ થયો) =ક્રોષ્ટાર્+ઔ (તૃ સ્વસ્ત્ ..૧/૪/૮૮ થી આર)=ક્રોષ્ટાર એજ રીતે ક્રોષ્ટ+અસ્ =ક્રોષ્ટારઃ

૦ શેષઘુદ્ કેમ કહ્યું ?

હે ક્રોષ્ટો-ક્રોષ્ટ+સિ (હૈસ્વસ્વ ગુણઃ)

૦ ઘુદ્ એમ કેમ કહ્યું ?

ક્રોષ્ટન્-ક્રોષ્ટ+શસ્ (શસોઙ્ઠતા સશ્વ નઃ પુન્સિ)

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) વાઃ શેષે ૧/૪/૮૨ થી શેષે, (૨) ઘુટિ ૧/૪/૬૮

✠ વિશેષ :— ૦ કુશ ધાતુ-ક્રોશતિ ઇતિ - કુશ્+તુન્* પ્રત્યય કોશ્+તુ (લઘોરૂપાન્ત્થસ્વ થી ગુણ) કોષ+તુ (યજ્ઞસૂજ...૨/૧/૮૭ થી ષ) ક્રોષ્ટ શિયાળ (તવર્ગશ્વર્ગ...૧/૩/૬૦ થી ડ).

૦ ? 'પુન્સિ' કેમ કહ્યું? ક્રોષ્ટુનિ (નપુંલિંગ) ક્રોષ્ટ+ન્+સિ

૦ ? ઘુદ્ કેમ કહ્યું ? ક્રોષ્ટન્-દ્વિ.વ.વ.-ઘુદ્ નથી.

માટે તૃચ્ આદેશ ન થયો

[૧૬૧]

*ક્ર-ભિ-કમ્બયતિ...તુન્ ઉણાદિગણ વિવૃત્તિ સૂત્ર ૭૭૩, પૃ. ૬૨

(६४) टादौ स्वरे वा १/४ ८२

★ वृत्ति :— तुनस्तृच् । कोष्ठा-कोष्ठुना कोष्ठे, कोष्ठे । कोष्ठः कोष्ठोः २ १ कोष्ठोः, कोष्ठवोः २ । कोष्ठरि-कोष्ठ्रवौ

★ अनुवृत्ति - कोष्ठुभ्याम् ३ आभितु नित्यत्वात् पूर्व नामिकृते स्वरादित्वाभावात्तजभावः कोष्ठूनाम् । कोष्ठुषु । ऋकारान्तादयोऽप्रसिद्धः । एकारान्तः अतिहेतुशब्दः स्वरादावयादेशः । अतिहयौ । सम्बोधने “अदेतः” स्यमो. इति सिद्धकि । हे अति हे ।

ॐ वृत्त्यर्थः :— टा (तृ. अ. व.) वगेरे स्वरादि प्रत्ययो पर छतां (टा, डो, डसि, डस्, डि, ओस्) (पुर्दिभग एवा) कुश ना तुच् प्रत्ययनो तृच् आदेश विकल्पे थाय छे. (कोष्ठु-कोष्ठु ए ३था थाय छे).

(टा) तृ अ. व. कोष्ठु+टा=कोष्ठुना (टः पुंसिना १/४/२४) विकल्पे कोष्ठु+टा (आ)=कोष्ठा (इवर्णादेरस्वे थी ऋनो २) अन्व रीते

(डो) यतुर्थी अ. व. कोष्ठु+डो=कोष्ठवे=कोष्ठो+डो (डित्यदिति १/४/२३ थी ओ) कोष्ठव् + ए (आदौतोऽवाच् थी अव) =कोष्ठवे पक्षे =कोष्ठे (डसि) (डस्) - पंचमी - पष्ठी अ. व.

कोष्ठु+डसि-डस्=कोष्ठो+डसि/डस् (डित्यदिति थी ओ) =कोष्ठो+२ (पदाद्भ्यांङसिङसोरः

१/४/३५ थी २=कोष्ठो विकल्पे कोष्ठु+डसि-डस्=कोष्ठु+डुर् (ऋतोडुर् १/४/३७)=कोष्ठुः

(ओस्) - कोष्ठु+ओस् = कोष्ठव् + ओस् =कोष्ठवोः पक्षे कोष्ठु+ओस्=कोष्ठोः

(डि) कोष्ठु+डि=कोष्ठु+डो डिङी १/४/२५)

=कोष्ठु+ओ = विकल्पे कोष्ठु+डि = कोष्ठु+इ

(अडौ च १/४/३८ अ२) = कोष्ठरि

★ अनुवृत्ति :— ० कुशस्तुनस्तृच् पु सि १/४/८२

ॐ विशेष :— ० परान्तित्यम् - न्य यथी ङस्वा पञ्च १/४/३२ सूत्र नित्य ङोवाथी आम् नो नाम् आदेश थाय छे. नाम् आदेशथी आ सूत्र प्राप्त थतुं नथी. कोष्ठु+नाम्=कोष्ठूनाम् (दीर्घानाम्यत्सि थी उ नो ऊ थयो)

० *नित्यसूत्रतुं लक्षणु छे डे ते करे छते डे न करे छते न्ने प्राप्ति रडे ते नित्य कडेवाय. अङ्गी तृच् विकल्पे करे तो पञ्च आम् नो नाम् थशे पञ्च न्ने नाम् करीअे तो स्वर-अभावे तृच् नी प्राप्ति रडेशे नङ्गी -भाटे तृच् अनित्य छे.

० सप्तम्या आदिः ७/४/११४ परिभाषा

० कृताऽकृतप्रसङ्गो विधि नित्यः लाग्नाथी टादि पर छतां अेवो आदेश थशे

० टादौ डेम कथुं ?

कोष्ठु+शस्=कोष्ठन (टा वगेरे स्वरादि नथी भाटे तृच् न थयो)

० ? पुर्दिभगमां डेम कथुं ?

कृत्कोष्ठुनेवनाय -अङ्गी कोष्ठु नपुंसकदिगे छे तेथी तृच् आदेश न थयो पञ्च अनामस्वरेनोऽन्तः १/४/६४ थी न् आगम थयो छे.

★ शेषवृत्ति :— (३-४-५ दि. व.) मां भ्याम् प्रत्ययथी कोष्ठुभ्याम् थशे. (७-अे व.) सु प्रत्यय कोष्ठुषु दीर्घ-ऋ कारान्त वगेरे शब्दो अप्रसिद्ध छे. अेटलेडे मोटाभागे प्रयोगता नथी तेथी आ ग्रन्थमां लीधेल नथी. ए कारान्त शब्द :— अति हे

स्वरादि प्रत्यय पूर्वे अय् आदेश अतिहयौ-अतिहयः -व्यंजनादि पूर्वे डोष्ठ ईरङ्कार न थता अतिहेभ्याम् वगेरे प्रयोगे थाय.

संभोधनमां अदेतःस्यमोर्लक् सूत्रथी सि लोपाता अति हे । थशे.

[१६२]

(६५) आ रायो व्यञ्जने २/१/५

★ वृत्ति - व्यञ्जनादौ स्यादौ परे रै शब्दस्य आः स्यात् । सुराः । [स्वरादौ आय् आदेशः सुरायौ ।]

ॐ वृत्त्यर्थः :— व्यंजनादि स्यादि प्रत्यय पर छतां रै शब्दना (अन्त्य वरुंनो) आ थाय छे. जेमडे :- सुरै+सि=सुरा+सू=सुराः

★ અનુવૃત્તિ :— ત્રિચતુરઃ તિસૃચતસૃ સ્યાદૌ ૨/૧/૧ થી સ્યાદૌ

❧ વિશેષ :— ૦ સ્વસમ્પન્ધિ અન્ય સમ્પન્ધિ બંનેમાં આ આદેશ થાય છે.

૦ રૈ=વક્ષિમ -તેતું સુરૈ થયું છે.

૦ સૂત્રમાં “વ્યજ્જને” ને બદલે “સ્મિ” (સૂ-મ) નું પ્રહણ કરવાથી પણ સૂત્ર સિદ્ધ હતું-છતાં વ્યજ્જનેનું પ્રહણ કર્યું તે ઉત્તર સૂત્રની અનુવૃત્તિ માટે છે.

૦ નપુંસકલિંગમાં રૈ નો રિ થાય સૂત્ર કિલ્લે ૨/૪/૧૭ તેથી પ્રરિ થયું.

૦ ? સ્યાદૌ કેમ કહ્યું ?

રૈ મયમ્=મયમ્ સ્યાદિ પ્રત્યય નથી.

૦ વ્યજ્જને કેમ કહ્યું ?

સુરાયૌ, સુરાયમ્ વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યય છે. તેથી એદૈતૌયાય્ થી એ નો આય્ થયો.

[રૈ-૩પો રા:-રાયૌ-રાયઃ, રાયમ્-રાયૌ-રાચઃ, રાયા -રામ્યામ્ વગેરે].

[૧૬૩]

(૬૫) ઓત ઓઃ ૧/૪/૭૪

★ સૂત્રપૃથ :— ઓતઃ ઓઃ

★ વૃત્તિ :— ઓદન્તસ્ય ઘુટિ ઓઃ । ગૌઃ ગાવૌ ગાવઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— ઓ અન્તવાળા નામનો ઘુટ પ્રત્યયો પર છતાં ઓ થાય છે. જેમકે : ગો+સિ=ગૌ+સૂ=ગૌઃ ગાય-બળદ (આ સૂત્રથી ઓ નો ઓ થયો).

૦ ગો+ઓ=ગૌ+ઓ=ગાવ્+ઓ (ઓદૌતૌવાવ્...

૧/૨/૨૪ થી આવ્=ગાવૌ

૦ ગો+અસૂ=ગૌ+અસૂ=ગાવઃ

★ અનુવૃત્તિ :— ઘુટિ ૧/૪/૬૮

❧ વિશેષ :— ષષ્ઠ્યાન્તસ્ય પરિભાષાથી ઓ કારનો ઓ થાય છે.

૦ ગો (પુલ્લિંગ) બળદ, સ્વર્ગ, કિરણ, જલ, ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, અર્થો છે.

૦ ગો (સ્ત્રીલિંગ) ગાય, આંબ, દિશા, વાણી વગેરે અર્થો થાય છે.

૦ ? ઓતઃ કેમ કહ્યું ?

ચિત્રગુ: - (કાબર ચિતરી ગાય વાળો) અહીં એકાચ્ ચાનેકંચ ૩/૧/૨૨ થી બહુવીહિ સમાસ થયો છે. પછી ગોશ્ચાન્તે ૨/૪/૯૫ થી હ્રસ્વ થયો છે. હ્રસ્વ (ઙ) થયા બાદ ઓ કાર નથી માટે ઓ થશે નહીં. -વર્ણવિધિ હોવાથી ઙ નો ઓ કહીને સ્થાનીવત્ ભાવ માની શકાય નહીં.

-૦- ચિત્રગુ (પું.) ૩પો માતુ જેવા, (સ્ત્રી) ધેતુ (નપુ.) પ્રિયગુ જેવા થશે.

૦ ? ઘુટ કેમ કહ્યું ?

ગો+આ=ગવ્+આ=ગવા ઘુટ્ નથી માટે ઓ નો ઓ ન થયો

૦ ? હે ચિત્રગો (સંબોધન) અહીં ઘુટ્ પ્રત્યય છે છતાં ઓ કેમ ન થયો ? -જ્યારે ઙ નો ઓ (હ્રસ્વસ્ય ગુણઃ) થયો ત્યારે સિ (ઘુટ્) પ્રત્યયનો અભાવ થયો છે. અને સિ ની ઉપસ્થિતિમાં ઓ કાર લાક્ષણિકતા નથી. માટે ઓ ન થાય.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :- ઘો-ઘૌઃ આકાશ પ્રિયઘો+ઓ=પ્રિચયાઘૌ-જેને આકાશ પ્રિય છે તેવા બે પુરૂષો

[૧૬૪]

(૬૭) આ અમ્ શસોડતા ૧/૪/૭૫

★ સૂત્રપૃથ :— આ અમ્-શસઃ અતા

★ વૃત્તિ :— અમશસોરતા સહ ઓત આઃ સ્યાત્ । ગામ્ । ગાઃ

■ ગાવૌ, ગવા, ગોમ્વામ્, એદોક્ષમ્યાંકસિક્ષોરઃ ઇતિ રત્વે ગોઃ ૨ ગવામ્ । ગોષુ । એવં સુઘોપ્રમૃતયઃ । ઔકારાન્તો ગ્લૌશબ્દઃ ગ્લૌઃ । ગ્લાવૌ । હે ગ્લૌઃ ગ્લૌમ્યામ્ । એવં સુતૌ પ્રમૃતયઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— અમ્-શસ (દ્વિથીયા એ.વ. -અ.વ.) ના અ સાથે ઓ નો આ થાય છે. જેમકે - ગો+અમ્=ગામ્ ગો+શસ=ગાઃ

★ અનુવૃત્તિ :— ઓત ઓઃ ૧/૪/૭૪ થી ઓતઃ

❧ વિશેષ :— ૦ ? આ તું કથન ન કરીએ તો પણ ગાઃ-ગામ્ સિદ્ધ જ હતા છતાં સૂત્ર કેમ બનાવ્યું ?

૦ જે અતા તું કથન ન કરે તો પુલિંગમાં શસોડતા ૧/૪/૪૯ અને સ્ત્રીલિંગમાં હુમાતોડનાપ ૨/૧/૧૦૭ સૂત્રલાગી ગાન્ અને ગઃ જેવા અનિષ્ટ ૩પ થઈ બન્ય.

૦ ? સ્યાદૌ કેમ કહ્યું ? અચિનવમ્

(હસ્તન્ ૫.પુ. એ.વ.) અચિનો+અમ્-રયાદિ પ્રત્યય છે.

★ शेषवृत्ति :- (२ द्वि.) गो+औ=गाव्+औ=गावौ

(३-अ) गो+आ=गव्+आ=गवा

(३-द्वि.) गो+म्ब्याम्=गोम्ब्याम्-

एदोद्भ्यां ङसिङ्सारः थी २ यतां -

(६-अ) गो+आम्=गव्+आम्=गवाम्

(७-अ) गो+सु=गोषु

अेञ् प्रमाणे सुधां वगेरे थाय.

औ कारान्त ग्लौ शब्द अंद् ग्लौः ग्लवौ ग्लवः

वगेरे आञ् रीते सुनौ ना इपो थशे.

[१६५]

पू. भडोपाध्याय विनय विजयल
गणिवरे रयेल हैम लधुप्रक्रियाना
स्वरान्त पुढिलग अधिकारनो ग्रैण्युअेट
प्रवचनकार पूज्य मुनिराञ् श्री
सुधर्मसागरलना शिष्य मुनि
दीपरत्नसागरल (M. Com; M Ed) करेल
गुजराती अनुवाद तथा ससंदर्भ
विवरण सभाप्त....

विलक्ति प्रकरणा -

स्वरान्त पुढिलग अधिकारभां अन्ते होय तेवा

शब्दोना इपोना निर्देश कर्ये न्त्रेभां -

(१) अ कार.

(२) आ कार. विश्वपा शब्द

(३) ह्रस्व इ कार.

(४) ह्रस्व उ कार.

(५) ह्रस्व ऋ कार.

(६) ऐ कार ऐ कार ओ कार औ कार शब्दो

केटलांक ईरफारे सहितना आदेशो तथा सर्वनामोना

इपोनी प्रक्रिया आप्त यर्या थछ.

ते इपोनी साधनिका अभ्यासके अलग अलग

अलग शब्दो लछ आप भेजे करवी न्त्रेथी स्वरान्त

इपोनो अभ्यास दढ थछ शके.

◇ અર્હમ્ ◇

⊗ સ્વરાન્ત સ્ત્રીલિંગ ⊗

આ વિભાગમાં સ્ત્રીલિંગે રહેલા સ્વરાન્ત નામોની પ્રક્રિયાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. સ્વરાન્ત પુલ્લિંગમાં આવેલા સૂત્રોનું પુનરાવર્તન ઉચિત રીતે કર્યા બાદ અહીં નવા સૂત્રો તથા સ્ત્રીલિંગે થતા ફેરફારોનો અભ્યાસ થશે-સ્ત્રીલિંગ (નારિબલિતિના નામો) જેમાં નિયમિત માલા-નદી જેવા રૂપો-જે વિશેષ ફેરફાર વાળા નથી. અનિયમિત એટલે જાસિકા જેવા રૂપો જેમાં આદેશોથી ફેરફાર થશે.

સ્વરાન્ત સ્ત્રીલિંગ :- “સ્વર છે અન્તે તેવા સ્ત્રીલિંગ નામોને સ્વરાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામ કહેવાય.

સ્ત્રીલિંગે અ કારાની પ્રાપ્તિ નથી-મુખ્યત્વે આત્ સૂત્ર થી આ કારા તથા ગૌરાદિભ્યો મુખ્યાન્હી થી ઈ કારા નામોથી પ્રાપ્તિ છે.

(૧) દીર્ઘાવાવુ વ્યજ્જનાત્સે: ૧/૪/૪૫

★ સૂત્રપૃથઃ— દીર્ઘા ડી-આવુ વ્યજ્જનાત્ સે:

★ વૃત્તિ :- દીર્ઘા ડી-આવુ વ્યજ્જનાત્ પરસ્ય સેર્લક સ્યાત્ । ગજ્ઞા ।

✚ વૃત્ત્યર્થ — જે નામને અન્તે દીર્ઘા ડી તથા આ (આપૂ) આવેલો હોય તે તથા વ્યંજનાન્ત નામોથી પર હેલાં સિ (પ્રથમા એ.વ.)નો લોપ થાય છે. જેમકે :-

ગજ્ઞા+સિ=ગજ્ઞા (આ કારા નામ છે માટે “સિ” પ્રત્યયનો લોપ)

★ અનુવૃત્તિ :- અદેતઃ સ્યમોર્લક ૧/૪/૪૪ થી લક્

✚ વિશેષ :- નપુંસકલિંગે અન્તે લુપ્ ૧/૪/૫૬ એ પર સૂત્ર છે. તેથી ત્યાં આ સૂત્ર લાગશે નહીં એટલે કે લક્ ને અદેતે લુપ્ થશે અન્તે સ્થાની-વત્ ભાવ થશે નહીં.

૦ વ્યંજનમાં પદસ્ય ૨/૧/૮૯ સૂત્રથી લોપ સિદ્ધ છે છતાં અહીં અન્તગ્ર અહણુ કરવાનું કારણ એ છે કે રાજન્ વગેરે શબ્દોમાં નામ્નોનોડનહનઃ સૂત્રથી ન્ નો લોપ પહેલાં થઇ જશે.

૦? ઉચ્ચાસ્+સિ=ઉચ્ચાસ્ હાંડીથી છુટુ પાડનાર- અહીં સંયોગસ્યાદૌ સ્કોર્લક ૨/૧/૮૮થી સ્ લોપ થઇ સ્+સ્-ધ્વ+સ્ ..૨/૧/૬૮થી સ્નોદ્ થઇ શકત આ સૂત્ર શા માટે બનાવ્યું ?

—૦— સંયોગસ્યાદૌ થી સ્ લોપ થયા બાદ સ્+સ્-ધ્વ+સ્ એ સૂત્ર જ નહીં લાગે-કેમકે સ્+સ્ નો સ્ રહેતો જ નથી. વિભક્તિનો સ્ રહે છે. તેથી સ્ નો દ્ થશે નહીં ઉચ્ચાસ્+સિ-વ્યજ્જનસ્યા ૪/૨/૪૫ થી અનુસ્વર લોપ થતાં ઉચ્ચાસ્+સિ આ સૂત્રથી સિ લોપ થતાં ઉચ્ચાસ્ અને સ્+સ્+ધ્વ+સ્...થી સ્ નો દ્ ઉચ્ચસ્+દ્ વિરામે વા થી ઉચ્ચાસ્+દ્ થશે,

૦? ડી આપૂ કોઇ સૂત્રથી હસ્વ થયા હોય તો એક વેશ વિકૃતમનન્ચવત્ થી આં સૂત્ર લાગે કે નહીં ?

—૦— ન લાગે-કેમકે સૂત્રકારે દીર્ઘા ડી આવુ-સ્પષ્ટ લખ્યું છે વળી “સિ” એમ સ્પષ્ટ લખતાં પૂર્વની આમંચની વૃત્ત પણ અટકાવી છે.

૦? ડી-આવુ કેમ કહ્યું ?

દેવઃ-દેવ+સિ-અ કારાન્ત છે. ચદ્રવામતિકાન્તઃ-અતિ-ચદ્રવઃ ખાટલાને યોગાંગી જનાર-અહીં ગે.શ્રાન્તે હસ્વ

सूत्रेण आ नो अ थयो. भाटे आ सूत्र न दागे.

अने रीते

निष्कौशाम्बि :- अर्ही प्रात्यवपरिनिरा ३/१/४७ थी सभास थछ अने गोश्वान्ते ह्रस्वः थी ह्रस्व थयुं. भाटे आ सूत्र न दागे.

० अन्य उदाहरण : (डी) बहुश्रयसी+सि-सि लोप थशे.-वहः श्रेयस्यः यस्य सः- अद्यातुर्ददितः २/४/२ थी डी प्रत्यय

व्यंजना-त. -राजन्+सि=राजा.नाम्ने नो २/१/६१ थी न लोप, आ सूत्र वडे सि लोप, निवीर्धः थी आ थयुं.

[१६६]

(२) औता १ ४/२०

★ वृत्ति :- आबन्तस्य औता सह एत् स्यात् । गङ् गे ।

■ गङ् गः । गङ् गाम् । शसि पुंसत्वा-भावात्त्वाभावेऽकारेण सह दीर्घ एव-गङ् गाः

✠ वृत्त्यर्थ :- जे नामने अन्ते आप् प्रत्यय होय तेना औ साथे ए थाय छे गङ् गा+औ =गङ् गे थशे (प्रथमा-द्वितीया-द्विवचननुं ३५)

★ अनुवृत्ति :- (१) आपोडितांयैयासूयासू-याम् १/४/१७ थी आपः (२) टौस्येत् १/४/१६ थी एत्

✠ विशेष :- ० ? आप् डेम कथुं ?

कीलालपा+औ=कीलालपौ -अर्ही आप् प्रत्ययान्त नथी. पण् पुंलिङ्ग शब्द छे. (मन् वन् ५/१/१४७ थी विच्)

० ? बहुखद्वौ डेम थयुं ?

आबन्त संयधि औ साथे आ ना स्थाने न ए थाय अवेा सूत्र संयधि ज्ञानने क्षीधे बहुखद्वे प्रयोग थाय नर्ही.

★ शेषवृत्ति :- (१-५) गङ्गा+असू=गङ् गाः (२-अ) गङ् गा + अम् = गङ् गा + म् = गङ् गाम् (२-५) शसू प्रत्यये पुंलिङ्ग अभावे न् नो अभाव थता, गङ् गा + शसू=गङ् गाः

[१६७]

(३) टौस्येत् १/४/१६

★ सूत्रपृथ :- टा औसि एत्

★ वृत्ति :- आबन्तस्य टौसो परयोरेत्वं स्यात् । गङ् गथा । गङ् गयोः

★ शेषवृत्ति :- गङ् गाम्याम् गङ् गामिः

✠ वृत्त्यर्थ :- जे नामने अन्ते आप् प्रत्यय होय तेना टा (उ-अ) अने औसू (६-७-द्वि.) प्रत्यय पर छतां एत् (ए) थाय छे.

० गङ् गा + टा = गङ् गे + आ (टा)

= गङ् गय् + आ = गङ् गया

० गङ् गा + औसू = गङ् गे + औसू

= गङ् गय् + औसू = गङ् गयोः

★ अनुवृत्ति :- आपोडितांयैयासू-याम् याम्... १/४/१८ थी आपः

✠ विशेष :- आप् संयधि विज्ञानथी

बहुखद्वेन पुरुषेण अर्ही आ नो टा साथे ए न थयो.

० ? आप् डेम कडो छे ?

कीलालपा ब्राह्मणेन -अर्ही टा नो आ प्रत्यय न दाज्ये छे, कंछ ईरईर थयो नथी - अर्ही कीलालपिबति (मन्वन् ५/१/१४७ थी) विच् प्रत्यय थयो छे जे इत् छे. तेथी कीलालपा-आबन्त शब्द नथी.

-लुगातोऽनावः... २/१/१४७ थी आ लोप थयो छे.

★ शेषवृत्ति :- गङ्गा+भ्याम्=गङ्गाम्याम् गङ्गा + भिसू = गङ्गामिः

[१६८]

(४) आपोडितांयैयासूयासूयाम् १/४/१७

★ वृत्ति :- आबन्ता परे षांडिताम् एते आदेशाः स्युः । गङ् गाचै । गङ् गायाः । गङ् गायाम्

■ ह्रस्वापश्च इति आमो नाम् आदेशे गङ्गानाम् । गङ्गासु

जे नामने अन्ते आप् होय तेना पछी डित् प्रत्यये [ङ्ङसिङ्ङसिङ्ङि] आवे तो तेना अनुकंभे यै-यासू-चारा-याम् थाय छे.

जे भडे :- डो-गङ् ग+ङ् =गङ् गा+यै=गङ् गायै

डसि/डसू-गङ् गा + डसि/डसू = गङ् गाचाः

डि-गङ् गा+डि=गङ् गा+याम्=गङ् गायाम्

✠ विशेष :- ० आव् संयधि विज्ञानथी बहुखद्वेय भां यै न दागे डेमडे गोश्वान्ते ह्रस्वः थी ह्रस्व थतां डोडस्योर्यातै थी डो नो य् थयो-पण् यै न थयो

0 ? કિલાલપા + હે = કિલાલપ્ + એ (લુગાતોડનાવ)
કિલાલપે થયું

★ શેષવૃત્તિ:— (૬.એ.) ગઢગા+આમ્=ગઢગાનામ્
અહીં હ્રસ્વાપ્થથી આમ્ થયું (૭.બ.) ગઢગા+સુ=ગઢગાસુ

[૧૬૯]

(૫) પદાપ: ૧/૪/૪૨

★ સૂત્રપૃથ :— એત્ આપ:

★ વૃત્તિ :— સમ્બોધને આવન્તસ્ય સિના સહ
એત્સ્યાત્ હે ગઢગે:

❧ વૃત્યર્થ :— સંબોધનમાં આવ
અન્તવાળા નામોને સિની સાથે થાય છે.
જેમકે :— હે ગઢગે ।

★ અનુવૃત્તિ :— માતુર્માત: પુત્રોડહે સિના આમન્ત્રયે
૧/૪/૪૦ થી સિ ના આમન્ત્રયે.

❧ વિશેષ :— 0 ? આમન્ત્રયે કેમ કહ્યું ?
ગઢગા+સિ=ગઢગા-સિ છે પણ પ્રથમા એવ નો છે.
માટે એ ન થયો.

0 ? આપ્ કેમ કહ્યું ?
હે કિલાલપા:—કિલાલં પિવતિ ઇતિ—કિલાલં+પા છે.
0 આ કારને પ્રશ્નેષ કરવાથી હે પિયસદ્ભવ । (પ્રિય
છે ખાટલી જેને એવા હે) અહીં આ સૂત્રથી એ
થતો નથી.—ગોશ્વાન્તે હ્રસ્વ: ૨/૪/૬૬ થી હ્રસ્વ થયું છે.

★ શેષવૃત્તિ :— સંબોધન દિવ હે ગઢગે=ગઢગા+
ઓ(ઓતા ૧/૪/૨૦થી) બ.વ.—હે ગઢગા:=ગઢગા+જસૂ

[૧૭૦]

(૬) નિત્યદિદ્-દ્વિસ્વરામ્બાર્થસ્ય હ્રસ્વ: ૧/૪/૪૩

★ સૂત્રપૃથ :— નિત્ય દિત્-દ્વિસ્વરા અમ્બ ।
અર્થસ્ય હ્રસ્વ:

★ વૃત્તિ :— નિત્ય દૈ-દાસાદયો યેમ્ચસ્તે નિત્યદિ.
તસ્તેષાં, દ્વિસ્વરામ્બાર્થાનાં ચ સિના સહ હ્રસ્વ: સ્યાત્ ।
હે અમ્બ । હે અક્ક । હે અત્ । હે અલ્લ

■ શસાદૌ સ્વાદૌ પરે નિશાયા અન્ત્યસ્યલુક્
નાસિકાયા નસાદેશથ વા । નિશ: નિશા: । નિશા,
નિશયા । નિજ્મ્યામ્, નિશામ્યામ્ । નિચ્હુ । નસ:
નાસિકા: । નોમ્યામ્, નાસિકામ્યામ્ ।

❧ વૃત્યર્થ :— નિત્ય દૈ દાસૂ દાસૂ દામ્
જેનો આદેશ થાય છે તે નિત્ય દિત્ (દ છે
ઇત્ જેમાં તે દિત્) આવા નામો તથા એ
સ્વરવાળા અને અમ્બા (માતા) અર્થવાળા
આવન્ત નામો અને (આમંત્રણ અર્થમાં)
વર્તતા સંબોધન વિભક્તિના) સિ સાથે
હ્રસ્વ થાય છે.

હે અમ્બા અમ્બા+સિ-સિ સાથે હ્રસ્વ થતાં
અમ્બ થયું. એ જ રીતે હે અક્ક । હે અત્ ।
હે અલ્લ વગેરે થાય.

★ અનુવૃત્તિ :— માતુર્માત: પુત્રોડહે સિના
આમન્ત્રયે ૧/૪/૪૦થી સિના આમન્ત્રયે

❧ વિશેષ :— આ સૂત્રમાં એ વાત સાથે
છે સંબોધન પ્રથમા માં

(૧) નિત્યદિદ્ નામોનો અન્ત્ય દીર્ઘ ઈ કે દીર્ઘ ઋ
હ્રસ્વ થાય છે જેમકે :— હે સ્ત્રિ, હે લક્ષ્મિ હે શ્વશુ
હે વધુ વગેરે લક્ષ્મી + સિનું લક્ષ્મિ થયું.
હે શ્રી: નિત્યદિત્ નથી વિકલ્પે છે માટે હ્રસ્વ ન થયું.
(૨) એ સ્વરવાળા-માતા આર્થના સૂચક નામો
હ્રસ્વ થાય છે હે અમ્બ ।

0 નિત્યદિત્ કેમ કહ્યું ?
હે હુહુ :— દિત્ નથી-પુર્વિલગતું રૂપ છે. હે ઇસ
પ્રત્યય લાગે છે.

?0 દિસ્વર કેમ કહ્યું ?
હે અમ્બાહે-અમ્બાઙ+સિ બહુસ્વરી છે. પદાપ: થી એથયો
?0 આપ્ કેમ કહ્યું ?

હે માત: (માતૃ+સિ=માતૃ હ્રસ્વરય ગુણ: ૧/૪/૪૧થી
ગુણ)

★ શેષવૃત્તિ :— શસાદિ સ્વાદિ દિ.-બ.-વ
થી સ બ.વ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે નિશા શબ્દના
અન્ત્ય આ નો લોપ થાય છે (માસ નિશા લુમ્બા
૨/૧/૧૦૦,— નાસિકાનો નસૂ આદેશ ઢન્તપાદ...
વા ૨/૧/૧૦૧ થી વિકલ્પે થાય છે. પ્રથમા :—
નિશા નિશે નિશા: દ્વિતીયા :— નિશામ્ નિશે નિશા:
નિશા:—નિશા+શસૂ=નિશુ+શસૂ=નિશ: વિકલ્પે નિશા:
(આનો લોપ ન થયો) તૃતીયા :— નિશા નિશયા
નિજ્મ્યામ્ નિશામ્યામ્-નિજ્મ્યામ્-શ્નોજૂ હુસ્તૃતીય:)

सप्तमी अ व. निशा+सु=निश+सु

निज+सु (घुटस्तृतीयः थी जू)

निचू+सु (अघोषेप्रथमोऽक्षितः)

निचू+हु (प्रथमादघुटि)

निचुहु-थयुं.

नासिका विकल्पे नसू आदेश

(शस्) - नासिकाः पक्षे नसः

(भ्याम्) नासिकाभ्याम् पक्षे नोभ्याम्

नसू + भ्याम् (नरु + मृयाम् = (सोरः)

=न+उ+भ्याम् (घोषवृत्ति)=नोभ्याम्]

[१७१]

(७) सर्वादिर्ऽपूर्वाः १/४/१८

★ सूत्रपृथः— सर्वादिः डस् पूर्वाः

★ वृत्तिः— सर्वादिराबन्तस्य डितां वै यासू यासू यामो डस्पूर्वाः स्युः सर्वस्यै । सर्वस्याः र सर्वस्याम् (शेषं गङ्गावत्)

✠ वृत्त्यर्थः— सर्वादिना आबू (आ) अन्तर्वाणा नामो डित् प्रत्ययोभां (ङे-डसि-डस्-डि) अनुकमे वै-यासू-यासू-चाम् आदेश डस् पूर्वकं थाय छे. [ङं नो डस्यै. डसि नो डस्यासू डस् नो डस्यासू अने डि नो डस्याम्]

(१) डं (४-अ) सर्वा+ङं=सर्वा+डस्यै=सर्वं +अस्यै=सर्वस्यै

(२) डसि/डस् (५/६-अ.) सर्वा+डसि/डस् =सर्वा+डस्यासू =सर्वं + अस्यासू + सर्वस्याः

(३) डि (७-अ.) सर्वा+डि=सर्वा+डस्याम् =सर्वं + अस्याम् =सर्वस्याम् [आडीना ३पो गङ्गा जेवा थाय छे, जेभके सर्वा सर्वे सर्वाः]

★ अनुवृत्तिः— आपोडित्तियैयासूवासूयाम् १/४/१७

✠ विशेषः— आबू संभंधि विज्ञानथी अलुवीहि समासमां आ सूत्र प्राप्त न थाय. जेभके प्रियसर्वायै दक्षिण-पूर्वायै-दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च यदन्तरालं तस्यै जे कर्मधारय समास डोय तो दक्षिण पूर्वस्यै थछ शके. दक्षिणा चासौ पूर्वा च.

० *तीय मां विकल्पे डित् कार्यं थाय छे, तेशी द्वितीयस्यै-द्वितीयायै जेवा जे ३पो थशे

*तीयः— षुहृद्वृत्ति लघुन्यास युक्त पृ. ८६

(तीचं डित्कार्ये वा).

० ? सर्वादि डेम कहुं ?

जे कोछनुं नाम सर्वा डोय तो सर्वायै ३प थाय सर्वस्यै न थाय.

[१२७]

(८) जराया जरस्वा २/१/३

★ सूत्रपृथः— जरायाः जरस् वा

★ वृत्तिः— स्वसम्बन्धिन्यसम्बन्धिनि वा स्वरादौ स्यादौ । जरसौ, जरे जरसः, जराः । जरसा, जराया ।

■ इकारान्तो बुद्धिशब्दः । स च प्रायो मुनिवत् । बुद्धीः । बुद्धी । बुद्धयः । हे बुद्धे । बुद्धिम् । बुद्धी । बुद्धीः । बुद्ध्या ।

✠ वृत्त्यर्थः— स्वसम्बन्धि डे अन्य सम्बन्धि जरा शब्दतो स्वरादि स्यादि प्रत्यय लागता जरस् आदेश विकल्पे थाय छे.

-(जरा)=वृद्धायस्था (औ) -जरा + औ=जरे (टोस्येत् १/४/१८ थी ए) पक्षे जरस्+औ=जरसौ (अस्) जरा+अस्=जराः पक्षे जरस्+अस्=जरसः (टा) जरा+टा=जरे+आ (टोस्येत् १ ४/१८ थी ए)=जरया+आ (एद्वैतोयाय् १/२/२३)=जरया

★ अनुवृत्तिः— (१) क्तोरःस्वरेऽनि २/१/२ थी स्वरे. (२) त्रिचतुरस्तिचतसृत् स्यादौ २/१/१ थी स्यादौ

✠ विशेषः— ० ? स्वरे डेम कहुं ? जरा+भ्याम्=जराभ्याम् -व्यञ्जनादि प्रत्यय छे भाटे जरस् विकल्पे न थाय.

० ? स्यादि डेम कहुं ? जरा+अग्रम्=जराग्रम् (सन्धि छे).

० ? स्वसम्बन्धि-अन्यसम्बन्धि डेम कहुं ? अतिजरसौ पक्षे अतिजरौ अतिजरसः पक्षे अतिजराः जेभ जरा नो जरस् विकल्पे थछ शक्यो -नपुंसकद्विजे पणु अतिजरसम् पक्षे अतिजरम् थछ शक्युं.

★ शेषवृत्तिः— इ कारान्त बुद्धि शब्द ते प्राये मुनि जेवा ३पो थाय छे.

(सि) बुद्धिः (औ) बुद्धी (जस्) बुद्धयः ० बुद्धि+औ=इदुतोऽन्धोरीदूत १/४/२४ थी दीर्घ ई=बुद्धी ० बुद्धि+जस्=बुद्धे+जस् (जस्ये दोत १ ४/२२ थी ए) बुद्धय्+अस् एद्वैतोऽथाय्=बुद्धयः थयुं.

સંબોધન હે બુદ્ધે ! - (હસ્વસ્ય ગુણઃ)

(અમ્) બુદ્ધિ+અમ્=બુદ્ધિ+મ્ (સમાનાદમોઽતઃ ૧/૧/૪૬

થી અ લોપ) =બુદ્ધિમ્

(શસ્) બુદ્ધિ+શસ્=બુદ્ધીઃ (શમોઽતાસથ્)

(ટા) બુદ્ધિ+આ=બુદ્ધ્ ય્+આ=બુદ્ધયા

[૧૭૩]

(૯) ક્ષિયાં ક્ષિતાં વા દૈ દાસૂ દાસૂ દામ્ ૧/૪/૨૮

★ વૃત્તિ :— સ્ત્રીલિંગાદિદુદ્વન્તાત્પરેષાં સ્વસમ્બન્ધિનામન્યસમ્બન્ધિનાં ચ ક્ષિતામેતે આદેશા સ્યુઃ । દકારો વિશેષાર્થઃ । બુદ્ધ્ યૈ, બુદ્ધ્યે । બુદ્ધયાઃ બુદ્ધેઃ । બુદ્ધયામ્, બુદ્ધૌ । એવં પ્રિચ્ચબુદ્ધ્ યૈ પ્રિચ્ચબુદ્ધ્યે પુંસે । એવં મતિ-મૂતિપ્રમૂતયઃ । ધેનુઃ ધેન્ ધેનવઃ । હે ધેનો । ધેનુમ્ । ધેન્ । ધેનુઃ । ધેન્વા । ધેન્વૈ ધેનવે । ધેન્વાઃ ધેનોઃ । ધેન્વામ્, ધેનૌ । પ્રિયધેન્વૈ પ્રિચ્ચધેનવે પુંસે ।

■ ે કારાન્તો નદીશબ્દઃ । ઠીર્ઘ્ઙયાવ્ ઇતિ સિલ્હિકિ નદી । નદૌ । નદ્યા । નદીમ્ । નદૌ । નદીઃ નદ્યા ।

✠ વૃત્ત્યર્થઃ :— સ્ત્રીલિંગી ઇત્ ઉત્ અન્ત્ય નામોથી પર (સ્વ કે અન્ત્ય સમ્બન્ધિ ક્ષિત્ પ્રત્યયોમાં (કે-કસિ-કસૂ-કિ) દૈ-દાસૂ-દાસૂ-દામ્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. દ કારએ નિત્ય ક્ષિત્ સંજ્ઞા અનાવયા વિશેષાર્થે વાપરેલ છે. :- ઇત્ - (કે) બુદ્ધિ+કે=બુદ્ધિ+કૈ=બુદ્ધિ+કૈ=બુદ્ધિ+કૈ=બુદ્ધિ+કૈ (કવર્ણાદેરસ્વે)=બુદ્ધ્યૈ વિકલ્પે - બુદ્ધિ+કે=બુદ્ધ્યે+ક (કિત્યદિતિ થી ક)=બુદ્ધ્ય+કે (વદૈતોચાય થી અર્) = બુદ્ધ્યે

બુદ્ધિ+કસિ કસૂ=બુદ્ધિ+કસૂ=બુદ્ધિ+કસૂ=આસૂ=બુદ્ધયાઃ (કસિ/કસૂ) વિકલ્પે બુદ્ધ્યે+(કિત્યદિતિ થી ક) =બુદ્ધ્યે+ક (વદોદ્ભ્યાં થી ર)=બુદ્ધ્યે

(કિ) બુદ્ધિ+કિ=બુદ્ધિ+કિ=બુદ્ધિ+કિ=આમ્=બુદ્ધ્ય+આમ્=બુદ્ધયામ્ વિકલ્પે બુદ્ધિ+કૌ=બુદ્ધૌ

એજ રીતે પ્રિચ્ચબુદ્ધિને કે પ્રત્યય લાગતા પ્રિચ્ચબુદ્ધ્યૈ વિકલ્પે પ્રિચ્ચબુદ્ધ્યે પુંસિ થયું.

એ પ્રમાણે મતિ-મૂતિ વગેરે રૂપે (બુદ્ધિ જેવા)

થશે. જેમકે :- મતિઃ મતી મતયઃ વગેરે.

ઉત્ ૦ પ્રથમા :- ધેનુઃ ધેનૂ ધેનવઃ (૧-ક્રિ.)

ધેનૂ-ધેનુ+ઔ (હદુતોઽસ્ત્રોરીદૂત્ ૧/૪/૨૧ થી ઊ)

=ધેનૂ (૧-અ.) ધેનુ+જસૂ=ધેનો+જસૂ (જસ્યેદોત્ ૧/૪/૨૨ થી)ઔ=ધેનવઃ

એજ પ્રમાણે ઇ કારા. નામના નિયમો જ અહીં ઉ કારા. નામને લાગશે તેથી

૦ ક્ષિતીયા :- ધેનુમ્ ધેનૂ ધેનુઃ

૦ તૃતીયા :- ધેન્વા ધેનુભ્યામ્ ધેનુઃ

૦ ચતુર્થી :- ધેનવે/ધેન્વૈ ધેનુભ્યામ્ ધેનુમિઃ

૦ પંચમી :- ધેન્વાઃ/ધેનોઃ ધેનુભ્યામ્ ધેનુભ્યઃ

૦ ષષ્ઠી :- ધેન્વાઃ/ધેનોઃ ધેન્વાઃ ધેનૂનામ્

૦ સપ્તમી :- ધેનોઃ/ધેન્વામ્ ધેન્વાઃ ધેનૂપુ

સંબોધન હે-ધેનો ધેનૂ ધેનવઃ

જ્યારે પ્રિય સાથે સમાસ થયો હોય ત્યારે પ્રિયધેન્વૈ પક્ષે પ્રિય ધેનવે-પુંસિ એપું ચતુર્થી એકવચનતું રૂપ થઇ શક્યું.

★ અનુવૃત્તિ :— હદુતોઽસ્ત્રોરીદૂત્ ૧/૪/૨૧ થી ઇત્ ઉત્ થયું.

✠ વિશેષ :- ૦ ? સ્ત્રિયા કેમ કલું ?

૦ મુનયે-મુનિ+કે

૦ સાધવે-સાધુ+કે

અન્તે ચતુર્થી એકવચન છે પણ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ ન હોવાથી વિકલ્પે દૈ લાગશે નહીં

૦ હદુત કેમ કલું ?

ગો+કે=ગવે -સ્ત્રીલિંગ છે, પણ હદુત નથી.

★ શેષવૃત્તિ :- ઠીર્ઘ્ ઇ કારાન્ત નદી શબ્દ

નદી+સિ - ઠીર્ઘ્ઙયાવ્ ૧/૪/૪૫ થી સિ લોપ થતા નદી (પ્રથમા એ વ.) થયું.

૦ પ્રથમા :- નદી નદૌ નદયઃ

૦ ક્ષિતીયા :- નદીમ્ નદૌ નદીઃ - નદીમ્ નદી+અમ્ (સમાનાદમોઽતઃ થી) નદી+મ્

નદીઃ નદી+શસ્ (શમોઽતા)

[૧૭૪]

(૧૦) સ્ત્રીવૃત્ત : ૧/૪/૨૯

★ સૂત્રપૃથક :— સ્ત્રી ઈત્ ઉત્ :

★ વૃત્તિ :— નિત્યસ્ત્રીલિંગમાદીદ્વન્તાત્પરેષાં સ્વા-
ડસ્વઙિતાં દૈ દાસ્ દાસ્ દામો નિત્યંસ્યુઃ । નદ્યૈ ।
નદ્યાઃ ૨ । નદ્યામ્ સ્વાડસ્વ ઈતિ વચનાત્ પ્રિયનદ્યૈપુસે
સમ્બોધને નિત્યદિત્વાદ્ દ્વૈ નદિ । એવં ગૌરી
પ્રમૃતચઃ ।

■ સ્ત્રી શબ્દસ્યઙચન્તત્વાત્સેલુંકિ, સ્ત્રી । સ્વરાદૌ
સ્ત્રિયાઃ ઇતીયાદેશે, સ્ત્રિયૌ । સ્ત્રિયઃ । વાડમ્શસિ
સ્ત્રિયમ્ સ્ત્રીમ્ । સ્ત્રિચઃ, સ્ત્રીઃ । સ્ત્રિયા સ્ત્રિયૈ ।
દૈ સ્ત્રિ ।

લક્ષ્મીશબ્દરચયન્તત્વાડમાવાત્સેલુંકિ, લક્ષ્મીઃ ।
શેષં નદી વત્

વધુઃ । વધ્વૌ । વધ્વઃ । વધૂમ્ । વધ્વૌ । વધૂઃ ।
વધ્વા । વધ્વૈ । વધ્વાઃ । વધ્વામ્ । દૈ વધુ ।

એવંજમ્બવાદયઃ । શ્રી-હી-ધી શબ્દાઃ સુશ્રીવત્ । મૂઃ
સ્વયમ્ભવત્ । ભૂરતિભૂવત્ । માતૃશબ્દઃ પિતૃવત્ ।
માતા માતરૌ । માતૃઃ । સ્વસૃશબ્દઃ કતૃવત્ । સ્વસા ।
સ્વસારૌ

■ વૃત્ત્યર્થઃ :— નિત્ય સ્ત્રીલિંગી ઈત્ ડત્
એવા અન્ત્ય નામોથી પર સ્વ કે અન્ત્ય
અમ્-ધમાં ઙિત્ (ડે-ડસિ-ડસ-ડિ) પ્રત્યયોના
અનુક્રમે નિત્ય દૈ દાસ્ દાસ્ દામ્ આદેશ થાય છે.

નદી-શબ્દ :-

(ડે) <નદી+ડે> = નદી+દૈ (દૈ) = નદ્યૈ

(ડસિ, ડસ) - નદી+ડસિ / ડસ = નદી + દાસ્
= નદી + આસ્ = નદ્ય + આસ્ = નદ્યાઃ

(ડિ) - નદી + ડિ = નદી + દામ્ = નદ્યામ્
સ્વ કે અન્ત્ય સંખ્યાધિ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયનદ્યૈપુસે - અહીં અનુર્થા એ.વ. માં ડે નો
દૈ આદેશ થયો છે.

સંબોધનમાં નિત્યદિત્ હોવાથી હ્રસ્વઃ થશે.

(નિત્યદિદ્... હ્રસ્વઃ ૧/૪/૪૩) દૈ નદિ !

ગૌરી વગેરે નામના રૂપો પણ આ પ્રમાણે
જ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— સ્ત્રિયાંઙિતાં વા દૈ દાસ્ દાસ્
દામ્ ૧/૪/૨૯ થી ઙિતાં દૈ દાસ્ દાસ્ દામ્

■ વિશેષ :— સ્ત્રિયા શબ્દ ૧/૪/૨૯ સૂત્ર

થી અનુવર્તિતો હોવા છતાં ફરી અહીં સ્ત્રી શબ્દનું
અહ્યુ નિત્ય સ્ત્રી વિષયને માટે છે તેથી ગ્રામણ્યે
સ્ત્રિયૈ માં ડે નો દૈ આદેશ ન થયો.

૦ ? ઈદ્વત્ કેમ કહ્યું ?

ધેનવં-ધેનુ+ઙે

બુદ્ધયે બુદ્ધિ+ઙે

અન્તે હ્રસ્વ ઈદ્વત્ છે માટે દૈ ન થયું.

૦ ? ઙિતામ્ કેમ કહ્યું ?

નદ્યઃ નદ્યી+જસ-ઙિત્ નથી.

★ શેષવૃત્તિ :— સ્ત્રી :- સ્ત્રી શબ્દ હો અન્ત
વાળો છે તેથી લઘ્વિચ્છેદ્યાત્ ૧/૪/૪૫ સૂત્રથી સિ લોપ
થશે (૧-એ.) સ્ત્રી+સિ=સ્ત્રી થશે.

સ્વરાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે સ્ત્રિયાઃ ૨/૧/૫૪ થી ઈય્ આદેશ
થશે તેથી (૧-દિ.) સ્ત્રી+ઐ=સ્ત્રિયૌ થશે.

(૧-બ.) સ્ત્રી+અસ્=સ્ત્રિયમ્+અસ્ સ્ત્રિયઃ થશે.

વાડમ્શસિ ૨/૧/૫૫ સૂત્રથી વિકલ્પે આદેશ થતાં
એ-એ રૂપો થશે.

(૨-એ.) સ્ત્રી+અમ્=સ્ત્રિયમ્ પક્ષે સ્ત્રીમ્ ઈય્ ન થાય
ત્યારે અમ્ ના અનો (સમાનાદમોડતઃ થી) લોપ થશે.

(૨-બ.) -સ્ત્રી+શસ્=સ્ત્રિયઃ પક્ષે સ્ત્રીઃ

(૩-એ.) સ્ત્રી+આ=સ્ત્રિયા

(૪-એ.) સ્ત્રી+દૈ=સ્ત્રિયૌ

૮-એ) સંબોધનમાં દૈ સ્ત્રિ થશે.

૦ લક્ષ્મી લક્ષ્મી શબ્દમાં હી અન્તત્વના અભાવે
'સિ' લોપ નહીં પામે તેથી (૧-એ.) લક્ષ્મીઃ થશે.

આડીના રૂપો નદી એવા થશે.

૦ વધુ-ઙ કારાન્ત નામ છે.

-નદી દીર્ઘ ઈ કારાન્ત નામના રૂપોમાં

લાગતા સૂત્રો અહીં લાગશે. માત્ર જ નો વ્ (દ્વર્ણા-
દેરસ્વે ૧/૨/૨૬થી) થશે.

પ્રથમા :- વધ્ઃ વધ્ઞૌ વધ્ઃ

દ્વિતીયા :- વધ્ઞમ વધ્ઞૌ વધ્ઃ

તૃતીયા :- વધ્વા વધ્ઞ્મ્યામ વધ્ઞૈમિઃ

(૪-એ.) વધ્ઞૈઃ-વધ્ઞ્+દૈ (૫/૬-એ.) વધ્વાઃ (૭-એ.)

વધ્વામ્ સંબોધન-દે વધુ થશે.

જમ્બૂ વગેરે દીર્ઘાં જ કારાન્ત નામોના રૂપો વધ્
જેવા જ થશે.

■ સૂચના :-

○ શ્રી, હી ઘી શબ્દોના રૂપો સુશ્રી જેવા થશે. બુઓ
સૂત્ર સ્વરાન્ત પુલ્લિંગ-૫૩, ૫૪ (૧૫૧-૧૫૨)

○ મૂઃ શબ્દના રૂપ સ્વચમ્મૂ જેવા થશે. બુઓ સૂત્ર-
સ્વરાન્ત પુલ્લિંગ ૫૧ (૧૪૯)

○ માતૃ શબ્દના રૂપો પિતૃ શબ્દ જેવા થશે-સૂત્ર-
સ્વરાન્ત પુલ્લિંગ ૫૮ (૧૫૬)

○ સ્વચ્ શબ્દના રૂપો કત્ શબ્દ જેવા સ્વરાન્ત
પુલ્લિંગ ૬૨ (૧૬૦)

○ વિશેષ સૂચના :-

અવી, તરી, તન્ત્રી, તન્દ્રી, લક્ષ્મી, શ્રી, હી, ઘી, મી
શબ્દોને સ્ત્રીલિંગમાં પ્રથમા એકવચનના સિનો લેખ
થતો નથી. જેમકે અવીઃ તરીઃ વગેરે.

[૧૭૫]

(૧૧) સ્ત્રિયામ્ ૧/૪/૯૩

★ વૃત્તિ :- કુશસ્તુનસ્તૃષ્ટ્ નિર્નિમિત્ત એવસ્યાત્ ।
તતોઙ્યાં ક્રોષ્ટ્રી ।

■ રૈ. ગો નૌ શબ્દાઃ પ્રાગ્વત્

卐 વૃત્ત્યર્થ :- કૃશ્ શબ્દ (સ્ત્રીલિંગમાં
હોય ત્યારે) તુનૂ પ્રત્યયનેા ક્રોષ્ટ્રુનેા) તૃષ્ટ્
આદેશ (ક્રોષ્ટ્ર) થાય છે. -નિર્નિમિત્ત-(ક્રોષ્ટ્ર
પદ નિર્નિમિત્ત એટલે સહજ સમજવું)
ક્રોષ્ટ્રુ+હી=ક્રોષ્ટ્રી-શિયાળણી.

★ અનુવૃત્તિ :- કૃશસ્તુનસ્તૃષ્ટ્ ૧/૪ ૯૩

卐 વિશેષ :- ક્રોષ્ટ્રુ+હી પ્રત્યય સિચ્યાંત્
તોડસ્વસ્ત્રાદેહીઃ ૨/૪/૧થી થયો છે તેથી નદી જેવા
જ રૂપો થશે. પ્રથમા ક્રોષ્ટ્રી ક્રોષ્ટ્રૃયૌ ક્રોષ્ટ્રૃયઃ
દ્વિતીયા ક્રોષ્ટ્રીમ્ વગેરે

?૦ તુનૂ નો તૃષ્ટ્ નિર્નિમિત્ત કેમ કહ્યો ?

પન્ચ ક્રોષ્ટ્રીમિઃ ક્રીતે-૬/૪/૧૫૦] ફ્રીક્ષ પ્રત્યય-
લાગે છે. [અનામ્ન્ય દ્વિઃ પ્લુષ્ ૬/૪/૧૪૧થી] લેખ
થયો છે. -ક્રોષ્ટ્રુ+હી અંશ આડી રહેશે-તેમાં [હ્યાદે
ગૌણસ્યા ૨/૪/૯૫] હી થશે. તેથી ક્રોષ્ટ્રુ એવો
શુદ્ધ પ્રયોગ આડી રહ્યો.-

અહીં હી ના નિમિત્તે તુ નો તૃ થયો છે.
નિમિત્ત અભાવે *એન્યાયથી તૃષ્ટ્ નો પણ અભાવ
થવો જોઈએ. તેથી અહીં "નિર્નિમિત્ત" શબ્દ વાપરી
તૃષ્ટ્ નો અભાવ અટકાવેલ છે. તેમજ ક્યહ્ માનિ-
પિત્તિહિતે ૩/૨/૫૦થી પુવ્વમાવ પણ થશે નહીં.

○ નિર્નિમિત્ત એટલે નિમિત્તની આવશ્યકતા વિના
સ્ત્રીત્વ વિવક્ષામાં જ થાય.

○ સ્ત્રીલિંગમાં ઘુદ્ધ પર છતાં તુન ના સ્થાને તૃષ્ટ્
આદેશ કરવા કુશસ્તુનસ્તૃષ્ટ્ સાથે સિચ્યાં ચ જોડી
શકાત પણ તેમ ન કરવાતું કારણ શુદ્ધિની અનુવૃત્તિનો
અધિકાર નિવૃત્ત કરવા માટે છે.

★ શષ્ટવૃત્તિઃ- રૈ શબ્દ સ્વરાન્ત પુલ્લિંગ
સૂત્ર ૬૫ (૧૬૩) મુજબ ગો શબ્દ સ્વરાન્ત પુલ્લિંગ
સૂત્ર ૬૬/૬૭ (૧૬૪/૧૬૫) મુજબ નૌ શબ્દ સૂત્ર
૬૭-(૧૬૫) મુજબ રૂપો થશે.

[૧૭૬]

પુ મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી
ગણિવરે રચેલ હૈમ લઘુપ્રક્રિયાના સ્વરાન્ત
સ્ત્રીલિંગ અધિકારનો ગુજરાતી અનુવાદ
તથા વિવેચન સમાપ્ત.

○ ન્યાય :- નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકસ્યાડપ્યમાવઃ
ન્યાય ૨૯, પૃ. ૨૭.

◊ अहम् ◊

⊗ स्वरान्त नपुंसकलिङ्ग ⊗

स्वरान्त नपुंसक लिङ्गी रूपानी साधनिका व्या विभागाभां रण्णु थयेल छे. जेभां वन वारि मघु जेवा नियमित नामाना रूपो तथा प्रिय क्रोष्टृ-हृदच उदक अनियमित नामाना रूपानो समावेश थाय छे.

अन्ते स्वरवाणा नपुंसकलिङ्गी नामो अेटले स्वरान्त-नपुंसकलिङ्ग नामो-जेनी सूत्रानुसार साधनिका अह्नीं दर्शावेल छे रूपो अलग परिशिष्टभां दर्शावाया छे.

(१) अतः स्यमोऽम् १/४/५७

★ सूत्रपृथः— अतः सि-अमः अम्

★ वृत्तिः— अकारान्तस्य नपुंसकस्य स्व-स्वमोरम् स्यात् । कुलम् ।

✠ वृत्त्यर्थः— अ कारान्त नपुंसक लिङ्गी नामाने लाबेला सि-अम् प्रत्ययानो अम् आदेश थाय छे. (स्वसम्बन्धि-अकारा नपुंसकलिङ्गी नामाथी न उत्पन्न थयेल अम्) जेभके:- कुलम्-(१-अ.) कुल+सि= कुल+अम्=कुल+म् (समानादमोऽत १/४/४६थी अ लोप)

★ अनुवृत्तिः— “नपुंसकस्य” १/४/५५

✠ विशेषः— अम्ना अम्नुं गृहण्य उत्तर सूत्राभां अनुवृत्ति लक्ष नवा भाटे छे जेभके पञ्चतो-ऽन्यादेरनक...दः १/४/५८ अह्नीं सि-अमनो द आदेश कर्यो-अन्यद् थयुं अेटले के सि अने सिना स्थाने यता अम्नो सन्धोघनभां लोप थाय दतो नह्यो.

?० नपुं. केभ ? वृक्ष+सि=वृक्षः थयुं.

?० अतः केभ क्वुं ?

दधि+सि=दधि (अनतोळपू) १/४/५६थी “सि” लोप थरी.

० स्वसम्बन्धि केभ क्वुं ?

तत्सम्बन्धि विज्ञानथी प्रियकुण्डः अह्नीं अ कारान्त नपुंसकलिङ्ग नामानो समास थयो छे भाटे “अम्” आदेश न थयो.

० अन्य उदाहरणः— (२-अ.) कुल+अम्=कुलम्

★ वृत्तिः— नपुंसकस्य स्यः औः ईः स्यात् । कुले ।

[१७७]

(२) औरीः १/४/५६

★ सूत्रपृथः— औः ईः

✠ वृत्त्यर्थः— नपुंसकलिङ्गी नामाने (स्वसम्बन्धि) औ (प्रथमा-द्वितीया द्वि.व) भां ई आदेश थाय छे. कुल+औ=कुल+ई=कुले

★ अनुवृत्तिः— नपुंसकस्य १/४/५५

✠ विशेषः— तत्सम्बन्धि विज्ञानथी प्रियकुण्डौ-अह्नीं औ नो ई न थयो.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :- પયસ+ઔ=પયસ+ઈ=પયસી

[૧૭૮]

(૩) નપુंसકસ્ય શિ: ૧/૪/૫૫

★ વૃત્તિ :- નપુंसકસ્ય જસ-શસો: શિ: સ્યાત્ ।
સ ચ ઘુદ્સંજ્ઞકઃ, શેષઘુદ્સંજ્ઞકઃ । શકાશેવિશેષાર્થઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- નપુंसકલિંગી નામેથી
પર જસ-શસૂ નો શિ આદેશ થાય છે અને
તે ઘુદ્સંજ્ઞક ગણાય છે તેમજ શેષઘુદ્ સંજ્ઞક
છે. અહીં શિ માં શૂ ઇત્ છે. તે વિશેષાર્થ
માટે છે.

★ અનુવૃત્તિ — અષ્ટ ઔર્જસ-શસો: ૧/૪/૫૩થી
જસ-શસો:

❧ વિશેષ :- ૦ શૂ કાર અનુબંધ છે તે
વિશેષ અર્થ માટે છે. અન્ય સૂત્રોમાં શિત્ કાર્યમાં
ઉપયોગી છે.

!૦ નપુंसકલિંગી કેમ કહ્યું? વૃક્ષ+જસ=વૃક્ષા: પુલિંગ છે.

!૦ સ્વસમ્બન્ધિ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયકુણ્ડા: :- કુણ્ડ શબ્દ પ્રિય સાથે સમાસમાં છે
તેથી શિ ન થયો.

૦ શિષુદ્ :- નપુंसકલિંગે જસ-શસૂના અલે થયેલ
“શિ” પ્રત્યયની ઘુદ્ સંજ્ઞા થાય છે.

૦ ઉદાહરણ :-

કુણ્ડાનિ-કુણ્ડ+જસ/શસૂ=કુણ્ડ+શિ=કુણ્ડ+ન+ઈ=કુણ્ડાનિ
ઉત્તર સૂત્રોમાં સ્પષ્ટ થશે.

[૧૭૯]

(૪) સ્વરાચ્છૌ ૧/૪/૬૫

★ સૂત્રપૃથ :- સ્વરાત્ શૌ

★ વૃત્તિ — શૌ પરે સ્વરાન્તાન્નપુंसકાત્ નોડન્તઃ
સ્યાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- શિ (જસ-શસૂ નો શિ)
પર છતાં સ્વરાન્ત નપુंसકલિંગી નામ નૂ
અન્ત વાળુ ગણાય છે. (નૂ નો આગમ થાય
છે.) જેમકે કુલ+શિ=કુલ+ન+ઈ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) નપુंसકસ્ય ૧/૪/૫૫
(૨) અનામસ્વરે નોડન્તઃ ૧/૪/૪૬થી નોડન્તઃ

❧ વિશેષ :- ?૦ *અનામ સ્વરે નોડન્તઃ

૧/૪/૬૪થી ઇ વર્ણાદિમાં શિ પર છતાં નૂ અન્યાગમ
સિદ્ધ જ છે અને કિલ્લે ૨/૪/૬૭થી આ નપુ માં
પ્રાપ્તિ નથી તો અતઃ કેમ ન કહ્યું ?

૦ ઉત્તર સૂત્રોમાં સ્વરાત્ શબ્દની અનુવૃત્તિ લઘ
જવાની છે. તેથી સ્વરાત્ લખ્યું.

!૦ સ્વરાત્ કેમ કહ્યું ?

ચત્વારિ-ચતુર+જસ/શસૂ ચતુર+શિ=ચત્વાર+ઈ (વાઃ
શેષે ૧/૪/૮૨ થી ઠ નો વા)

[૧૮૦]

(૫) નિ દીર્ઘઃ ૧/૪/૮૫

★ વૃત્તિ :- શેષઘુદ્ પરે નકારે પરે સ્વરસ્ય દીર્ઘઃ
સ્યાત્ । કુલાનિ

■ દ્વિતીયાયામપ્યેવમ્ । “અદેત સ્યમો” રિતિ
સિલ્લિકિ-દ્દે કુલ । તૃતીયાદિષુ દેવવત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :- શેષઘુદ્ પરમાં છે જેને
તેવા ન કાર પર છતાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય.
કુલ+જસ/શસૂ=કુલ+શિ=કુલ+ન+શિ (સ્વરાચ્છૌ)
કુલ+ન+ઈ=કુલાનિ (અહીં નૂ પૂર્વનો અ દીર્ઘ
થયો. કેમકે ઇ (શિ) શેષઘુદ્ પ્રત્યય છે.)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) વાઃ શેષે ૧/૪/૮૨થી શેષે
(૨) ઘુટિ ૧/૪/૬૮

❧ વિશેષ :- ?૦ શેષઘુદ્ કેમ કહ્યું ?

-દ્દે રાજન્ (સિ-લોપ) થયો છે. પણ નૂ પૂર્વે અ દીર્ઘ ન થયો

૦ ? નૂ કેમ કહ્યું ?

દર્ષદ્+સિ=દર્ષદ્-પત્થર દ્ અન્ત્ય છે માટે અ દીર્ઘ ન થયો.

૦ ? ઘુદ્ કેમ કહ્યું ? ચર્મનૂ+આ (ટા)=ચર્મના...

૦ સ્વર જ હસ્ત દીર્ઘ-પ્લુત થાય માટે અહીં દીર્ઘ
શબ્દથી સ્વર લેવું.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

રાજન્+સિ=રાજન્-(વીર્ઘ)કવાવ ૧/૪/૪૬ થી સિ-લુક્ર)=
રાજા (નિ દીર્ઘઃ થી અ નો આ અને નામ્નો નો
૨/૧/૯૧ થી નૂ લોપ)

★ શેષવૃત્તિ :- દ્વિતીયામાં પણ રૂપો :-
કુલમ્ કુલે કુલાનિ પ્રથમા જેવા જ થશે તૃતીયાથી
દેવ જેવા રૂપો થશે એટલે કે કુલેન-કુલામ્યામ્ કુલેઃ વગેરે

संशोधनभां अदेतः स्यमोः थी सि लोप यतां हे कुल
अेवुं ३५ थरो.

[१८१]

(६) पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः १/४/५८

★ सूत्रप्रथः— पञ्चतः अन्नादेः अन्
एकतरस्य दः

★ वृत्तिः—अन्यादि पञ्चकस्यैकतर वर्जस्य स्यमोर्दः।
स्यात् । अन्यद्

✠ प्रत्यथः—अन्य वगेरे (अन्य, अन्यतर,
इतर, इतर, इतम्) पांयनो एकतर शब्दने
वर्णने सि-अम् प्रत्यथ ने अदले द् प्रत्यथ
लागे छे. (अर्ही सिद्धेभ व्याकरणेथी
नपुंसकविंगी नामोभां अेवोअथर् समन्वे।)
अन्य + सि = अन्य + द् = अन्यद्

★ अनुवृत्तिः— (१) नपुंसकस्य १/४/५५
(२) अतः स्यमोऽम् १/४/५७ थी स्यमो.

✠ विशेषः— १ सर्वादि सम्बन्धि अन्य
वगेरे पांय २ अन्य अन्यतर इतर नामो अने इतर,
इतम् अन्ते प्रत्यथो) ३ नपुंसकविंगीभां स्यमू नो द्
आदेश थाय.

- ० द भां अ क्षर उच्यारणु माटे छे.
- ० प्रिय साथे अलुवीदि समासभां द् न थाय प्रियान्यम्
- ० ? अनेकतर केम कथुं ?
एकतर+सि/अम्=एकतरम् अर्ही द् आदेश न थाय.
- ० ? पञ्चतः केम कथुं ?
नेमम्-नेम+सि-पांयभां नथी.
- ० ? नपुंसकविंगे केम कथुं ?
अन्य+सि=अन्यः पुर्दिग छे.
- ० अन्य उदाहरणः—
अन्यतर+सि / अम्=अन्यतरद्
अेञ् रीते कतरद्, इतरद्, वगेरे विरामेवा सूत्र थी
द् नो त् थाय त्तारे अन्यत् वगेरे थाय.

[१८२]

(७) विरामे वा १/३/५१

★ वृत्तिः— विरामस्थस्य शिङ्गर्जस्य धुटः स्वप्रथमो
वा स्यात् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । कतरत् ।
कतमत्

■ एकतरवर्जनादेकतरम् । आसनस्य शसादौ
स्यादौ परेडन्त्य लुग्वा । आस्यशब्दस्य वाऽऽसन्ना
देश इभि पाणिनीयाः । आसानि । आस्ना । आसभ्याम् ।

✠ प्रत्यथः— विरामभां रडेलां शिद्
वर्जित धुट् वर्णनो स्व (पाताना वर्णनो)
प्रथम अक्षर विकल्पे थाय छे. नेमके अन्यद्
पक्षे अन्यत् -अर्ही द् नो त् अेवो प्रथम
अक्षर थयो.

अेञ् रीते किम्+इतर=क्+अतर = कतर + सि
अम्=कतरद् केरलां (पञ्चतोऽन्यादे थी द्)=कतरत्
विकल्पे थध शके इतरद् पक्षे इतरत् -भीञ्

★ अनुवृत्तिः— (१) अघोष प्रथमोऽसिटः १/३/५०
थी प्रथमोऽसिटः (२) वुटावुटिस्वे वा १/३/४८ थी वुटि

✠ विशेषः— ० ? धुट् केम कथुं ?

भवान् - न् अधुद् छे माटे त् न थयो.

० ? विरामे केम कथुं ?

वागत्र-वाग्+अत्र अर्ही ग् विरामभां नथी माटे क् न थयो.

० अन्य उदाहरण

वाग्-वाक् वाष्ठी, षड्-षट् छ, ककृक्-ककृप् वगेरे.

★ शेषवृत्तिः— ० प्रथमा द्वितीयाभां

अन्यत् / द् अन्ये अन्यानि

तृतीयाथी अन्य नां इपो पुर्दिग अेवा थरो.

० एकतर नुं वर्जन पूर्वं सूत्रभां कथुं तेथी एकतरम्
भां द् न थयो.

० सासनिशाऽसनस्य शसादौ लुग्वा २/१/१०० थी आसन

ना अन्त्य अ नो विकल्पे लोप थरो आसन् पक्षे आसन

० (पाणिनीमते आस्यनो विकल्पे आसन् आदेश थाय छे)

० प्रथमा :- आसनम् आसने आसनानि

० द्वितीया :- भां शस् प्रत्यथथी विकल्पे अे इपो
आसन+शस्=आसन+शि पक्षे आसन+शि अे रीते थरो
तेथी आसनानि पक्षे आसानि(निदीर्घः थी न्पूर्वे अ नो आ)

० तृतीया :- आसन+टा=आसन+इन (टाडसोरिनस्यै)

आसनेन -विकल्पे अ लोप यतां

आसन्+टा=आस्ना (अनोऽस्य २/१/१०८ थी अ लोप)

(तृतीया द्वि -व.) आसन+भ्याम्=आसनाभ्याम् विकल्पे
आसभ्याम् (नाम्नोना थी न् लोप)

[१८३]

(૮) ઘુટાંપ્રાકૂ ૧/૪/૬૬

★ વૃત્તિ :— સ્વરાત્પરા ઘુટ્ઠજાતિસ્તદન્તસ્ય ઘુટિ પરે ઘુટઃ પ્રાગ્નેાડન્તઃ સ્થાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— સ્વરથી પર રહેલાં જે ધુટ્ઠ જાતિ (એક કે વધારે ઘુટ) તદન્ત નપુ'સક લિંગી જે નામો તેને ધુટ્ઠ પ્રત્યય પર છતાં (શિ પર છતાં) ધુટ્ઠ વર્ણની પૂર્વે ન્ આગમ થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) સ્વરાત્ ૧/૪/૬૫ (૨) અનામ્ સ્વરે નોડન્તઃ ૧/૪/૬૬ નોડન્તઃ (૩) નપુ'સ-કસ્ય-૧/૪/૫૫

❧ વિશેષ :— ઘુટાં અહુવચન જાતિના અહુણ માટે છે,

૦ ધુટ્ઠસંસક વ્યંજન-ઙ્ જ્ ણ ન્ મ્ ય્ ર્ લ્ વ્ સિવાયનો એક કે અનેક વ્યંજન-જેમકે

(એક) પચસૂ+શિ=પચન્સૂ+ઇ=પચાન્સિ (નિ લીર્વ':થીઆ)

(અનેક) કાષ્ઠતક્ષ્+શિ (ક્ષ=ક્+ષ્) =કાષ્ઠતન્ક્ષ્+ઇ=કાષ્ઠતક્ષિ ક્ષ લાકડા ઊલનાર (ન નો ઙ્)

૦ગોમત્+જસૂ/શસૂ=ગોમન્ત્+શિ-ઋદુદિતઃ ૧/૪/૭૦ પર સૂત્ર છે તેથી પહેલાં જ ન્ આગળ થઇ જશે. તેથી આ સૂત્ર લાગશે નહીં=ગોમન્તિ રૂપ થશે.

[૧૮૪]

(૯) મ્નાં ઘુટ્ઠવર્ગેડન્ત્યોડપદાન્તે ૧/૩/૩૯

★ સૂત્રપૃથ :— મ્નાં ઘુટ્ઠવર્ગે અન્ત્યઃ અપદાન્તે

★ વૃત્તિ :— અપદાન્તસ્થાનાં મ્નાં વર્ગ્યે ઘુટિ પરે પુરઃ સ્થધુટ્ઠ સમ્બન્ધી પચ્ચમઃ સ્થાત્ । હન્દિ

■ હદા । હદમ્ચામ્ । ઉદાનિ ઉદ્દના । ઉદમ્ચામ્ । પક્ષે તુ' આસનાદયઃ કુલવત્

❧ વૃત્ત્યર્થ :— અપદાન્તે (પદને છેડે નહીં) રહેલાં મ્ ન્ પછી વર્ગીય ધુટ્ઠ અક્ષર આવેલો હોય તો તે મ્-ન્ ને અદલે વર્ગીય ધુટ્ઠ અક્ષરનો સ્વ ધુટ્ઠ એવો પાંચમો (અન્ત્ય) અક્ષર થાય છે.—અનુ. હ્રદ્+શિ=હન્દિ. હદ્યેા.

★ અનુવૃત્તિ :— હાંદર્હૈ સ્વરસ્યાનુ નવા ૧/૩/૩૧ થી અનુ

❧ વિશેષ :— મ્ નો મ્નાં થી અહુવચન કર્યું—દિવચન કર્યું નહીં તે પર સૂત્ર લાગી થતાં વર્ણાન્તરનો આધ કરવા માટે છે. દા.ત. કુર્વન્તિ, સંરન્મઃ (વેગ) અહીં રઘુવર્ણાન્નો ૨/૩/૬૩થી ન્ નો જ્ પ્રાપ્ત હતો—તે અહુવચનથી થયો નહીં—એ જ રીતે કાન્ત્વા, મ્નાન્ત્વા માં જ ન થયો.

૦ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ મુજબ અનુ લેવું એટલે કે અન્ય કાર્યો કર્યાં બાદ આ સૂત્ર લાગે.

૧૦ ઘુટ્ઠવર્ગે કેમ કહ્યું ?

વર્ગે કથન દ્વારા સ્વ અન્ત્ય વર્ગીય વર્ણની વ્યવસ્થા કરવા માટે

૨૦ ધુટ્ઠ કેમ કહ્યું ?

આહન્મહે અહીં ન્ પછી મ્ અધુટ્ઠ છે (અમે આધાત કરીએ છીએ)

૩૦ ધુટ્ઠ વર્ગ કેમ કહ્યું ?

ગમ્યતે મ્ પછી ય્ છે ધુટ્ઠવર્ગીય નથી.

૪૦ અપદાન્ત કેમ કહ્યું ?

મવાન્ કરોતિ—અહીં ન્ પદાન્ત છે માટે ઙ્ ન થયો.

૦ અન્ત્ય ઉદ્ઘારણ :- ગમ્+તા=ગન્તા-જનારો મ્ પછી ત્ છે માટે તેના વર્ગનો ન્ થયો કન્+પિતા =કમ્પિતા-કમ્પનારો ન્ પછી પ્ છે માટે તે વર્ગનો મ્ થયો.

★ શેષવૃત્તિ :— (૩-એ) હ્રદ્+દા=હ્રદા-હ્રદ્યવડે હ્રદ્+મ્ચામ્=હ્રદમ્ચામ્ અહીં દન્તભાદ નાસિકા ...વા ૨-૧-૧૦૧ સૂત્રથી હ્રદ્યનો હ્રદ્ આદેશ.

विकल्पे थयो छे जे तेम थाय तो ह्रस्व शब्दना इपो कुल जेवा थशे.—ह्रदयम् ह्रदये ह्रदयानि. शसादि प्रत्ययथी जे-जे इपो थशे जेमके (४-जे) ह्रदयाय पक्षे ह्रदे- जेव रीते उदक शब्दना इपोमां उदकम् उदके उदकानि वगेरे कुलना इपो जेवा थशे पणु दन्तपाद...वा २/१/१०१थी शसादि प्रत्यय पूर्वे विकल्पे उदन् व्यादेश थता—(२ अ) उदानि उदन्+शि=उदान्+इ=उदानि (३-जे.) उदन्+आ (अनाऽस्यथी अ लोप) = उदना थशे (३-द्वि.) उदन्+भ्याम्=उदन्+भ्याम् (नानेना नोऽनङ्गःथी न लोप) उदभ्याम् थशे.

[१८५]

(१०) क्लीबे २/४/१७

★ वृत्ति :— नपुंसकस्य स्वरान्तस्य ह्रस्वः

स्यात् । विश्वपम् इत्यादि कुलवत्

✠ वृत्त्यर्थः— नपुंसकलिङ्गवाणा स्वरान्त नामनेना अन्यत् स्वर ह्रस्व थाय छे. दा.त. विश्वपम्-विश्वापा+सि=विश्वप+अम् (आ ह्रस्व) (अतः स्यमोऽम् १/४/५७)=विश्वप+म्=(समानादमोऽतः- अ लोप)=विश्वपम्

★ अनुवृत्ति :— गोश्वान्ते ह्रस्वः २/४/६६ थी ह्रस्वः

✠ विशेष :— विश्वपा-किलालपा वगेरे आकारान्त नाम ह्रस्व थतां विश्वप-किलालप जेवा अकारा नाम थशे.—तेना नाम इपो कुल जेवा थशे विश्वपम् विश्वपे विश्वपानि

- ० नावमत्तिक्रान्तः इति अतिनौ नुं ह्रस्व अतिनु थशे.
- ० ग्रामम् नयति इति ग्रामणीतुं गामणि (ह्रस्व)थशे.
- ० ह्रस्वः कडेता स्वरतुं जेम सभजपुं केमके स्वर जे ह्रस्व-दीर्घ-प्लुत् थाय.

[१८६]

(११) अनतोलुण् १/४/५६

★ सूत्रपृथः— अन्-अतः लुप्

★ वृत्ति :— अकारान्तवर्जं-नपुंसकस्य स्यमोर्लुप् स्यात् । वारि ।

✠ वृत्त्यर्थः— अकारान्त नपुंसक

लिङ्गी नामने वञ्चने (अन्य नपुंसकलिङ्गी नामनेना लाजेल) सि अम् प्रत्ययनेना लोप थाय छे-जेमके :- इकारा - वारि=पाण्ठी प्रथमा-द्वितीया जे.व -वारि+सि/अम्=वारि सि-अम् नो लोप)

★ अनुवृत्ति :— (१) नपुंसकस्य १/४/५५ (२) अतः स्यमोऽम् १/४/५७थी स्यमो

✠ विशेष :— लुप् थयो छे तेथी स्थानीवत् भाव थशे नहीं. तेथी यत् तत् वगेरेमां सि नो लोप थया आह (आह्वेरः २/१/४१थी) अनी प्राप्ति रडेरी नहीं.

१० अनतो केम कथुं ?

कुलम् कुल+सि/अम्-अकारा नाम छे माटे लोप न थाय.

०१ हे कर्तृमां क्रतो अर् केम न थयो ? *लुक् कृत्ये थी लुप् नो स्थानीवत् भाव न थाय तेथी क्र नो गुण पणु न थाय.

० अन्य उद्गहरणु :-

कर्तृ, दधि, मधु पयः जेधे सि/अम्नो लोप थयो छे. नोध :- अनतो अ सिवायना स्वर के व्यंजन यन्ते लेवा.

[१८७]

(१२) अनामस्वरे नोऽन्तः १/४/६४

★ सूत्रपृथः— अ-नाम् स्वरे नः अन्तः

★ वृत्ति — नाम्यन्तस्य नपुंसकस्याम्वर्जे स्वरादौ स्वादौ नोऽन्तः स्यात् । वारिणी वारीणि वारिणा । वारिणे । वारिणः २ वारिणोः वारिणि आभि मुनिवत्

✠ वृत्त्यर्थः— नामी स्वर अन्ते छे।य तेवा नपुंसकलिङ्गी नामनेना आम् सिवायनेना स्वरदि प्रत्यय लाजे तयारे अन्ते न् आगम थाय छे. जेमके वारि=(पाण्ठी) शब्द (१/२-द्वि) वारि+औ=वारि+ई (औरीः १/४/५६थी ई)- वारि+न्+ई (आ सूत्रथी न् आगम थयो)= वारिणी-(रष्टवर्णानो थी ण् १/२-अ.):-वारि+जस्/शस्=वारि+शि (नपुंसकस्य शिः १/४/५५) वारि+न्+इ (स्वराच्छौ १/४/६५ थी

* लुप्यप्लुत्तेनत् ७/४/११२ परिभाषा.

न आगम-आ सूत्रथी नहीं) तेथी वारी+न+इ-
(निदीर्घः १/४/८५थी शेषधुर्पूर्वे' दीर्घ')=वारीणि थयुं.
० न आगम-न तो ण् (३-अे.) वारि+आ=वारिणा.
न आगम (४-अे.) वारि+ए=वारिणे (५ ६-अे)
वारि+असू=वारिणः (७-अे.) वारि+इ=वारिणि
० अनाम् केम कहुं ?
वारि+आम्=वारि+नाम् (ह्रस्वापञ्च थी आम् तो नाम्
=वारीणाम् (दीर्घो नाम्न्य...थी दीर्घ' थयुं)

★ अनुवृत्ति :— (१) नपुंसकस्य-१/४/५५
(२) नामिनो लुग्वा १/४/६१थी नामिनः

卐 विशेष :— ० सप्तम्या आदिः ७/४/११४
परिभाषाथी स्वरादि स्यादि पर छतां अेवो अर्थ
कथो छे.

० वान्यतः पुंमाष्टादौ स्वरे १/४/६२थी आवतो
टादौ अधिकार अही निवृत्त थाय छे

० मित्रवत् आगमः न्यायथी न कार आगम थयो छे.

० तत्सम्बन्धि विज्ञानथी प्रियवारयेपुंसे अेवा प्रिय
साथे समासमां न आगम न थाय.

०? अनाम् केम कहुं ?

वारीणाम्-अे आम् नुं वञ्चन न करे तो पण् न
आगमथी नाम् थछ शक्त पण् पूर्वतो स्वर (इ)
दीर्घ' न थात माटे अनाम् कहुं.

०? स्वरे केम कहुं ?

हे वारे-वारि+सि छे माटे न आगम न थयो.
शुण् थयो.

०? नामी केम कहुं ?

कुण्ड+औ=कुण्ड+इ=कुण्डे अ कारान्त छे पण् नामी नथी.

०? नपुंसकस्य केम कहुं ?

मुनी-मुनि+औ-पुद्वि'ग छे.

०? नेोऽन्तः ने अहले नः मुक्युं छे। तो षष्ठ्या-
ऽन्तस्य परिभाषाथी नामी स्वरनेस्थानेन आवत अने
अे पञ्चमी गण्थिअे तो पञ्चम्या निर्दिष्टेथी नामिने
अंते थछ शके पण् अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः
१/१/३८ सूत्र मुञ्ज्य प्रत्यय थर्ध्णय माटे नेोऽन्तः
अहण् कथुं छे.

[१८८]

(१३) नामिनो लुग्वा १/४/६१

★ सूत्रपृथ :— नामिनः लुग् वा

★ वृत्ति :— नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य स्यमोर्लुग्वा
स्यात् । लुकि च स्थानिवद्भावाल्लुप्त प्रत्ययनिमित्तकं
कार्यं स्यादिति सिना सह गुणे । हे वारे पक्षे अनते
लुप् इति सेर्लु'पू । लुभि न तन्निमित्तभिति गुणाभावे
हे वारि स्वसम्बन्धि विज्ञानात् हे प्रियवारे नात्र
विकल्पः ।

■ मधु । मधुनी । मधूनि । मधुना । हे मधो-हे अधु ।

卐 वृत्त्यर्थः— १) नपुंसकलिङ्गी नामने
छेउे नामी स्वर आवेलो होय, ते नामने
लात्रेला (१-अे.) सि अने (२-अे.) अम् नुं
उन्वारण विकल्पे करणुं श्लुकू थतां स्थानिवत्
भाव थवाथी लुप्त प्रत्यय निमित्तनुं कार्यं
थाय छे. तेथी अही सि नी साथे गुण् थशे
[केमके ह्रस्वस्य गुणः १/४/४१थी गुण् प्राप्ति थशे]
हे वारि+सि=हे वारे (सिना लुक्मां स्थानी-
वत् भावथी इ नेो गुण् ए) विकल्पे अनतो-
लुप् १/४/५६ थी सिनो लोप थता हे वारि
अ र्हेशे लुप् थता तेना निमित्त अभावे
गुण्नेो पण् अभाव थशे सण्ोधन अे.व.
मां हे वारे/ हे वारि ४स्वसम्बन्धि विज्ञानथी
प्रिय साथेना समासमां वारि पुटिलग थता
आ सूत्र न लात्रे तेथी मात्र गुण् थाय.
(ह्रस्वस्य गुणः) हे प्रियवारेणर [प्रियं वारि यस्त्र
नरः इति प्रियवारि]

★ अनुवृत्ति :— (१) नपुंसकस्य १/४/५५
(२) अतःस्यमोऽम् १/४/५७थी स्यमो

卐 विशेष :— आ अपवाद सूत्र छे.

० अनतोलुप् थी सि-अम्नेो लोप सिद्ध अ हतो छतां
लुग् कथुं ते स्थानीवत् भाव माटे छे-वणी अनतो
व्यञ्जनते पण् लागु पडे छे-अही नामी कहेता
अनवर्णानामी थी स्वरोअ आवशे इ ई उ ऊ लृ लृ कृ ऋ

०? नामिन केम कहुं ?

हे यद् । हे तद् । मात्र सि लोप थाय

० अन्यउदाहरणः सि/अम् (१-२-अे) प्रियत्रि+सि/अम्

ने लोप थाय तो प्रियाः तिसः यस्य तद्
 (१) प्रियत्रि कुलम्-(सि-अम्-लोप) ने लोप न
 थाय-“लुक्” थाय तो
 (२) प्रिय तिस्र कुलम् त्रि चतुर तिस्र-चतस्र स्यादौ
 २/१/१ थी तिस्र)
 -सिनो ऋदुशनम्...सेडाः १/४/८४थी डा न थाय
 केमके त्यां धुद् सजा थती नथी. तेथी प्रियतिसा
 थछ शके नही.

★ शेषवृत्ति :— मधु मधुनी मधूनि
 धुधु मधुनी मधूनि
 मधुना...वगेरे रूपो वारि शब्द नेवा न् थशे

[१८६]

(१४) दध्यस्थिसक्थ्यक्षणाऽन्तस्यान् १/४/६३

★ सूत्रपृथ :— दधि-अस्थि-सक्थि-अक्ष्णः
 अन्तस्य अन्.

★ वृत्ति :— एषां नपुंसकानां स्वेऽस्वे वा टादौ
 स्वरे अन् स्यात् । अनेऽस्य इत्यल्लुकि दध्ना प्रियदध्ना ।
 ईडौवा दध्नि दधनि । अस्थना । अत्यस्थना । सकथना ।
 अक्ष्णा ।

■ ईह द्विधा लिङ्ग व्यवस्था केचिद् दध्यादिवजाति-
 शब्दः स्वत एव लिङ्गमुपापदते, गुणक्रियाद्रव्य सम्बन्ध-
 निमित्ताश्च केचित्पदवाद्द्विवद्विशेष्यारूपं लिङ्गम् इति

✠ वृत्त्यर्थः— दधि-अस्थि-सक्थि अक्षिण
 शब्दाने (स्व के अस्व सं.प.धमां) टा वगेरे
 (टा डे-डसि-डस्र-डि-ओस्) स्वरान्ति प्रत्यय
 पर छतां अन्त्य स्वरनेो अन् थाय छे.
 थनोऽस्य २/१/१०८थी अन् ना अनेो लोप
 थाय छे. दधि+टा=दधन्+आ=दध्ना (अर्ही
 अन्त्य इ नो अन् थथे। छे) अन् रीते अन्थ
 सम्बन्धिमां प्रियदध्ना थशे. ईडौवा २/१/१०८
 थी विकल्पे अ लोप थतां दधि+डि दधि
 पक्षे दधनि (दधन् आदेश आ सूत्रथी थछ
 थे रूपे थथ।)

सक्थि+आ=सक्थन्+आ=सक्थना
 अक्षि+आ=अक्षन्+आ=अक्ष्णा
 अस्थि+आ=अस्थन्+आ=अस्थना

★ अनुवृत्ति :— (१) टादौ स्वरे १/४/६२
 (२) नपुंसकस्य १/४/५५

✠ विशेप :— अर्थो :— दधि-दही, अस्थि-

दाडकां, सक्थि-सांक्षण, अक्षि-आंप्
 ० टादौ वगेरे कछ रीते छे ?
 (टा)-दध्ना (डे) दध्ने (डसिडस्र) दधनः (डि) दध्नि.
 दधनि (ओस्) दध्नेः
 ०? टादौ स्वरे केम कह्युं ?
 दधीनि :— दधि+शि-दधि+न्+इ=दधीनि-टादि नथी
 भाटे अन् न थाय.
 ०? स्वरे केम कह्युं ?
 दधिभ्याम्=दधि+भ्याम्
 ०? अन्त्य केम कह्युं ?
 अन् अने अनेक वण् वाणेो आदेश छे. अनेक वर्गः
 सर्वस्य परिखापाथी अन् आपा शब्दनेो आदेश
 थछ न्थ भाटे अन्त्य शब्दनुं अल्लु करेव छे.
 ०? नपुंसकस्य केम कह्युं ?
 दधाति इति एवंशीलः दधिः-सश्चिक्रि...प/२/३८थी
 दधि निपातन थता दधिना थशे अन् आदेश न थाय.

★ शेषवृत्ति :— लिंग व्यवहार भाटे आ शास्त्रमां
 ने वात छे. डेटकाक स्वतः लिंग जाति शब्द छे.
 प्रवृत्ति निमित्त नेतुं ते स्वतः लिंग धा त वट-गो
 महिषी वगेरे.

गुण क्रिया द्रव्य सम्बन्धि निमित्त छे नेतुं ते
 अन्यतः लिंग कडेवाय. नेपी रीते पुर्ल्लिग-पट्ट
 स्त्री लिंग पद्वी नपुं. लिंगे-पट्ट (पु - पाचकः (स्त्री)
 पांचिका (नपुं.) पाचकम्

[१८०]

(१५) वान्यतः पुमांष्टादौ स्वरे १/४/६२

★ सूत्रपृथ :— वा अन्यतः पुमांस् टादौ स्वरे
 ★ वृत्ति :— अन्यतो विशेष्यवशात् नपुंसको
 नाम्यन्तःषटादौ स्वरे पुंवद्वा स्यात् । पट्टना २। पट्टने
 पट्टवे । पट्टनः पट्टाः २। पट्टनाम् २। पट्टनि पट्टौ ।

■ नी-ग्रामण्यादि शब्दानां ह्रस्वत्वे नि, ग्रामणि
 कुलम् । निनी । ग्रामणिनी निना, निया । ग्रामण्या,
 ग्रामणिना । निनि, ग्रामणिनि । नियाम्, ग्रामण्याम्
 हेने, हेनि । हे ग्रामणि हे ग्रामणे ।

કર્તૃર । કર્તૃણી । કર્તૃણિ । हे कर्तः हे कर्तृणी ।
हे कर्तृणि । कर्त्रा । कर्तृभ्याम् । कर्तृभिः । कर्त्रो
एदैतो ह्रस्वत्वे इकारः ओदौतोरुकारश्च वाच्यौ । ततश्च
अतिहि अतिरि । अतिगु । अतिव कुलम् इत्यादि प्राग्वत्

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :— જે શબ્દ સ્વયં નપુંસક-
લિંગી ન હોય પણ ખોતાના વિશેષ્યને
અનુસરીને નપુંસકલિંગી બનેલ હોય અને
જામી અન્તે હોય તેવા સ્વરવાળાં હોય તેને
આદિમાં સ્વરવાળા ટાદિ પ્રત્યયો લગાડવાના
હોય તે વખતે તે શબ્દ વિકલ્પે પુંલિંગી
સમજવા. પટુના-પટુ+ટા=પટુના ટઃ પુંસિ ના
૧/૪/૨૪ વિકલ્પે પટુ+ટા=પટુ+નુ+આ-અનામ્
સ્વરેનોઽન્તઃ ૧/૪/૬૪ થી નુ આગમ.
એજ રીતે પટુ+હિ=પટુવે પક્ષે પટુને
પટુ+અસ=પટુનઃ પક્ષે પટોઃ
પટુ+આમ્=પટુનામ્ પક્ષે (નુ થી) પટુનામ્
પટુ+હિ=પટુનિ પક્ષે પટૌ
એક વખત નુ આગમ થાય પક્ષે પુર્લિંગમાં
સાધુ શબ્દ જેવા રૂપો થાય.

❧ અનુવૃત્તિ :— (૧) નપુંસકસ્ય ૧/૪/૫૫

(૨) નામિનો હ્રવા ૧/૪/૬૧ થી નામિનઃ

❧ વિશેષ :— ૦ ? ટાદૌ કેમ કહ્યું ?

ગ્રામણિ+શિ=ગ્રામણીનિ-શિ પ્રત્યય છે

૦ ? સ્વરે કેમ કહ્યું ? ગ્રામણિભ્યામ્

૦ ? નામિન કેમ કહ્યું ? કીલાલપેન કુલેન

૦ ? નપુંસક કેમ કહ્યું ? વ્રાહ્મણ્યૈ

★ શેષવૃત્તિ :— નિ (૧-દિ.) નિની,

(૩-એ) નિના પક્ષે નિયા (ઇય્),

(૭-એ) નિનિ પક્ષે નિયામ્

ગ્રામણિ (૧/૨/દિ.) ગ્રામણિની,

(૩-એ.) ગ્રામણ્યા - પક્ષે ગ્રામણ્યામ્,

કર્તૃ :- પ્રથમા/દ્વિતીયા -કર્તૃ કર્તૃણી કર્તૃણિ

સંબોધન -હે કર્તઃ કર્તૃણી કર્તૃણિ

(૩-એ.) કર્ત્રા પક્ષે કર્તૃણા એ રીતે સ્વરમાં અબ્ધે

રૂપો થશે.

વ્યંજનમાં કર્તૃભ્યામ્ થશે.

—: ડ્સ્વ વિધાનથી :—

૦ અતિહે નુ' અતિહિ અને અતિરૈનુ' અતિરિ રૂપો વારિ
જેવા થશે.

૦ અતિગોનુ' અતિગુ અને અતિનોનુ' અતિવુ -રૂપો
સાધુ જેવા થશે.

[૧૯૧]

પૂ. મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી ગણિવરે રચેલ હેમ લઘુપ્રક્રિયાના સ્વરાન્ત નપુંસકલિંગ
અધિકારનેા ટ્રેજ્યુએટ પ્રયત્નકાર મુનિરાજશ્રી સુધર્મસાગરજી મ. સા. ના શિષ્ય
દીપરત્નસાગર M. Com. M Ed. કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ / વિવેચન સમાપ્ત.

નપુંસક લિંગી નામોમાં વિશેષ ફેરફારો સિવાય તૃતીયા વિભક્તિથી બધા રૂપો પુલિંગ
જેવા છે તેથી અહીં માત્ર સૂચના આપેલ છે છતાં અભ્યાસકે દ્રઢિકરણ અને પુનઃવસાવર્તનના
હેતુથી પણ મુખ્ય રૂપોની સાધનિકા એક વખત કરવી હિતાવહ છે. જેના રૂપો પરિશિષ્ટ
માં આપેલ છે તેના આધારે સાધનિકાની સત્યતા ચકાસી શકાશે.

કરે તો પણ ક્ નો ગૂંકે ગૂંકો ક્ સિદ્ધ જ છે. છતાં પણ અન્નેનું વિધાન કરવાથી ગૂંથી લગ્ન વગેરે સિદ્ધ થઇ શક્યા છે.

★ શેષવૃત્તિ — સુવાચૂ ના રૂપો

પ્રથમા :- સુવાક્ષ્ સુવાચો સુવાચઃ

દ્વિતીયા :- સુવાચમ્ સુવાચૌ સુવાચઃ

તૃતીયા :- સુવાચા સુવાગ્મ્યામ્ વગેરે

સાતમી :- અ. વ. માં સુવાક્ષ્ + સુ-નામ્યન્તસ્થા કર્વાત્ થી સુવાક્ષ્ + યુ અને ક્ષ + યુ થી ક્ષ થતા સુગક્ષુ થયું

સંબંધને હે સુવાક્ષ્-સુવાગૂ થશે.

નોંધ :- સ્વરાન્ત નામોમાં પ્રત્યયોના ફેરફાર વિશેષ આવે છે વ્યંજનાન્ત નામોમાં પ્રત્યયો સામાન્ય રીતે સીધાં જ લાગી જાય છે. ફેરફારો મુખ્યત્વે નામનાં વર્ણોમાં થાય છે તેથી જ “હેમ સસ્કૃત પ્રવેશિકા” - પ્રથમામાં પણ વ્યંજનાન્ત નામોના પાઠ પૂર્વે અનુબંધ રહિત પ્રત્યયોની નોંધ કરી છે જેમાં

(૧) સૂ	ઔ	અસૂ
(૨) અમ્	ઔ	અસૂ
(૩) આ,	મ્યામ્,	મિસૂ
(૪) એ,	મ્યામ્	મ્યસૂ
(૫) અમ્,	મ્યામ્,	મ્યસૂ
(૬) અસૂ,	ઓસૂ,	આમૂ
(૭) ઇ,	ઓસ,	સુ.

વ્યંજનાન્ત નામોના અભ્યાસમાં આ રીતે જ પ્રત્યયો લાગતા સુવાચૌ સુવાચઃ વગેરે થઇ શકયું.

[૧૯૨]

(૨) અચઃ ૧/૪/૬૯

★ વૃત્તિ:— અજ્જતેર્ધાતો ઘુઙ્ઙન્તસ્ય ઘુટિ પરે ઘુટઃ પ્રાગૂ નોઙ્ઙન્તઃ સ્યાત્ । (દીર્ઘ ઙ્ઙ્યાઘ્. ઇતિ સિ લુકિ) પ્રત્યઘ્

❧ વૃત્ત્યર્થઃ — ઘુઙ્ઙન્ત જે અજ્જ ધાતુ તેને ઘુટ પ્રત્યય (સિ અમ્-ઔ-જસૂ) પર છતાં ઘુટ વર્ણની પૂર્વે ન અન્તા ગમ થાય છે. (દીર્ઘ ઙ્ઙ્યાઘ્ વ્યજ્જન્તાન્ત ૧/૪/૪૫ થી સિ લુક થશે)

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) અનામ્ સ્વરેનોઙ્ઙન્તઃ ૧/૪/૬૪ થી નોઙ્ઙન્તઃ (૨) ઘુટાંપ્રાક્ ૧/૪/૬૬ (૩) ઘુટિ ૧/૪/૬૮

❧ વિશેષ :- અજ્જગતૌ ચ અજ્જા ધાતુ મ્વાદિ (પ્રથમ) ગણનો ધાતુ છે. પૂર્ણ અને ગમન અર્થ છે અજ્જ + ક્વિપ્ અનર્થાં (પૂર્ણભિન્ના) અર્થમાં અજ્જોઙ્ઙન્તર્વાયામ્ ૪/૨/૪૬ થી અજ્જમાં રહેલા ન (નૂને સ્થાને થયેલ ઙ્ યાતી વત માનીને) નો લોપ કરવો :- અજ્ + સિ થશે.

આ સૂચથી ન્ આગમ થશે—
પ્રતિ+અન્ + કેમકે સિઘુદ્ પ્રત્યય છે અજ્ ઘુઙ્ઙન્ત છે માટે ચ પૂર્વે ન્ થયો ૦ દીર્ઘ ઙ્ઙ્યાઘ્ ૧/૪/૪૫ થી સિ નો લોપ થતાં પ્રતિ+અન્ + થયું હવે પછીના સૂત્ર ૨, સૂત્ર ૩ થી પ્રત્યઙ્ ઐવું ૩૫ તૈયાર થયું પ્રતિ + અજ્જ

૦ આ સૂત્ર સ્વ અસ્વ ખંનેમાં લાગે છે.

૦ ? ઘુટ કેમ કહયું ?

(૨.૫) પ્રાચઃ— પ્રાચ્ + શસૂ શસૂ અધુદ્ છે તેથી ન આગમ ન થયો.

[૧૯૩]

(૩) પદસ્ય ૨/૧/૮૯

★ વૃત્તિ સયોગાન્તસ્ય લુક્ સ્યાત્

❧ વૃત્ત્યર્થઃ— પદને અન્તે સંયોગમાં રહેલા (જોડાક્ષરના) અન્ત્ય વર્ણનો લોપ થાય છે. જેમકે સૂત્ર : ૨ મુજ્જ પ્રત્યન્ચૂના અન્ત્ય વ્ નો લોપ થયો તેથી પ્રત્યન્ ઐવું ૩૫ થયું

★ અનુવૃત્તિ : સયોગસ્વાદૌ સ્કોર્લક ૨/૧/૮૮ થી સયોગસ્ય...લુક્

❧ વિશેષ :- ૦ ? ૦ સયોગસ્વાદૌ કેમ કરવું ? સ્કન્ત્વા જઈને અંતે આ છે સંયુક્ત વર્ણ નથી

૦ અન્ય ઉદાહરણ ૦ પુમાન્સ - અન્ત્ય સ્ લુક્ પુમાન્

[૧૯૪]

(૪) યુજ્જ્વલ્લુજ્જ્વલ્લો નો ડ ૨/૧/૭૧

★ સૂત્રપૃથ :— યુજ્ અઞ્ચ ક્રુઞ્ચ: ન: ડ:

★ વૃત્તિ :— ઇમાં નસ્વ પદાન્તે ડ: સ્યાત્ । પ્રત્યઙ્ (તવર્ગશ્વર્ગ “ઇતિ પ્રત્યઞ્ચૌ” પ્રત્યઞ્ચ: । સમ્બોધને પ્યેવમ્ । પ્રત્યઞ્ચમ્ પ્રત્યઞ્ચૌ ।)

❧ વૃત્ત્યર્થ :— યુજ્, ક્રુઞ્ચ, અઞ્ચ, શબ્દો:માં જેમકે :- પ્રત્યઙ્

(૧-એ.) પ્રતિ + અઞ્ + સિ = પ્રતિ + અઞ્ (અચ: ૧/૪/૬૯ થી ન્) = પ્રતિ + અઞ્ (પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી લોપ) = પ્રત્યઙ્ આ સૂત્રથી ન ડ-થશે (સિ નો દીર્ઘ ડ્ ચાઙ્ ૧/૪/૪૫ થી લોપ થઈ ગયો છે.)

★ અનુવૃત્તિ :— પદાન્તે ૨/૧/૬૪

❧ વિશેષ :— *નનુ ન્ન ઇતિકિમર્થમ્ ન્ કેમ મુકયો ? ષ્ઠ્યાન્ત્યસ્ય પરિભાષા મુજળ્ય અન્ત્ય એવા ન્ નો જ સર્વત્ર ઙ્ થાય તેમ જણાવવા માટે ૦ ? પદાન્તે કેમ કહ્યું ?

(૧-૨- દ્વિ.) પ્રત્યઞ્ચૌ-પ્રત્યઞ્ચ્+ઔ

(૨-એ.) પ્રત્યઞ્ચમ્-પ્રત્યઞ્ચ્+અમ્

ત્રણે ઉદાહરણમાં ન્ પદાન્ત નથી. તેથી ઙ્ ન થતાં તવર્ગ સ્વ વર્ગ ૧/૩/૬૦ થી ન્ નો જ્ થયો છે. (સંબોધનમાં -પ્રત્યઙ્ પ્રત્યઞ્ચૌ પ્રત્યઞ્ચ થશે.)

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

સિ લોપ થતા → ૦ યુજ્ પી યોગે-યુજ્-ઘાતુ યુનક્તિ ઇતિ ક્વિપ્-ક્વિપ્-યુજ્-યુજ્-યુનજ્ (યુજ્-સમાસે ૧/૩/૭૧ થી ન્ આગળ) યુન્ (પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી લોપ) આ સૂત્રથી યુજ્ (નેડનારો) થશે.

૦ અઞ્ચગતૌચ-અઞ્ચ ઘાતુ પ્ર પૂર્વકે અઞ્ચ=પ્રાઞ્ચ પ્રાચ્ (અઞ્ચોડનર્ચાયામ્ ૪/૨/૪૬ થી ન્ લોપ),=પ્રાનઞ્

*બૃહદ્વૃત્તિ-સ્ત્રોત્ર ન્યાસ યુક્ત પૃ.૧૮૨ ન્યાસ.

અચ: ૧/૪/૬૯ થી ન્ આગમ્=પ્રાન્ (પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી ચ્ લોપ)=પ્રાઙ્ આ સૂત્રથી ન્ નો ઙ્ થયો.

પ્રાઙ્ આગળ ચાલનારો.

એજ રીતે ક્રુઞ્ચ-ગતૌ-ક્રુઞ્ચ-પદસ્ય થી ચ્ લોપક્રુન્ અને આ સુત્રથી “ક્રુઙ્” વક ચાલનારો-થયું.

[૧૯૫]

(૫) અઞ્ચ પ્રાઙ્ દીર્ઘશ્ચ ૨/૧/૧૦૪

★ સૂત્રપૃથ :— અઞ્ચ ચ્ પ્રાઙ્ દીર્ઘ: ચ્

★ વૃત્તિ :— ણિ-ક્ય ઘુદ્ વજે પકારાદૌ સ્વરાદૌ ચ પ્રત્યયે અચ: ચ્ ઇત્યાદેશ: સ્યાત્, પૂર્વસ્વરસ્ય ચ દીર્ઘ: । પ્રતીચ: પ્રતીચા ।

■ પ્રત્યગ્મ્યામ્ । પ્રત્યઙ્ । પ્રાઙ્ પ્રાઙ્-ચૌ પ્રાઙ્-ચ: । હે પ્રાઙ્ । પ્રાઙ્ના । પ્રાઙ્મ્યામ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— ણિ, ક્ય, ઘુદ્ સિવાયના આદિમાં ય કાર, કે સ્વરવાળા પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અઞ્ નો ચ્ આદેશ થાય છે અને ચ્ ની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. જેમકે :- પ્રતીચ: પ્રતીચા વગેરે [નાંધ :- અચ: ૧/૪/૬૯ સૂત્ર મુજળ્ય ઘુદ્ પ્રત્યયોમાં ન્ આગમ થાય છે તેથી પહેલાં પાંચ રૂપો ન્ યુક્ત થયા પછુ અહીં દ્વિતીયા અ.વ.થી અધુદ્ પ્રત્યયો ના રૂપો આગ્યા છે માટે સૂત્ર લાગશે]

પ્રતિ+અઞ્ચ+શસ્=પ્રતિ+અઞ્+શસ્

(અઞ્ચોડનર્ચાયામ્ થી ન્ લોપ)

=પ્રતીચ: - આ સૂત્રથી અ લોપ ઇ દીર્ઘ

એજ રીતે ટા પ્રત્યયે પ્રતીચા

★ અનુવૃત્તિ :— ય સ્વરે પાદઃ પાદ અણિક્ય
ષ્ટિ ૨/૧/૧૦૨ થી ય સ્વરે...અણિક્ય ષ્ટિ

❧ વિશેષ :— ૦? ય-સ્વરે કેમ કહ્યું ?

પ્રત્યગ્ભ્યામ્-પ્રત્યચ્+ભ્યામ્ મકારાદિ ંપ્રત્યય છે માટે
અ લોપ ન થયો.

૦? ણિ વર્જન કેમ કહ્યું ?

દધ્યજ્ઞમાચ્છટે=દધ્યચ્+ણિ=દધ્યયતિ [ણિચ્ બહલં
૩/૪/૪૨ થી ણિચ્] ંયન્તસ્વરાદે ૭/૪/૪૩ થી અચ્
નો લોપ થતાં દધ્ય+ઇ+અ+તિ=દધ્યયતિ થયું-પણ
અચ્નો અ ન લોપાયો.

૦? કચ વર્જન કેમ ?

કચ (કચ, કચન્, કચઙ્...અહણ) દધ્યજ્ઞમિચ્છતિ
ઇતિ કચન્ (કચન્ ધ્વજાદર્શક પ્રત્યય) દધ્યચ્+ચ+તિ
-દધ્યચ્ચતિ ઠહી પામનારને ધ્વજ છે.

કચ વર્જન છે માટે અ ન લોપાયો.

૦? ષુદ્ધ વર્જન કેમ ?

દધ્યજ્ઞ+જસૂ=દધ્યજ્ઞ:

૦ સૂત્રકારે ન વગરના અચ નું વિધાન કરેલ છે.
તેથી અચ્ (અનચ્) હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે.
જેમકે સાધુ+અચ્+આ-સાધ્વજ્ઞા સાધુને પૂજનાર વડે
૦ પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. તે વિધાન અતનતર
સ્વર માટે જ સમજવું.

★ શેષવૃત્તિ :— પ્રત્યચ્-ના રૂપો (૩/૪/૫

દ્વિ.વ.) પ્રત્યચ્+ભ્યામ્-ચજઃકગમ્ થી પ્રત્યક્+ભ્યામ્
ષ્ટસ્તૃતીયઃ થી ગૂ પ્રત્યગ્ભ્યામ્ (૭-એ) પ્રત્યચ્+સુ
=પ્રત્યક્+સુ ચજઃકગમ્ થી ક્-પ્રત્યક્-ષુ નામ્યન્તસ્થા
થી સૂ નો પૂ=પ્રત્યક્ષુ

પ્ર+અચ્ ધાતુ ના રૂપો.

પ્ર અચ્ચતિ ઇતિ ક્વિપ્-અચ્ નામ (૧-એ.) પ્રાઙ્
(૧/૨-દ્વિ. પ્રાચ્ચૌ (૧-બ.) પ્રાચ્ચઃ (૩-એ) પ્રાચા
(૩-દ્વિ) પ્રાગ્ભ્યામ્

[૧૯૬]

(૬) ઉદ્ચ ઉદીચ્ ૨/૧/૧૦૩

★ વૃત્તિ :— ણિ-કચ-ષુદ્ધવર્જે યકારાદૌ ચ ।

ઉદીચઃ ઉદીચા [ઉદ્દ્-ઉદ્ધૌ ઉદ્ધઃ:] (ઉદગ્ભ્યામ્)

❧ વૃત્ત્યર્થ :— ણિ-કચ-ષુદ્ધ સિવાયના

આદિમાં ચ વાળા (અને સ્વરાદિ પ્રત્યયો

લાગ્યા હોય ત્યારે ઉદ્ચ નું ઉદીચ્ થાય)

ઉત્ પૂર્વક અથ્વા ધાતું=ઉદ્ધઃ અથ્વા ડનર્ચાયામ્

૪/૨/૪૬ થી ન લોપ થતાં ઉદ્ચ-ઉત્તર તકરું

(૨-બ.) ઉદ્ચ+શસૂ=ઉદીચ્+શસૂ આ સૂત્રથી

ઉદીચ્=ઉદીચઃ

(૩-એ.) ઉદ્ચ+ટા=ઉદીચ્+આ=ઉદીચા

★ અનુવૃત્તિ :— ય સ્વરે અણિક્ય ષ્ટિ ૨/૧/૧૦૨

❧ વિશેષ :— ૦ ષુદ્ધ વર્જન કેમ કયું ?

ઉદ્ચ-અચઃ ૧/૪/૬૯ થી ન આગમ ઉદન્ચ

(૧-એ) ઉદ્દ્ (૧/૨-દ્વિ) ઉદ્ધૌ

(૧-બ.) ઉદ્ધઃ (૨-એ.) ઉદ્ધમ્

પાંચે ષુદ્ધ છે તેથી ઉદીચ્ ન થાય.

૦ ય સ્વરે કેમ કહ્યું ?

(૩-દ્વિ.) ઉદગ્ભ્યામ્ ઉદ્ચ+ભ્યામ્

મૂ કારાદિ પ્રત્યય છે તેથી ચ્ નો ક્ થઇ ગૂ થતાં
ઉદગ્ભ્યામ્ થયું.

૦ ણિ વર્જન કેમ કયું ?

ઉદ્ધમાચ્છટે-ઉદ્ધ+ણિ-ઉદ્ધયતિ ઉત્તર દિશાને કહેનારો

વન્ત્ય સ્વરાદેઃ ૭/૪/૪૩ થી ચ્ લોપ

કય વર્જન કેમ

ઉદચ્ચમિચ્છતિ - ઉદચ્ + કય = ઉદચ્ચતિ

-ઉત્તરદિશાને ધર્ય છે,

બન્નેમાં ડહીચ્ આદેશ ન થયો.

૦ આ સૂત્ર અચ્ નો ચ્ આદેશ કરવાના સૂત્રનું આધક છે.

૦ ઉદચ્નું ડહીચ્ કરવાનું કહ્યું છે તેથી ઉદચ્ચ્ હોય ત્યાં આ સૂત્ર લાયક પડશે નહીં.

[૧૯૭]

(૭) સહ સમઃ સદ્ધિ-સમી ૩/૨/૧૨૩

★ વૃત્તિ :— કિવવન્તેડચ્ચતૌ પરે । સહ અચ્ચતીતિ સદ્ધયઙ્ । સદ્ધય-ચૌ । સદ્ધયઙ્ચઃ । સદ્ધીચઃ । સદ્ધીચા સમમચ્ચતિ ઇતિ સમ્યઙ્ । સમ્યઙ્ચૌ । સમ્યઙ્ચઃ । સમીચઃ । સમીચા । સમ્યગૂમ્યામ્

卐 વૃત્ત્યર્થઃ :— કિવપ્ પ્રત્યયવાળો અચ્ચ શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય ત્યારે સહ અને સમ નો સદ્ધિ અને સમિ આદેશ અનુક્રમે થાય છે.

જેમકે :- સહ અચ્ચતિ ઇતિ કિવપ્ સહ+અચ્ચ (કિવપ્ અપ્રયોગિત છે)

સહ+અચ્ (અચ્ચોડનર્વાયામ્ ૪/૨/૪૬ થી ન્ લોપ થયો) -અચઃ થી ન્ આગમ સદ્ધિ+અચ્ચ આ સૂત્રથી સદ્ધિ થયું. સદ્ધયચ્ સાથે જનાર.

આજ રીતે સમ્યક અચ્ચતિ સમ+અચ્ચ = સમ્યચ્ચ -સાથે જનાર ૩૫ થયું

(૧-એ.) સદ્ધયઙ્ (૧-દ્વિ.) સદ્ધયચ્ચૌ

(૧-બ.) સદ્ધયચ્ચઃ (૨-એ.) સદ્ધયચ્ચમ્

(૨-એ.) સદ્ધયચ્ચૌ થયું.

(૩-એ.) સદ્ધીચા-સદ્ધિ+અચ્+આ અચ્ચ પ્રાગ્ દીર્ઘચ્ ૨/૧/૧૦૪ સદ્ધી+ચા

એજ રીતે સદ્ધીચઃ -સદ્ધિ+અચ્+શસ્

એજ રીતે સમ્યઙ્ સમ્યઙ્ચૌ સમ્યઙ્ચઃ

સમ્યચ્ચમ્ સમ્યચ્ચૌ અને સમીચઃ સમીચા, થાય

★ અનુવૃત્તિ :— સર્વાદિ - વિશ્વગ્ - દેવાઙ્ ઢદ્ધિઃ કિવ્યચ્ચૌ ૩/૨/૧૨૨ થી કવ્યચ્ચૌ

卐 વિશેષ :—૦ ? કિવપ્ પ્રત્યયાન્ત કેમ કહ્યું ?

સહ+અચ્ચનમ્-સાથે પૂર્વન આહીં કિવપ્ નથી પણ અન્ પ્રત્યય છે માટે સૂત્ર ન લાગે.

૦ ? સહસમ એમ કેમ કહ્યું ?

પ્રાચ્ચૌ-પ્રાચ્ચ+ઝૌ -સૂત્ર ન લાગે

૦ ? અચ્ચ ઉત્તરપદ કેમ કહ્યું ?

સહયુક્-યુજ્ ઉત્તરપદ છે. માટે સદ્ધિ આદેશ ન થયો.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

સ્વર પ્રત્યય :- સદ્ધીચીનઃ

૭/૨/૧૦૭ અદિક સ્ત્રિયાં વાંચઃ થી ઇન્ પ્રત્યય, આ સૂત્રથી સદ્ધિ થયું.

-હી પ્રત્યય :- સદ્ધીચી થયું

નોંધ :- આહીં અચ્ચ-કિવવન્ત ઉત્તર પદ મહત્વના

છે. તેથી ધુદ્-અધુદ્ સ્વર કે વ્યંજન દરેક પૂર્વે સદ્ધિ અને સમિ આદેશ થતા -સહ અચ્ચતિ ઇતિ

કિવપ્ થી અધાં જ રૂપોમાં સદ્ધિ થયું. જેમકે :-

(૧) ધુદ્-સદ્ધયઙ્

(૨) અધુદ્ સ્વર :- સદ્ધીચઃ

(૩) અધુદ્ વ્યંજન :- સદ્ધયઙ્

[૧૯૮]

(૮) તિરસસ્તિર્ચતિ ૩/૨/૧૨૪

★ સૂત્રપૃથઃ :— તિરસઃ તિરિ અતિ

★ વૃત્તિ :— આજાયશી કિવવન્તેડ

ञ्चतौ परे तिरसतिरिः स्मात् । तिर्यङ् ।
तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यग्भ्याम् । अकारादाविति
किम् । अच्ञादेशे मा भूत तिरश्चः । तिरश्चा

❧ **वृत्त्यर्थः** :— आदिमां अकारवाणो
अने क्विप् अन्तवाणो अञ्च् श०६ उत्तर-
पदमां ङोय तो तिरस् नो तिरि आदेश थाय
छे. तिरस् + अञ्च + क्विप् = तिरि + अञ्चे
(आ सूत्रथी तिरि) तिर्यञ्च्-आडुं आलनार
-पथु (१-अ.) तिर्यङ् [तिर्यञ्च् अचोड-
ऽनर्चायाम् ४/२/४६ थी नू लो।प, अचः १/४/६८
थी नू आगभ पदस्य २/१/८८ थी च लो।प
युजञ्चकुञ्चेनोड थी ड् थयो].

तेथी तिर्यङ् थयुं.

(१-द्वि.) तिर्यञ्चौ

(१-अ.) तिर्यञ्चः

(३-द्वि.) तिर्यग्भ्याम् →

અહીં ચ નો ક્ થઇ ગ્ થયો છે. પણ
અ નો લો।પ નથી થયો માટે તિરિ

0 ? અ કાશાદિ કેમ કહ્યું ?

અચ્ નો ચ્ આદેશ થાય ત્યારે તિરસ્ નો
તિરિ આદેશ થતો નથી.

તિરશ્ચઃ -તિરસ્ અચ્ચતિ

તિરસ્+અચ્=અચ્ચ પ્રાગ્ દીર્ઘશ્ચ થી ચ્ આદેશ
થતાં તિરસ્+ચ્=તિરશ્ચ્ (સસ્ચશર્ષો થી શ્)

0 (૨-અ.) તિરશ્ચઃ

(૩-અ.) તિરશ્ચા

★ અનુવૃત્તિ :— સર્વાદિ વિશ્વગ્ દેવાઙ્ ઙ્ઙિઃ
કવ્યૂચ્ચૌ ૩/૨/૧૨૨ થી કવ્યૂચ્ચૌ

❧ વિશેષ :— સપ્તમ્યાઃ આદિઃ ૭/૪/૧૨૪
પરિભાષા મુજબ અતિ આદિમાં અ કારનું વિધાન
કરે છે.

[૧૯૯]

(૯) યજ-સૂજ-મૃજ-રાજ-બ્રાજ ઋસૂજ-વ્રજ્ચ
-પરિવાજઃ શઃ ષઃ ૨/૧/૮૭

★ વૃત્તિ :— યજાદિનાં ધાતુનાં યજોઃ ધાતોઃ
શસ્ચ ચ ઘુટિ પ્રત્યયે પદાન્તે ચ ષઃ સ્યાત્ ।
ઘુટસ્તૃતીયઃ ઇતિ ડત્વે । દેવેઙ્, દેવેદ્ । દંવેજૌ
દેવેઙ્ભ્યામ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :— યજ્, સૂજ્, મૃજ્,
રાજ્, બ્રાજ્, ઋસૂજ્ આ તમામ ધાતુઓ
તથા પરિવાજ્ શ૦૬ના અન્ત્ય ચૂ કે ઙ્ નો
તથા અન્તે તાલવ્ય શ્ છે તેવા ધાતુઓના
અન્ત્ય શ્ નો પદાન્તે અથવા આદિમાં ઘુટ્
વ્યંજન વાળો પ્રત્યય આવેલ હોય તો
મુઘ્ન્ય ‘ઙ્’ થાય છે. જેમકે :-

દેવમ્ યજતિ ઇતિ ક્વિપ્ દેવેઙ્-દેવની પૂજા
કરનાર યજાદિ વચ્ચેઃ ક્રિતિ ૪/૧/૧૦૯ થી
વૃત્ત થતાં ઙ્ નો ઙ્ થયો દેવ+ઙ્=દેવેઙ્)
દેવેઙ્-આ સૂત્રથી ઙ્ નો ઙ્ થયો ઘુટસ્તૃતીયઃ
થી ઙ્ નો ઙ્ થતાં ઘુટ્ પ્રત્યય (૧-અ.)
દેવેઙ્-વિરામેવાથી દેવેદ્ પદાન્ત :- દેવેઙ્ભ્યામ્
-દેવેઙ્+મ્ભ્યામ્

ઘુટ્ પ્રત્યયે કેમ કહ્યું ? દેવેઙ્+ઐ દેવેજૌ-ઐ-
ઘુટ્ નથી તેથી ઘ્વની પ્રાપ્તિ નથી.

★ અનુવૃત્તિ :— હો ઘુટ્ પદાન્તે ૨/૧/૮૨ થી
ઘુટ્-પ્રદાન્તે

❧ વિશેષ :— પદાન્તે દેવેઙ્ભ્યામ્માં દેવેઙ્+
મ્ભ્યામ્-નામસિદ્ધ્ય વ્યજ્જને ૧/૧/૨૧થી પદ સંજ્ઞા થતા
પદાન્ત (દેવેઙ્ ના) ઙ્ નો ઙ્ થશે-દેવેઙ્ અન્તે ઘુટ્-
સ્તૃતીયઃ થી ઙ્ થતાં દેવેઙ્ભ્યામ્ થયું,

0? ધાતુનો શ્ કેમ ?

નિશ્+મ્ભ્યામ્=નિજ્મ્ભ્યામ્ અહીં નામનો શ્ છે. તેથી
ઘુટસ્તૃતીયઃ થી શ્ નો ઙ્ થયો પણ શ્ નો ઙ્
ન થયો.

0? યજઃ કેમ કહ્યું ?

યજઃ ન હોય તો ઙ્ ન થાય.

જેમકે :- વૃક્ષ વૃચ્ચતિ इति किवपू वृक्षवृश्च-तम्
આચળ્ટે વૃક્ષવચતિ-इतिविच-(वन्त्य स्वरादे ७/४/४३
થી णि लोप थतां) वृक्षवृ
અહીં વૃક્ષ સાથે વૃશ્ચ છે પણ ૩૫માં અન્ત્ય વ
નથી માટે વ ન થયો

0 અન્ત્ય ઉદાહરણ :-

નામો :- સિ લોપ-ઘીર્ણઢચાવૂ થી

0 તીર્થસૂત્ર+સિ=તીર્થસૂત્ર=તીર્થસૂત્ર-દ્-તીર્થને સર્જનારો

0 પરિસૂત્ર+સિ=પરિસૂત્ર+સિ પમિદ્-દ્-સાફ કરનારો

0 સમ્રાજ્+સિ=સમ્રાજ્=સમ્રાજ્-દ્

0 વિમ્રાજ્+સિ=વિમ્રાજ્=વિમ્રાજ્-વિમ્રાદ્-વિશેષ શોભ-
નારો.

0 ધાનામૃજ્+સિ - ધાનામૃજ્=ધાનામૃજ્ - દ્ ધાણાને
શૂંજનારો.

0 શાન્ત :-

તત્વવૃચ્છતિ इति तत्वप्राद-तत्त्वने पूछनारो-दिद्युद्
-દર્દ ૫/૨/૮૩ થી કિવવન્ત થયો અનુનાસિકે વચ્ચવઃ
સૂદ્ર ૪/૧/૧૦૮થી શુ તથા તત્વપ્રાશુ આ સૂત્રથી
“વૃ”-તત્વપ્રાશુ ઘુટસ્તૃતીયઃ થી હુ થતાં તત્વપ્રાજ્-દ્
થયું.

0 ઘુદ્ પ્રત્યય :-

વજ્+તા=વજ્+તા=વજ્+તા ૫૦૪નારો

લિશ્+તા=લેષ્+તા=લેષ્+તા-જનારો.

નોંધ :- પાણીની વ્યાકરણના મતે વૃ જ્ ઉપરાંત
જ્ ના જ્ નું વિધાન પણ છે અહીં જ્ નું વિધાન
નથી. કેમકે અહીં અનુનાસિકે ૪/૧/૧૦૮ સૂત્રથી જ્
નો શુ થાય છે અને શૂનોજ્ કરવાનું વિધાન
સૂત્રમાં છે જ.

[૨૦૦]

(૧૦) ડ્નઃ સઃ ત્સોઽશ્ચઃ ૧/૩/૧૮

★ સૂત્રપૃથ :- ડ્નઃ સઃ ત્સઃ અ-શ્ચઃ

★ વૃત્તિ :- પદાન્તસ્થામ્વાંડનામ્યાં પરસ્ય સસ્ય
તાદિઃ સો વા સ્યાત્ અશ્ચઃ-શ્ચાવયવચ્ચેત્સો ન સ્વાત્ ।
દેવેદ્ત્સુ । દેવેદ્ત્સુ

■ દે દેવેદ્-દેવેવેદ્ । તીર્થસુદ્ તીર્થ સુદ્ । કંસપરિમુદ્,
કંસપરિમુદ્ । સમ્રાજ્, સમ્રાદ્ । વિમ્રાજ્-વિમ્રાદ્ ।

卐 વૃત્ત્યર્થ :- પદને અન્તે રહેલા ડ્
તથા ન્ પછી તરતજ સ્ આવે તો સ્ ને
બદલે વિકલ્પે ત્સુ યોદાય છે. (પણ) આ
સ્, શ્ચ્ સંબંધિ ન હોવો જોઈએ-દેવેજ્
+સુ=દેવેજ્+સુ (યજ-સૂજ્...શઃપઃ ૨/૧/૮૭થી
જ્) દેવેજ્+સુ (ઘુટસ્તૃતીયઃ ૨/૧/૮૬થી ડ્)
દેવેજ્+સુ વિકલ્પે દેવેજ્+ત્સુ થશે દેવેજ્+સુ પક્ષે
દેવેજ્+સુ-વિકલ્પે દેવેજ્+ત્સુ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :- હ્રોઃ કટાવન્તો શિટિ નવા
૧/૩/૧૭ થી વા

卐 વિશેષ :- 0? અશ્ચ કેમ કહ્યું ?

પદ શુચ્યોતન્તિ છ (ફળ) ખરી પડે છે. અહીં સ્
નો શુ થયો છે (સચ્ચસપૌ) માટે સ્ નો ત્સુ આદેશ
ન થાય.

0 પદ્મત્સીદન્તિ સૂત્રમાં ડ કારના નિર્દેશથી પદ્મનું પદ્
(અધોષે પ્રથમે ૧/૩/૫૦થી, થઈ શકે નહીં-છતાં
કેટલાંક દ ઇચ્છે છે મના તેમને પદ્મત્સીદન્તિ થાય છે.

0? સ્ એમ કેમ કહ્યું ?

પદ્મ ભવન્તિ મૂકાર પરમાં છે.

મહાન્ ષ્ણઃ-ન્ પર જ્ છે સ્ નહીં માટે ત્સુ ન
થયો-(નકારમાં મવાનત્સાધુ પક્ષે મવાન સાધુઃ થઈ
શક્યું કેમકે સ્ પરમાં છે)

શંકા ? નોડપ્રજ્ઞાનો...સૂત્રથી ન કારના સ્થાનમાં અનુસ્વાર અનુનાસિક આદેશ કેમ નહીં ?

એ સૂત્રમાં અવુદ્ધપરે-એમ કહ્યું છે તેથી.

૦? દન્ત્ય સ કારનો ઉલ્લેખ કેમ ?

“દન્ત્યાપદિષ્ટં કાર્યં તાલવ્યસ્યાપિ ભવતિ” ન્યાય મુજબ દન્ત્ય “સૂ” કે સ્થાન નિષ્પન્ન “સૂ” માં આ સૂત્ર લાગુ પડે ત્યારે તાલવ્ય સૂ ને પણ લાગુ પડી શકત તે ન થાય માટે દન્ત્ય “સૂ”નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ભવાન્ શેતેમાં “ત્સ” થાય નહીં.

★ શેષવૃત્તિ :— અન્ય નામના રૂપો સંયો-

ધન એ.વ. હે દેવેહ-હે દેવેહ પ્રથમા એ વ ના રૂપો

(૧) તીર્થસૂદ્ધ-દ્ તીર્થને સર્જનાર

(૨) કંસપરિમૃદ્ધ-દ્ કાંસાને સાફ કરનાર

(૩) સમ્રાહ-દ્-સમ્રાટ્ (ચક્રવર્તી)

(૪) વિમ્રાહ-દ્-વિશેષ શોભનાર

—આ ત્યારે રૂપોમાં અન્ત્ય જ નો યજસૃજ્ શઃ ષઃ ૨/૧/૮૭ થી વ્ થયો છે પછી ઘુટસ્તૃતીયઃ ૨/૧/૭૬ થી હ્ થયો છે અને વિરામેગ થી વિકલ્પે દ્ થયો છે.

[૨૦૧]

(૧૧) સંયોગસ્યાદૌ સ્કોર્લૈક્ ૨/૧/૮૮

★ સૂત્રપૃથ :— સંયોગસ્ય આદૌ સ્કોઃ લુક્

★ વૃત્તિ :— ઘુટિ પદાન્તે ચ સંયોગાર્થિયોઃ સ્કોર્લૈક્ સ્થાત્ । ધાનામૃદ્ધ ધાનામૃદ્ધ ।

■ “સસ્યશર્ષૌ” ઇતિ સસ્ય શત્વે તૃતીયર તૃતીય ચતુર્થે ઇતિ શસ્ય જત્વે, ધાનામૃદ્ધૌ । એવં મૂલવૃદ્ધ મૂલવૃદ્ધ । મૂલવૃદ્ધૌ । પરિવ્રાહ-પરિવ્રાદ્

✠ વૃત્ત્યર્થઃ :— સંયોગ (જોડાક્ષર)ની આદિમાં રહેલાં સૂ અને ક્ જો

(૧) પદાન્તે હોય કે

(૨) તેના પછી ધુદ્ વ્યંજન આવેલ હોય તો તે સૂ અને ક્ નો લોપ થાય છે ધાનામૃદ્ધ-અસ્તિ ઇતિ ક્વિપ્-ધાનામૃદ્ધ+ક્વિપ્-અસ્તિ ૨/૧/૮૪થી વ્યૂત થતા ૨ નો ઋ= ધાનામૃદ્ધ (૧-એ.) ધાનામૃદ્ધ+સિ=ધાનામૃદ્ધ દીર્ઘાચ્ચાવ થી સિ લોપ થશે.—અને જોડાક્ષર હોવાથી આ સૂત્ર લાગીને સૂ લોપ થયો—ત્યાર પછી યજ-સૃજ્...શઃ ષઃ થી જ્ થતાં ધાનામૃદ્ધ અને ધુદ્સ્તૃતીયઃ થી “ધાનામૃદ્ધ” રૂપ થયું.

★ અનુવૃત્તિ :— (દો) ઘુદ્ પદાન્તે ૨/૧/૮૨

✠ વિશેષ :— ૦? આદિ કેમ કહ્યું ?

શાશઙ્કિત-અહીં ક્ સંયોગની આદિમાં નથી પણ પરમાં છે માટે લોપ ન થાય.

શકુલ્-શક્ ધાતુ-ઉદિત...ન્તઃ ૪/૪/૯૮થી ન્ શન્ક ધાતોઃ...યક્ ૩/૪/૮થી ય્-શન્ક્ય્ સન્વદ્ ૪ ૧/૩ થી દ્વિત્વ શાશન્ક્ય્ આગુણૌ...૪/૧/૪૮થી આ શાશન્ક્ય્ વહુલંભૂપ ૩/૪/૧૪થી લોપ શાશન્ક મ્નાંધુદ્ વર્ગે ૧/૩/૩૬ થી ઙ્ શાશઙ્ક વર્તમાનમાં શાશઙ્કિત આદિમાં ઙ્ છે

૦ પ્રત્યય કેમ કહ્યું ?

પૃથક્સ્થાતા પૃથક્+સ્થાતા

૦ સ્ક લુક્ કેમ કહ્યું ?

નર્નર્તિ-સંયોગમાં સ્ ક્ નથી. (નૃતૈચ્) નૃત્ ધાતુ ધાતો...યક્ ૩/૪/૬ થી ય્-નૃત્+ય, સન્વદ્ ૪ ૧/૩ થી નનૃત્+ચ, કૃતોડત ૪/૧/૩૮થી ક્ નો અ-નનૃત્+ય્, વહુલંભૂપ ૩/૧/૧૪થી ય્ લોપ-નનૃત્, રિરૌચ ભૂપિ ૪/૧/૫૬થી નનૃત્, લયોરુપાન્ત્યસ્ય થી નનૃત્, વર્તમાનમાં નર્નર્તિ થયું સ્ ક્ નથી માટે લોપ ન થાય.

૦ ઘુદ્-પદાન્ત કેમ કહ્યું ?

સાધુમજ્જૌ-સસ્યશર્ષૌથી સ્ થઇ તૃતીયસ્તૃયથી જ્ થયો)

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

(સ) સાધુલજ્ઞ+સિ=સાધુલજ્ઞ

(સ નો લોપ)=સાધુલજ્ઞ-સાધુને વળગનારો.

(ક) કાષ્ટતક્ષ+સિ=કાષ્ટતક્ષ+સિ=કાષ્ટતક્ષ+સિ=કાષ્ટતક્ષ
લાકડા ઊલનાર

ધુદ્ પ્રત્યય :- (૧-એ) સ પ્રત્યય લજ્ઞ+ત-સૂ લોપ
થતાં લજ્ઞ+ત=લગ્ન+ત (ચઃકગમ્)=લગ્ન:-લાગેલો
સ્યત્વા...તા ૪/૨/૭૦ થી ત નો નૂ થયો)

વૃશ્ચ+ત=વૃષ્ણ+ત (શ્ચનાં સૂ નો લોપ)=(સ્યત્વા...તઃ
૪/૨/૭૦ થી ન્ અને ચઃ કગમ્ ૨/૧/૮૬ થી ક)
=વૃક્ષ+નઃ=રઘવર્ણાન્નો ૨-૩-૬૩થી ણ્=વૃક્ષનઃ

★ શેષવૃત્તિ :- ૦ ધાનામૃજ્ઞૌ-(૧-૨-દિ)

ધાનામૃજ્ઞ+ઔ-ધુદ્ પ્રત્યય નથી તેથી સૂ લોપ ન
થયો.-

સસ્યશર્ષૌ ૧/૩/૬૧થી શ્ થતા-ધાનામૃજ્ઞ+ઔ તૃતી-
યસ્તૃતીય ૧/૩/૪૯ થી જ્ થતા ધાનામૃજ્ઞ+ઔ

૦ મૂલ+વ્રજ્ઞ+કિવપ્=મૂલવ્રજ્ઞ સૂ લોપ, ચૂ નો વૂ
પ્ નો હ્/દ્ ઉપર મુજ્ઞ થતાં-મૂલવ્રજ્ઞ-દ્ મુળ કાપનાર

૦ પરિ+વ્રજ્ઞ+કિવપ્=પરિવ્રજ્ઞ (દિધુદ્ - દદ્વ...કિવપ્
૫/૨/૮૩થી નિપાતન) પરિવ્રજ્ઞ થયું

[૨૦૨]

(૧૨) યુજ્ઞોઽસમાસે ૧/૪/૭૧

★ સૂત્રપૃથ :- યુજ્ઞઃ અસમાસે

★ વૃત્તિ :- “યુજ્ઞમ્પીયોગે” इत्यस्चासमासे घुटि
પરે ઘુટઃ પ્રાગ્નોઽન્તઃ સ્યાત્ યુજ્ઞ્ । યુજ્ઞૌ [યુજા,
યુગ્મ્યામ્]

અસમાસે इति किम् ? अश्वयुक्-ग् युज् इति किम् ?
युजिञ्च समाधौ युजमापन्ना मुनयः

■ (પદાન્તે ઋત્વિજો ગત્વં વાચ્યમ્) ઋત્વિક્-
તકારાન્તો મરુત્ શબ્દઃ । મરુત્-મરુદ્ મરુતૌ ।
દમ્યામ્ ।

■ વૃત્ત્યર્થ :- “યુજ્ઞમ્પીયોગે”એ યુજ્ઞ

ધાતુ અહીં સમજવાનો છે. અસમાસમાં
રહેલો યુજ્ઞ ધાતુથી બનેલા નામને ઘુદ્ પ્રત્યય
લાગતાં ઘુદ્ પૂર્વે (જ પૂર્વે) ન્ ઉમેરાય છે.
દા.ત. યુજ્ યુજ્ઞ (તર્ગશ્ચવર્ગ... ૧/૩/૬૦ થી
ન્ નો જ્) યુજ્ઞ-બેડનાર.

(પ્રથમા એ.વ.) યુજ્-યુજ્ઞ+સિ દીર્ઘઙ્યાબ્
૧/૪/૪૫ થી સિ લોપ, પદસ્ય ૨/૧/૮૮ થી
જૂ નો લોપ, યુજ્ઞચ્ચક્રૂચ્ચૌ ૨/૧/૭૧ થી ન્ નો
હ્ થતા યુજ્ઞ્ થયું (પ્રથમા દ્વિ.વ.) યુજ્ઞૌ
-યુજ્ઞ્ +ઔ (૧-બ.) યુજ્ઞઃ (૨-એ.) યુજ્ઞમ્

—: પ્રશ્નો :-

૦ ? ઘુટિ પ્રત્યયે કેમ કહ્યું ?

(ટ)-યુજ્+આ=યુજા

(શ્યામ્) યુજ્+મ્યામ્=યુગ્મ્યામ્

બન્ને અધુદ્ પ્રત્યયો છે તેથી ન્ આગમ
ન થયો.

૦ ? અસમાસે કેમ કહ્યું ?

અશ્વયુજ્ - (૧-એ.) અશ્વયુજ્ અશ્વયુક્ અહીં
યુજ્ શબ્દ અશ્વ સાથે સમાસમાં છે માટે ન્
આગમ ન થયો.

૦ ? યુજ્ કેમ કહ્યું ?

યુજિજ્ઞસમાધૌ -એ પણ યુજ્ ધાતુ છે -પણ
યુજ્ઞઃ વિધાન છે માટે યુજિ માં ન્ આગમ
ન થાય. તેથી (૨-એ.) યુજ્ઞમ્ આપન્ના મુનયઃ
સમાધિને પામેલા મુનિઓ - યુજ્ઞમ્ માં ન્
આગમ ન થયો.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) ઘુટિ ૧/૪/૬૮

(૨) ઘુટાંપ્રાંક્ ૧/૪/૬૬

(૩) અનામ્ સ્વરેનોઽન્તઃ ૧/૪/૬૪ થી નોઽન્તઃ

❧ વિશેષ :— ૦? बहुयुङ् કેમ બન્યો ?
 ૦ અહીં बहु પ્રત્યય સાથે युञ् શબ્દ છે. સમાસમાં નથી તેથી પ્રથમા એ.વ. बहुयुङ-न्નેડનાર જેવો-થઇ શક્યો.

૦ નપુંસકલિંગે પણ ધુદ્ પ્રત્યય સિમાં યુજ્જિ થઇ શકે.

★ શેષવૃત્તિ :— પદાન્તે કૃત્વિજ્ ના જ નો ગ્ર થાય છે- વ્યં. પુ. સૂત્ર-૪૨-કૃત્વિજ્...ગઃ ૨/૧/૬૬ તેથી કૃત્વિગ્-ક્

૦ ત્ કારાન્ત મરુત્ (પવન) શબ્દ મરુત્ મરુતૌ મરુતઃ મરુતમ્ વગેરેમાં મરુતને સીધાંજ સિ-ઐ...વગેરે પ્રત્યય લગાડવા.

[૨૦૩]

(૧૩) ક્રદુદિતઃ ૧/૪/૭૦

★ સૂત્રપૃથ :— ऋत् उत् इतः

★ વૃત્તિ :— કૃદિત ઉદિતશ્ચ ઘુટિ પરે ધુટઃ પ્રાગ્ નોડન્તઃ સ્યાત્ ।

(ક્રકારાનુવન્ધો મહત્ શબ્દઃ)

❧ વૃત્ત્યર્થ :— ऋ (ઋત્) અને ઉ (ઉત્) છે ઇત્ જેમાં એટલે કે જે નામને અન્તે ઋ કાર અને ઉ કાર નિશાની વાળો પ્રત્યય હોય એવા નામને ધુદ્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે (નામને અન્તે રહેલાં) ધુદ્ વર્ણુ પૂર્વે ન્ ઉમેરાય છે. જેમકે મહ્ (પૂજા) ધાતુને-દુહિવૃદ્ધિ...કત્ : *ઉણાદિ ૮૮૪થી અત્ પ્રત્યય લાગીને મહત્ શબ્દ બન્યો. મહત્ (ઋ અનુ-અન્ધ)મહત્+સિ=મહન્ત્+સિ એ રીતે ત્ પૂર્વે ન્ આગમ થયો છે.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) ઘુટિ ૧/૪/૬૮

(૨) ઘુટાંપ્રાક્ ૧/૪/૬૬

(૩) બનામ સ્વરે નોડન્તઃ ૧/૪/૬૫ થી નોડન્તઃ

• • • • •
 *ઉણાદિ :- દુહિ વૃદ્ધિ-મહિ-વૃષિમ્ન્યઃ કત્ : સૂત્ર-૮૮૪
 પ. ૬૮-ઉણાદિ ગણ વિવરણ

❧ વિશેષ :— ઉદિતઃ સ્વરાન્નોડન્તઃ ૪/૪/૯૮

સૂત્રમાં ધાતુનો અધિકાર હોવાથી મ્વાદેહદિતઃ એ વડે જ ઉદિત્ સિદ્ધ હોવા છતાં અહીં પૃથક્ પ્રહણ કરેલ છે, તેથી મ્વાદિનુ' (ધાતુનું) વર્જન કર્યું છે તેમ સમજવું. તેમજ ઉ ના સાહચર્યથી ઋમાં પણ ધાતુનું વર્જન સમજવું પગિણામે સમ્રાટ વગેરેમાં ન્ આગમ થતો નથી.

૦? ઘુટિ કેમ કહ્યું ?

મહતા-મહત્+ટા-અધુદ્ પ્રત્યય છે માટે ન્ આગમ ન થયો.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

કૃદિત્ :- (શત્-પ્રત્યય) કુર્વત્+સિ= (આ સૂત્રથી ન્ આગમ)=કુર્વન્ત્+સિ (પદસ્ય ૨-૧-૮૬ થી ત્ લોપ)
 =કુર્વન્+સિ=(વીર્ઘ્યાવ્...સે થી સિ લોપ) કુર્વન્-કરનાર (ઉદિત્) વિધ્વસ્+સિ (કવસ્ પ્રત્યય)
 =વિધ્વસ્+સિ=વિધ્વન્+સિ=(ન્સમહતોઃ ૧/૪/૮૬)થી દીર્ઘાં=વિધ્વાન્

[૨૦૪]

(૧૪) ન્સ-મહતોઃ ૧/૪/૮૬

★ વૃત્તિ :— ન્સન્તસ્ય મહતશ્ચ સ્વરસ્ય શેષે ઘુટિ પરે દીર્ઘાઃ સ્યાત્ । મહાન્ । મહાન્તૌ શેષઘુટિ ઇત્યેવ દ્વે મહન્ । દ્વે મહાન્તૌ । દ્વે મહાન્તઃ મહતઃ

■ શત્ પ્રત્યચાન્તાનાં ઘુટિ દીર્ઘામાવો વિશેષઃ । પચન્ । પચન્તૌ । પચન્તઃ । દ્વે પચન્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— શેષધુદ્ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે જે શબ્દને અન્તે “ન્સ” હોય તેનો તથા મહત્ શબ્દનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થાય છે જેમકે (૧-એ.) મહાન્ મહત્+સિ = (ક્રદુદિતઃ થી ન્) મહન્ત્+સિ (પદસ્ય ૨/૧/૮૬ ત્ લોપ) =મહન્+સિ આ સૂત્રથી મહાન્ (સિ લોપ)

(१/२-द्वि.) महान्तौ-महत्+औ
(१-अ) महान्तः - महत्+जस्
(२-अे.) महान्तम् - महत्+अस्
संशोधन द्वि.व. महान्तौ, अ.व. महान्तः

अे प्रभाष्य अन्त्य स्वर दीर्घं थयो.

० ? शेषधुर् केम कहुं ?
हे महन् अह्नी संशोधन अे.व. छे, भाटे अ
नो आ न थयो.

० ? धुर् केम कहुं ?
महतः - महत्+शस्-अधुर् छे

★ अनुवृत्ति :- (१) घृष्टि १/४/६८
(२) वा: शेषे १/४/८२ थी शेषे

✠ विशेष :- ० ? सु+हिनस्+क्विप्=सुहिनसौ
मां ङस्वतुं दीर्घं केम न थयुं

० शुद्ध धातुथी यतां क्विवन्त शब्दतुं अण् नथी
भाटे दीर्घं न थयुं

० ? शुद्ध धातुथी यतां क्विवन्तनु अण् केम नही ?

महत् शब्द शतृ प्रत्ययान्त छे अथवा तो घृष्ट्या
अर्थमां कचन् करी नाम धातु अतावी कर्ता अर्थमां
क्विप् करी क्यन् क्विप् लोप थया आद महत्
शब्द शुद्ध क्विवन्त धातु नथी भाटे साहचर्यथी
“न्स्” अन्त पण् शुद्ध क्विवन्त थी लिनन् लोय
तेतुं न् अण् थाय.

० अन्य उदाहरण् :-

न्स्-श्रेयस्-श्रेयन्स्-श्रेयान्
(आ सूत्रथी न्स् पूर्वे आ थयो)

श्रेयान् श्रेयांसौ श्रेयांसः

(अह्नी न् तो अनुस्वार शिङ्ङेऽनुस्वार थी थयो)

★ शेषधुर् :- विशेषमां शतृ प्रत्ययान्त शब्दमां
धुर् प्रत्यये लागतां दीर्घानो अस्माव छे
पच्+शतृ = पचत् = पचन्त (ऋदुदितः थी न् आगम)
=पचन् (पदस्य थी त् लोप) अह्नी “न्स्” नथी भाटे
दीर्घं न थता पचन् पचन्तौ पचन्तः

[२०५]

(१५) अम्वादेरत्वसः सौ १/४/९०

★ सूत्रपृथ :- अ-म्वादेः अतु-असः सौ

✠ वृत्ति :- अत्वन्तस्यासन्तस्य च भ्वादि
वर्जस्य शेषे सौ परे दीर्घं स्यात् भवान् । भवन्तौ
भवन्तः । हे भवन् । मत् प्रत्ययान्ता अप्येवम् ।
गोमान् गोमन्तौ । हे गोमन्

■ थू कारान्ते दधिमथ् शब्दस्तस्य “घुटस्तृतीयः
इति दत्वे-दधिमद्-त । दधिमथौ । दधिमत्सु ।
हे दधिमद्-त् ।

✠ वृत्त्यर्थ :- अतु तेभञ् अस् अन्त
वाणा शब्द ङे भ्वादि गणुना धातु द्वारा
निपन्नेल न लोय तो प्रथमानां सि प्रत्यय
लागता ते अ नो (अतु के अस् ना अ नो)
दीर्घं थाय छे. (अटले के अ नो आ थाय छे.)
ङेभके मानेड्वतु -उष्णादि-८८६ थी भा+डवतु
=भू+अवतु=भवतु (भवत् शब्द) (प्रथमा अे.व.)
भवत्+सि=ऋदुदितः १/४/७० थी न् आगम)
=भवन्त+सि (आ सूत्रथी आ) भवान्त+सि=
पदस्य थी त् लोप, दीर्घाङ्याण् से: थी सि
लोप थतां - भवान् आप.

मत् प्रत्ययान्त नामो पण् अेञ् प्रभाष्ये
प्रथमा अे.व मां अ नो आ थाय.

(गोमत् गायवाणो - गोमान्

★ अनुवृत्ति :- (१) घृष्टि १/४/६८

(२) वा: शेषे १/४/८२ थी शेषे

(३) नि दीर्घः १/४/८५ थी दीर्घः

✠ विशेष :- ० भ्वादि वर्जन केम ?

पिण्डग्रसते इति पिण्डग्रस् (सोरः २/१/७२, रः पदान्ते
१/३/५३) पिण्डग्रः

० *अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य-अर्थवान्तुं अण् थाय
छे. अनर्थकतुं नही अे न्यायथी सिद्ध लोवा अम्वादेः

न्याय :- १४, पृ. १४; -न्याय संग्रह

વચન પ્રતિવાદન કરેલ છે. તે *અન્, ઇન્, અસ્, મન્ અર્થવાન વડે કે અનર્થક વડે તદન્ત વિધિ કરાવે છે. એ ન્યાયનું જ્ઞાપન કરે છે. તેથી ચરનસૂતું ચરણાઃ (ખરણા) થયું અહીં (અન્તે નસ્ છે માટે) અસ્-અનર્થક છે છતાં અ દીર્ઘ થયો ચરસ્ય નાસિકા ઇવ નસિકાયસ્ય ચરનસૂ (ચરચુરાન્નાસિકાયા નસ્ ૭/૩/૧૬૦થી નસ્ આદેશ) અને પૂર્વપદ સ્થાનુ નામ્નયગઃ ૨/૩/૬૪થી ન્ ના ન્ થી ચરગસૂ થયું. આ સૂત્રથી અ દીર્ઘ થતા ચરણાઃ થયું.

૦ અમ્વાદેઃ કલ્પું અઘાતોઃ નહીં-કારણ કે મ્વાદિનું વર્જન કરવાનું છે. નામઘાતુનું નહીં.

૦? પ્રથમા સિતું અહણ કેમ કલ્પું ?

હે સુમનસ+સિ=હે સુમનઃ

અહીં સંબોધન “સિ” છે માટે અ દીર્ઘ ન થાય.

૦ અતુ એ પ્રમાણે ઉદિત કરવાથી ઋદિત્ માં આ સૂત્ર ન લાગે જેમકે પચન્-અહીં ણત્ પ્રત્યય છે માટે ન પૂર્વે અ દીર્ઘ ન થયો.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

(૩) ચવમતુ-ચવમત્+સિ=ચવમાન્ (ન્ આગમ, સિ લોપ, ત્ લોપ, અ દીર્ઘ)

(અસ્) અપ્સરસૂ+સૂ=અપ્સરા

(દીર્ઘઙ્વાવ્ ... સિ લોપ, પદસ્ય સૂ લોપ.)

આ સૂત્રથી અમ્નો અ દીર્ઘ થયો.

★ શેષવૃત્તિ :- થ કારાન્ત દધિમથ્ શબ્દ

વુટસ્તુતીયઃ થી દ્, વિરામેવા થી ત્ દધિમદ્-દધિમત્ (પ્રથમા એ વ. થાય) (૨.એ.) દધિમયૌ (૩. દિ) દધિમદ્મ્ચામ્ (૭.એ.) દધિમત્સુ-અઘોષે પ્રથમોઃથી ત્

[૨૦૬]

*અનિનરમન્ પ્રહ્ણાન્યર્થવતાડનર્થકેન ચ તદન્તવિધિં પ્રયોજચન્તિ ન્યાય ૧૬, પૃ. ૬૬

(૧૬) લુગસ્યાદેત્ચપદે ૨/૧/૧૧૩

★ સૂત્રપૃથ :- લુક્ અસ્ય અત્ પતિ અપદે

★ વૃત્તિ :- અપદાદાવકારે એકારે ચ પરે અસ્ય લુક્ સ્યાત્ । ત્યદ્-આદ્વેરઃ ઇતિ અ-ત્ય

✠ વૃત્યર્થ :- અપદે એટલે પદની મધ્યમાં રહેલા અ નો અ કાર કે પે કાર પરમાં આવેલ હોય તો પૂર્વના અ નો લોપ થાય છે. જેમકે (ત્યદ્માં આદ્વેરઃ થી દ્ નો અ થતાં ત્ય+અ થાય) આ સૂત્રથી પૂર્વનો અ લોપાતા ત્ય+અ=“ત્ય” થશે.

✠ વિશેષ :- ૦? અપદે કેમ કલ્પું ?

દળ્ડ+અગમ્=દળ્ડાગમ્-અહીં અગમ્ માં અ પદનો આદિભૂત અવયવ છે તેથી લોપ ન થતાં સન્ધિ થઈ

૦ અદેત્ કેમ કલ્પું ?

શ્રમણે-શ્રમણ+ઈ-છે. માટે લોપ ન થાય.

૦? અસ્ય કેમ કલ્પું ?

અદન્તિ-અદ્+અન્તિ પૂર્વેદ છે,

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

૦ તદ્+સિ=આદ્વેરઃ થી અ થતાં ત+અ+સિ-આ સૂત્રથી અ લોપ થતાં ત+અ+સિ=ત+સિ એ રચ્ય થશે.

૦ પચ્+અ+અન્તિ-તેઓ રાંધે છે-

અહીં પૂર્વે અ લોપાતા પચન્તિ થશે.

[૨૦૭]

(૧૭) તઃ સૌ સઃ ૨/૧/૪૨

★ વૃત્તિ :- દ્વિ શબ્દાન્તાનાં ત્યદાદિનાં સ્વસમ્બન્ધિનિ સૌ પરે તઃ સઃ સ્યાત્ । સ્યઃ । સઃ । એવઃ -ત્યૌ । ત્યે । તૌ । તે । એતૌ । એતે । યઃ યૌ । યે । સ્વસમ્બન્ધિનીતિ કિસ્મ ? પ્રિચત્યદ્

✠ વૃત્યર્થ :- “ત્યદાદિ” સંબંધિ

ત્યદ્ થી દ્વિ સુધીના શબ્દોને પ્રથમા એક વચનનો સિ જાગે ત્યારે તેનો સ થાય સ્વસમ્બન્ધિમાં આ સૂત્ર લાગે.

-ખધાં ઉદાહરણમાં

(૧) આદ્વેરઃ ૨/૧/૪૧ થી અન્ત્ય વર્ણનો અ

(૨) લુગસ્વાદેત્યપદે ૨/૧/૧૧૩ થી પૂર્વનો અ

લોપ થશે. તેથી

ત્યદ્+સિ=ત્ય+સિ=સ્યઃ -

તદ્+સિ=ત+સિ=સઃ

एतद्+सि=एत+सि=एस्=एषः (सू. नो. ७)

ત્રણે સૂત્રમાં ત્ નો સ્ થયો છે.

૦ સિ એમ કેમ કહ્યું ?

ઔ, જસ્ ના ૬ પ્રત્યયમાં ત્ નો સ્ ન થાય.

-તેથી (૧) ત્ય ના (૧-દ્વિ.) ત્યૌ, (૨-ખ.) ત્યે,

(૨) ત ના (૧-દ્વિ.) તૌ, (૧-ખ.) તે,

(૩) एत नुं एतौ-एते ત્રણે ઉદાહરણમાં સ્ પ્રત્યય નથી.

૦ ? ત્ નો સ્ કેમ કહ્યું ?

યદ્ ને સ્યાદિ લાગતા આદ્વેરઃ થી તેનો અ થતાં ચ+અ-લુગસ્વા...થી પૂર્વનો અ લોપ થતા ણ+અ=ચ થયું.

પ્રથમા :- યઃ યૌ યે થશે

અહીં ય છે માટે સ્ ન થયો.

૦ ? સ્વસમ્બન્ધિ એમ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયત્યદ્ -અહીં ત્ નો સ્ ન થાય. કેમકે ત્યદ્ નો પ્રિય સાથે સમાસ થતા અન્થ સંબંધિ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) આદ્વેરઃ ૨/૧/૪૧

(૨) ત્યદામેનદેતદો... ૨/૧/૩૩ થી ત્યદાં

❧ પ્રિશય :- ૦ આદ્વેરઃ :- ત્યદ્, તદ્,

યદ્, અદસ્, ઇદમ્, एतद्, एक, द्वि.

-ત્યદ્, તદ્, एतद् તથા તેના સ્ત્રીલિંગી રૂપો ત્યા, તા, एतानुं શ્રહણ કરેલ છે

૦ આદ્વેરઃ ની અનુવૃત્તિ ચાલુ રાખવા માટે દ્વિ સુધી લીધેલ છે -ત્ ના સ્ માટે નહીં.

૦ ? આદ્વેરઃ કેમ કહ્યું ?

મવતી (દ્વિ પછી આવે છે તે માટે ત્ નો સ્ થયો નહીં)

[૨૦૮]

(૧૮) ત્યદામેનદેતદો દ્વિતીયાટૌસ્ય-
વૃત્યન્તે (૨/૧/૩૩)

★ સૂત્રપૃથ :- ત્યદામ્ एनत् एतद्: દ્વિતીયા ટા-ઓસિ-અ વૃત્યન્તે

★ વૃત્તિ :- કિચ્ચિદ્વિવાતુ' કથિતસ્ય પુનરન્યદ્વિવાતુ કથમન્વાદેશઃ; । તસ્મિન્ ગમ્યમાને દ્વિતીયા ટૌસિ પરે एतद्: एनत् स्यात्, न तु वृत्वन्ते । आगत एषः अथो एनं भोजय । एनम् । एनौ एनान् । एनेन । एतयोः, एनयोः । अन्वादेशाभावे एतम् एतौ एतान् वृत्वन्ते-परमौतं पश्य । इदमोप्येवम्

❧ વૃત્યર્થ :- અન્વાદેશ - જે એક વાત પહેલાં કહેવાયેલી હોય તેજ વાત વિશે બીજું કંઈ કરવાની વાત કહેવી તે - અન્વાદેશ. અન્વાદેશ મુજબ જ્યારે દ્વિતીયા વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય, તૃતીયા એકવચનનો ટા પ્રત્યય, લાગે, પછી-સપ્તમી દ્વિવચનનો ઓસૂ પ્રત્યય લાગે ત્યારે एतद् શબ્દને બદલે एनद् આદેશ થાય છે. પણ एतद् શબ્દ વૃત્તિ (સમાસ)ને અન્તે હોવો જોઈએ નહીં. -

આગત एष (अस्ति) આ આવેલો છે. અથો एनं भोजय હવે એને જમારો. આ વાક્યમાં પહેલા આવવાની વાત કરી પછી જમાડવાની વાત કરી તેથી અન્વાદેશમાં एनत् પ્રયોગ થાયો છે.

૦ દ્વિતીયા :- एनम् एनौ एनान्

तृतीया अ.व. एनेन, षष्ठी-सप्तमी द्वि.व.

एनयोः - अत्र प्रभाषे अन्वादेश थशे.

अर्ही एनत्भां त इत् छे तेथी एन अवेा अ

कारा. प्रयोगना रूपे थशे.

जेभके एन+औं भां एनौं थयुं.

० अन्वादेश न होय त्पारे एतत् आदेश
न थाय तेथी द्वितीया एतम्, एतौ, एतान्
अत्र प्रभाषे रूप थाय.

० वृत्त्यन्ते (सभासान्ते) एनत् न थाय
परमेतं पश्य - अर्ही परम् अने एतद् नो
सभास थयो छे. अने एतद् सभासान्त छे.

★ अनुवृत्ति :- नित्यमन्वादेशे २/१/३२ थी
अन्वादेशे

✽ विशेष :- ० अक् प्रत्ययान्तभां पण
आदेश थष शके

जेभके :- एतकं साधुम् आवश्यकम् अन्याम्य। अथो
एनमेव सूत्राणि - आ साधुने आवश्यकं भाषाया -
हुवे अनेन सूत्र भाषाया

अर्ही एतकद् अवेा अक् प्रत्यय युक्त एतदने प्रयोग
छे. तो पण अन्वादेशे एतत् थष शक्युं.

० ? द्वितीया वृत्ति...केम कहुं ?

एतस्मै सूत्रं देहि अथो एतरस्मै अनुयोगमपि देहि।
-अर्ही एतस्मै अतुर्थी प्रयोग छे तेथी अन्वादेशे
एतत् न थाय. ?

० ? त्यदाम् -केम कहुं ?

एतदं संग्रहाण अथो एतदमभ्यास्य त्यददि नथी.

[२०६]

(१६) गऽद्वादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः
सूत्रोश्च प्रत्यये २/१/७७

★ सूत्रपृथ :- ग-ङ-द व आदेः चतुर्थान्तस्य
एकस्वरस्य आदेः चतुर्थं सूत्रोः च प्रत्यये.

★ वृत्ति :- यस्य गडदवानां कोऽपि आदौ भवति
चतुर्थश्चान्ते भवति तस्यैकस्वरस्य शब्दावयवस्यादे
श्चतुर्थः स्यात्, पदान्ते, सादौ ध्वादौ च प्रत्यये परे।
धर्मभुद्, धर्मभूत्। धर्मभुद्वौ। हे धर्मभुद्-त्।
धर्मभुद्भ्याम् धर्मभुत्सु।

■ न कारान्तो राजन् शब्दः -
“निदीर्घः” इति दीर्घे राजा राजानौ राजानः अष्टुस्वरे
“अनोऽस्य” इत्यल्लोपे नस्य ञत्वे जञोर्ज्ञः - राज्ञः
राज्ञा। राजभ्याम् - असदधिकार विहितस्य नलोपस्यास-
त्वादीर्घाजावः। राज्ञे। राज्ञः। राज्ञोः। राज्ञाम्।
राज्ञि, राजनि। राजसु।

✽ वृत्त्यर्थ :- जेनी (धातु रूप शब्दना
अवयवनी) आदिभां ग, ङ, द, व भांथी
कोई पण अेक अक्षर (वर्ण) होय अने
अन्ते योथो (वर्गीय) व्यंजन (अक्षर)
होय. तेवा अेक स्वर वाणा शब्द अवयवना
आदि वर्ण (अक्षर) नास्थाने योथो अक्षर
(वर्गीय व्यंजन) थाय छे - जे ते योथो
अक्षर पदान्ते होय अथवा तेनी पछी सू
के ध्वं कार वाणा प्रत्यये लात्रेला होय तो
जेभके :- धर्मभुद्-धर्मं जालुनार (१-अ.)
धर्मभुद्+सि - अर्ही बुध् शब्द अवयवनी
आदिभां वू छे. अन्ते धू अे योथो वर्ण
छे. तेमज अेक स्वर धातु रूप शब्द छे.
तेथी आ सूत्र लागीने वू नो योथो वर्ण
भू थयो. - धर्मभूद् चतुस्तृतीयः २/१/८६ थी
दू अने विरामेवा थी त् थता प्रथमा अ.व.
धर्मभुद्, धर्मभुत् रूप थशे. संशोधनभां
पण धर्मभूद् त् थाय.
(१-द्वि.) धर्मभुद्वौ - पदान्त के सूध्वू नथी
भादे बुध्नु बुध्नुं बुध्नुं रद्वेशी.
(३-द्वि.) धर्मभूद्भ्याम्
(७ अ.) धर्मभुत्सु

✽ विशेष :- ० गडदवादेः केम कहुं ?
धू + सि = अर्ही अन्ते धू छे पण

पञ्च प्रारंभमां ग्-इ-इ-व् नथी.

० ?चतुर्थान्तस्य डेम कल्युं ?

सुगण् अह्नीं आदीमां गू छे पञ्च अन्ते यतुर्थ वल्युं नथी

० ? ओक स्वर डेम कल्युं ?

दामलिह् -आपो शब्द पूर्वे द् अने अन्ते यतुर्थ वल्युं वागो छे, पञ्च ओक स्वर नथी.

० ? स्ध्वोश्च डेम कल्युं ?

धर्मबुधौ औ प्रत्यच छे

० इप साधनिका अंजे विशह् छण्णावट माटे "मध्यमवृत्ति अवयूरी" भाग-१ पृ. ८६/६० आस जुओ, स्वोपग्रन्थास भाग १-१८५

० वल्युंविधिने दीधे स्थानीवत्भाव न थाय तेथी अबुद्ध स्थानिकावर्ण विधौ ७/४/१०६थी सिच् लोप यता सिच् स्थानीवत् थाय नहीं ओ हेतुथी अबुद्ध मां सिच् नो लोप यतां आदि व् म् थाय नहीं.

० अन्य उदाहरणो

० पदान्त पर्णगुह्+सि=पर्णगुह्-इ पांढडाने संताडनार वृक्ष अह्नीं गू नो योथो वल्युं घू थयो दू नो इ

० सादि प्रत्यय :-

निगोह्+स्यते अह्नीं सादि प्रत्यय छे तेथी पूर्वना गू नो घू थयो अने षडोःकस्सि २/१/६२थी दू नो क् थयो निघोक्+स्यते, नाम्यन्तस्था २/१/३५थी सू नो पू = निघोक्+स्यते=निघोक्ष्यते ते गुप्त राअशे

० ध्वादि प्रत्यय :-

अदुह्+ध्वम् = अधुग्ध्वम् तरे होल्युं अह्नीं भ्वादेदां २/१/८३थी हू नो ष् थयो गड्ढवादे सूत्रथी दू नो घ् थयो तृतीयरतृतीय १/३/४६थी घ् नो गू थयो.

★ शेषवृत्ति — राजन् शब्द राजा निदीर्घः

१/४/८५थी अ नो आ नाम्नो नोऽनह २/१/६१

थी न् लोप दीर्घङ् याव १/४/४५थी सि लोप

(१/२/६ि) राजन्+औ=राजानौ

(१ अ) राजन्+जस्=राजानः

(३-ओ.) राजन्+अम्=राजानम्

० द्वितीया अ.व.थी अधुट् स्वरे अनेऽस्य २/१/१०८थी अने लोप, तवर्गश्च वर्ग १/३/६०थी न् नो ञ् थशे. अने ज्+ञ्=ज्ञ थशे तेथी :-

(२-अ.) राज्ञः (३-ओ) राज्ञा (४-ओ) राज्ञे

० व्यंजनादि प्रत्यय पूर्वे नाम्नो नो २/१/६१थी न् लोप यतां (३-दि.) राजम्याम् असत् अधिकारमां ञ्णाव्या मुग्य न् ना लोपने असत् गणी अह्नीं अ नो आ (अत आः स्वादौ १/४/१थी) थशे नहीं.

० सप्तमी ओ.व. ईडोवा २/१/१०६थी विकल्पे अ लोप थाय तेथी राज्ञि/राजनि

[२१०]

(२०) नामन्त्ये २/१/६२

★ सूत्रपृथः — न आमन्त्ये

★ वृत्तिः — सम्बोधने नाम्नो नस्य लुग्न स्यात् । हे राजन्

卐 पृत्यर्थः — संबोधन (विलक्षित)मां नामना न नो लोप यतो नथी.

(निदीर्घः १/४/८५ शेषधुट्मां लागे छे माटे अ दीर्घं पञ्च नहीं थाय) तेथी हे राजन् ।

★ अनुवृत्तिः — नाम्नो नोऽनहः २/१/६१थी नाम्नः

卐 पृत्यर्थः — हे राजवृन्दारक् अह्नीं समुदाय अर्थमां आमन्त्रणु छे तेथी राजन् ना न् लोपने निषेध थशे नहीं राजन् वृन्दारक् - "वृन्दारक नागकृञ्जरे ३/१/१०८थी समास यतां राजवृन्दारक् अन्युं.

० अन्य उदाहरण

हे सिमन् । हे तक्षन्

[२११]

(૨૧) ન વમન્ત સંયોગાત્ ૨/૧/૧૧૧

★ સૂત્રપૃથઃ— ન વ-મ્ અન્તઃ સંયોગાત્

★ વૃત્તિઃ— વાન્તાન્માન્તાઞ્ચ સંયોગાત્
પરસ્થાનોડસ્ય હ્રગ્ ન સ્થાત્ । યજ્વનઃ યજ્વના ।
આત્મનઃ આત્મનિ । (શેષં રાજન્ વત્ એવં સુપર્વન્પ્રમૃતઃ)

❧ વૃત્ત્યર્થઃ— જે શબ્દને છેડે
સંયોગમાં વ્ કે મ્ આવેલા હોય તે તેના
પછી આવેલા અન્ ના અનો લોપ થતો નથી.

જેમકે :— યજ્વન્-યજ્ઞ કરંનાર.

(૨-ખ.) યજ્વનઃ અહીં સંયોગના અન્તે વ્
છે તેથી વ નો અ લોપાય નહીં.

એજ રીતે (૩-એ.) આત્મના-આત્મન્ શબ્દ
(આત્મા) સંયોગાન્તે મ છે તેથી તેનો અ
ન લોપાય.

૦ (બાકીના રૂપો અન્ અન્ત “રાજન્” જેવા
થશે. જેમકે :- આત્મા આત્માનો વગેરે).

૦ (સુપર્વન્ વગેરે રૂપો પણ આ રીતે જ થાય)

★ અનુવૃત્તિઃ— અનોડસ્ય ૨/૧/૧૦૮

❧ વિશેષઃ— ૦ ? સંયોગાત્ કેમ કહ્યું ?

સામન્+આ=સામ્ના -સામવેદ વડે.

અહીં મ જોડાક્ષર નથી માટે અ લોપ થયો.

૦ ? વમન્ત કેમ કહ્યું ?

તક્ષન્+આ=તક્ષ્ણા-સુતાર વડે

અહીં કૃષ્ જોડાક્ષરમાં છે તેથી અનો લોપ થષ શક્યો
આ સૂત્ર અનોડસ્ય ૨ ૧/૧૦૮ અને ઈડોવા ૨/૧/૧૦૯
નો અપવાદ છે વિશેષણમન્તઃ ૭/૪/૧૧૩ પરિભાષા
મુજ્જ વ્ કાર મ્ કારને વિશેષણ માનીને માત્ર
અન્તતુઃ પ્રહણ કરવું તેથી સંયોગથી પર એવો
અર્થ અભિપ્રેત થાય છે

૦ અન્ય ઉદાહરણઃ—

(૨-એ.) કર્મણી -કર્મન્+ઈ-એ કર્મો

કર્મન્ -નપુંસકલિંગી શબ્દ છે.

૨ મ્ જોડાયેલ છે તેથી અ લોપ ન થયો.

[૨૧૨]

(૨૨) ઇન્ હન્ પૂર્વાર્મ્ણઃ શિસ્થોઃ ૧/૪/૮૭

★ સૂત્રપૃથઃ— ઇન્ હન્ પૂર્વન્ અર્ચમ્ણઃશિસ્થોઃ

★ વૃત્તિઃ— ઇન્નન્તસ્ય હનાલીનાં ચ શિસ્થોરેવ
લીર્ઘઃ સ્યાત્ । “નિ લીર્ઘઃ” ઇતિ લીર્ઘઃ સિદ્ધે નિય-
માર્થેડ્યયોગઃ । ઢણ્ડી । [દણ્ડિનૌ । દણ્ડિનઃ ।
દણ્ડિના । દણ્ડિભ્યામ્ । હે ઢણ્ડીન્]
વિન્પ્રત્યયાન્તા અપ્યેવમ્ વચસ્વી વ્રજહા

❧ વૃત્ત્યર્થઃ— ઇન્ અન્તે હોય તેવા
શબ્દો તથા હન્ પૂર્વન્ અર્ચમ્ણન્ શબ્દને
પ્રથમા-દ્વિતીયા બ. વ નો શિ (હ) પ્રત્યય
(નપુંસકસ્ય શિઃ) તથા પ્રથમા એ.વ.નો સિ
(સૂ) પ્રત્યય લાગે ત્યારે જ તે શબ્દો નો
અન્ત્ય હસ્વસ્વર લીર્ઘ થાય છે.

[નિદીર્ઘઃ ૧/૪/૮૫ થી સિદ્ધ હોવા છતાં
નિયમને માટે આ સૂત્ર બનાવેલ છે] જેમકે
દણ્ડિન્+સિ=દણ્ડી ઇન્ અન્ત નામ છે તેથી
સિ પૂર્વ સ્વર લીર્ઘ થયો. નામ્નોનો ૨/૧/૯૧
થી ન્ લોપ-લીર્ઘાડ્યાવ ૧/૪ ૪૫ થી સિ લોપ
૦ વિન્ પ્રત્યયાન્ત પણ પ્રહણ કરવા તેથી
વચસ્વિન્+સિ=વચસ્વી વચન વાળો.

૦ હન્-વૃજહન્+સિ=વૃજહા (અલીર્ઘ)

૦ ? શિસ્થોઃ કેમ કહ્યું ?

(૧/૨-દ્વિ) દણ્ડિનૌ (૧-બ) દણ્ડિનઃ (૩-એ)
દણ્ડિના (૩-દ્વિ) દણ્ડિભ્યામ્

દરેકમાં શિ-સિ સિવાયનો પ્રત્યય છે માટે
હ લીર્ઘ ન થાય.

★ અનુવૃત્તિઃ— નિદીર્ઘઃ ૧/૪/૮૫ થી લીર્ઘઃ

❧ વિશેષઃ— ૦ ? પ્લીહનો માં આ સૂત્ર
કેમ ન લાગ્યું ?

૦ પ્ર+હન્ ધાતુ અન્ પ્રત્યય છે *ઉણાદીથી પ્લીહન્
નિપાતવ થયો છે. આ સૂત્રથી નહીં-અહીં અનર્થક
હન્ છે

*ઉણાદિઃ— ધન્ માતરિશ્ચન્... વન્નિતિ-સૂત્ર ૯૦૨
પૃ. ૭૦

કેમકે ઇહ્+અન પ્રત્યય છે અર્થવાન હન્ નથી. માટે આ સૂત્ર ન લાગે,

૦ ? વાગ્મિનૌ (સારી વાણી વાળા ખે) અહી ગ્મિન્ પ્રત્યય ઇન્ અનર્થક છે. છતાં નિદીર્ઘ થી વાગ્મિનૌ દીર્ઘ કેમ ન થયું.

-૦- અનિનસ્મિન... પ્રયોજચન્તિ-ન્યાચ મુજબ ઇન્ નું ગ્રહણ અર્થવાન-અનર્થક અન્નેમાં છે. માટે અર્થવદ ગ્રહણે ન્યાય લાગુ ન પડે તેથી વાગ્મિનૌ દીર્ઘ ન થાય. :- કેમકે આ સૂત્રથી શિ-સિ પૂર્વેજ દીર્ઘનો નિયમ કરે છે તેથી (૧-એ.) વાગ્મી થશે, પણ અન્ય ધ્રુદ પૂર્વે ઇ દીર્ઘ થશે થશે નહીં.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

(શિ) દષ્ટિન્ + શિ = દષ્ટીનિ ઇષ્ટવાળા

પૂષન્-પૂષન્+સિ=પૂષા ધન્દ

અર્ચમન્-અર્ચમન્ + સિ = અર્ચમા - સૂચ્.

[૨૧૩]

(૨૩) કવર્ગોસ્વરવતિ ૨/૩/૭૬

★ સૂત્રપૃથ :- ક વર્ગ - એકસ્વરવતિ

★ વૃત્તિ :- પૂર્વપદસ્યાદ્રાદેઃ પરસ્ય ક-વર્ગવત્યેકસ્વરવતિ ચોત્તરપદે નોળઃ સ્યાત્ ।ન ચેદસૌ પક્વસ્ય । વૃત્રહર્ણૌ ।

❧ વૃત્યર્થ :- પૂર્વપદમાં રહેલ ર, ષ અને ઋ વર્ણ પછી ક વર્ગવાળુ અને એકજ સ્વર વાળુ ઉત્તરપદ આવેલું હોય તો ન્ નો જ્ થાય છે પણ તે ન્ - પક્વ શબ્દનો ન હોવો જોઈએ નહીં :-

૦ એકસ્વર :- વૃત્રહન્ + ઔ = વૃત્રહર્ણૌ અહીં હન્ એક સ્વર છે તેથી ન્ નો જ્ થઈ શક્યો.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) રખ્વળાનૌ... સસાન્તરે થી ર, ષ, ઋ (૨) ચોત્તરપદાન્તનસ્યાદેસ્ચુવ-પક્વાડહન્-૨-૩ ૭૫ થી અપક્વ.

❧ વિશેષ :- ૦ ? અપક્વ કેમ કહ્યું ? ક્ષીરપક્વેન - દુધ સાથે પકાવેલ પદાર્થ વડે અહીં

* ન્યાય સત્રય - ન્યાય ૧૯, પૃ ૬૬.

પક્વ શબ્દ હોય ન્ નો જ્ ન થયો.

૦ અ લચટતવર્ગશસાન્તરે કેમ કહ્યું ?

૦ માષ્ટયાગ્નિઃ ષ્ કાર પછી ન્ કાર છે. પણ વચ્ચે ત્ છે. માટે ન્ નો જ્ ન થાય.

૦ અન્ય ઉદાહરણ

ક વર્ગ- (૨) સ્વર્ગકામિણૌ - સ્વર્ગની ધન્ધા કરનાર - કામિન્ ના ન્ નો જ્ થયો.

ક વર્ગ- (૫) વૃષ્ણામિણૌ-ગામિન્ ના ન્ નો જ્ થયો (અળદપર જનારા ખે)

[૨૧૪]

(૨૪) હનો હનો ધ્નઃ ૨/૧/૧૧૨

★ સૂત્રપૃથ :- હનઃ હઃ ધ્નઃ

★ વૃત્તિ - હન્તેહ્નો ધ્નઃ સ્યાત્ ?

❧ વૃત્યર્થ :-હન્ ના હ્ નો ધ્ન થાય છે.

❧ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ

બ્રુળઘ્ની = ગર્ભની હત્યા કરનારી.

બ્રુળહન્ + ઈ (ઈ-હી પ્રત્યય)

બ્રુળહ્ + ઈ (અનોડસ્વ (૨/૧/૧૦૮ અ લોપ)

બ્રુળઘ્ન્+ઈ+સ (આ સૂત્રથી હ્ નો ઘ્ન)

બ્રુળઘ્ની (દીર્ઘકયાવ...થી સ્ લોપ)

૦ ધાતુ હન્+અન્તિ=હ્+અન્તિ=ધ્નન્તિ

તેઓ હણે છે.

૦ ? હન્ કેમ ?

વૃત્રહર્ણૌ-હ્ નથી માટે ધ્ન ન થાય.

હન્ કેમ ? - પ્લીહનઃ - ઇહ + અન્ છે. હન્ નથી

[૨૧૫]

(૨૫) હનો ઘિ ૨/૩/૯૪

★ સૂત્રપૃથ :- હનઃ ઘિ

★ વૃત્તિ :- હનો ઘકારે નિમિત્તાનિમિત્તિ નોરન્તરે સતિ નો ણો ન સ્યાત્ વૃત્રધ્નઃ । વૃત્રધ્નિ, વૃત્રહ્ણિ ।

■ પૂષા । પૂષ્ણૌ । પુષ્ણિ પુષ્ણિ અર્ચમા । અર્ચમણૌ । અર્ચમ્ણઃ । इत्यादि ।

❧ વૃત્યર્થ :- હ નો ઘ થયા પછી નિમિત્ત અને નિમિત્તિની વચ્ચે આંતરે ન હોય તો હન્ ધાતુના ન નો જ્ થતો નથી.

(૨ખ.) વૃત્રધ્નઃ (ધન્દ્ર) અહી ઘ્ પછી

નૂ છે. -કગર્ગૈકસ્વર વતિ ૨/૩/૭૬ થી નૂ ના
ખૂ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો નિષેધ આ સૂત્રે
કર્ચો છે. તેથી નૂ નો ખૂ ન થયો.)

[સાધનિકા :- ષ્ટ્રાંહતવાનૂ - વહ્વાદિભ્યઃ
૫/૧/૮૫ થી ટક્ (અ) પ્રત્યય, -ષ્ટ્રહન
અનોડસ્ય ૨/૧/૧૦૮ થી અ લોપ,
=ષ્ટ્રહન, હનોહ્નોઘનઃ ૨/૧/૧૧૨ થી ઘન
=ષ્ટ્રઘન, દ્વિતીયા ઋ વ. ષ્ટ્રઘનઃ]

(૭-એ.) હિ પ્રત્યય ષ્ટ્રઘ્નિ વિકલ્પે ષ્ટ્રહણિ
[હ્લોવા ૨/૧/૧૦૯ થી જો લોપન થાય તો
હન રહેશે તેમાં નૂ નો ખૂ પૂર્વસૂત્ર - ૨૩
થી પ્રાપ્ત છે.]

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પંદેડન્તરેડનાહયતક્લિતે
૨/૩/૯૩ થી ન

(૨) રઘૂવર્ણાન્નોળઃ ૨/૩/૬૩ થી નો ણઃ થયું

❧ વિશેષ :- ૦ ? હન કેમ કહ્યું ?

પરિષેળઃ અહીં પરિધ નો નૂ કાર છે.

હન નો નહીં માટે નૂ નો ખૂ થયો

૦ ? ઘીત્ કેમ કહ્યું ?

ઘ્રહણો -અહીં હન ના હ નો ઘ થયો નથી.

★ શેષવૃત્તિ :- ૦ અધુદ્ સ્વરે ઘ્રહણઃ, ઘ્રહણના

૦ અધુદ્ વ્યંજને :- ઘ્રહમ્યામ્ -એ રીતે

નામ્નેનોડનહઃ ૨/૧/૯૧ થી નૂ લોપ

૦ પૂષન્ ધન્દ્ર (૧-એ.) પૂષા (૧-દ્વિ.) પૂષણો (૭-એ.)

પૂષ્ણિ-પક્ષે-પૂષ્ણિ

૦ અર્ચમન્ સૂચ્ય :-

(૧-એ.) અર્ચમા (૧-દ્વિ.) અર્ચમણો

(૨-ખ.) અર્ચમ્ણઃ (અનોડસ્ય થી અ લોપ)

[૨૧૬]

(૨૬) શ્વન્ યુવન્ મધોનો હી સ્યાદ્ ઘુદ્
સ્વરે વ ડઃ ૨/૧/૧૦૬

★ સૂત્રપૃથ :- શ્વન્ યુવન્ મધોનઃ હી સ્યાદિ
અધુદ્ સ્વરે વ ડઃ

★ વૃત્તિ :- હ્યાંસ્યાય ઘુદ્ સ્વરે ચ શ્વનાદિનાં
વ ડઃ સ્યાત્ । [શ્વા । શ્વાનો । શ્વાન્ । હે શ્વન્]
શુનઃ । શુના ।

[યુવા । યુવાનો । હે યુવન્ ।] યૂનઃ

[મઘવા, મઘવાનો] મધોનઃ

મઘવત્ શબ્દસ્તુ મત્વન્તઃ । મઘવાન્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- હી (નારીજાતિ સૂચક
“હી”) પ્રત્યય, સ્યાદિ સમ્બન્ધિ અધુદ્ સ્વરાદિ
પ્રત્યયો લાગે ત્યારે શ્વન્, યુવન્, મઘવન્
ના વ નો ડ થાય છે.

જેમકે :- શ્વન્ - કૃતરો શબ્દ

[૧-એ. શ્વન્+સિ=“શ્વા” નિદીર્ઘઃ થી અ નો
આ, નામ્નેનો થી નૂ લોપ, દીર્ઘાહ્યાવ્ થી
સિ લોપ... (૧-દ્વિ.) શ્વાનો...૧-ખ. શ્વાનઃ]

૨-ખ. શ્વાન્+અસૂ=શ્+અ+નૂ+અસૂ=શુનઃ અહીં
સ્વરાદિ સ્યાદિ અધુદ્ પ્રત્યય અસૂ લાગતાં
વ નો ડ થયો છે.

૩-એ. શ્વન્+ટા=શુન્+આ=શુના

એજ રીતે યુવન્ શબ્દ

[૧-એ. યુવા ૧-દ્વિ. યુવાનો સં હે યુવન્]

(૨-ખ.) યુવન્+શસૂ=યુ+અ+નૂ+અસૂ=યૂનઃ યૂના વગેરે

૦ મઘવન્-ધન્દ્ર શબ્દ [૧-એ. મઘવા]

(૨-ખ.) મઘવન્+શસૂ=મઘ+અ+નૂ+અસૂ=મધોનઃ

(અવર્ણસ્યે ૧/૨/૬ થી ઓ)

[મતુ અન્તવાળો મઘવન્ શબ્દ હોય તો
મઘવાન્ થાય]

❧ વિશેષ :- ૦ ? હીસ્થાય ઘુદ્ સ્વર કેમ ?

૦ શ્વન્+અ (અખ્)+સૂ=શૌવનમ્ કૃતરા પાણું

૦ યુવન્+અ (અખ્)+સૂ=યૌવનમ્ -યૌવન બન્નેમાં
વ નો ડ ન થયો.

૦ ગોષ્ટસ્થેન માં ડ કેમ ન થયો ?

ન અન્ત નિર્દેશ છે. માટે -

ગૌષ્ટસ્થેવ - ગોષ્ટાન્તે શુનઃ ૭/૩/૧૧૦ થી અદ્
સમાસાન્ત નોડપદસ્ય... ૭/૪/૬૧ અન્ત્ય સ્વરાદિ
લોપ ગોષ્ટશ્ચ - તૃતીયા ગોષ્ટસ્થેન

0? અધુદ્ કેમ કહ્યું ?

શ્વાન્+ઔ=શ્વાનો-ઔ પ્રત્યય અધુદ્ નથી.

0 ? સ્વર કેમ કહ્યું ?

શ્વાન્+મ્ચામ્=શ્વમ્ચામ્ અહીં મ્ચામ્ અધુદ્ છે પણ સ્વરાદિ નથી માટે ડ ન થાય. નામ્નો નો થી ન્ લોપ

0 ? અર્થવત્ પ્રહણાત્ इह न भवति-तत्त्वं दर्शवान् इति तत्त्वदर्शना આ દષ્ટાન્તમાં દર્શ ધાતુ (વન્)

કવનિપ્ પ્રત્યય છે તેથી “શ્વન્” એવો અર્થવાન શબ્દ ન હોવાથી સૂત્ર ન લાગે.

0 અન્ય ઉદાહરણ :-

હી પ્રત્યય શ્વન્+હી=શ્વ+હ+ન્+ઈ=શુની -કૃતરી.

મધવન્+હી=મધોની-ઇન્દ્રાણી

[૨૧૭]

(૨૭) પથિન્ મથિન્ ક્રમુક્ષઃ સૌ ૧/૪/૭૬

★ વૃત્તિ :- પથ્યાદીનાં નાન્તાનામન્તસ્ય સૌ પરે આઃ સ્યાત્ । इति नकारस्य आत्वे

卐 વૃત્ત્યર્થ :- પથિન્, મથિન્, ક્રમુક્ષિન્ ના અન્ત્ય ન્ નો સિ પ્રત્યય પૂર્વે આ થાય છે. [“સિ” પ્રથમા-સંબોધન અન્નેના એ.વ. નો સમજવો] પથિન્ સિ=પથિ+આ+સિ એ સ્થિતિ થશે.

★ અનુવૃત્તિ — (૧) આ અમ્ જામોડતા ૧/૪/૭૫ થી આઃ

(૨) અનામ્ સ્વરે નોડન્તઃ ૧/૪/૬૪ થી નોડન્ત

વિશેષ :- 0 ન્ અન્ત િદેશથી અહીં આ ન થાય :- પથી:

પન્થાનામ્ ઇન્કલ્પિતિ इति क्यन्-पथिन्+क्यन्=पथीयति, પથીયતિ इति क्विप्=पथी+सि=पथी: અહીં ન્ અન્તે નથી.

0 સિ કેમ કહ્યું ?

(૧) પન્થાનો-પન્થાન્+ઔ છે.

(૨) હે સુપથિન્+સિ=અનતો હપ ૧/૪/૫૯ થી સિ લોપ

=હે સુપથિન્ હે સારા માર્ગે ચાલનારા - “કુળ” અહીં સિ નો અભાવ થતાં ન્ નો આ થશે નહીં.

0 * 1અહીં ન્ કાર એવા સાનુનાસિકને સ્થાને આ કાર એવા નિરનુનાસિક વર્ણુ થશે.

-લિલૌ ૧/૩/૬૫ના જ્ઞાપન્ થી

0 અન્ય ઉદાહરણ :-

0 પથિન્-માર્ગ

પથિન્+સિ=પથિ+આ+સિ -આ સૂત્રથી.

=પથા+આ+સિ (એ: ૧/૪/૭૭ થી इ नो आ)

=પન્થા+આ+સિ (થોન્થ ૧/૪/૭૮ -ન્થ)

=પન્થા: એજ રીતે

મન્થા: -વલોણી, ક્રમુક્ષા: - ઇન્દ્ર.

[૨૧૮]

(૨૮) એ: ૧/૪/૭૭

★ વૃત્તિ :- પથ્યાદિનામિકારસ્ય ઘુટિ પરે આઃ સ્યાત્ । पथा इति जाते

卐 વૃત્ત્યર્થ :- પથિન્, મથિન્, ક્રમુક્ષિન્

ના इ कारेनो घुट्टि प्रत्यय जागतां आ थाय છે.

જેમકે : પથિન્+સિ=પથિ+આ+સિ

(પૂર્વસૂત્ર ૨૭ થી ન્ નો આ)

=પથા+આ+સિ -(આ સૂત્રથી इ नो आ)

=પથા+સિ એ રીતે થશે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) પથિન્ મથિન્ ક્રમુક્ષઃ

૧/૪/૭૬ (૨) ઘુટિ ૧/૪/૬૮

(૩) અનામ સ્વરે નોડન્તઃ ૧/૪/૬૪ થી નોડન્ત

卐 વિશેષ :- 0 * 2સૂત્રમાં એ: થયું તે इ तु

પાડી એ વ.તું ૩૫ છે.

0 પથિન્ મથિન્ સૌ ૧/૪/૭૬

(સૂત્ર ૨૭) ની જેમ અહીં પણ ન્ અન્ત

નિર્દેશ સમજવો - પથિન્ વગેરે ન્ કારાન્ત

* 1લઘુવૃત્તિ - અવચૂરિ - પ્રથમગુચ્છક વ્યુત્થ

મન્જરી - પૃ. ૧૦૫

* 2બૃહદ્વૃત્તિ ન્યાસ સમુદ્ધાર યુક્ત ભા. -૧, પૃ. ૧૨૮

होय त्यांज आ नियम लागे-पठ्यौ पथी+औ-अहीं
इ नो आ थयो नहीं.

0-पन्थानाम् इति क्यन् (अमाव्य... ३/४/२३थी क्यन्)=
पथिन्+क्यन् (य) नाम्नो नो २/१/६१थी) नू लोपाता
पथिन्+य, (दीर्घश्चिन्वयङ् ४/३/१०८थी) इ दीर्घ=पथी+
य, पथीयति इति क्विप्, [छ्वाः प्वय् ४/४/१२१थी
य लोप]=पथी+औ प्रत्यये-पठ्यौ थयुं

0? धुद्र ऐम केम कहुं ।

पथिभ्याम्=पथिन्+भ्याम्-भ्याम् अधुद्र छे भाटे इतो
आ न थाय.

0 अन्य उदाहरण :-

पथिन्+औ=पन्थानौ-

पथिन्+औ=पथान्+औ (आ सूत्र थी इ नो आ=
पन्थान्+औ (थोन्थः १/४/७८थीन्थ्)=पन्थानौ

ऐ ज रीते मथिन् तुं (१-६) मन्थानौ ऋमुक्षिन् तुं
(१-६) ऋमुक्षणौ थयुं.

सुपथिन्+जस् प्रथमा अ व -

सुपथिन+शि (नपुंसकस्य शिः १/४/५५)

=सुपथ्+आन्+इ आ सूत्रथी इतो आ थयो केमके
शिर्षुट १/१/२६)=सुपथानि-थोन्थ् थी सुपन्थानि थयुं.

[२१६]

(२६) थोन्थ् १/४/७८

★ सूत्रपृथ :- थः न्थ्

★ वृत्ति :- पथिन्मथिनोर्नान्तयोस्थस्य घुटि परे
न्थ् स्वात् । पन्थाः पन्थानौ । पन्थानः । हे पन्थाः

卐 वृत्त्यर्थ :- पथिन् अने मथिन् नू
कारान्त शब्दतो धुद्र प्रत्ययो लागता थू नो
न्थ् थाय छे. दा.त. पन्थाः (१-अ.) पथिन्
+सि पथि+आ+सि (पथिन्-मथिन्...१/४/७६
पथा+आः (पेः १/४/७७थी इ (आ)
पन्थाः (आ सूत्र थी थू नो न्थ्.)
ऐज रीते (१-६) पन्थानौ (१-अ.) पन्थानः

संशोधन हे पन्थाः

★ अनुवृत्ति :- (१) पथिन् मथिन्...१/४/७६

(२) घुटि १/४/६८

(३) अनाम् स्वरे नोऽन्तः १/४/६४ थी नू अन्तः

卐 विशेष :- 0 अनेक वर्ण पळुं होवाथी
स्वर्णे आदेश प्राप्त छतां थः ऐ प्रमाणे निर्देश
करेला छे ते स्थानि विशेषार्थ भाटे छे. अने
ऋमुक्षिन् शब्दनी निवृत्ति भाटे छे. जेभके
मथिन्+सि=मन्थाः थू नो न्थ् थयो.

0 धुद्र ऐम केम कहुं ?

सुपथीकुळे-ऐ सारा पथवाणा कुलो

सुपथिन्+औ=नपुंसकभां औ धुद्र नथी भाटे थू नो
न्थ् न थाय.

सुपथ्+औ इन् डी स्वरे लृक्=सुपथ्+ई (औरीःथीई)

[२२०]

(३०) इन् डी स्वरे लृक् १/४/७६

★ वृत्ति :- इयामधुद्र स्वरे च परे पठ्यादीनामिनो
लृक् स्यात् । पथः । पथा ।

■ पथिभ्याम् । मन्थाः मन्थानौ मथः । ऋमुक्षाः ।
ऋमुक्षः ।

पञ्चन् प्रभृतयो बहुवचनान्ताः नान्ताः सङ्ख्या शब्दाः
त्रिपुलिङ्गेषु सरूपाः । इतिष्णः इति जस्-शस् लुपि
पञ्च । पञ्च । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ ।

卐 वृत्त्यर्थ :- ज्यारे स्त्रीलिंग सूचक
ई (डी) प्रत्यय लागेला होय तथा (स्यादि
सम्बन्धि) अधुद्र स्वरादि प्रत्ययो (ऐरले)
के "ई-नपुं", अस्, आ ए, अस्, ओस्,
इ) लागेला होय त्यारे पथिन्, मथिन्,
ऋमुक्षिन् शब्दना इन् नो लोप थाय छे.
(२-अ.) पथिन्+शस्=पथ्+अस्=पथः आ
सूत्रथी इन्, लोप थयो.

(૩-એ.) પથિન્+આ=પથ્+આ=પથા

★ અનુવૃત્તિ :— પથિન્ મથિન્ ક્રમુક્ષિન્ ૧/૪/૭૬

❧ વિશેષ :— ૦ સપ્તમ્યા આદિઃ ૭/૪/૧૧૪

એ પરિભાષાથી સ્વરાદિ સ્યાદિ અર્થ થયેલ છે
 ૦ અબેદ નિર્દેશ : - સર્વાદેશાર્થઃ મુજ્ઞ સૂત્રમાં
 ઇન્ એ પ્રમાણે કલ્પું હોતતો ષ્ઠયાન્ત્યસ્ય ૭/૪/૧૦૬
 પરિભાષાથી ન્ નો જ્ લુક્ થાત તેથી ઇન્ પ્રથમાન્ત કરી
 અબેદ નિર્દેશ દ્વારા તેના લોપનું સૂચન કરેલ છે.
 ૦ કીના સહાયર્થથી અધુદ્ એવું વિશેષણ સ્વરાદિને
 થયું છે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

- સુપથિન્+ઠી+સિ (સદાચારી સ્ત્રી)
- =સુપથ્+ઈ+સિ (આ સૂત્રથી ઇન્ લોપ)
- =સુપથી (ઠીર્ઠાન્ યાન્...સિ લોપ)
- નપુંસકલિંગે :- સુપથી
- સુપથિન્+ઠૌ=સુપથ્+ઠૌ=
- સુપથ્+ઈ (ઠૌરીઃ)=સુપથી

★ શેષવૃત્તિ :— (૩-એ.) પથિન્+મ્યામ્=પથિમ્યામ્

૦ નામ્નેનો... થી ન્ લોપ.

મન્થન્ - (પ્રથમા) મન્થાઃ મન્થાન્

(૨-બ.) મથઃ -મથિન્ + શસ્ = મથ્ + અસ્

ક્રમુક્ષિન્ (૨-બ.) ક્રમુક્ષાઃ (પથાઃ મુજ્ઞબ)

(૨-બ.) ક્રમુક્ષિન્+અસ્=ક્રમુક્ષ્+અસ્=ક્રમુક્ષઃ

પચ્ચન્-પાંચ-મુખ્યત્વે બહુવચન ન્ અન્ત સંખ્યા
 વાચિ શબ્દ છે ત્રણે લિંગે સમાન રૂપો થય છે.
 ઉત્તિબ્ધઃ સહચ્યાયા હુમ્ સૂત્ર મુજ્ઞબ જસ્-શસ્ પ્રત્યય
 નો લોપ થયો તેથી પચ્ચન્+જસ્/શસ્=

- (૧) પચ્ચ (૨) પચ્ચ (૩) પચ્ચમિઃ (૪) પચ્ચમ્ચઃ
- (૫) પચ્ચમ્યઃ

[૨૨૧]

(૩૧) સહચ્યાનાં ણ્ણામ્ ૧/૪/૩૩

★ સૂત્રર્થ :- સહચ્યાનામ્ ૨ ણ્ણામ્

★ વૃત્તિ :— ર ષ નાન્તાનાં સહચ્યાવાચિનાં
 સ્વસમ્બન્ધિન આમો નામ્ સ્યાત્ । ‘દીર્ઘોનામ્યતિ-
 સ્વચતસઃપ્રિ’ ઇતિ દિર્ઘે । “નામ્નેનોડનહ્ઃ” ઇતિ ન
 ન લોપે પચ્ચાનામ્ । સ્વસમ્બન્ધિન ઇત્યેવ-પ્રિયપચ્ચ્ઞામ્

★ શેષવૃત્તિ :- પચ્ચસુ, પ્રિયપચ્ચાદયો રાજન્ વત્ ।
 એવં સપ્તન્ પ્રમૃતયઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સંખ્યાને સૂચવતા ૨
 કારા. જ્ કારા. ન્ કારા. શબ્દોને લાગેલ
 સ્વસમ્બન્ધિ ષ્ઠી બ.વ. આમ્ પ્રત્યય લાગતાં
 આમ્ નો નામ્ થાય છે.

દીર્ઘોનામ્યતિસ્વચતસ્રિઃ ૧/૪/૪૭ થી નામ્
 પ્રત્યય પૂર્વેનો સ્વર દીર્ઘ થશે અને
 નામ્નેનોડનહ્ઃ ૨/૧/૯૧ થી ન્ લોપ થશે.
 તેથી - પચ્ચન્+આમ્=પચ્ચન્+નામ્=પચ્ચાનામ્
 ૦ ? સ્વસમ્બન્ધિ કેમ કલ્પું ?

(૬-બ.) પ્રિયપચ્ચ્ઞામ્ (પ્રિય છે પાંચ જેને)
 અહીં આમ્નો નામ્ ન થયો પણ
 પચ્ચન્+આમ્માં “અનોડસ્ય” થી જ લોપ થતા
 પચ્ચન્+આમ્ થઈ ‘તવર્ગશ્ચવર્ગ’ થી પચ્ચન્+
 આમ્=પચ્ચ્ઞામ્ થયું.

★ અનુવૃત્તિ :- આમોનામ્

❧ વિશેષ :- સૂત્રમાં બહુવચન વ્યાપ્તિ
 માટે છે, તેથી અષ્ટાનામ્ માં ભૂતપૂર્વ ન્ માતીને
 પણ આ સૂત્ર લાગે છે.

૦ ? સહચ્યાનામ્ એમ કેમ કલ્પું ?

ગિરામ્-ગિર્+આમ્-વાણીઓનાં ૨ કારા. છે, પણ
 સંખ્યાવાચિ નથી.

૦ ? ણ્ણામ્ કેમ કલ્પું ?

ત્રિશતામ્ - ત્રિશત્+આમ્-ત્ કારા. શબ્દ છે માટે
 સૂત્ર ન લાગે.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

૨ કારા. ચતુર્+આમ્=ચતુર્+આમ્=ચતુર્ણામ્
 -ચાર જણાનાં

वृ कारा, षष्+आम्=षड्+नाम् घुटस्तृतीय=षड्+णाम्
(प्रत्यये च)=षण्णाम् (तवर्गश्चवर्गा-) छ ञ्णाना
नू कारा-अष्टन्+आम्=अष्टन्+नाम्=अष्ट+नाम्
(नाम्नेनो २/१/६१)=अष्टानाम् (दीर्घानाम्यतिरुथीआ)

★ शेषवृत्ति :— प्रियपञ्चन् वगेरेना इपो
राजन् ञेवा थशे.

अञ् प्रभाञ् सप्तन्ना इपो पञ् थशे.

(७-५) पञ्चान्+सु=पञ्चासु

[२२२]

(३२) वाष्टन आः स्यादौ १/४/५२

★ सूत्रपृथः— वा अष्टनः आः स्यादौ

★ वृत्ति :— अष्टनः स्यादौ परे वा वा स्यात् ।

✠ वृत्त्यर्थः— अष्टन् शब्द पछी तरत
ञ स्यादि विलङ्कितनो प्रत्यय आवेसो होय
तो (अष्टन् ना न् नो) विकल्पे आ थाय छे.
(२६ के अन्य सम्बन्धि ञनेमां)

✠ विशेष :— षष्ठ्यान्त्यस्य ७/४.१०६
परिभाषाथी अन्त्यनो आदेश जेवो अर्थ थाय छे

०? स्यादि केम कलुं ?

पञ्चन्+क् (सङ्ख्यायाः संधे सूत्र पाठे ६/४/१७१)

पञ्चा+क्=पञ्चाकः

०? स्वसम्बन्धि अन्य सम्बन्धि केम कलुं ?

० स्वसम्बन्धि :— अष्टन्+मिसू=अष्टामिः (आ
सूत्रथी न् नो आ) विकल्पे छे भाटे अष्टमि

० अन्य सम्बन्धि :— प्रियाष्टन्+सि प्रियाष्टाः विकल्पे
आ न थाय त्यारे प्रियाष्टा.

[२२३]

(३३) अष्ट औजर्स शसोः १/४/५३

★ सूत्रपृथः— अष्ट औः जसू-शसोः

★ वृत्ति :— अष्टनः कृतात्वस्य जसू शसो रौः
स्यात् । अष्टौ, अष्टौ । अष्ट, अष्ट । अष्टामिः,
अष्टमिः अष्टाभ्यः अष्टभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु,
अष्टसु । प्रियाष्टा, प्रियाष्टाः ।

■ भकारान्तः तुण्डिभू शब्दः । गड्ढवादेः इतिदत्त्वे ।
तुण्डिभू, तुण्डिभू । तुण्डिभौ

✠ वृत्त्यर्थः— अष्टन् शब्देनो वाष्टन
स्यादौ १/४/५२ थी आ थया (अष्टा थया)
आः तेने जसू, शसू प्रत्ययो लागता ते
अन्तेनो औ आदेश करवो (स्वसम्बन्धि)
(१-५.) अष्टन्+जसू=अष्टा+जसू=अष्टा+औ
(आ सूत्रथी औ थयो)=अष्टौ (एदौत् सन्ध्य-
क्षरैः) (२-५.) अष्टन्+शसू=अष्टौ
विकल्पे

नाम्नेनो २/१/६१ थी न् लोप, इतिष्णः
सङ्ख्याया लुप् थी जसू शसू लोप थतां
(१-५.) अष्ट (२-५.) अष्ट (३-५.) अष्टन्+
मिसू+अष्टामिः पक्षे (आ नथाय तो) अष्टमिः
(४/५-५.) अष्टन्+भ्यसू (आ थाय तो) अष्टाभ्यः
पक्षे अष्टभ्यः

(६-५) अष्टन्+आम्

० अष्टान्+आम्=दीर्घानाम्य १/४/४७=अष्टानाम्
(७-५.) अष्टन्+सु (आ थाय तो) अष्टासु
पक्षे (न् लोप) अष्टसु-आ थाय त्यारे :-

(१) अष्टौ (२) अष्टौ (३) अष्टामिः (४)
अष्टाभ्यः (५) अष्टाभ्यः (६) अष्टानाम् (७)
अष्टासु

✠ विशेष :— ० तत् सम्बन्धि विज्ञान
थी प्रिय साथेना सभासभां आ नो औ न थाय.
प्रियाष्टन्+जसू=प्रियाष्टाः न् नो आ थया आः आ
नो औ न थयो.

★ शेषवृत्ति :— भू कारान्त तुण्डिभू शब्द

गडदवादे...प्रत्यये २/१/७७ थी यत्थ^१
(१) तुण्डिबू+सि=तुण्डिबू (विरामेवा) (१-दि)-तुण्डिभ+
औ=तुण्डिभौ

[२२४]

(३४) अयमियं पुंस्त्रियोः सौ २/१/३८

★ सूत्रपृथः— अयम् इयम् पुं-स्त्रियोः सौ
★ वृत्तिः— पुंस्त्रीलिङ्गयोरिदं शब्दस्य स्वसम्बन्धनि
सौ परे अवमियसौ स्याताम् । अयम् । स्वसम्बन्धनि-
नोति किम् ? प्रियेदम् ना स्त्री वा ।

❧ वृत्त्यर्थः— त्यदादि सम्बन्धि इदम्
शब्द पुंलिंगिमां ङाय त्पारे सि प्रत्यय
लागता अचम् अने स्त्रीलिंगिमां ङाय त्पारे
सि लागता इयम् आदेश थाय छे.

० इदम्+सि=अचम्

०? स्वसम्बन्धि केम कल्युं ?

प्रियेदम्-पुंलिंग, स्त्रीलिंग अन्नेमा अयम्
इयम्

★ अनुवृत्तिः— इदमः २/१/३४

❧ विशेषः— अतीदम् केम अन्-युं ?

इदम् अतिक्रान्तः—अति+इदम्—आ शब्द त्यदादि सम्बन्ध-
न्धि नथी तेथी अयम् आदेश थशे नही

०? पुंस्त्रियोः केम कल्युं ?

पुंलिंगिमां अयम् थाय स्त्रीलिंगे नही.

०? सौ ऐम केम कल्युं ?

इदम्+औ=इमौ (आद्वेः थी म् नो अ)

० अक् प्रत्यय साथे पण्य अयम् आदेश थछ शके
तेथी इदकम्+सि=अयम् ऐव रीते परश्चासौ अयम्
च=परमाचम्

[२२५]

(३५) दो लः स्यादौ २/१/३९

★ सूत्रपृथः— दः मः स्यादौ

★ वृत्तिः— स्व-स्यादौ परे इदमो दोमः इमौ ।
इमे । इमम् । इमौ । इमान्

❧ न्वादेशे एनत् । एनम् । एनौ

❧ वृत्त्यर्थः— स्यादि विलङ्गिता लागी
ङाय त्पारे त्यदादि गणुमां आवेल इदम् ना
द नो म थाय.—स्वसम्बन्धि (आद्वेः रः २/१/४१
थी म् नो अ)

(१) इदम्+औ=(२) इद+अ+औ=(३)इदु+अ+औ
(लुगस्यादेश्यपदे २/१/११३ थी अ लोप)=

(४) इद+औ—

“आ सूत्र थी द नो म थशे” तेथी

(५) इम+औ (१-दि) इमौ थयुं—

ऐव रीते इम थाय आद (१-ण.) इम+जस्
=इम+इ (जस इ)=इमे

द्वितीया - इमम् इमौ इमान्

(२-ण) इम+शस्=इमान् शसोऽतासश्च थी

★ अनुवृत्तिः— इदमः २/१/३४

❧ विशेषः— ० अक् प्रत्ययमां पण्य इम
थछ शके छे ऐमके इदम्+अक् प्रत्यय=इदकम्+भ्याम्
=इमक+भ्याम् अत आः स्यादौ थी आ=इमकाभ्याम्

०? त्यदाम् केम कल्युं ?

प्रियेदमौ-प्रिय+इदम्+औ अही इदम् अन्य संधि
थता तेनी प्रधानता रडेती नथी माटे द नो म
थशे नही तेथी इदम् व रडेशे.

ऐव रीते इदम् अतिक्रान्त :- अतीदम्+औ=
अतीदमौ—द नो म न थये ने इदम्नी प्रधानता
ङाय तो द नो म थछ शके-ऐमके परमन्चासौ अयम्
च परमेदम्+औ=परमेमौ

★ शेषवृत्तिः— [१] इदमः २/१/३४ इदम्
ने द्वितीया विलङ्गिताना प्रत्ययो लागे त्पारे, तृतीया
ऐ.व.नो वा लागे त्पारे, षष्ठी-सप्तमी द्वि.व.नो
ओस् लागे त्पारे अन्वादेशमां एनद् आदेश थाय छे.
आ शब्द समासान्ते न ङोवो ङेछये.—एनद् तुं
आद्वेः सूत्र लागी एन थशे.

द्वितीया :- एनम् एनौ एनान्

तृतीया :- एनेन, षष्ठी सप्तमी द्वि.व. एनयोः [२३]

[२२६]

(3૬) ટૌસ્યન: ૨/૧/૩૭

★ સૂત્રપૃથ :— ટા ઓસિ અન:

★ વૃત્તિ :— સ્વ ટૌ સો: પરચોરનકસ્ય ઇદમોડન: સ્યાત્ । અનેન । સ્વ ઇત્યેવ પ્રિયેદમા । અનક ઇત્યેવ ઇમકેન ।

જાં વૃત્યર્થ :— સ્વ (ત્યાદિ સમ્બન્ધિ) ઇદમ્ ને તૃતીયા એ.વ. નો ટા અને ષષ્ઠી સમ્ભવી દ્વિ.વ.નો ઓસ પ્રત્યય જાતે ત્યારે ઇદમ્નો) અન આદેશ થાય છે. અક્ સહિતનો ઇદમ્ શબ્દ હોવાં જોઈએ નહીં.

ઇદમ્+ટા=અન+ટા=અન+ઇન (ટાહસોરિનસ્યૌ ૧/૪/૫)=અનેન

0? સ્વ એમ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયેદમા-પ્રિય છે ઇદમ્ (આ) જેને તેના વડે-પ્રિય+ઇદમ્+ટા-અન આદેશ ન થયો.

0? અનક્ કેમ ? -ઇદમ્+અક્=ઇદકમ્=ઇદક (આદ્વોર: થી મ્ નો અ થયો)=ઇમક દોમ:સ્યાદૌ થી દ નો મ) ઇમક+ટા=ઇમક+ઇન=ઇમકેન અહીં ઇદમ્ નો અન આદેશ ન થયો.

★ અનુવૃત્તિ:— (૧) અનક્ ૨/૧/૩૬

(૨) ઇદમ ૨/૧/૩૪

❧ વિશેષ :— 0 ત્યદાદિ શબ્દ વિજ્ઞાનથી અતિ સાથે સમાસ થતા ઇદમ્નો અન ન થાય. અતિ-દમ્+ટા=અતિદમા પણ પરમન્વાસૌ અયમ્ ચ માં ઇદમ્ ની પ્રધાનતા હે વાથી-પરમ+ઇદમ્+ટા=પરમ+અન+ઇન=પરમાનેન

[૨૨૭]

(૩૭) અનક્ ૨/૧/૩૬

★ સૂત્રપૃથ :— અન્ અક્

★ વૃત્તિ :— વ્યજ્ઞાનાદૌ સ્વ-સ્યાદૌ પરે અનકસ્ય ઇદમ: અ: સ્યાત્ । આમ્યામ્ સ્વ ઇતિ કિમ્ । પ્રિયેદમ્યામ્ ।

[ઇદમદસોરકયેવ મિસૂ એસૂ ઇતિ નિયમાત્ “एद्वहुस्मोसि” इत्येत्वे 1एभिः । अकि तु इमकैः । 2अस्मै । 3अस्मत 4अस्य । अनयोः । 5एषाम् । 6अस्मिन् । 7एषु

❧ વૃત્યર્થ :— આદિમાં વ્યંજનવાળો સ્યાદિ સમ્બન્ધ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે સ્વ (ત્યાદિ) સમ્બન્ધિ ઇદમ્ શબ્દનો અ થાય છે. પણ અક્ પ્રત્યય ને વળીને (અક્ પ્રત્યયમાં અ ન થાય)

0 ઇદમ્+વ્યંજનાદિ પ્રત્યય=અ+વ્યંજનાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય થશે. તેથી “અ” થયા વ્યાદ નીચેના રૂપો અનશે.

(૩/૪/૫ દ્ર.) અ+મ્યામ્=અતઆ:સ્યાદૌ ૧/૪/૧ થી આ થતાં આમ્યામ્

સ્વ (ત્યાદિ સંબન્ધિ) એમ કેમ કહ્યું ?

0 પ્રિયેદમ્યામ્-પ્રિય+ઇદમ્+મ્યામ્ અહીં-પ્રિય: અયમ્ યસ્ય સ: થી પ્રિયેદમ્ સમાસ થયો છે. તેથી ઇદમ્ની પ્રધાનતા રહેતી નથી મારે “અ” ન થયો.

12. ઇદમદસોરકયેવ-૧/૪. 3 ઇદમ્ અદસૂ શબ્દને અક્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે જ તેને લાગેલા મિસૂ નો એસૂ થાય છે.

જેમકે ઇદમ્+અક્=ઇદકમ્=(આદ્વોર: થી મ્ નો અ થતા) ઇદક= (દોમ:સ્યાદૌ થી દ નો મ) ઇમક થયું આ સૂત્રથી મિસૂ નો એસૂ થતાં

(૩-ખ.)-“इमकैः” થયું

આ સૂત્રાનુસાર ઇદમ્ ને અક્ પ્રત્યય (સિવાય મિસૂ નો એસૂ થશે નહીં) તેથી-અ+મિસૂ=एद्वहुस्मोसि ૧/૪/૪થી અ નો એ થશે તેથી (૩-ખ.)-“एभिः” થયું.

(૪-એ.) ઇદમ્+હૈ=અ+સ્મૈ=“अस्मै”

(૫-એ.) ઇદમ્+હસિ=અ+સ્માત્=“अस्मात्”

(ચતુર્થી પંચમીમાં સર્વાદિ: સ્મૈ સ્માતૌ ૧/૪/૭ લાગ્યું છે.)

- (૬-એ.) $इद्म्+इस्=अ+स्य="अस्य"$
 (૬-બ.) $इद्म्+आम्=अ+साम्$ (अवर्णस्यामः
 सान् १/४/१५)
 $=ए+साम्$ (एद्बहुस्मेसि)
 $=“एषाम्”$ (नाभ्यन्तस्था थी पू)
 (૭-એ.) $इद्म्+डि=अ+स्मिन् डे स्मिन् १/४/८$
 $=“अस्मिन्”$
 (૭-બ.) $इद्म्+सु=अ+सु=“एषु”$
 ઉપરોક્ત સાતે ઉદાહરણમાં વ્યાજ્ઞનાદિ પ્રત્યય હોવાથી $इद्म्$ નો અ થયો છે.

- ★ અનુવૃત્તિ :— $इद्मः २/१/३४$
 (૨) અદ્વ્યજ્જને $२/१/३५$ વ્યજ્જનાદૌ
 (૩) ત્વદામેનવેતંદા $२/१/३७$ થી ત્વદામ્

❧ વિશેષ :— તત્સમ્બન્ધિ વિજ્ઞાનથી $इद्म्$ ની પ્રવનતાના અભાવે અ આદેશ ન થાય -જેમકે અતીર્ભ્યામ્- $इद्म्$ અતિક્રાન્તઃ અતીર્દમ્+ભ્યામ્ પશુ $इद्म्$ ની પ્રવાનતામાં અથાય જેમકે પરમાશ્વાસૌ અયમ્ ચ- પરમેદમ્ + ભ્યામ્ = પરમાભ્યામ્

0 અન્ય ઉદાહરણ :—
 બ્રીલિંગે $इद्म्+मिस्=अ+मिस्=आमिः$ $इद्म्$ નો અ થઇ
 સ્ત્રીલિંગે આ થયું.

[૨૨૮]

(૩૮) કિમઃ કસ્તસાદૌ ચ $२/१/४०$

- ★ સૂત્રપૃથ :— કિમઃ કઃ તસૂઆદૌ ચ
 ★ વૃત્તિ :— સ્વાદૌ તમાસૌ ચ પરે કિમઃ કઃ સ્વાત્ । કઃ । સાકોડપિ કઃ । કૌ કે । સર્વાવત્
 ❧ વૃત્તયથ' :— સ્વાદિ પ્રત્યય લાગ્યા હોય કે (તાદિન્ના) તસાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે (ત્યાદિ સમ્બાન્ધ) કિન્ નો ક થાય છે. અહ સહિત પશુ (ક થાય છે)
 (૧-એ.) $किम्+सि=क+सि=कः$
 (૧/૨ દ્વિ.) $किम्+ओ=क+ओ=कौ$
 (૧-બ.) $किम्+जस्=क+इ$ (जस्-इ: १/४/९=के
 એ રીતે સ્વાદિ પૂર્વે કિમ્ નો ક થઇ બધાં રૂપો સર્વ [સ્વરાન્ત પુલિંગ સૂત્ર ૧૩થી૧૮] સુજમ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— દો મઃ સ્યાદૌ $२/१/३६$ થી સ્યાદૌ

❧ વિશેષ :— *ચકારથી સ્યાદિની અનુવૃત્તિ આવેલ છે કેમકે ચ કાર તસાદિ પ્રત્યયની સાથે હોવાથી તેના સમ્પતિય એવા સ્યાદિનું પૂર્વસૂત્રથી ગ્રહણ થશે.

0? તસાદિ કેમ કહ્યું ?
 $किम्+तराम्=किंतराम्-शुं$ અહીં-દ્વયોર્વિભજ્યે ચ તરપ્ $७/३/६$ થી તરપ્ પ્રત્યય-તસાદિનથી-તસાદિ પ્રત્યયો $७/२/८१$ “વ્યાશ્રયેતસુઃ” થી $७/२/१०१$ “અનઘતનેહિ” સુધીના છે.

0 પ્રત્યયો :- તસ, પિત, ત્રપ, દા, એદ્યુસ, દ્યુસ, હિં.

0 આદિ શબ્દ વ્યસ્થાવાયિ છે તે “તસ” થી “શ્” સુધીના પ્રત્યયોનું વિધાન કરે છે.

0 ? સાકોપિ એમ કેમ કહ્યું ?
 અહ સહિત પશુ ક આદેશ થાય છે. તેથી કઃ, કૌ એવા રૂપો થશે.

0 ? ત્યાદિ કેમ કહ્યું ?
 અતિકિમૌ, પ્રિયકિમૌ એવા સમાસમાં કિમ્ ગૌણ થતા તેનો ક આદેશ થશે નહીં.

- 0 અન્ય ઉદાહરણ :-
 0 $किम्+भ्याम्=क+भ्याम्=काभ्याम्$
 0 સ્ત્રીલિંગે $किम्+सि=क+सि=(आप् प्रत्ययथी) का+सि=का$ (સિ ડોપ)
 0 પરમશ્વાસૌ કશ્વ-પરમકઃ
 0 તસાદિ :- $किम्+दा$ (કિમ્ યત્ તત્... દા $७/२/६५$ ક+દા=કદા

[૨૨૯]

*ન્યાય :- ચકારો યસ્માત્ પરસ્તત્સજાતીયમેવ સમુચ્ચિનોતિ-પૃ. ૧૦૫, ન્યાય ૬૧

(૩૯) વા: શેષે ૧/૪/૮૨

★ વૃત્તિ :— સ્વેડસ્વે વા શેષે ઘુટિ પરેડનહુચ્ચતુરોરુતો વા સ્યાત્ । ચત્વાર: ।

[ચતુર: । ચતુર્મિ: । ચતુર્મ્ય: ૨ । ચતુર્ણામ્ ।]

❧ વૃત્યર્થ:— અનહુત્ અને ચતુર શબ્દનાં ઉ ના (સ્વ સમ્બન્ધિ કે અસ્વ સમ્બન્ધિ પ્રયોગમાં) શેષ ધુદ્ પ્રત્યય માં વા આદેશ થાય છે.

[ચતુર શબ્દ બહુવચનાન્ત છે]

૦ ચતુર+જસૂ=ચત્+વાર+અસૂ=ચત્વાર: પ્રથમાં બ.વ. અહીં 'જસૂ' ધુટ પ્રત્યય છે. તેથી ઉ નો વા થયો.

★ અનુવૃત્તિ :— ઉતોડનહુચ્ચતુરો વ: ૧/૪/૮૧ થી અનહુત્-ચતુર ઉ લીધાં

(૨) ઘુટી ૧/૪/૬૮

❧ વિશેષ :— ૦ ? શેષધુદ્ કેમ કહ્યું ?

(૧) સંબોધન હે પ્રિયચત્વ: અહીં ઉ નો વા ન થયો પણ ઉતોડનહુ...વ: ૧/૪/૮૧ થી ઉ નો વ થયો

(૨) ચતુર+મિસૂ=ચતુર્મિ:

૦ ? ધુદ્ કેમ કહ્યું ?

૧ (૨-બ.) ચતુર+શસૂ=ચતુર:

૨ (૩-બ.) ચતુર+મિસૂ=ચતુર્મિ:

૩ (૪-પ-બ) ચતુર+બાસૂ=ચતુર્બા:

૪ (૬-બ.) ચતુર+આગૂ=સહચ્યાનાંબર્ગામ્ ૧/૪/૩૩ થી ચતુર+નામૂ=ચતુર્ણામ્ થયું.

આરે ઉદાહરણોમાં અધુદ્ પ્રત્યય છે તેથી વ નો ઉ ન થયો.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :

૦ અનહુત્+સિ=અનહુવાન્

આ સૂત્રથી ઉ નો વા થયો

અનહુહ: સૌ ૧/૪/૭૨ થી ન આગમ

પદસ્ય ૨/૧/૯૧ થી હ નો લોપ

૦ પ્રિયચતુર+ઓ=પ્રિયચત્વારો

૦ નપુ.લિંગે-ચતુર+શિ=ચત્વારિ

[૨૩૦]

(૪૦) અરો: સુપિ ર: ૧/૩/૫૭

★ વૃત્તિ :— રોરન્યસ્ય રસ્ય સુપિ પરે ર એવ સ્યાત્ । ચતુર્ષુ ।

❧ પ્રિયચત્વા: । પ્રિયચત્વારો ।

❧ વૃત્યર્થ:— ઠ ના ૨ સિવાયનો ૨ હોય તો સુળ (સપ્તમી બ.વ. સુ) પરમાં આવતા તે ૨ નો ૨ જ રહે છે.

ચતુર+સુ=ચતુર્ષુ નામ્યન્તસ્થા ૨/૩/૧૫ થી સુ નો પ થયો છે.

★ અનુવૃત્તિ :— ર: પદાન્તે વિસર્ગસ્તયો: ૧/૩/૫૩ થી ર:

❧ વિશેષ :— અરો: કેમ કહ્યું ?

પયસૂ+સુ=પયર+સુ (સાહ: થી ૨)=પય:સુ (ર: પદાન્તે ૧/૩/૫૩ થી વિસર્ગ પક્ષે પયસૂ શષ્ષે શષ્ષાં વા ૧/૩/૬) સ્વાભાવિક ૨ નથી તેથી સૂત્ર ન લાગે

૦ ? સુપૂ કેમ કહ્યું ? ગિર+સિ=ગિ:

૦ આ સૂત્ર વિસર્ગ સૂકારતું કાર્ય અટકાવવા માટે બનાવેલ છે.

૦ ? ર એમ કેમ કહ્યું ? મહત્+સુ=મહત્સુ

૦ અન્ય ઉદાહરણ :

ગિર+સુ=ગીર્ષુ-વાણીમાં

નામ્યન્તસ્થા ૨/૩/૧૫ થી પૂ

૦ ભવાદેર્નાપિનો લીધો ૨/૧/૬૩ થી લીધો

★ શેષવૃત્તિ :— પ્રિયચતુર ના શ્ષો

૦ સિ પ્રિયચતુર+સિ=પ્રિયચત્વાર+સિ (વા:શેષે ૧/૪/૮૨ થીવા)=પ્રિયચત્વા:(સિ-લીર્ઘ્ ધાવ્ ૧/૪/૪૫થી લોપ)

[૨૩૧]

(૪૧) ઉતોડનહુચ્ચતુરો વ: ૧/૪/૮૧

★ સૂત્રવૃત્તિ :— ઉત: અનહુત્-ચતુર: વ:

★ વૃત્તિ :— સમ્બોધને સૌ હે પ્રિયચત્વ:

❧ શકારાન્તો ત્રિશ્ શબ્દ: । યજ સ્ત્રજ્ઞ્ ઇતિ ષત્વે । વિહ્, વિટ્ । વિશૌ । વિટ્સુ, વિટ્સુ । તત્વપ્રાહ, તત્વપ્રાહ્ તત્વપ્રાશૌ

❧ વૃત્યર્થ:— જ્યારે સંબોધન સૂચક સિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે અનહુત્

અને ચતુર ના ઉ કારનો વ્ થાય છે પ્રિય
ચતુર+સિ=હેપ્રિયચત્વર+સિ (આ સૂત્ર થી ઉ
નો વૂ થયો)=હેપ્રિયચત્વઃ (સિ લોપ, રૂનોઃ)
એજ રીતે છે અનુચ્વન

★ અનુવૃત્તિ:— વેશનસો નશ્ચામન્ત્ર્યે સૌ
૧/૪/૮૦ થી આમન્ત્ર્યે સૌ

❧ વિશેષ :— ૦? આમન્ત્રણ કેમ કહ્યું ?

(૧-એ.) અનુહ+સિ=અનુહવાન્

(૧) અનુહઃ સૌ ૧/૪/૭૨ થી ન્ આગમ

(૨) વાઃ શેષે ૧/૪/૮૨થી ઉ નો વા

(૩) પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી હ લોપ

(૪) લીર્ઘાઙ્યાવ્ ૧/૪/૪૫થી સિ લોપ

૦ *હે અનુહી-ગૌરાદિ નિપાતનથી ઉનો વ્ થાય નહીં.

૦? સિ પરમાં કેમ કહ્યું ?

(૧-દ્વિ) ઔ-પ્રિયાનહ્વાહૌ-આમન્ત્રણ છે પણ સિ
નથી માટે ઔ થયું.

★ શેષવૃત્તિ :— શૂ કારાન્ત વિશૂ શબ્દ+સિ

૦ ચજસજ્...શઃષઃ ૨/૧/૮૭થી વૂ થાય=વિષ્

(લીર્ઘાઙ્યાવ્ ૧/૪/૪૫થી સિ લોપ =વૃટસ્તૃતીયઃ થી
હ, વિરામેવા થી દ્ઙ=વિદ્-વિદ્

(૧/૨દ્વિ -વ.) વિશૂ+ઔ=વિશૌ(૭-બ.) વિશૂ+સુ=વિદ્+સુ

(અવોષેપ્રથમો થી દ્ઙ) = વિદ્+સુ પક્ષે દ્ઙનઃ ત્સઃ ...

વિદ્+ત્સુ=વિદ્+ત્સુ એજ રીતે તત્વપ્રાણ

(૧-એ) તત્વપ્રાદ્/તત્વપ્રાદ (૧-દ્વિ) તત્વપ્રાશૌ

[૨૩૨]

(૪૨) ઋત્વિજ્-દિશ્ દર્શ્ સ્પૃશ્-સજ્-દઘ્
ઉઞ્ઞિહો ગઃ ૨/૧/૬૯

★ વૃત્તિ :— ણ્માં પદાન્તે ગઃ સ્યાત્ । તાર્દર્ગ્,
તાર્દર્ક્ । (તાર્દર્શૌ) । તાર્દર્ગ્મ્યામ્ । સર્દર્ગાદયોડપ્યેવમ્ ।
ઘૃતસ્પૃગ્, ઘૃતસ્પૃક્ । (ઘૃતસ્પૃશૌ) । ઘૃતસ્પૃમ્મ્યામ્

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :— ઋત્વિજ્ ઋતુ વૃત્તે પૂજા
કરનાર) દિશ્ (દિશા), દર્શ્ (દર્શિ), સ્પૃશ્
(અડનાર) સજ્ (માળા), દઘ્ (ધારણ
કરનાર) ઉઞ્ઞિહ (પાઘડી) આ શબ્દોમાં
પદાન્તે રહેલા વ્યંજનનો ગ્ થાય છે.

* યુદ્ધવૃત્તિ-ન્યાય સમ્બંધાર યુક્ત ભા. ૧ પૃ.૧૩૦

તાર્દર્શ્-(૧-એ.) તાર્દર્શ્+સિ=તાર્દર્ગ્ વિરામેવા
થી તાર્દર્ક (સિ નો લીર્ઘાઙ્યાવ્ ૧/૪/૪૫ થી
લોપ) (૩/૪/૫-દ્વિ) તાર્દર્શ્+મ્યામ્=તાર્દર્ગ્મ્યામ્
સર્દર્શ્ ના રૂપો પણ આ રીતે જ થશે.

ઘૃતસ્પૃશ્-ઘીને અડનાર

(૧-એ.) ઘૃતસ્પૃગ્-ઘૃતસ્પૃક (૩/૪/૫-દ્વિ)
ઘૃતસ્પૃમ્મ્યામ્

અન્ને દ્વિતાન્તમાં મ્યામ્ પૂર્વે પદ સંજ્ઞા
નામદ્વિયવ્યજ્જને ૧/૧/૨૧થી થતા અન્ત્ય વર્ણને
ગ્ થયો છે.

❧ વિશેષ :—

૦? પદાન્તે કેમ કહ્યું ?

(૧-દ્વિ) ઘૃતસ્પૃશૌ. તાર્દર્શૌ ઔ પ્રત્યય છે-પદાન્ત
નથી માટે ગ્ ન થાય.

૦ ઋત્વિજ્ વગેરે શબ્દોની ઉત્પત્તિ આદિ માટે
‘મધ્યમવૃત્તિ અવચૂ(૨)’ ભા.૧ પૃ ૮૭ ખાસ બેવું.

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

(૧-એ) → સજ્+સિ=સજ્-ગ્-ક, દઘ્+સિ=દઘ્-ક,
ઉઞ્ઞિહ+સિ=ઉઞ્ઞિગ્ (૭-બ.) તાર્દર્શ્+સુ=તાર્દર્હુ

[૨૩૩]

(૪૩) નશો વા ૨/૧/૭૦

★ સૂત્રપૃથ :— નશઃ વા

★ વૃત્તિ :— નશઃ પદાન્તે ગ્ વા સ્યાત્ । જીવ-
નગ્, જીવનક્ । જીવનહ્, જીવનક્ષ [જીવનશૌ] । જીવ-
નમ્મ્યામ્, જીવનહ્મ્યામ્ જીવનક્ષુ, જીવનહ્ત્સુ, જીવનહ્ત્સુ

■ દઘ્, દઘ્ક । દઘ્ષૌ । દઘ્મ્યામ્

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :— નશ્ ના શ્ નો પદાન્તે
વિકલ્પે ગ્ થાય છે. (૧-એ.) જીવનશ્+સિ
૦ વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે પદાન્ત થતા
જો ગ થાય તે (૧-એ.) જીવનગ્ વિરામેવા
૧/૩/૫૧થી જીવનક્ થશે.

विकल्पे (१) चजसृज्...शः षः २/१/८७ थी
 ण् जीवनण् (२) घुट्स्त्वृतीयः थी ६ जीवनङ्
 (१) विरामेवा थी जीवनङ् टुङ्कमां प्रथमा अे व मां

(१) जीवनग जीवनक् पक्षे

(२) जीवनङ्-जीवनङ् थशे.

(३/४/५-दि.) जीवनश्र्+भ्याम्=

जीवनभ्याम् पक्षे जीवनङ्भ्याम्

(७-अ.) जीवनश्र्+सु=

गू आदेशे :- जीवनश्र्+सु=अद्योपे प्रथमो

१/३/५१ थी कू

जीवनक्+सु=जीवनक्+पु=जीवनक्षु

विकल्पे(पतोङ्) जीवनङ्+सु, (१नोङ्) जीवनङ्+सु

सू नो त्सू-इतः त्सः १/३/१८ थी थना

जीवनङ्त्सु पक्षे जीवनङ्त्सु थशे. टुङ्कमां सप्तमी

अ.व.मां

(१) जीवनम्सु (२) जीवनक्षु (३) जीवनङ्त्सु

(४) जीवनङ्त्सु थशे.

★ अनुवृत्ति — (१) पदान्ते २/१/६६

(२) कृत्विज्-दिश-र्दश-स्पृश-सज्-दघृण् उष्णिहो

गः २/१/६६ थी गः

❧ विशेष :- ० जीवस्य नशान इति “जीवनश्र्”

० ? पदान्त अेम केम क्लुं ?

(औ) जीवनशौ-औ पूर् पदान्त नथी.

★ शेषवृत्ति :- दघृण् धारण् करनार

(१-अे.) दघृण्-दघृक् (कृत्विज्...गः २/१/६६)

(१-दि.) दघृणौ (३/४/५-दि.) दघृण्भ्याम्

[२३४]

(४४) सजुषः २/१/७३

★ वृत्ति :- पदान्ते रुः स्यात् ।

❧ वृत्त्यर्थः :- पदने अन्ते (सजुण्ना

ण् नो) रु(२) थाय छे. -सजुण्+सि=सजुर्+सि

★ अनुवृत्ति :- सोरुः २/१/७२

❧ विशेष :- सजुण्=साथी

सहजुषते इति सजुषः

० ? पदान्त केम क्लुं ?

औ-सजुषौ-प् पदान्ते नथी.

० घुट्स्त्वृतीयः २/१/७६ थी ण् ना इ नी प्राप्ति हुती
 तेनो अहीं अपवाद छे.

० उदाहरण्यु :- सजुण्+सि = सजुर्+सि

सि लोप थता सजुर्

पदान्ते २/१/६४ थी दीर्घ -सजुः

[२३५]

(४५) पदान्ते २/१/६४

★ वृत्ति :- पदान्तस्थयोभ्वादेर्वो परयोस्तस्यैव
 नामिनो दीर्घः स्यात् । सजुः [सजुषौ] हे सजुः ।
 सजुर्भ्याम् सजुषु ।

★ शेषवृत्ति :- षण् शब्दे नित्यं बहुवचनान्तः
 षइ, षद् । षण्णाम् । षदसु । प्रियषइ प्रियषद् ।
 प्रियषणौ

सकारान्तः सुवचस् शब्दः । अम्बादेरत्वसः सौ इति
 दीर्घे सुवचाः । सुवचसौ सुवचोभ्याम् । सुवचस्सु ।
 हे सुवचः एवं सुमनस् प्रभृतयः

❧ वृत्त्यर्थः :- भू वत्रेरे धातुआमां
 पदान्ते रडेलार अनेवू नी पूर्वना (भ्वादि
 नो ञ) नाभी स्वर दीर्घ थाय छे.

सजुण्+सि=सजुर् सजुषः थी २)

=सजुर् (आ सूत्रथी उ दीर्घ थयो.)

=“सजुः” (रः पदान्ते विसर्गस्तयोः)

संशोधनमां पणु “हे सजुः” थशे.

० भ्याम् राजुष+भ्याम्=“सजुर्भ्याम्”

(ण् नो २ थध उ दीर्घ थयो)

० सुप् -सजुण्+सुप्=“सजुषु”

ण् नो २ थध उ दीर्घ थयो)

नाम्यन्त्यन्तस्था २/३/१५ थी सू नो ण् थयो.

★ अनुवृत्ति :- भ्वादेर्नामिनो दीर्घोर्वाव्यञ्जने
 २/१/६३ भ्वादेर्नामिनो दीर्घोर्वा

❧ विशेष :— ०? पदान्ते डेम कल्लुं ?
गिर+औ=गिरौ अर्ही २ पदान्त नथी.

० २ नो डेम कल्लुं ?

सज्जु+औ=सज्जुषौ-अर्ही अन्ते २ नथी भाटे दीर्घं न थयुं.

०? नामी डेम कल्लुं ?

अजागः अर्ही गू थी पर २ छे नामी स्वरथी पर नथी.
(जागृ+ति, ऋनोगुणु थता जागर, अइघातो...थी
अ ४/४/८ अजागर व्यञ्जनाद्दे: ४/३/७८ थी ति लोप

०? भ्वादि डेम कल्लुं ?

वायु+सु=वायु+रु=वायुः - वायु
-भ्वादि नथी भाटे दीर्घं न थाय.

० सज्जुः वगेरेमां उ दीर्घं पढेदां थशे-पछी २ नो
विसर्ग थशे *

★ शेषवृत्ति :— षष् शब्द-अलुवयनमां

(१) षड्/षट्-घुटस्तृतीयः थी पू नो इ (जस) इतिष्णः
सड्ख्याया-लुप् (६) षण्णाम्-षष्+आम्=षड्+नाम्

० सड्ख्यानांणाम् थी नाम्- षण्+नाम् -(प्रत्ययेच)
=षण्णाम्

(७) षट्सु-षष्+सु=षड्+सु=अघोषे प्रथमोऽशिटः १/३/५१
षट्सु

षष् शब्दना प्रिय साथे समास-प्रियषष् (१-अे)
प्रियषड्-इ (१-दि) प्रियषषौ वगेरे.

स डारो. -सुवचसु शब्द (१-अे) अम्वादे सौ
१/४/६० थी दीर्घं थता

सुवचासु सोरुः - सुवचार, - २:पदान्ते - सुवचाः
(१/२-दि) सुवचसौ,

(३/४/५ दि.) सुवचोभ्याम् सुवचसु+भ्याम्=

सोरुः थी सुवचसु+भ्याम्=वोषवति १-३-२१ थी उ

सुवचउ+भ्याम् = सुवचोभ्याम् (७-अ) सुवचसु+सु =

सुवचसु आञ् प्रभाणे सुमनसना रूपो थशे.

[२३६]

*नित्यादन्तरङ्गम्-पृ. ४७ न्याय ५३

(४६) शत्सः २/१/६०

★ सूत्रपृथ :— शत् सः

★ वृत्ति :— पदस्य संयोगान्तस्य यो रस्ततः परस्म
सस्यैव लुक् स्यात्। चिकीर्षति-इति चिकीः हे चिकीः

चिकीर्षी । चिकीर्ष्याम् । चिकीर्षु । उकारानुबन्धः
श्रेयसु शब्दः । “ऋदुदित” इतिनुमागमे “न्सुमहतोः”
इति दीर्घं च श्रेयान् ।

❧ पृथथः :— पदने अन्ते आवेदा

संयुक्त व्यक्षरमांना २ पछी भात्र सू नो ञ्
लोप थाय छे.

चिकीर्षति इति क्विप् चिकीः कश्चानी
ध्रञ्छावाणो-

(१) चिकीर्ष (२) अतः ४/३/८२ अ लोप
चिकीर्ष (३) चिकीर्ष+सि (४) चिकीर्-चिकीर्
+सि आ सूत्रथी सू नो लोप थशे.

(५) चिकीर्-दीर्घड्यावू...१/४/४५ सि लोप

(६) चिकीः - रः पदान्ते १/३/५३थी विसर्ग
संयोधनमां -हे चिकीः थशे.

★ अनुवृत्ति :— पदस्य २/१/८६

(२) संयोगस्य २/१/८८

❧ विशेष :— ०? सू नो लोप ञ् डेम ?

ञेमके :- (१) नाम उर्क- (अवन धारण करनार)

(२) डियापद :- १ न्यमार्द्ध-तेणे निरंतर साइ कथुं

-मन्ने प्रयोगमां २ पछी अनुक्रमे क् अने द छे

तेथी लोप न थयो, १ न्यमार्द्ध (१) नि + मज्जु + त्

(हस्तनभूत त्रि पु. अे व) (२) नि+मज्जू+त् (लोपो

रूपान्तस्य) (३) नि+मार्जू+त् (भृजोऽस्य ४/३/४२

(४) नि+अ+मार्जू+त् (अइघातोः ४/४/२६)

(५) न्यमार्जू+त् (चज सृज मज्जू २/१/८७थी ञ्)

(६) न्यमार्द्ध (घुटस्तृतीयः थी ड, व्यञ्जनाद्...देः

४/३/७८ थी त लोप

૦ પદસ્ય ૨/૧/૮૬ થી સૂ નો લોપ સિદ્ધજ હતો છતાં સિદ્ધેસતિ ન્યાયે નિયમને માટે આ સૂત્ર અનાવેલ છે ૨ થી ૫૨ સૂ નો જ લોપ થાય છે. વર્થનો નહીં તેવો અર્થ અભિપ્રેત છે.

★ શષ્ટ્વૃત્તિ :— ચિકીર્ષા ના રૂપો (૧/૨/દિ) ઔ-ચિકીર્ષા (૩/૪/૫ દિ) ચિકીર્ષા+મ્વામ્=પ્ માં મૂળ સૂ છે તેથી ચિકીર્ષા+મ્વામ્ રાત્સઃ ૨/૧/૯૦ સૂ લોપ=ચિકીર્ષા+મ્વામ્=ચિકીર્ષ્યામ્ (૭-પ.) ચિકીર્ષા+સુ=ચિકીર્ષુ+ષુ (રાત્સ ૨/૧/૯૦ સૂ લોપ)=ચિકીર્ષુ+ષુ (નામ્યન્તસ્વા ૨/૩/૧૫ થી પૂ) =ચિકીર્ષુ શ્રોયસ્ (૩ કાર અનુઅન્ધવાળો શબ્દ (૧-એ.) શ્રોયસ્ +સિ-ઋદુદિત ૧/૪/૭૦ થી ન આગમ)=શ્રોયન્સુ =ન્સુ મહતોઃ ૧/૪/૮૬ થી દીર્ઘ શ્રોયાન્સુ- પદસ્ય થી સૂ લોપ થતાં શ્રોયાન્ (સિ લોપ લીર્ઘાદયાવ ૧/૪/૪૫ થી થયો છે).

[૨૩૭]

(૪૭) શિદ્ધેડનુસ્વારઃ ૧/૩/૪૦

★ સૂત્રપૃથઃ :— શિદ્-હે અનુસ્વારઃ

★ વૃત્તિ — અપદાન્તસ્થાનાં મ્નાં શિટિ હે ચ પરેડનુસ્વારઃ સ્યાત્ । શ્રેયાંસૌ ।

■ હે શ્રોયન્ । શ્રેયામ્વામ્ । ક્વસુ પ્રત્યયાન્તા અપ્યેવમ્ । વિદ્વાન્ । વિદ્વાંસૌ હે વિધ્વન્ ।

卐 વૃત્ત્યર્થઃ :— અપદાન્તે (પદના અન્તમાં નહીં) રહેલ મ્ અને ન્ પછી તત્તજ શિદ્ અક્ષર અથવા હ આવેલ હોય તો (મ્ અથવા ન્ ને બદલે) અનુસ્વાર યોલાય છે. -(અનુ) (૧/૨/-દિ.) શ્રોયસ્+ઔ=શ્રેયાંસૌ અહીં શ્રોયસ્ શબ્દને ઔ પ્રત્યય લાગતાં ઋદુદિતઃ ૧/૪/૭૦ થી ન્ આગમ થઇ શ્રોયન્સુ અન્યુઃ, ન્સુ મહતોઃ ૧/૪/૮૬ થી આ થતા શ્રોયાન્સુ અન્યુઃ.

•••••
*ન્યાય સિદ્ધે સતિ આરમ્ભો નિયમાર્થમ્ ન્યાય ૨૫, પૃ. ૨૫.

અપદમાં ન્ છે પછી શિદ્ ઔવાં સૂ કાર છે માટે અનુસ્વાર થયો શ્રેયાંસુ

★ અનુવૃત્તિ :— મ્નાં ઘુદ વર્ગેડન્ત્યોડ યદાન્તે ૧/૩/૩૬ થી મ્નાં...અપદાન્તે

(૨) હાંદહસ્વરસ્યાનુઃ નવા ૧/૩/૩૨ થી અનુ

卐 વિશેષ :— મ્નાં અ વ. છે. તેથી ઉપરોક્ત દષ્ટાન્તમાં (૧) રષ્ટવર્ણાન્નોણ ૨/૩/૫૩ થી ન્ ના જ્ ની અને (૨) તવર્ગશ્ચ વર્ગ ૧/૩/૬૦ થી ન્ ના જ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તે અન્ને આધ કરી અહીં અનુસ્વાર થયો છે. -કેમકે બહુવચન વર્ણાન્તરને અટકાવવા માટે છે.

૦ ? શિદ્ હે કેમ કહ્યું ?

ગમ્યતે-મ્ પછી ચ્ છે માટે અનુસ્વાર ન થાય.

૦ અપદાન્ત કેમ કહ્યું ?

મવાન્+સાધુઃ -મવાન્સાધુઃ અહીં ન્ પદાન્તે છે.

૦ ? અનુ કેમ કહ્યું ? પિષ્ઠિ

(૧) પિષ્+હિ (૨) સ્વાં સ્વાચ્છો ૩/૪/૮૨ થી ન =પિન્ષ્+હિ

(૩) આસ્ત્યોર્લક્ ૪/૨/૯૦ થી અ લોપ =પિન્ષ્+હિ -અહીં ન્ પછી પ્ શિદ્ છે છતાં અનુસ્વાર ન થાય કેમકે અનુ વ્યાકરણ સંબધિ અન્ય કાર્ય કર્યા પછી અનુસ્વાર થઇ થકે. [અન્યકાર્યઃ :-]

(૪) હુ ઘુટો હેર્ધિઃ ૪/૨/૮૩=પિન્ષ્+ધિ

(૫) તૃતીયસ્તૃતીય ૧/૩/૪૬=પિન્દ્+ધિ

(૬) તવર્ગશ્ચવર્ગ ૧/૩/૩૬=પિન્દ્+હિ

(૭) મ્નાંઘુદ્રવર્ગે ૧/૩/૩૬ પિન્દ્+હિ

(૮) ઘુટો ઘુટિ સ્વેવા ૧/૩/૪૮ ૩ લોપ=પિષ્ઠ

૦ અન્ય ઉદાહરણઃ :-

પુમ્+સિ=પુંસિ-પુસિ-પુરુષમાં

દન્+શઃ=દંશઃ -ડંખ

વુન્+હણમ્=વૂહણમ્ -

[૨૩૮]

(૪૮) ક્વસુષમતૌચ ૨/૧/૧૦૫

★ સૂત્રપૃથ :- ક્વસુ ઉષ્ મતૌ ચ

★ વૃત્તિ :- ણિ-કચ-યુદ્ઘ વર્જે યાદૌ સ્વરદૌ મતૌ
ચ ક્વસ ઉષ્ સ્યાત્ । વિદુષઃ । વિદુષા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- ણિ, કચ, યુદ્ઘને વર્જને
આદિમાં ય કાર કે સ્વર વાળા અંતે મતુ
પ્રત્યય લાગે ત્યારે ક્વસુ નો ઉષ્ થાય છે.

(૨-બ.) વિધ્વસુ+અસુ=વિદ્+ઉષ્=વિદુષઃ

(સુ નો ષ્ નામ્યન્તસ્થા ૨/૩/૧૫)

(૩-એ.) વિધ્વસુ+આ=વિદ્+ઉષ્+આ=વિદુષા

★ અનુવૃત્તિ :- ય સ્વરે પાદઃ પદગિક્ય ઘુટિ
૨/૧/૧૦૨ થી અ-ણિ-કચ-યુટિ

❧ વિશેષ :- ૦ ? ણિ-કચ-યુદ્ઘ વર્જન કેમ ?

૦ ણિ - વિધ્વાંસમાચષ્ટે - વિદ્વસુ + ણિ (હ) વિદ્વચતિ
-વિદ્વાનને કહેનાર.

અહીં (૧) ણિજૂઘહુલમ્ ૩/૪/૪૨ થી ણિ

(૨) વ્રન્ત્યસ્વરાદેઃલુક્ ૭/૪/૪૩ અસુ લોપ

૦ ય-વિધ્વાંસમિચ્છતિ - વિદ્વસુ + ય + તિ = વિદ્વચતિ
-વિદ્વાનને ઇચ્છે છે.

અહીં (૧) અમાવ્યયાત્ કચન્ ચ ૩/૪/૨૩ થી કચન્

૦ યુદ્ઘ :- વિધ્વસુ + જસુ = વિદ્વાંસઃ

તણે ઉદાહરણમાં ય સ્વર પરમાં છે

છતાં વ્ નો ટ થયો નહીં

૦ *કોષ ધાતુમાં વસુની પૂર્વે ઇદ્ર લાગી હોય તો
ઇદ્ર સહીત પણુષ્ થાય છે ઇદ્ર એ પ્રત્યયની પૂર્વે
આગમ રૂપે છે તેથી મિત્રવત્ ગણાય છે.

૦ ય સ્વરે કેમ - વિદ્વદિમઃ - વિદ્વસુ+મિસુ

૦ અન્ય ઉદાહરણ :-

(ય) વિધ્વસુ + ય + સુ = વિદુષ્ + ચઃ

=વિદુષ્યઃ -વિધ્વાનનો પુત્ર

(મત્) વિધ્વસુ + મત્ = વિદુષ્ + મત્ = વિદુષ્માન્

-વિદ્વાન વાળો

*ઇદ્ર સહિત ઉષ્ માટે જુઓ આગમા યદ્
ગુણીભૂતાસ્તદ્ગ્રહણેન્ ગૃહ્યન્તે ન્યાય-૧૦, પૃ. ૫૬.

(૧) તદસ્વાસ્ત ૭/૨/૧ થી મત્ પ્રત્યય

(૨) ઋદુદિતઃ ૧/૪/૭૦ થી ન્ આગમ

(૩) અમ્વાદેઃ ૧/૪/૯૦ થી આ

(૪) પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી ત્ લોપ

[૨૩૯]

(૪૯) સ્સં ધ્વંસુ ક્વસ્સનહુહાદઃ ૨/૧/૬૮

★ સૂત્રપૃથ :- સ્સં ધ્વંસુ ક્વસ્સુ અનહુહઃ ધઃ

★ વૃત્તિ :- સ્સંધ્વંસોઃ ક્વસુપ્રત્યયાન્ત સ્યાન્ત-
સ્થાનહુહશ્ચ પદાન્તે ધઃ સ્યાત્ । વિદ્વદ્ભ્યામ્ । વિદ્વત્સુ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- સ્સં, ધ્વંસુ, ક્વસુ

પ્રત્યયાન્ત ૨૫૬ અંતે અનહુહ ના અન્ત્ય
વર્ણનો પદાન્તે હ્ થાય છે.

જેમકે :- વિદ્વસુ+મ્યામ્ - નામસિદ્ધ ૧/૧/૨૧

પદસંજ્ઞા થતા સુ નો હ્ થાય = વિદ્વદ્ભ્યામ્

(૭-બ.) વિદ્વસુ+સુ=વિદ્વદ્+સુ=

અવોષે પ્રથમો ૧/૩/૫૦ થી ત્ વિદ્વત્સુ

★ અનુવૃત્તિ :- પદાન્તે ૨/૧/૬૪

❧ વિશેષ :- સૂત્રમાં ક્વસ્સુ એવો સુ કાર

વાળો પ્રત્યય એમ સૂચવે છે કે છેડે સુ કાર વાળો

જ ક્વસુ લેવો. કોષ નિયમથી ક્વસુનું ક્વન્સુ થયું

હોય તો તેનું પ્રહણુ અહીં થશે નહીં. તેથી જ

વિદ્વાન્માં સુ નો હ્ થયો નહીં.

પદાન્તે સુ નો ૨ (સોઠઃ ૨/૧/૭૨) અંતે હ્ નો હ્

(હો યુદ્ઘ પદાન્તે ૨/૧/૮૨) અન્તે સૂત્રો આ સૂત્રથી

આધક બને છે એટલે કે સુ અંતે હ્ અન્તેનો હ્ થશે.

જેમકે :-

(૧) વિદ્વત્કુલમ્ - વિધ્વસુ + કુલમ્

(૨) અનહુદ્ભ્યામ્ - અનહુદ્+મ્યામ્

ને સંયોગનો લોપ કરવાનો હોય તો તે પ્રસંગે આ સૂત્ર બાધક બનતું નથી.

જેમકે :— વિદ્વાન્-પુલ્લિંગ વગેરેમાં વિદ્વાન્સ ના અન્ત્ય સૂ નો લોપ થયો તેથી આ સૂત્ર લાગીને દ્વ થઇ શક્યો નહીં.

* (યેનનાપ્રાપ્તે-ન્યાય ખાસ વાંચો)

૦ ? પદાન્ત કમ કહ્યું ?

વિદ્વાંસૌ-વિદ્વાંસ+ઐ અહીં સૂ પદાન્ત નથી, માટે દ્વ ન થાય.

૦ પેચુષઃ - સૂ નો દ્વ ન થયો

૦ પ્ચ+ક્વસ પ્રત્યય

પેચિ+વસ (૧) સ્ક્રુ...અસ્ર...ચરોક્ષાયાઃ ૪/૧ ૮૧ થી
૨ આગમ (૨) અનાદેશા અતઃ ૪/૧/૨૪ થી અ નો
૨ થયો છે.

શસાદિ પ્રત્યય લાગતા વસ નો ડ્વ થશે - તેથી
“ નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકસ્વાપ્યમાવ ” ન્યાયથી ૨ નો
અભાવ થતાં - પેચુ+અપ્+અસ્ર=પેચુષઃ

૦ અન્ય ઉદાહરણ :—

સંસૂ-અસ્વાસ્રદ-અસ્વાયા સ્વંસતે ઇતિ કિવપ્=અસ્વાસ્ર -
(નો વ્યંતદ્ધિતઃ ૪/૨/૪૫ થી ન્ લોપ થયો)

=આ સૂત્રથી સૂ નો દ્વ થતા અસ્વાસ્રદ

થાળીમાંથી ટપકનાર પદાર્થ

ધ્વંસૂ-પર્ણનિ ધ્વંસતે યસ્માત્ ઇતિ કિવપ્:

- પર્ણધ્વંસૂ+સિ-(નો વ્યં...તદ્ધિતઃ ૪/૨/૪૫

થી ન્ લોપ)=પર્ણધ્વંસૂ+સિ=પર્ણધ્વદ્-જેને લીધે
પાંડડા ખરી પડે છે તે એજ રીતે-અનહુદ્+મ્યામ્
અનહુદ્મ્યામ્

[૨૪૦]

* ન્યાય :- યેનનાપ્રાપ્તે યોવિધિરારમ્યતે સ તસ્યૈવ
બાધકઃ ન્યાય-૪૦, પૃ.-૩૮.

* હૈમપ્રકાશ-પૂર્વાર્ધ પૃ.-૧૪૧-૪૨

(૫૦) પુંસો પુમન્સ ૧/૪/૭૩

★ સૂત્રપૃથ :- પુંસઃ પુમન્સ

★ વૃત્તિ :- ઘુટિ । પુમાન્ । પુમાંસૌ । હે પુમન્

★ શેષવૃત્તિ :- પુ સા “પદસ્ય” ઇતિ સ લોપે
પુમ્યામ્ । પુસિ । દોસ શબ્દસ્ય સ્વરાદૌ પ્ત્વં
વ્યબ્જનાદૌ ચ રુત્વમ્ દોઃ । દોષૌ । હે દોઃ । શસાદૌ
સ્યાદૌ વા દોષનાદેશે દોષ્ણઃ દોષઃ । દોષ્ણા દોષા ।
દોષ્મ્યામ્, દોષમ્યામ્, દોષ્ણિ, દોષણિ, દોષિ ।
દોષ્ણુ । ડશનસૂશબ્દસ્ય “દુશનસ” સેર્ગ । ડશના ।
ડશનસૌ ।

✠ વૃત્યર્થ :- ધુદ્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે
પુંસ (પુંસુ-ડ ઇત્) શબ્દનો પુમન્સ એવો
આદેશ થાય છે.

(૧-એ.) પુંસ+સિ=પુમન્સ+સિ
(આ સૂત્રથી પુમન્સ આદેશ થયો)

(૧) ન્સ મહતો : ૧/૪/૮૬ થી અ નો આ
(૨) પદસ્ય ૨/૧/૮૯ થી સૂ લોપ

(૩) દીર્ઘહ્યાવૂ ૧/૪/૪૪ થી સિ લોપ

(૧-એ) પુમાન્ -

(૧/૨-દ્વિ.) પુમન્સૂ+ઐ=પુમાન્સૌ

શિષ્હેડ્નુસ્વાઃ ૧/૩/૪૦ થી પુમાંસૌ

(સ ઐ. એ.) -હે પુમન્ -(અ દીર્ઘ ન થાય)

★ અનુવૃત્તિ :- ઘુટિ ૧/૪/૬૮

✠ વિશેષ :- ૦ સ્વ કે અન્ય સમ્યન્ધિ
ધુદ્ પર છતાં આ સૂત્ર લાગે છે. (૧-એ) પ્રિયપુમાન્
-પ્રિય છે પુરુષ જેને

૦ પુ સ્માં મ નો અનુસ્વાર થયો છે તેથી સૂ નો ણ
થયો નથી દ્વ ત. પુંસુ

૦ ? ધુદ્ એમ કેમ કહ્યું ?

(શસ) - પુમ્સૂ+શસ=પુંસઃ અધુદ્ છે માટે પુમન્સ
આદેશ ન થાય.

★ શેષવૃત્તિ :- દોસ શબ્દ (હાથ)

-૦- સ્વરાદિ પ્રત્યયમાં-નામ્યન્તસ્થા સૂત્ર ૨/૩/૧૫
થી સૂ નો પ્

-०- व्यंजनादि प्रत्ययमां-सोरुः २/१/७२ थी सू नो २
(१-अे.) दोसू+सि=सि लोप थछ दोः -(१: पदान्ते
विसर्ग १/३/५३) (१-दि.) - दोसू+औं=दोसौ
० शसादौ स्यादौ वा... (दन्त पाद...वा २/१/१०१ थी
दोष नुं दोषन् विकल्पे थाय. तेथी (२-अ.) दोष्णः
(अनोऽस्थ थी दोषन् नुं दोष्ण) विकल्पे दोषः
(३-अे.) दोसू+टा (आ) - दोष्णा पक्षे दोषा
(३-दि.) दोसू+भ्याम्=दोभ्याम् पक्षे दोषभ्याम्
(७-अे.) दोसू+ङि=दोषणि पक्षे दोष्णि
पक्षे दोषि-इंडौवा थी अ विकल्पे लोप थतां अही
त्रणु श्पो थया.

(७-अ.) दोसू+सु=दोषु - नाम्बन्तस्था २/३/१५ थी
सू नो ष्, शषसेशषत्वा १/३/६ थी पूर्वान् सू नो ष्
थयो. पक्षे दोससु

० उशनस - शुक्राचार्य

उशनस+सि (ऋदुशनसू...डा)

उशनस+डा=उशन+आ=उशना

[२४१]

(५१) वोशनसो नश्चामन्त्र्ये सौ १/४/८०

★ सूत्रपृथ :- वा-उशनसः नः च आमन्त्र्ये सौ

★ वृत्ति :- उशनसः सम्बोधने न-लुक्रौ वा स्याताम् ।

हे उशनन्, हे उशन, हे उशनः

■ पुरुदंशा । पुरुदंशसौ । अनेहा अनेहसौ ।

हे पुरुदंशः । हे अनेहः

■ वृत्त्यर्थ :- उशनसू ना सू नो सम्बोधन

अेकवचन "सि" प्रत्यय लागतां विकल्पे न्

थाय छे अथवा सू नो लोप थाय छे. जेभके :-

हे उशनसू+सि= (१) सू नो न् थाय

हे उशनन् पक्षे (२) सू लोप थाय

हे उशन पक्षे (३) सू लोप के न् न थाय

हे उशनः (सोरुः २/१/७२ रः पदान्ते १/३/५३

★ अनुवृत्ति :- इन्-डी स्वरे लुक् १/४/७६
थी लुक्

■ विशेष :- ० ? सि डेम ?

हे उशनसौ आमन्त्रण छे पणू सि नथी.

० ? आमन्त्र्य डेम कथुं ?

उशना-उशनसू+सि प्रथमानो छे तेथी "सेर्वा" लाग्यु

★ शेषवृत्ति :- (१-अे.) पुरुदंशसू + सि =

पुरुदंशसू + डा = पुरुदंशू + आ = पुरुदंशा

(१-दि.) पुरुदंशसू+औं=पुरुदंशसौ

० अनेहसू + सि = अनेहसू + डा = अनेहा

(१-दि.) अनेहसू+औं=अनेहसौ

(संभो.अे.) अनेहसू+सि=हे अनेहः

[२४२]

(५२) अदसो दः सेस्तु डौ २/१/४३

★ सूत्रपृथ :- अदसः दः सेः तु डौ

★ वृत्ति :- स्वसम्बन्धि सौ परे अदसो, दो म्
स्यात् सेरतुडौ असौ असकौ । हे असौ । स्वसम्बन्धि
इति अत्यदा

■ वृत्त्यर्थ :- "स्वसम्बन्धि" सि

प्रत्यय लाग्यो छोय त्यारै (त्यदादि मां जणूवेला)

अदसू शब्दना दू नो सू अने सि प्रत्ययनो
डौ आदेश थरो.

(१) अदसू+सि + अद + अ + डौ - (आद्वेरः
२/१/४१ थी सू नो अ-लुगस्यादेत्यपदे २/१/११३

थी पूर्व अ लोप (२) अद+डौ

(३) आ सूत्रथी दू नो स थतां अस + डौ

(४) असू+औं - डित्यन्त्र... २/१/११४

(५) असौ-आ

संबोधन अ.व. पणू असौ थरो.

अदसू+अक्=अदकसू+सि

= (१) अदक+सि (आद्वेरः २/१/४१)

(२) असक+डौ-आ सूत्रथी

(३) असकौ

0 સ્વસમ્બન્ધિ કેમ કહ્યું ?

અમુમ્ અતીક્રાન્તઃ ઇતિ અત્યદસ્ અદસ્ ને ટપી જનારો આ -અત્યદસ્+સિ=અત્યદાઃ (અભ્યાદેઃ ૧/૪/૯૦ થી આ)

[અત્યદસ્ ના ૩પો ચન્દ્રમસ્ જોવા થાય].

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) આદ્દેરઃ ૨/૧/૪૧ થી ત્વદાદિ સમ્બન્ધિ (૨) તઃ સૌ સઃ ૨/૧/૪૨ થી સૌ

❧ વિશેષ :— 0 હિત્ કરવાથી અન્ય સ્વરાદિનો લોપ થાય છે. તેથી ઔતા ૧/૪/૨૦, ઇદાપઃ ૧/૪/૪૨, દીર્ઘાદ્યાવ વ્યજ્જનાન્ત સેઃ ૧/૪/૪૫ અસ્યાયત્તિક્ષપકાવીનામ્ ૨/૪/૧૧૧ વગેરે સૂત્રોના કાર્યો થતા નથી.

દા.ત. ઝિલિંગે પણ અસૌ (પ્ર એ વ.) થાય છે.

0 તત્સમ્બન્ધિ વિજ્ઞાનથી આ ન થાય.

પ્રિયઃ અસૌ યસ્ય સઃ - પ્રિયાદસ્

0 પણ અદસ્ની મુખ્યતા હોય તો થાય.

પરમશ્વાસૌ અસૌ ચ -પરમાદસ્ પરમાદસ્+સિ=પરમાસૌ

0 ? સૌ એમ કેમ કહ્યું ?

અદસ્+ઔ=અમૂ (સાધનિકા સૂત્ર ૫૪) ઔ છે માટે સૂત્ર ન લાગ્યું.

[૨૪૩]

(૫૪) મોઽવર્ણસ્ય ૨/૧/૪૫

★ સૂત્રપૃથઃ :— મઃ અવર્ણસ્ય

★ વૃત્તિ :— અવર્ણાન્તસ્થાદસો દો મૂ સ્વાત્ । અમૌ ઇતિ જાતે

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :— અ વર્ણુ અન્તે છે તેવા અદસ્ શબ્દના (ત્યદાદિનો અદસ્) દ નો મ થાય છે.

જેમકે :- અદસ્+ઔ (આદ્દેરઃ ૨/૧/૪૧ થી અદ+ઔ -આ સૂત્ર લાગતા અમ+ઔ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) અદસો દઃ સેસ્તુ ડૌ ૨/૧/૪૩ થી અદસ્ (૨) આદ્દેરઃ ૨/૧/૪૧ થી ત્યદાદિ

❧ વિશેષ :— અમૌએ ૩૫ અધુરુ છે સૂત્ર ૫૫ મુજબ ઔ નો ઋ થતા (૧-દિ.) અમૂ થશે. 0 ? અ વર્ણાન્ત કેમ કહ્યું ?

અદઃકુલમ્ અહીં અદસ્ એવો સૂ કારાન્ત શબ્દ છે. કેમકે નપું. ડિંગે સિ લોપ થાય છે. અનતોલ્લપ્ તે સ્થાનીવત્ થાય નહીં એટલે અદસ્ નો અદ પણ ન થાય *અસિદ્ધં વહિરહગમન્તરહગે ન્યાયથી અદસ્ જ રહે 0 અક્ પ્રત્યય સહિત પણ મ થાય.

અદસ્+અક્=અદકસ્+ઔ=

અદક+ઔ=અમક+ઔ=અમુકૌ

[૨૪૪]

(૫૪) માદુવર્ણોઽનુ ૨/૧/૪૭

★ સૂત્રપૃથઃ :— માત્ ઉવર્ણઃ:અનુ

★ વૃત્તિ :— અદસો મઃ પરસ્ય વર્ણસ્ય ઉવર્ણઃ સ્યાત્ । હ્રસ્વસ્થાને હ્રસ્વો દીર્ઘસ્થાને દીર્ઘઃ । અનુ -પશ્ચાત્કાર્યાન્તરેભ્યઃ । અમૂ ।

❧ વૃત્ત્યર્થઃ :— અદસ્ શબ્દ સમ્બન્ધિ મ્ વર્ણુ પછી જે વર્ણુ હોય તેનો ડ વર્ણુ થાય છે. -હ્રસ્વસ્થાને હ્રસ્વ અને દીર્ઘસ્થાને દીર્ઘ ડ કરવો. [જેમ પછી હ્રસ્વસ્વર હોયતો હ્રસ્વ ડ અને દીર્ઘસ્વર હોય તો દીર્ઘ ડ કરવો] અનુ-અન્ય તમામ કાર્યો કર્યા બાદ [જે કોઈ સૂત્ર લાગી અન્ય ફેરફાર થતા હોય નો તે ફેરફાર કર્યા પછી આ સૂત્ર લગાડવું]. અદસ્+ઔ=અદ+ઔ=મોઽવર્ણસ્યથી દ નો મ=અમ+ઔ=આ સૂત્રથી અમૂ (અમૌ-મ્ પછી ઔ દીર્ઘ છે માટે દીર્ઘ ઋ)

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) અદસોદઃ સેસ્તુઙૌ ૨/૧/૪૩ થી અદસઃ (૨) મોઽવર્ણસ્ય ૨/૧/૪૫ થી વર્ણસ્ય

❧ વિશેષ :— 0 ? હ્રસ્વ સ્થાને હ્રસ્વ દીર્ઘ સ્થાને દીર્ઘ કષ રીતે ?

(હ્રસ્વ) અદસ્+અમ્=અદ+અમ=અમ+

અમ્=અમ+મ્ (સમાનાદમોઽતઃ થી અ લોપ) =અમુમ્ મ્ પછી અ હ્રસ્વ છે માટે ડ થાય.

(દીર્ઘ)-અદસ્+ઔ=અમૂ (વૃત્તિ મુજબ)

*-ન્યાય અસિદ્ધં -ન્યાય ૨૦, પૃ. ૨૦.

ह्रस्वस्थाने ह्रस्व, दीर्घस्थाने दीर्घ औ वृत्ति आसन्न
७/४/१२० परिभाषा मुञ्जम समन्वी (१) ह्रस्व
उ (२) दीर्घ क (३) अम् उ, उ प्रश्ने च प्रतिपदम्
७/४/६८ थी प्लुत

० ? अनु डेम कलुं ?

अदस्+ङे=अम+स्मै=अमुष्मै. अर्ही म छे ते अ कारा.
छे तेथी सर्वादेः स्मै स्मातौ १/४/७ थी स्मै थयु
न्ने पछेतां उ करीअे तो स्मै थछ शके नर्ही माटे
अनु कलुं ?

० अन्य उद्गाहरण

० अदस्+अश्च+क्विप् क्विप्-इत् छे)

(१) अदस्+उद्दि+अञ्च्-सर्वादि विष्वाग् ३/२/१२२

(२) अद+अद्दि+अञ्च्-उत्त्यन्त्य...२/१/११४

(३) अदद्दि+अञ्च्+सि प्रथमा अे.व.)

(४) अदद्दि+अञ्च्+सि-अञ्चोऽनर्चा ४/२/४६

(५) अदद्दि+अनञ्+सि-अचः १/४/६६

(६) अदद्दि+अनञ्-वीर्घडवाव १/४/६६

(७) अदद्दि+अङ् पदस्य २/१/८६ थी च लोप
मुञ्जञ्-२/१/७१ थी ङ्

(८) अदद्द्वयङ् - इवर्णादेरस्ते १/२/२१

ह्रवे वादो २/१/४६ थी द नो म अने मोऽवर्णस्य
२/१/४७ थी द नो म मादुवर्णोऽनु २/१/४७ थी
अ नो उ

(१) डेटलांक पछीना द नो म ष्यछे छे
तो अदमुयङ्

(२) डेटलांक पूर्वना द नो म ष्यछे छे
तो अमुद्वयङ्

(३) डेटलांक अन्ते द नो म ष्यछे छे.
तो अमुमुयङ्

(४) डेटलांक अन्तेमां म ष्यछता नथी.
तो अदद्वयङ् अेरा यर इपो थरो.

[२४५]

(५५) बहुस्वेरी: २/१/४८

★ सूत्रपृथः — बहुसु ए ई:

★ वृत्तिः — बहुवचनान्तस्यादस एः ईः स्यात् ।
अमी ।

★ शेषवृत्तिः — अमुम् । अम् । अमून्

❧ वृत्त्यर्थः — अदस् शष्क [द नो म क्यर्]।
पछी अहुवचननो ए आच्छे। छेय तो ते ए
नो ई थाय छे.

० अदस् + जस् = (आद्वैरः) अद + जस्
= (जस् ई; मोऽवर्णस्य) अम + ई
= अवर्णस्ये... अमे = "अमी"

आ सूत्रथी म् पछी ना ए नो ई थयो

★ अनुवृत्तः — (१) अदसो दः सेस्तुडौ
२/१/४३ थी अदसः

(२) मोऽवर्णस्वर/१/४५ थी द नो म

❧ विशेष — ० ? ए डेम कलुं ?

अमूः स्त्रियः (आ स्त्रीयो) अर्ही

अदस् + जस् = अद + जस् = स्त्रीलिङ्गे

अदा + जस् = अदाः = अमूः अर्ही

म् पछी आ छे माटे ई न थाय.

० ? म थी पर डेम कलुं ?

*अमुक+जस्=अमुक+ई=अमुके अर्ही क थी पर ए छे
माटे ई न थाय.

० ? अहुवचन डेम कलुं ?

अमू कुले (१/२ द्वि.व.)

अम+औ=अम+ई (औरी: १/४/५६)

अमेकुले -म पछी ए छे पणु द्वि.व छे.

० अन्य उद्गाहरणः—

० अदस् + सु = अम + सु = अमे + सु

(एदबहुस्मोसि १/४/४ थी ए)=अमी+सु

बहुस्वेरी: २/१/४८ थी ई) = अमीषु

★ शेषवृत्तिः — स'ओ. हे असौ - अदस् + सि
= अद + सि = अस + डौ = असौ (सूत्रः ५२)

(२-अे) अदस् + अम् = अद + अम्

= अम + अम् = अम + म् = अमुम्

(२-अ) अदस् + शस् = अम + शस् = अमून् शसोडतासश्चथी

[२४६]

* अहुवृत्ति-स्वोपज्ञ-यास युक्त ला.-१; ५.-१६६
तन्मध्येपतितस्य तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते न्याय १०, ५. ५६
मुञ्जम कनुं व्यवधान छतां ए नो ई थछ शके पणु
म पछी उ छे माटे ए नो ई न थयो.

(५६) प्रागिनात् २/१/४८

★ सूत्रपृथः— प्राग् इनात्

★ वृत्तिः— अदसो मः परस्य वर्गस्य इनादेशा-
त्प्रागुवर्णः स्यात् । अमुना

■ अभूभ्याम् । “इदमदसोऽक्येव” इति
निघमादिभस “एद्वहुस्मोसि” इत्येत्वे “बहुस्वेरीः”
अमीभिः । अम-स्मै इति जाते “मादुवर्णोऽनु” अमुष्मै
अमूभ्याम् अमीभ्यः अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः ।
अमीषाम् । अमीषु ।

卐 वृत्त्यर्थः— अदसू ना म (द नो म)
पछी आवेला वळुंनो (तृतीया अये व) टा ना
इन् आवेश पूर्व उ वळुं थाय छे.

० अदसू+टा=आद्रे रः, मोऽवर्णस्य
=अम+टा=अमु=टा -आ सूत्रथी टा ना इन्
आवेश पूर्व मु थयो छे.

=अमुना - टः पुंसिना १/४/२४

[जे उ आवेश न करे तो अम+इन=अमेन थता
अमून अेषुं ओटुं ३प सिद्ध थाय. ते न थाय
भाटे पूर्व उ कथी छे.]

तेथी तृतीया अये.व.भां “अमूना” ३प थाय.

★ अनुवृत्तिः— (१) अदसो दः सेस्तुडौ २ १/४३
थी अदसू (२) मोऽवर्णस्य २/१/४५ थी द नो म

卐 विशेषः— इनात् केम कलुं ?

स्त्रीलिङ्गे तृ. अये.व.भां अदसू + टा = अद + टा =

(आत् २/४/१८ थी) अदा+टा

टौस्येत् १/४/१६ थी ए=अमे+टा

= (मोऽवर्णस्य थी म) =अमा+टा

= अमय्+आ (ऐदौतोऽयाय्)

= मादुवर्णोऽनु थी अमुया

अहीं इन् नी प्राप्ति न थी तेथी प्रागिनात् लागशे नही

★ शेषवृत्तिः— अदसू ना ३पोः—

(३/४/५ -द्वि. व.) अदसू+भ्याम्

(१) अद+भ्याम् (२) अम+भ्याम्

(३) अलआः स्यादौ=अमा=अमा+भ्याम्

(४) मादुवर्णोऽनु थी अ.भू.भ्याम्

(३-५.) दसू+भिसू= (१) अम+भिसू अहीं

“इदमदसोऽक्येव १/४/३” थी भिसू नो ऐस् थथ
शकरी नही तेथी

(२) अमे+भिसू - एद्वहुस्मोसि थी

(३) “अमीभिः” बहुस्वेरीः

(४-अये) अदसू+डो=अद+डो=अम+डो

=अम+स्मिन् (डोः स्मिन् १/४/८)

=“अमुष्मिन्” (मादुवर्णोऽनु २/१/४७)

(४-५.) अदसू + भ्यसू = अम + भ्यः

= (एद्वहुस्मोसि) = अमे + भ्यः = “अमीभ्यः”

५ अये.) अदसू + डसि = अद + डसि

अम+डसि=अम+स्मात् (सवां दे स्मैस्मातौ १/४/७)

=अमुष्मात्

(१-अये.) अदसू + स्य = अमुष्य (७पर मुष्प)

(१/७-द्वि.) = अदसू + ओसू = अम + ओसू

(एद्वहुस्मोसि) = अमे + ओसू = अमय् +

ओसू = अमयोः = अमुयोः

(१-५) अदसू+आम्=अम+आम्=अवर्गस्वाप्तःसाम्

१/४/१५ = अम+साम् = एद्वहुस्मोसि थी अमे + साम्

= एद्वहुस्मोसि थी अमे+साम्=अमीषाम्

(७-५.) अदसू+सु = अम + सु = अमे + सु = अमीषु

- (७पर मुष्प थयुं छे)

[२४७]

(५७) असुकोवाऽकि २/१/४४

★ सूत्रपृथः— असुकः वा अकि

★ वृत्तिः— अदसोऽकि सत्यसुकोवा स्यात् ।
असुकः । असकौ । हे असुक हे असकौ ।

卐 वृत्त्यर्थः— अदसू ने अक् प्रत्यय

लागतां असुकः विकल्पे थाय छे.

[सिद्धहेम व्या.नी वृत्ति मुञ्जत्त्यदादि
संभ्रमि अने सि प्रत्यय परमां होय त्पारै
-अष्टली रूप्यता विशेष-समञ्जसी]

अदस्+अकृ+सि="असुकः" - निपातन विकल्पे

अदकस्+सि=आद्वेः १/१/४१ थी अ यतां

अदक + सि = अदसोदः २/१/४३ थी

असक + डौ = "असकौ"

संभोधनमां पण्य हे असुकः पक्षे हे असकौ

★ अनुवृत्ति :— अदसो दः सेस्तु डौ २/१/४३
अदसः

❧ विशेष :- स्त्रीलिङ्गे पण्य आदेश थता
असुका थशे अदस्+सि असुक अने स्त्रीलिङ्गे आत्
२/४/१८ प्रत्ययथी असुका

[२४८]

(५८) अनडुहः सौ १/४/७२

★ वृत्ति :— घुटां प्राग् नोऽन्तः ।

“पदस्य” इति ह लोपे अनडुवान् ।

■ अनडुवाहौ शसि अनडुहः । स्रंस्र ध्वंस्र इत्यादिना
दत्त्वे । अनडुवभ्याम् इ संभोधने “उतोऽनडुच्चतुरो
वः” हे अनडुवन्

❧ वृत्त्यर्थ — [अन्ते घुट् व्यंजन
वाणे अनडुह शब्दने 'सि' प्रत्यय लागतां]
घुट् पूर्वे न् आगम थाय छे.

(१) अनडुह्+सि (२) अनडुह् आ सूत्र लागी
ह पूर्वे न् आगम थयो.

= (३) अनडुवान्ह -(वाः शेषे १/४/८२)

= (४) अनडुवान् -पदस्य २/१/८८)

सि लोप दीर्घङ् यावू १/४/४५ थी

★ अनुवृत्ति :— (१) घुटांप्राक् १/५/६६

(२) अनाम् स्वरे नोऽन्तः १/४/६४ थी नोऽन्तः

❧ विशेष :- स्रंस्र ध्वंस्र इहोदः २/१/६८
थी अनडुवान्मां द कार केम प्राप्ति नथी ?

विधान सामर्थ्येने लीये डू लोप थाय छे. तेथी
द कार थशे नथी.

० नामग्रहणे लिङ्ग विशिष्ट स्यापि न्याय १६ पृ. १६
मुञ्जत् स्त्रीलिङ्गतुं ग्रहण्य शक्य छे छतां अनडुही
मां न आगम न थयो केमके घुडन्त नो अलाप
होवाथी सूत्र न लागे

० ? स्वसम्बन्धि अन्य सम्बन्धि केम कह्युं

—०— अन्यसम्बन्धि. प्रियानडुवान् प्रिय छे पण्ये अने ते

★ शेषवृत्ति :— अनडुह ना इपो

(१/२ द्वि.) अनडुह्+औ=वाः शेषे १/४/८२ थी
उ नो वा -अनडुवाहौ

(१-अ) अनडुह्+जस्=अनडुवाहः

(२-अ) अनडुह् + अम् = अनडुवाहम्

(२-अ.) अतडुह्+शस्=अनडुहः... चगेरे

व्यंजनादि प्रत्ययमां-स्रंस्र ध्वंस्र...

दा २/१/६८ थी ह नो द थशे तेथी

(३/४/५-द्वि.) अनडुह्+भ्याम्=

अनडुह् + भ्याम् = अनडुह्+भ्याम्

संभो. -अ) अमडुह्+सि “उतोऽनडुच्चतु रो वः”
थी उ नो वू थता हे अनडुवन् ।

[२४९]

(५९) हो घुट् पदान्ते २/१/८२

★ सूत्रपृथ :— हः घुट् पदान्ते

★ वृत्ति :— घुटि प्रत्यये पदान्ते च हो ङः स्यात् ।
मधुलिङ्, मुधुलिङ् । (मधुलिहौ) मधुलिङ्भ्याम् ।
मधुलिङ्गसु । मधुलिङ्गसु

❧ वृत्त्यर्थ :— पदने अन्ते रडेलो ह
अथवा ह कार पछी आदिमा घुट् अक्षर
वाणे प्रत्यय आवेसो होय तो ह नो द
थाय छे (१-अ.) मधुलिङ्+सि=मधुलिङ्+सि
आ सूत्रथी ह नो द, दीर्घङ् यावू १/४/४५
थी सि लोप, घुट्स्ततीयः २/१/७६ अने
विरामेवा १/३/५० थी ह नो इ/इ
(१-अ.) मधुलिङ् पक्षे मधुलिङ्-भध यारनार

(३/४/५-दि.) मधुलिह्+भ्याम्=
मधुलिह् + भ्याम् = मधुलिह्+भ्याम्
(७-अ.) मधुलिह्+सु=मधुलिह्+सु
=अघोषेप्रथमो शिटः १/३/५१ थी दू
=डनःसःस्सो १/३/१८ थी विकल्पे त्स यतां
मधुलिह्+सु पक्षे मधुलिह्+सु
० ? घुद्-पदान्ते केम कलुं ?
मधुलिह् - मधुलिह्+औ
अधुद् छे भाटे ह नो ह न थाय.

★ अनुवृत्ति :- नाम्यन्तात् परोक्षाद् त्वाशिषो
घो ङः २/१/८० थी ङः

卐 विशेष :- उदाहरण -
लिह्+ता=लिह्+ता (हो घुद् पदान्ते २/१/८२)
=लिह्+घा (अघश्चतुर्थातयोर्घः थी घः)
=लिह्+ढा (तवर्गश्चवर्ग १/३/६०)
=लेढा (ढस्तद्धे) लघोरुपान्त्यस्य
० गुडलिह्+मान् -गोणने याटनार
= गुडलिह् + मान् = गुडलिह् + मान्
प्रत्यये च थी = गुडलिणमान्

[२५०]

(६०) भ्वादेशेऽदिघः २/१/८३

★ सूत्रपृथ :- भ्वादेः दू-आदेः घः

★ वृत्ति :- भ्वादेशातीर्योदादिस्वयस्तस्य घुटि
प्रत्यये घरे पदान्ते च हो घः स्वात् । “गडद्वादेः
इति धत्वे गोघुग्, गोघुक् ।

卐 वृत्त्यर्थ :- भ्वादि गणनी धातु-
आमां आदिमां दू कारवाणा व्यवयव सलितनी
जे धातु तेने अन्ते रडेज ह (कार) पदान्ते
अथवा घुद् व्यंजन परमां आवे तो ते ह
नो घू थाय छे.

जेमके :- गोदुह् -गाय होलुनार

(१-अ.) गोदुह् + सि =

- (१) आ सूत्र लागी ह नो घू यतां गोदुघ्+सि
(२) गडद्वादे २/१/७७ थी दू नो घू -गोघुघ्+सि
(३) घुटस्त्वतीयः -विरामेवा अन्नेथी गोघुग्
पक्षे गोघुक् (सि लोप)

★ शेषवृत्ति :- हो घुद् पदान्ते २/१/८२

卐 विशेष :- ० ? भ्वादेः केम ?

दामलिह् + सि = दामलिह् + सि =
दामलिह् -दामलिह् -दामलिह् ते याटनार
अर्ही आदिमां दू छे पणु भ्वादि नथी.
तेथी ह नो घू न थाय.

० ? दू-आदि केम कलुं ?

मधुलिह् + सि = मधुलिह् - दू
आदिमां दू नथी भाटे घ न थयो.

० ? घुद्-पदान्ते केम कलुं ?

गोदुहः -गोदुह्+अस्

० आ सूत्र हो घुद् पदान्ते २/१/८२ थी यतां ह
नो अपवाद छे.

० अन्य उदाहरण :-

(७-अ.) गोघुक् -

गोदुह्+सु उपर मुज्ज -

गोघुक्+सु=नाम्यन्तस्था २/३/१५ थी घू

= गोघुक् + घु = गोघुक्

० अघोक् अ+दुह्+ति-खस्तनसुत त्रिपु अ.व.

(१) लघोरुपान्त्य ४/३/४ -अदोह् + ति

(२) व्यञ्जनादे...४/३/७८ = अदोह् (ति लोप)

(३) उपर मुज्ज अघोग्-क् थशे

[२५१]

(६१) मुह-दुह स्तुह-स्निहो वा २/१/८४

★ वृत्ति :- घुटि प्रत्यये पदान्ते त्वेषां चतुर्णां
हो घू वा स्यात् । तत्त्वमुक् तत्त्वमुद्, तत्त्वमुद ।
सम्बोधने चातुरप्यम्

卐 वृत्त्यर्थ :- मुह्-दुह्-स्तुह्-स्निह्
आ याश् शब्दानो अन्त्य ह् पदान्ते होय
अथवा तेनी पछी आदिमां घुद्
व्यंजनवाणे प्रत्यय आवेलो होय तो ह
घू विकल्पे थाय छे.

- ० आ सूत्र मुज्ज अन्त्य ह नो घू थशे

- ० घू न थाय तो हो घुद् पदान्ते थी दू थशे

- ० घुटस्त्वतीयः थी घू नो गू, दू नो ह थशे

- ० विरामेवा थी गू नो कू, दू नो दू थशे.

આ રીતે ચાર રૂપો થશે

(૧) તત્વમુગ્ (૨) તત્વમુક્

(૩) તત્વમુદ્ (૪) તત્વમુદ્

સંબોધનમાં પણ આ ચાર રૂપોજ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) ભાવદર્શિણી : ૨/૧/૮૩ થી ઘ્ (૨) દોષુદ્ પદાન્તે ૨/૧/૮૨

❧ વિશેષ :— ૦ ? ઘુદ્ પદાન્ત કેમ કહ્યું
ઔ-તત્વમુહૌ-ઘુદ્ નથી પદાન્ત નથી માટે હ નો
દ્ કે ઘ્ ન થયો.

૦ મુહાદિ એવો મળ્યું નિર્દેશ ન કરવાથી યદ્
લોપ થયે છે તે પણ વિધિ થાય તે માટે છે તેથી
મુહ નું મોમોઘિ પક્ષે મોમોદિ થઈ શકે છે

૦ *દુહ માં ઘ્ ની પ્રાપ્તિ છે અને અન્ય ત્રણમાં
અપ્રાપ્તિ છે તેથી અહીં વિકલ્પે નિર્દેશ કર્યો છે.

*દુહ: અપ્રાપ્તે... મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા. ૧, ૫ ૬૩

૦ અન્ય ઉદાહરણ : અન્યનો દ્ પક્ષે ઘ્ થતાં
મિત્રદુદ્-મિત્રદુદ્-મિત્રદુગ્-મિત્રદુક્ (૨) સ્તુદ્+તા
વિકલ્પે ઘ્ કે દ્ થતાં

૦ સ્નોઘ્+તા પક્ષે સ્નોદ્+તા પક્ષે સ્નોદ્+તા
(લઘોરૂપાન્તસ્ય ૪/૩/૪ થી ડ નો ગુણ

૦ (અઘ્ચતુર્થા ૨/૧/૭૬) = સ્નોદ્+ઘા પક્ષે
સ્નોદ્+ઘા (ત નો ઘ્ થયો)

૦ સ્નોઘા પક્ષે સ્નોદ્+ઘા (તવર્ગચ વર્ગ ૧/૩/૬૦
થી ઢ્) સ્નોઘા ઢસ્તદ્દે ૧/૩/૪૩ થી ઢ્ લોપ)
“સ્નોઘા” પક્ષે “સ્નોઘા”

[૨૫૨]

પૂ. મહોદધ્યાય વિનયાવજયણ ગણિવરે
સ્થેલ હેમ લઘુપ્રક્રિયાના વ્યંજનાન્ત
પુલિંગ અધિકારનો ગુજરાતી અનુવાદ તથા
વિવેચન સમાપ્ત.

◉ વ્યંજનાન્ત સ્ત્રીલિંગ ◉

◉ અર્હમ્ ◉

વ્યંજનાન્ત નામોમાં સ્વરાન્ત નામોની જેમ લિંગ બદલતા વિશેષ ફેરફારો જેવા મળશે નહીં. કેટલાક રૂપો ત્રણે લિંગમાં સમાન જેવાજ રહેશે. કેમકે વ્યંજનાન્ત નામોમાં પ્રત્યેયોના ફેરફાર દષ્ટિપથ પર ખાસ આવ્યા નથી. તેથી માત્ર સાત સૂત્રોમાંજ આ પ્રકરણ ઘણાં નામોનો સમાવેશ કરે છે.

અન્ય વર્ણ વ્યંજન હોય તેવા સ્ત્રીલિંગી નામોને વ્યંજનાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામો કહેવાય છે.

હૈમ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ - પુ. ૧૪૫ :- વ્યંજનાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોમાં ચ કારાન્તથી થ કારાન્ત શબ્દ સુધીના રૂપો પ્રાયઃ પુલ્લિંગ શબ્દોના રૂપો જેવા જણવા પછીના રૂપો વિશેષે જણવા યોગ્ય છે. તે આ વિભાગમાં દર્શાવ્યા છે. ઋચ્, વાચ્, શુચ્, વચ્ વગેરે ચ કારાન્ત નામો સુવાચ્ (વ્યં. પુ. સૂત્ર.૧) જેવા જણવા.

દેવેજ્, તિથ્સુજ્, કંસપરિમ્જ્, ગણરાજ્, વિધ્રાજ્, ધાનામ્જ્, પરિવૃજ્, યુજ્ વગેરે જ કારાન્ત નામો મૂમૃત્ વગેરે ત કારાન્ત નામો, દધિમથ્ વગેરે થ્ કારાન્ત નામો ત્રણે લિંગે સરખા થાય છે.

પ્રત્યચ્, પ્રાચ્ વગેરે ચ્કારાન્ત નામ અચ્ સૂત્રથી હી લાગતા પ્રતીચી વગેરે દીર્ધ્ ઈ કારાન્ત નામો જેવા થશે. ઐજ રીતેઋ કાર અનુબન્ધ વાળા નામ પચ્ત, મવત્ - સ્ત્રીલિંગમાં અ ધાતુ દર્દિતઃ થીહી લાગતા દીર્ધ્ ઈ કારાન્ત નામો જેવા થશે. અહીં ઙ્ કારાન્ત વગેરે શબ્દો ચર્ચેલ છે.

(૧) આત્ ૨/૪/૧૮

★ વૃત્તિ :— અકારાન્તાન્વામ્નઃ સ્ત્રિયામાપ્ સ્યાત્ ।
“તઃ સૌ સઃ” સ્યા

■ ત્યે । ત્યાઃ । સર્વાવત્ । સા
તે । તાઃ । યા । યે । યાઃ । ણા । એતે । એતાઃ ।
એતમ્ । એતે । એતાઃ । એતયા । એતયોઃ ૨ અન્વાદેશે
એનામ્ । એને । એનાઃ । એનયા । એનયોઃ

✠ વૃત્ત્યર્થઃ :— અ કારાન્ત નામને
સ્ત્રીલિંગી કર્મુ હોય તો આ (આપ્) પ્રત્યય
થાય છે. ત્યદ્ (આદ્વૈરઃ ૨/૧/૪૧ થી અ કારા.
થતાં) ત્ય -આ સૂત્રથી ત્ય+આપ્=ત્યા થશે.
-પ્રથમા એ વ. સિ પ્રત્યય લાગતા “તઃસૌસઃ
૨/૧/૪૨” થી સૂ તથા “સ્યા” થશે
(દીઘહ્રવાબ્ ૧/૪/૪૫ થી સિ લોપ)

★ શેષવૃત્તિ :— સ્ત્રિયાન્વૃતોડસ્વસ્થા દેહીઃ
૨/૪/૧ થી સ્ત્રિયામ્

✠ વિશેષ :— ૦ અ થી પર કેમ કહ્યું ?
સોમં પાતિ ઇતિ સોમપા - અહીં આ છે,
અ થી પર નહીં માટે આપ્ પ્રત્યય ન લાગે.
૦ અન્ય ઉદાહરણ :— સ્વદ્રવ +આ=સ્વદ્રવા -ખાટલી

★ શેષવૃત્તિ :— ત્યદ્- (૧-દિ.) ત્યા+ઐ
=ત્યા+ઈ (ઐરીઃ ૧/૪/૫૬) = ત્યે
(૧-ખ.) -ત્યા + જસૂ = ત્યાઃ (સમાનાનાંતેન લીઘઃ)
તદ્ નું (આદ્વૈરઃ ૨/૧/૪૧ થી) ત (આત્) તા
(૧-એ.) સા (તઃસૌસઃ થા સૂ)
(૧-દિ.) તા+ઐ=તા+ઈ=તે
(૧-ખ.) તા+જસૂ=તાઃ

એવ રીતે એતદ્ નું
૦ (પ્રથમા) - ણા એતે એતાઃ
૦ (દ્વિતીયા) - એતામ્ એતે એતાઃ
૦ (તૃતીયા) - એતયા (૫ઠ્ઠી દિ.) એતયોઃ
(તૃતીયા-૫ઠ્ઠીમાં ટોસ્થેત્ થી એ થયો છે)
અન્વાદેશી (ત્યદામેનદેતદા... ૨/૧/૩૩ થી)
એન આદેશ થતા - દ્વિતીયામાં એનામ્ એને એનાઃ
૫ઠ્ઠી દિ.વ. એનયોઃ વગેરે થાય

[૨૫૯]

(૨) અપઃ ૧/૪/૮૮

★ વૃત્તિ :— અપઃ સ્વરસ્ય શેષે ઘૃટિ લીઘઃ
સ્યાત્ । આપઃ । શસિ । અપઃ ।

✠ વૃત્ત્યર્થઃ :— શેષધુદ્ પ્રત્યય લાગતાં
અપ્ શબ્દનો અ લીઘ થાય,
(૧-ખ.) અપ્+જસૂ=આપ્+અસૂ=આપઃ

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) ઘૃટિ ૧/૪/૬૮
(૨) વાઃ શેષે ૧/૪/૮૨ થી શેષે
(૩) નિલીઘઃ ૧/૪/૮૫ થી લીઘઃ

✠ વિશેષ :— ૦ અપ્ શબ્દ નિત્ય
બહુવચનાન્ત છે
૦ ? ધુદ્ કેમ કહ્યું ?
શસૂ પ્રત્યયે અપ્+જસૂ અપઃ થાય
૦ ? વહપાઃ માં અ લીઘ કેમ ન થયો ?
વહય આપો યેષુ જલાશયેષુ તે
વહપાઃ ક્ક્રૂપ્ઃ પશ્યપોડત્ ૭/૩/૭૬ થી અત્ સમાસાન્ત થશે.

વહુ + અપ્ + અ = વહપ + જસૂ = વહપાઃ
૦ ? શેષધુદ્ કેમ કહ્યું ?
હે સ્વપ્ । અ લીઘ ન થયો,
૦ અન્ય ઉદાહરણ :— શોભના આપો યત્-સ્વાપ્
સ્વાપ્ સ્વાપૌ સ્વાપઃ સ્વાપમ્

[૨૬૦]

(૩) અપોડદ્ ૨/૧/૪

★ સૂત્રપૃથઃ :— અપઃ અદ્ મે
★ વૃત્તિ :— માદૌ સ્યાદૌ પરે અપોડદ્ સ્યાત્ ।
દિમઃ । અદમ્યઃ ।

■ અપામ્ । અપ્સુ । એવં સ્વાપ્ ।
સ્વાપૌ । સ્વદમ્યામ્ । કકુમ્ શબ્દઃ તુણ્ડમ્ શબ્દવત્ ।
ઇદમ્ શબ્દસ્ય “અવમ્, ઇયં” પુંસ્ત્રિયોઃ સૌ” ઇયમ્ ।
ઇમે । ઇમાઃ ઇમામ્ । ઇમે । ઇમાઃ । “દૌસ્યનઃ”
અનયા । “અનક્” । આમ્યામ્ । આમિઃ । અસ્યૈ ।
અસ્યાઃ । અનયોઃ આસામ્ । અસ્યામ્ આસુ

✠ વૃત્ત્યર્થઃ :— આદિમાં મ કારવાળા
સ્યાદિ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે
અપ્ શબ્દનો અદ્ આદેશ થાય છે જેમકે :-
(૩-ખ.) અપ્+મિસૂ=અદ્+મિઃ = અદિમઃ

(૪/૫-ખ.) અપ્+મ્ચસૂ =અદ્+મ્ચ;=અદ્મચ

★ અનુવૃત્તિ :— ત્રિચતુરઃ તિસૃ ચતસૃ સ્યાદૌ ૨/૧/૧ થી સ્યાદૌ

卐 વિશેષ :— ૦ ? મૂ ડાર કેમ કહ્યું ?

અપ+અસૂ=અપઃ માદિ પ્રત્યય નથી માટે અપૂ નો અદ્ ન થાય.

૦ ? સ્યાદિ એમ કેમ કહ્યું ?

અપ્+મક્ષઃ=અબ્મક્ષઃ - છુદસ્તૃતીયઃ થી પૂ નો ત્ થયો કેમકે મક્ષ સ્યાદિ પ્રત્યય નથી.

૦ ? સ્વસમ્બન્ધિ-અન્ય સમ્બન્ધિ કેમ કહ્યું ?

સ્વપૂ + મ્ચામ્ = સ્વદમ્ચામ્

★ શેષવૃત્તિ :— ૦ અપૂ ના રૂપો :—

(૬-ખ.) અપૂ + આમ્ = અપામ્

(૭-ખ) અપૂ+સુ = અપ્સુ એ પ્રમાણે

(પ્રથમા) સ્વાપૂ સ્વાપૌ વગેરે.

૦ કકુમ્ શબ્દના રૂપો તુષ્ટિમ્ શબ્દ જેવા

[જુઓ વ્યં. પુ. સૂત્ર ૩.] થશે.

પ્રથમા :— કકુવ્ કકુમૌ કકુમઃ

૦ ઇદમ્ શબ્દના રૂપો

પ્રથમા :— ઇયમ્ ઇમે ઇમાઃ

(૧-એ) ઇદમ્+સિ-અયમિયં પુસ્ત્રિયો ૨/૧/૩૮

(૧-દિ.) ઇદમ્+ઔ (૧) ઇદ્+ઔ (આદ્વેરઃ થી અ)

(૨) દોમઃ સ્યાદૌ ૨/૧/૩૯ થી ઇમ્+ઔ

(૩) આત્ ૨/૪/૧૮ ઇમ્+આ+ઔ

(૪) ઇમા+ઔ

(૫) ઔતા-ઔ સાથે આ નો ણ

(૧-ખ.) ઇદમ્+જસૂ

ઉપર મુજબ ઇમા+જસૂ=ઈમાઃ

દ્વિતીયા :— ઇમામ્ ઈમે ઇમાઃ

તૃતીયા :— અનયા આમ્ચામ્ આમિઃ

(૩-એ.) ઇદમ્+ટા

(૧) ટૌસ્યનઃ ૨/૧/૩૭ થી અન+આ

(૨) ટૌસ્યેત્ ૧/૪/૧૯ થી અને+અઃ

(૩) એદૈતોડયાય્ થી અનયા

(૩-દિ.) ઇદમ્+મ્ચામ્

(૧) અનક્ ૨/૧/૩૬ થી અ+મ્ચામ્

(૨) આત્ ૨/૧/૧૮ થી આમ્ચામ્

ચતુર્થા :— અસ્યૈ - ઇદમ્+ઙે

અનક્ ૨/૧/૩૬ થી આ+ઙે=

સર્વાદેર્ડસૂ પૂર્વા ૧/૪/૧૮ અ+ડસ્યૈ

પંચમી-ષષ્ઠી એ.વ. અસ્યાઃ

ઇદમ્+ડસિ/ડસૂ આ+ડસ્વામ્

(સર્વાદેર્ડસૂ પૂર્વાઃ થી

ષષ્ઠી સપ્તમી દિ.વ.)

ઇદમ્ + ઓસૂ = અન + ઓસૂ =

ટૌસ્યેત્ થી અને + ઓસૂ = અનયોઃ

ષષ્ઠી ખ.વ. ઇદમ્ + આમ્

આ + આમ્-અવર્ણસ્યામઃ સામ્ ૧/૪/૧૫

આ+સામ્ = આસામ્

સપ્તમી એ.વ. ઇદમ્ + ડિ = આ + ડિ

સર્વાદેર્ડસૂપૂર્વાઃ આ+ડસ્યામ્=અસ્યામ્

સપ્તમી ખ.વ. - ઈદમ્+સુ=આ+સુ=આસુ

[૨૫૫]

(૪) ત્રિ-ચતુર સ્તિસૃ-ચતસૃ સ્યાદૌ ૨/૧/૧

★ સૂત્રપૃથ :—ત્રિ-ચતુરઃ તિસૃ ચતસૃ સ્યાદૌ

★ વૃત્તિ :— સ્વેડસ્વે વા “સ્વરાદૌ” સ્યાદૌ પરે

સ્ત્રીલિઙ્ગયોસ્ત્રિચતુરોસ્તિસૃ ચતસૃ સ્યાતામ્ ।

卐 વૃત્તયથ^૧ : સ્વ કે અસ્વ સમ્બન્ધિ

“સ્વરાદિ” સ્યાદિ પ્રત્યય લગતાં સ્ત્રીલિંગે

રહેલાં ત્રિ નો તિસૃ અને ચતસૃ નો ચતસૃ

આદેશ થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :— સ્ત્રિચામ્ ૧/૪/૯૩

卐 વિશેષ :— ... — ...

નોંધ :— હૈ મ લઘુ પ્રક્રિયા અને હૈ મ પ્રકાશ

મહાવ્યાકરણમાં અનેમાં “સ્વરાદિ”

એવું વૃત્તિમાં લખ્યું છે તે યોગ્ય નથી.

સિદ્ધહૈમની વૃત્તિ મુજબ તેમજ તિસૃપુ

ચતસૃપુ ઉદાહરણ મુજબ માત્ર સ્યાદિ જ

હોવું જોઈએ સ્વરાદિ-સ્યાદિ નહીં.

૦ આ રૂપો અહુવચનમાં થાય છે.

જેમકે :- ત્રિ+અસ્=તિસ્ત્ર:

ચતસ્ર + અસ્ = ચતસ્ર:

૦ સ્યાદૌ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયત્રિક: અહીં ત્રિ+ક પ્રત્યય છે સ્યાદિ નથી.

૦ સ્ત્રીલિંગ કેમ કહ્યું ?

પ્રિયત્રિ -અહીં અનંતોલુપ્ થી નપુ'સકલિંગે સિ નો લોપ થયો છે

૦ ? પ્રિયતિસ્ર કુલમ્ કેમ થયું ?

નામિનોલુપ્વા ૧/૪/૬૧ થી લુપ્પ્રત્યયનો સ્થાનિવત્ ભાવ થતા "તિસ્ર" થઈ શક્યું

૦ ? તિસ્રકા નામ ગ્રામ: કષ રીતે થયું ?

-આ કોઈ નામ સંજ્ઞા વિશેષ છે માટે

[૨૫૬]

(૫) ક્રતો ર: સ્વરેડનિ ૨/૧/૨

★ સૂત્રપૃથ :- ક્રુત: ર: સ્વરે અનિ

★ વૃત્તિ :- તિસ્ર ચતસ્ર શબ્દયોક્ત: સ્વેડસ્વે વા સ્વરાદૌ સ્યાદૌ પરે ર: સ્યાત્ નવિષ્યાદન્યત્ર । ચતસ્ર: તિસ્ર:

■ ચતસ્રમિ: । ચતસ્રમ્ય: ।

દીર્ઘોનામ્યતિસ્રચતસ્ર - હત્યત્ર તિસ્ર ચતસ્ર વર્જનાત્ ચતસ્રણામ્ । ચતસ્રષુ હે ચતસ્ર: । એવં તિસ્રમિ: । તિસ્રમ્ય: તિસ્રણામ્ । તિસ્રષુ । હે તિસ્ર: । સ્વેડસ્વે ઇતિ પ્રિયતિસા, પ્રિયચતસાના । પ્રિયતિસ્રૌ, પ્રિયચતસ્રૌ । ગિર્ શબ્દસ્ય પદાન્તે ઇતિ દીર્ઘં । ગી: । ગિરૌ । ગીર્મ્યામ્ । "અરો: સુપિર." ગીર્ષુ । હેત્રી:

✠ વૃત્ત્યર્થ :- સ્વ કે અસ્વ સમ્બન્ધિ તિસ્ર ચતસ્ર શબ્દમાંનો જે ક્રુ તેની પરમાં સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય આવતાં ર થાય છે. (પણુ) તે સ્વર ન્ ના સમ્બન્ધ વાળો ન ન હોવા જોઈએ. જેમકે :-

ચતુર+જસ્ર/શસ્ર=ત્રિચતુરસ્તિ... ૨ ૧/૧ થી ચતસ્ર+અસ્ = આ સૂત્રથી ક્ર નો ર થતા ચતસ્ર + અસ્ = ચતસ્ર:

એજ રીતે (૧/૨-દ્વિ.) ત્રિ+અસ્=તિસ્ર+અસ્ =તિસ્ર+અસ્=તિસ્ર:

★ અનુવૃત્તિ :- ત્રિ ચતુરસ્તિસ્રચતસ્ર સ્યાદૌ ૨ ૧/૧ થી તિસ્ર ચતસ્ર સ્યાદૌ

✠ વિશેષ :- ૦ ? સ્વરાદિ સ્યાદિ કેમ

કહ્યું ? તિસ્રમિ: અહીં મિસ્ર પ્રત્યય છે તે વ્યંજનાદિ છે માટે તિસ્ર: ન થાય.

૦ અનિ કેમ કહ્યું ?

તિસ્ર+આમ્-હસ્વાપથ્ર થી નામ્

તિસ્ર+નામ્ અહીં આમ્ નો નામ્ આદેશ થાય છે. તેથી આમ્ ને સ્વર માનીને તિસ્ર: થયું નહીં.

૦ ઇવર્ણાદિસ્વેસ્વરે ૧/૨/૨૬ થી રૂ થઈ શકત છતાં આ સૂત્ર કેમ ? આ સૂત્ર પર સૂત્ર હોવાથી (૧) ક્રતોડુરૂ ૧/૪/૩૯ (૨) અઙૌચૂ ૧/૪/૩૯ (૩) શસોડ્તાસથ્ર ન: પુ સિ ૧/૪/૪૯ વગેરે સૂત્રોને આધક અને છે. તેથી આ સૂત્ર કરીને માત્ર રૂ ની પ્રાપ્તિ કરી છે.

★ શેષવૃત્તિ :- ચતુરના રૂપો - (પૂર્વસૂત્રથી ચતસ્ર) (૩-ખ.) ચતુરૂ+મિસ્ર=ચતસ્રમિ: (૪/૫-ખ) મ્યસ્ર-ચતુરૂ+મ્યસ્ર=ચતસ્રમ્ય: દીર્ઘોનામ્ય ૧/૪/૪ થી દીર્ઘં ન થાય તેથી

(૬-ખ) ચતુરૂ + આમ્ = ચતસ્રણામ્

(૭-ખ.) ચતુરૂ + સુ = ચતસ્રષુ

(સંખો.-ખ.) ચતુરૂ + જસ્ર = ચતસ્ર:

એજ પ્રમાણે ત્રિ નો તિસ્ર આદેશ થઈને નીચે મુજબ રૂપો થશે.

(૧) તિસ્ર: (૨) તિસ્ર: (૩) તિસ્રમિ:

(૪) - (૫) તિસ્રમ્ય: (૬) તિસ્રણામ્

(૭) તિસ્રષુ (૮) હે તિસ્ર:

૦ ? સ્વે-અસ્વે એમ કહ્યું તેથી -પ્રિયા: તિસ્ર: યસ્ય સ: પ્રિયત્રિ + સિ = (ક્રદુશનસ્ર... સેર્ઠા: ૧/૪ ૮૪)

પ્રિયતિસા ના - પ્રિયચતસા ના

એ રીતે ત્રિ નો તિસ્ર આદેશ થઈ શકે.

૦ ગિર્ શબ્દ

"પદાન્તે" ૨/૧/૬૪ થી દીર્ઘં થાય.

તેથી - (૧-એ.) ગિરૂ+સિ=ગિરૂ (સિ લોપ)

=ગી: પદાન્તે ઇ દીર્ઘ થયો છે.

(૧-દિ.) ગિરૂ+ઔ=ગિરૌ

(૩/૪/૫-દિ.) ગિરૂ+મ્યામ્=ગીર્મ્યામ્

અરો: સુષિ ર: ૧/૩/૫૭ થી રૂ નો શૂષ્ઠ્ઠ ન થાય
ગિરૂ+સુ=ગીષુ (નામ્યન્તસ્થા ૨/૩/૧૫ થી સૂ નો પૂ
થયો છે.)

[૨૫૭]

(૬) દિવ ઔ: સૌ ૨/૧/૧૧૭

★ સૂત્રપૃથ :— દિવ: ઔ: સૌ

★ વૃત્તિ :— ઘૌ: । દિવૌ ।

❧ વૃત્યર્થ :— [સિદ્ધહૈમવૃત્તિ :— સિ
પ્રત્યય લાગે ત્યારે દિવ્ ના વ્ નો ઔ થાય છે.]
દિવ્+સિ=દિ+ઔ+સિ=ઘૌ: આકાશ

❧ વિશેષ :— નિરનુવન્ધગ્રહણે ન સાનુવન્ધકસ્ય

*ન્યાયાનુસાર ધાતુમાં દિવ્ હોય તો સિ લાગતાં
ઘૌ થશે નહીં

૦ ? સિ પર છતાં કેમ કહ્યું ?

દિવૌ-દિવ્+ઔ

૦ ? સ્વ અન્ય સમ્બન્ધિ કેમ ?

પ્રિયદિવ્+સિ: પ્રિયઘૌ: અતિઘૌ:

૦ ઘામ્ કેવી રીતે અન્ય ?

ઘો+અમ્-આ અમ્ શસોઽતા ૧/૪/૭૫ થી ઘા+મ્-ઘામ્

[૨૫૮]

(૭) ડ: પદાન્તેડનૂત્ ૨/૧/૧૧૮

★ સૂત્રપૃથ :— ડ: પદાન્તે અનૂ - ડનૂ

★ વૃત્તિ :— પદાન્તે દિવ ડ: સ્વાન્ત્ । સ ચ દીર્ઘો
ન સ્થાત્ । ઘુમ્યામ્ ।

* નિરનુવન્ધ પૃ. ૩૦, ન્યાય: ૩૨.

❧ દિવામ્, ઘુષુ । હે ઘૌ: । “કૃત્વિગ”
ઇત્યાદિના ગત્વેદિગ્, હે દિક્ આશિસ્ શબ્દસ્ય
“સોઠ્ઠ:” ઇતિ રુત્વે “પદાન્તે” ઇતિ દીર્ઘે
આશી: । આશિષૌ । આશીર્મ્યામ્ । આશીષુ^૧ ।
હે આશી: । અદસો દ: સેસ્તુઠૌ । અસૌ । દ્વિવચનાદૌ ।
અત્વં મત્વં । પદાન્તે નહો ઘો વાચ્ય: । ઉપાનત્,
ઉપાનદ્ । ઉપાનહૌ । ઉપાનદ્મ્યામ્ । ઉપાનત્સુ
હે ઉપાનત્, હે ઉપાનદ્ ।

❧ વૃત્યર્થ :— પદને અન્તે દિવ્ ના વ્
નો ડ થાય છે. તે ડ દીર્ઘ થતો નથી.
દિવ્ + મ્યામ્ = દિ + ડ + મ્યામ્ = ઘુમ્યામ્
(મ્યામ્ પૂર્વે પદ સંજ્ઞા થવાથી વ્ નો ડ થયો)

★ અનુવૃત્તિ :— દિવ ઔ: સૌ ૨/૧/૧૧૭ થી દિવ:

❧ વિશેષ :— ૦ ? પદાન્તે કેમ કહ્યું ?
દિવ્યતિ ગણ ૪ દિવ્ ત્રિ.પુ એ.વ. વ્ પદાન્ત નથી,
માટે ડ ન થાય

૦ ? અનૂત કેમ કહ્યું ?

અઘૌ: ઘૌ: ભવતિ ઇતિ ઘુમ્ભવતિ આકાશ નથી તે
આકાશ થાય છે. અહીં કૃમ્ભસ્તિમ્યાં .. ૭/૨/૧૨૬
થી ક્વિ પ્રત્યય થશે -ન્ને અપ્રયોગિતુ છે.

-અને દીર્ઘશ્રિયઙ્ ક્યેષુચ ૪/૩/૧૦૮ થી દીર્ઘત્વ
પ્રાપ્ત છે પણ અહીં અનૂત કહ્યું છે તેથી દીર્ઘ થાય નહીં.

★ શેષવૃત્તિ :— દિવ્ ના રૂપો

(૬-અ.) દિવ્+આમ્=દિવામ્

(૭-અ.) દિવ્+સુ=દિ+ડ+સુ=ઘુષુ (સંઓ એ.) હે ઘૌ:

૦ દિશ્ શબ્દ કૃત્વિગ્ ..ગ: ૨/૧/૬૯ થી સૂ નો ગ્
અને વિરામે વા થી ક્ થશે તેથી દિશ્+સિ=દિગ્ પક્ષે દિક્

૦ આશિસ્ શબ્દ :—

(૧-એ.) આશિસ્+સિ

(૧) દીર્ઘઙ્ઘાવ્...સે: ૧/૪/૪૫ થી સિ ઘુઙ્=આશિસ્

(૨) પદાન્તે ૨/૧/૬૪ થી ઇ દીર્ઘ આશીસ્

(३) सोऽ २/१/७२, रः पदान्ते १/३/५३ थी विसर्ग आक्षी.

(१.दि.) आशिसू+औ=आशिषौ-नाम्यन्तस्था २/३/१५ थी ष

(३/४/५ दि.) आशिसू+भ्याम् आशिभ्याम् (७-५) आशिसू+सु=सोऽः २/१/७२ थी २ आशि२+सु=नाम्यन्तस्था २/३/१५ थी ष यतां आशिषु पक्षे २ नो विसर्ग यता आशिःषु

अदसु शब्द :-

(१-अे.) अदोसू+सि=आद्वोरः २/१/४१ लुगस्याऽदेत्यपदे २/१/११४ थी अद+सि अदसो दः सेस्तुडौ २/१/४३ थी असौ

(१-दि, अदसू+औ=अद+औ द्विवचनथी षधे सोऽवर्णस्य

२/१/४५ थी ष थरी अम+औ=अमौ मादुवर्णोऽनु

२/१/४७ थी ऊ=अम् उपानह-न्नेडु-पगरथु

उपानह+सि (दीर्घायाद् १/४ ४५ थी सि लोप) =

उपानह=नहाऽहोर्घातौ २/१/८५ थी अन्त्य ह नो

ष् = उपानध् घुटस्तृतीयः थी उपानद्-त्

० स्वरदि प्रत्यये सीधां ञ लागे - उपानह+औ =उपानहौ वगेरे

० व्यंजनादिप्रत्ययभां नहाऽहोर्घातौ २/१/८५ थी

ह नो ष् घुटस्तृतीय थी द् उपानह+भ्याम्=उपानद्भ्याम्

वगेरे ० सु पूर्वे अघोषे प्रथमो थी उपानत्सु

[२५८]

पू. महोपाध्याय विनयविजयल गणिवरे रयेल हेम लघु प्रक्रियाना व्यंजनान्त स्त्रीलिङ्ग अधिकारनो तपागच्छीय आचार्य पू. आगभोद्धारक आ. देव आनंदसागरसूरिलना उदारदिल शिष्य पू. उपा. क्षमासागरल म. सा. ना प्रशिष्य पू. तपस्वीरत्न पू. पंन्यास सुशिलसागरलना ज्ञान पिपासु शिष्य मुनिराजश्री सुधर्मसागरल म.सा. ना शिष्य मुनिश्री दीपरत्नसागर M.Com.MEd. करेल गुजराती अनुवाद तथा ससंदर्भ विवरण समाप्त.

◊ અર્હમ્ ◊

◉ વ્યંજનાન્ત નપુ'સકલિંગ ◉

(દેમપ્રકાશ પૂર્વાર્ધ ૧૫૦) "પૂર્વની જેમ વ્યંજનના કમથી વ્યંજનાન્ત નપુ'સકલિંગ શબ્દ અહીં રજુ કરેલ છે" આ પ્રકરણમાં માત્ર એક સૂત્રજ પ્રક્રિયાકારે નપુ' સુકેલ છે. કેમકે વ્યંજનાન્ત નામો અદ્ય ફેરફારવાળા હોવાથી પુલિંગ પ્રકરણમાં આવેલા સૂત્રોની મદદથી જ નપુ'સકલિંગી નામોની સાધનિકા થઇ શકે તેમ છે.

આ પ્રકરણમાં પ્રારંભમાં પ્રક્રિયાકારે કેટલાંક શબ્દોની સાધનિકા નોંધી ત્યાર બાદ કિલ્લે વા સૂત્ર સુકી એક વૃત્તિ સ્પષ્ટ કરેલી છે તેથી અહીં પણ સીધી શબ્દોની સાધનિકા દર્શાવીને પછી સૂત્રની કરી છે.

ચ કારાન્ત પ્રત્યચ્ શબ્દ -

૦ પ્રત્યચ્+સિ/અમ્ પશ્ચિમનુ'

(૧/૨-એ) પ્રત્યચ્-ક્ (અનતોલુપ્ ૧/૪/૫૬ થી સિ/અમ્ લોપ, ૨: વજ: ક-ગમ્ ૨/૧/૮૬ થી ચ નો ક્ ધુટસ્તૃતીય થી ગ્)

(૧/૨-કિ.) પ્રત્યચ્+ઔ=પ્રતીચી

૧: અન્વપ્રાગ્ વીર્ધશ્ચ ૨/૧/૧૦૪ થી અચ્ નો અ લોપ પ્રતીચ્+ઔ ૨: ઔરી: ૧/૪/૫૬ થી ઔ નો ઈ = પ્રતીચી

(૧/૨-બ) પ્રત્યચ્+જસૂ/શસ્=પ્રત્યચ્ચિ

૧: અચ: ૧/૪/૬૬ થી નૂ આગમ પ્રત્યચ્,

૨: તવર્ગશ્ચવર્ગ ૧/૩/૬૦ થી નૂ નો જ્

પ્રત્યચ્ચ્, ૩: નપુ'સકસ્ય શિ: ૧/૪/૫૫ થી શિ-પ્રત્યચ્ચ્+શિ (ઈ) એજ રીતે

સમ્યચ્ ના રૂપો થશે

પ્રથમા સમ્યગ્-ક્ સમીચી સમ્યચ્ચિ, તૃતીયાથી બન્ને શબ્દોના રૂપો પુલિંગ જેવા થશે (વ્યં પૂ. સૂત્ર ૪, ૫, ૭)

જ્ કારાન્ત શબ્દ - અસૃજ-લોહી

૧/૨-એ) અસૃજ+સિ/અમ્=અસૃગ્-ક્

(અનતોલુપ્-વજ: કમ્-વિરામે વા)

(૧/૨ કિ.) અસૃજ+ઔ=ઔરી: ૧/૪/૫૬

અસૃજ+ઈ=અસૃજી

(૧/૨-બ.) અસૃજ+જસૂ/શસ્

૧: નપુ'સકસ્યશિ: ૧/૪/૫૫ :- અસૃજ+ઈ,

૨: ઘુટંપ્રાક્ ૧/૪/૬૬ થી નૂ અસૃન્જ+ઈ

૩: ત વર્ગશ્ચવર્ગ ૧/૩/૭૦ થી નૂ નો જ્ થતાં અસૃચ્ચિ

દ્વિતીયાબહુવચનથી (શસાદિ) દન્ત પાદનાસિકા...વા

૨/૧/૧૦૧ થી અસૃજ નો વિકલ્પે અસન્ આદેશ થશે

તેથી (૨-બ.) અસન+શિ=નિવીર્ધ: ૧/૪/૮૫ અસાનિ

(૩-એ.) અસૃજ+આ=અસૃજા પક્ષે અસન્+આ, અનોડસ્ય

૨/૧/૧૦૮ થી અ લોપ થતા અસન્+આ=અસ્ના

(३/४/५-दि.) असृज्+भ्याम् = चजःकगम् २/१/८६
थी ग् -असृग्भ्याम् पक्षे असन्+भ्याम् - नाम्नेनोऽन
२/१/६१ थी न् लोप = असृग्भ्याम्
त् ऊशान्त जगत् १०६

प्रथमा :- जगत्, जगती, जगन्ति जगत् + औ -
औरी: १/४/५६ जगती

जगत् + शि धुटांप्राक् १/४/५६ जगन्ति

महत् :- महत् महती महन्ति (१/२-अ.) महत्+शि-
धुटांप्राक् १/४/६६ थी न् आगम, न्समहतो: १/४/८६
थी आ

यकृत् - शकृत् १०६ :-

(१/२) - यकृत् चकृती यकृन्ति द्वितीया अ व. -
दन्तपाद...२/१/१०१ थी विकल्पे यकृन् - शकृन्
आदेश छे. (२-अ) यकृन् + शि- निदीर्घः - यकानि
(३-अे.) यकृत् + आ = यकृता पक्षे

यकृन् + आ (अनोऽस्यथी) यकना

(३-दि.)-यकृत् + भ्याम्=यकृद्भ्याम्

पक्षे यकृन् + भ्याम् = (नाम्नेनो) यकृभ्याम्

(१/२) शृत् शकृती शकृन्ति

(२-अ) विकल्पे शकृत् + शि = शकानि

(३-अे.) शकृता पक्षे शकना उपर मुञ्ज

(३-दि.) शकृद्भ्याम् पक्षे शकाभ्याम्

त्यद् वजरे सर्वादिशुद्धौ

(१/२-अ.) त्यद् + सि/अम् - अनतोलुप्

१/४/५६ थी प्रत्यय लोप - त्यद्

(१/२-दि.) त्यद् + औ (आद्वेः २/१/४१थी)

त्य + औ (औरी: १/४/५६थी ई - त्ये.

(१/२-अ.) त्यद् + जस/शस = (१) नपुंसकस्य

शि: १/४/५५ त्यद् + शि, (२) स्वरान्तौ

१/४/६५थी न् - त्यन्द + शि (३) निदीर्घः

१/४/८५ थी आ - त्यन्द + इ, (४) पदस्य

२/१/८६ द लोप - त्यानि

त्यद् त्ये त्यानि

आ प्रमाणे तद् यद् ना उपो थशे.

अहन् शुद्ध-दीवस

(१/२-अे.) अहन्+सि/अम्

१: अनतोलुप् १/४/५६-अहन्, २: अहः

२/१/७४ थी अहर्, ३: २: पदान्ते थी अहः

(१/२ दि.) अहन्+औ १: औरी: थी ई अहन्+ई,

२: ईडोवा थी विकल्पे अ लोप यता अहानि पक्षे

अहिन (१/२ अ.) अहन्+जस/शस १: अहन्+शि

२: निदीर्घः- अहानि (३ अे.) अहन्+या

अनोऽस्य २/१/१०८ अ लोप अहा

(३/४/५ दि.) अहन्+भ्याम्,

१: अहः २/१/१७४ थी २ =अह+स+भ्याम्, २:

२: घोषवति १/३ २१ थी उ=अहोभ्याम्,

(७-अ.) अहन्+सु

१: अहः २/१/७४ थी २ अहर्+सु,

२: शषसे . वा थी स

अहस्सु पक्षे अहःसु

० ब्रह्मन् आत्मन्

(१-अे.) ब्रह्मन्+सि/अम्-अनतोलुप् थी प्रत्ययलोप

नाम्नेनो थी न् लोप ब्रह्म (१/२-दि.) ब्रह्मन्

+औ-औरी: १/४/५६ नवमन्तसयोगान्त २/१/१११

थी अ लोप न थाय रववृर्णान्नो ण २/३/६३ थी

ण ब्रह्मणी (१/२-अ.) अहन्+जस/शस अहन्+शि

=अ्रेत्वाणि (१/२) - ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्मणि

(३-अे.) ब्रह्मन्+आ=अ्रेत्वाणा वजरे पुर्दिङ्ग णेवा

सूत्र

(१) क्लीबे वा १/१/८३

★ वृत्ति :- आमन्त्र्यस्य नाम्नेन नस्य क्लीबे
लुग् वा स्यात् । हे अहन्, हे अह ।

■ इदम् । इमे । इमानि । किम् । के । कानि ।

“चतुरः” शौ । पयः । पयसी । पर्यासि । पयसा ।

पयोभ्याम् । हे पयः । एवं वचः प्रमृतयः । अद्;

द्विवचने अमे इति जाते-“मादुवर्णोऽनु” अभू । अभूनि । शेषं पुंवत् । काष्ठतइ काष्ठतद । काष्ठतक्षी । काष्ठतडिक्ख ।

ॐ वृत्त्यर्थः— स षोडशमां वपशयेल नु कारान्त शब्दना व्यन्त्य नूनो नपुंसकदिगे विकल्पे लोप थाय छे.

हे ब्रह्मन् पक्षे हे ब्रह्म (विकल्पे न लोप)
(सि/अम्-अनतो लुप् १/४/५६ थी)

★ अनुवृत्तिः— (१) नाम्नेनोऽनहः २/१/६१ थी नाम्ने नः

(२) नामन्त्रये २/१/६२ थी आमन्त्रये

ॐ विशेषः—

★ शेषवृत्तिः— इदम् ना इपो :-

(१-अे.) इदम्+सि/अम्=इदम् (अनतो लुप्)

(१-दि.) इदम्+औ= (आद्वेः २/१/४१)

इद+औ, (मोऽवर्णस्य) इम+औ

(औरीः १/४/५६) =इम+ई=इमे

(१-अ.) इदम्+जस्/शस्=इदम्+शि

= इम + शि (७पर मुञ्ज्) स्वराच्छौ १/४/६५

इमन्+इ, निदीर्घः - इमानि ज्ये रीते किम्: -ना

० किम् के कानि इपो थरो.

० चतुर् (यार)

चतुर् + जस्/शस् = चतुर् + शि

(वाः शेषे १/४/८२) =चत्वारि+इ=चत्वारि

पयस्-दुध-पाणी

(१/२-अे.) पयस्+सि/अम्=पयस्=पयः

(१/२-दि.) पयस्+औ=पयस्+ई=पयसी

(१/२-अ.) पयस्+जस्/शस्=पयस्+शि

=पयन्स्+इ घुटांप्राक् १/४/६६ थी नू

=निदीर्घः १/४/८५ थी पयान्ति

(३-अे.) पयस्+टा=पयसा

(३-दि.) पयस्+भ्याम् = (सोः) थी पयर् + भ्याम्

= घोषवति १/३/२१ थी उ = पयोभ्याम्

० आञ् प्रभाणे वचस् शब्दना इपो थाय.

० अदस् शब्दना इपो :-

(१-अे.) अदस्+सि/अम्=अदस=अदः

(१/२-दि.) अदस्+औ=आद्वेः २/१/४१ लुगस्यादेत्वपदे

२/१/११४ थी अद+औ=मोऽवर्णस्य थी अम+औ

=औरीः थी अम+इ=अमे=मादुवर्णोऽनु थी अभू

(१/२-अ.) अदस्+जस्/शस्=अदस्+शि=अम+शि=

स्वराच्छौ नि दीर्घः थी अमान्+इ=मादुवर्णोऽनु थी अभूनि

(१/२) अदः अम् अभूनि थरो

आङीना इपो पुद्विग ज्येवा ञ् थाय,

० “काष्ठतक्षू” लाकडा छोलनार

(१/२-अे.) काष्ठतक्षू+सि/अम् १ः लोप थतां-

काष्ठतक्षू २ः संयोगस्यादौ... लृक् थी क् लोप थता

काष्ठतप् -उः घुटरसृतीयः थी इ = काष्ठतइ - इ

(१/२-दि.) काष्ठतक्षू+औ=औरीः थी काष्ठतक्षी

(१/२-अ.) काष्ठतक्षू+जस्/शस्=

काष्ठतक्षू+शि=(घुटांप्राक् थी नू) काष्ठतन्क्ष+इ

= (म्नांघुङ्गवर्गे १/३/३६) काष्ठतडिक्ख+इ=काष्ठतडिक्ख

प्रथमा / द्वितीया :- काष्ठतइ काष्ठतक्षी काष्ठतडिक्ख

[२६०]

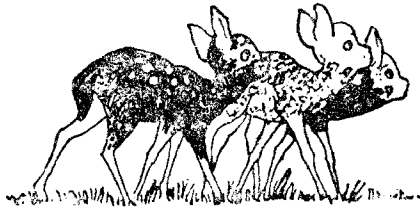
पू. मडोपाध्याय विनयावज्यल गलिवरै रथेल हेम लघुप्रक्रियाना व्यञ्जनात् नपुंसकदिग अधिहारनो गुञ्जराती अनुवाह तथा विवेचन समाप्त.

आ रीते नामना स्वरान्त व्यञ्जनात् इपोनी प्रक्रिया समाप्त थाय छे. सिद्धहेम व्याकरणुमां प्रथम अध्याय पाद - ४, द्वितीय अध्याय पाद-१ आ अंगेनी विशद यर्या करे छे नामना इपोना दडिकरणु भाटे तेना ज्येवा नामो लघु कभशः साधनिका तैयार करवी, ते भाटे अन्ते परिशिष्टुमां डेटलांक नामना इपो तैयार आपेला छे ते ज्येथे शकाशे.

। અહમ્ ।

* યુષ્મદ્-અસ્મદ્ પ્રક્રિયા *

યુષ્મદ (હું) અસ્મદ (તું) બંને શબ્દોના રૂપો ત્રણે લિંગમાં સમાન થાય છે. તેની સાધનિકા આ વિભાગમાં દર્શાવેલ છે. બંને શબ્દો માટે એક જ સૂત્રમાં નિયમો વણી લેવામાં આવ્યા છે. જો કે માત્ર આ બે શબ્દોના રૂપો તો સિધાં જ તૈયાર કરવામાં આવે તો પણ અભ્યાસક્રમે સરળતા રહે, છતાં તે રૂપને આશ્રીને સ્વ કે અન્ય સમ્બન્ધિ જે રૂપો તૈયાર કરવાના છે; તે માટે સૂત્રોની સમજ અત્યંત આવશ્યક છે.

युष्मद्-अस्मद् प्रक्रिया

(१) त्वमह सिना प्राक् चाऽकः २/१/१२

★ सूत्रपृथः— त्वम् अहम् सिना प्राक्, च अकः

★ वृत्तिः— सिना युष्मदस्मदोस्तवमहमो स्याताम्, तौ चाक्, प्रपङ्गे ऽकः प्रागेव । त्वम् । अहम् । त्वकम् । अहकम् ।

✠ पृथर्थः— सि (प्रत्यय) साथे युष्मद् नो त्वम्, अने अस्मद् नो अहम्, आदेश थाय छे, अन्ते आदेशो अक्, (तद्धितनो युष्मदस्मदो...), दे: ७/३/३० थी अक्, प्रसंगे अक्, प्रत्यय लागतां पूर्वे थाय छे, जेभ डे:— युष्मद् + सि = त्वम्, अस्मद् + सि = अहम्, अक्, प्रत्यये त्वकम्, अहकम्, अेषुं रूप थरी. त्वम् + अक्, + म्.

(अक्, प्रत्यय शब्दना छेडी स्वर पूर्वे थाय)

★ अनुवृत्तिः— युष्मदस्मदो : २/१/६

✠ विशेषः— स्व डे अन्य सम्बन्ध डेम ?

० अतिक्रान्तस्त्वाम् इति अतियुष्मद् + सि, अतित्वम् त्वम्ने टपी गयेखाने.

अने रीते अत्यहम्

० प्रिया युयम् यस्य सः - प्रिययुष्मद् + सि=प्रियत्वम्

० परम आसौ त्वमूच = परमत्वम्

० सि साथे डेम क्युं ?

युष्मद् + मिम् = युष्मामिः

० अक्, पूर्वे डेम क्युं ?

युष्मद् + अक् + सि = युष्मकद् + सि अेभ थाय, अने "तनमध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन गृह्यते" न्याये अक्, सङ्घीत जे त्वम् आदेश थाय तो अक्, नी रूपश्रुता रडे नहीं भाटे त्वम् करीते अक्, लागे.

० त्वत्पुत्र उच्च रीते थयुं ?

त्वत्पुत्रोऽस्य-त्वत्पुत्र सि लोप थता तेभ लुप्यट्ट ७/२/११२ परिभाषा. मुञ्ज आ प्रभाषे न थाय डेमडे अन्तरङ्गानपि विधिन् बाधित्वा बहिरङ्ग लुप प्रवर्तते न्याय मुञ्ज एकार्थे ३/२/८थी सि लोप

*न्यायः— तनमध्य - न्याय ६, पृ. ५६

थता त्वम् आदेश थरी नहीं पण त्व-मौ प्रत्ययो २/१/११ थी युष्मनो त्व आदेश थरी.

युष्मद् + पुत्र = त्वद् + पुत्र = त्वत्पुत्र

[२६९]

(२) मन्तर्य युवावौ द्वयोः २/१/१०

★ सूत्रपृथः— म्, अन्तस्य युव्-आवौ द्वयोः

★ वृत्तिः— द्वित्वे वर्तमानयो युष्मदस्मदो मन्तावयवस्य स्यादौ परे युवावौ स्याताम्, युवद्-आवद्, इति तावद्, भवति ।

✠ पृथर्थः— द्विवचनमां वर्तता युष्मद्-अस्मद्, शब्दने स्यादि विलक्षितना प्रत्यय लाग्या होय तयारे म्, कारान्त अंशने। (अेटले डे युष्म-अस्मनो) अनुडंभे युव् अने आव थाय छे, आ रीते युष्मद्+औ= युवद्+ औ तथा अस्मद् औ = आवद्+औ अे प्रभाषे थरी.

★ अनुवृत्तिः— (१) युष्मदस्मदोः २/१/६

(२) अतः आ स्यादौ २/१/१थी स्यादि

✠ विशेषः— ० म् अन्त डेम ?

युष्म अस्म अे रीते म् सुधीती अवाच भ्रष्टयु करवा

भाटे - तेथी जे युष्मद् + ओम् = युवद् + ओम् थडने टाडयोसि यः २/१/७ थी द् नो य थता

युवयोः थर्थ थडयुं

० द्वि. व. डेम ?

युष्मद् + शस् = युष्मद् + शसोऽता सश्च नः २/१/१७

थर्थ युष्मदस्मदो २/१/६ थी द् नो आ थता युष्मान् थयुं डेम डे शस्, अडुवचन छे.

० स्यादि डेम क्युं ?

युष्मत्पुत्रः युवयोःपुत्रः - युष्मद् + आम्, पुत्र + सि एकार्थे ३/२/८ थी विलक्षित लोप - अवाचप्रथमोऽक्षिदः

१/३/१० थी त थता युष्मत्पुत्रः

● अन्य उदाहरणः—

युष्मद् + औ युवद् + औ (अर्मा म् २/१/१६ थी म्)

युवद् + म् युष्मदस्मदोः २/१/६ थी आ) युवाम्

० स्व-अन्य सम्बन्ध डेम क्युं ?

युवाम् अतिक्रान्तः अतियुष्मद् + औ इति अतियुवाम्

૦ અક્ પ્રત્યય સંહિત - અતિયુવાકમ્
૦ દ્વયોઃ એ પ્રમાણે યુગ્મદ્, અસ્મદ્ નું વિશેષણ કરવાથી - યુગ્માન્ અતિક્રાન્તઃ થી ઐ પ્રત્યયે અતિયુગ્મામ્ અન્વસ્મામ્ થાય ત્યાં અતિયુવામ થઈ શકે નહીં.

[૨૬૨]

(૩) અમૌ મઃ ૨/૧/૧૬

★ સૂત્રપૃથક :— અમ્ ઐ મઃ

★ વૃત્તિ :— યુગ્મદસ્મદ્મ્યામ્ પરયોઃ અમ્ ઐ ઇત્યેતયોર્મઃ સ્યાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— યુગ્મદ્ અને અસ્મદ્ પછી અમ્ અને ઐ (સ્વાદિ વિભક્તિના) આવે ત્યારે તેનો મ્ આદેશ થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :— યુગ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

❧ વિશેષ :— મ આદેશમાં અ માત્ર ઉચ્ચારણ માટે છે તેથી મ્ આદેશ લાગ્યું છે જેમ કે :- યુગ્મદ્ + ઐ = યુવ + અદ્ + ઐ (મન્તસ્ય યુવાવૌ ૨/૧/૧૦ થી યુવ થયું) = યુવદ્ + ઐ લુગ્સ્યાદેત્યપદે ૨/૧/૧૧૩ થી પૂર્વનો અ લોપ) - યુવા + મ્ (યુગ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬ થી દ્ નો આ) = "યુવામ્" એ રીતે "મ્" આદેશ થયો છે.

૦ અમ્ અને ઐ નો મ્ આદેશ તત્ સમ્બન્ધ, અન્ય સમ્બન્ધ ખન્તેમાં થાય છે - યુવામતિક્રાન્તઃ (ઐ) અતિયુવામ્

૦ આવામતિક્રાન્તઃ (ઐ) અત્યાવામ્

૦ પ્રિયૌ યુવામ્ યસ્ય સઃ (ઐ) પ્રિયયુવામ્

૦ પરમશ્વાસૌ અહમ્ ચ પરમાસ્મદ્ + અમ્ = પરમ + મદ્ + અમ્ = પરમમામ્ (અસ્મ્ નો મ્ આદેશ ત્વમૌ પ્રત્યયે ૨/૧/૧૧ થી થયો.)

❧ અમ્ નું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ?

યુગ્મદ્ નો અમ્ નિમિત્તે "ત્વમૌપ્રત્યયોત્તરપદે ૨/૧/૧૧" થી ત્વ આદેશ થશે. "જોષેલુક" ૨/૧/૮ થી દ્ નો લોપ થશે ત્વ + અમ્ એ સ્થિતિમાં "સમાનાદમોઽન્તઃ ૧/૪/૪૬" થી અ લોપ થશે અને યુગ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬ થી અન્ત્યનો આ થશે. - તે રીતે 'ત્વામ્' સિદ્ધ થશે - તે આમ ન થાય;

* અમ્ ગ્રહણ કિમર્થમ્ ? હુલ્લુપ્તિ સ્વેપરનાસ યુક્ત ભા. ૧ પૃ. ૧૪૦.

કેમ કે, અન્તરજ્ઞ એવા આ કરતી વખતે બહિરુગ્મ એવા (અમ્ ના) અ કરતો લોપ અસિદ્ધ થશે - આ બંને નહીં તેથી જ અમ્ નું ગ્રહણ થયું છે.

[૨૬૩]

(૪) યુગ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

★ સૂત્રપૃથક :— યુગ્મદ્ અસ્મદોઃ

★ વૃત્તિ :— વ્યજ્જનાદૌ સ્યાદૌ પરે યુગ્મદસ્મદોરાઃ સ્થાત્ । યુવામ્ । આવામ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— આદિમાં વ્યજ્જનવાળા સ્વાદિના પ્રત્યયે લાગ્યા હોય ત્યારે યુગ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના દ્ નો આ થાય છે.

૦ યુગ્મદ્ + ઐ = સૂત્ર ૧૧ મન્તસ્ય... થી યુવદ્ + ઐ = સૂત્ર-૧૨ અમૌ મઃ... થી યુવદ્ + મ્ એ પ્રમાણે વ્યજ્જનાદિ પ્રત્યય થતાં દ્ નો આ થશે એ જ રીતે;

૦ અસ્મદ્ + ઐ = આવદ્ + ઐ = આવામ્ = થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— આ રાયો વ્યજ્જને ૨/૧/૫ થી આ ૦ અતઃ આઃ સ્યાદૌ ૨/૧/૧ થી સ્વાદિ.

❧ વિશેષ :- ૦ વ્યજ્જન પરમાં કેમ કર્યું ? યુગ્મદ્ + અમ્યમ્ = યુગ્મદમ્યમ્ અહીં 'જોષેલુક' ૨/૧/૮ થી દ્ લોપ થયો અને લુગ્સ્યાદેત્યપદે ૨/૧/૧૧૩ થી પૂર્વનો અ લોપ થયો પણ દ્ નો આ ન થયો.

૦ સ્વ સમ્બન્ધ, અન્ય સમ્બન્ધમાં આ સૂત્ર લાગુ પડે છે. તેથી અતિયુવામ્, અત્યાવામ્, પ્રિયયુવામ્, પ્રિયાવામ્ વગેરે થઈ શકે છે

૦ વ્યજ્જનના ગ્રહણ વિના પણ યુગ્મમ્યમ્, અસ્મમ્યમ્ ખન્તેસિદ્ધ થઈ શકત કેમકે આત્વ કર્યા બાદ લુગ્સ્યાદોઽનાવઃ ૨/૧/૧૦૭ થી આ લોપ થઈ શકત પરંતુ (૧) સૂત્રના વ્યક્ત પ્રવર્તન થી આ નો લોપ પ્રવર્તી ન થકે. (૨) તથા વ્યજ્જનઅભાષે યુગ્માકમ્-યુષાકમ્ રૂપમાં આ સૂત્રથી અન્ત્યનો આ જ થાય. 'જોર્વા ૨/૧/૬' સૂત્ર લાગી મ્ નો લોપ થઈ શકે નહીં. માટે સૂત્રમાં વ્યજ્જનાદો મુક્યું

૦ "યુગ્મદસ્મદોઃ" આ સૂત્ર વડે શબ્દના અન્ત્ય સ્વર કે વ્યજ્જનનો આ થાય તેમ સમજવું.

* અભિદ્ધ :- બહિરજ્ઞ મન્તરઉગ્ને ન્યાય ૨૦, પૃ ૨૦

૦ આ સૂત્ર વડે અમ્-ઐ-મ્યામ્ પરમાં હોય ત્યારે ત્વ-મ્ વગેરે આદેશ પહેલાં કરી પછી દ્, નો આ કરવો.

૦ *^૧આ સૂત્રમાં અમ્, ઐ, જસ, મ્યામ્, મિસ્, સુપ્, ઓ પ્રત્યયો આશી

૦ અક્ પ્રત્યયે :- યુવકામ્, આવકામ્, થશે. યુષ્મદ્ + અક્ + ઐ = યુષ્મકદ્ + ઐ = યુવકદ્ + ઐ = યુવકદ્ + મ = યુવકામ્ એ જ રીતે આવકામ્, થાય.

[૨૬૪]

(૫) યુયં-વયં જસા ૨/૧/૧૩

★ વૃત્તિ :- જસા સહ યુષ્મદસ્મદોરેતૌ સ્થાતામ્ । યૂયમ્ । વયમ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- જસ (દ્વિતીયા એ. વ.) સાથે યુષ્મદ્, નો યુયમ્, અને અસ્મદ્, નો વયમ્, આદેશ થાય છે. જેમ કે;

યુષ્મદ્ + જસ = યુયમ્,
અસ્મદ્ + જસ + વયમ્,

★ અનુવૃત્તિ :- યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

✠ વિશેષ :- સિદ્ધ હેમ ઠા. માં પ્રાકચાક લઘુયુ' છે તેથી *^૨અક્, પૂર્વે યુવમ્, વચમ્, આદેશ થશે યુયકમ્, અયકમ્, રૂપ અક્, પ્રત્યય સહિત થાય.

અસ્મદ્ + અક્ + જસ = વયમ્ + અક્ = વયમ્ + અક્ + મ્ = વયકમ્,

૦ સ્વ સમ્પન્ધિ કે અન્ય સમ્પન્ધિ કેમ કહ્યું ?

તેથી - પરમશ્રાપૌ - ત્વં ચ - પરમત્વદ્, પરમૌ ચ તૌ યુવાં ચ - પરમયુવદ્, કે પરમાશ્રતે યુયં ચ - પરમયુષ્મદ્, ત્રણેય રીતે સમાસમાં જસ પ્રત્યય સાથે પરમયુયમ્, રૂપ થશે. એ જ રીતે પરમશ્રાપૌ અહમ્, ચ પરમાસ્મદ્ + જસ = પરમવયમ્, થશે

૦ પ્રિયઃ ત્વમ્, યસ્ય સઃ કે પ્રિયૌ યુવામ્, યસ્ય સઃ કે પ્રિયાઃ યુયમ્ યસ્ય સઃ તું રૂપ જસ સાથે પ્રિયયુયમ્, અને પ્રિયવયમ્, થશે.

૦ અતિક્રાન્તઃ ત્વાં - યુવાં યુષ્માન્ત્વા અતિયૂયમ્, - અતિક્રાન્તઃ મામ્, - આવામ્, અસ્માન્ વા- અતિવયમ્ થશે.

*^૧અસ્મિન્ સૂત્ર :- મધ્યમવૃત્તિ અવન્યુર ભા ૧ પૃ. ૬૯

*^૨અકિલુ :- હેમપ્રકાશપૂર્વાધ પૃ. ૧૫૪

૦ જસ એમ કેમ કહ્યું ?

યુયમ્, પુત્રા અસ્વ ઇતિ યુષ્મત્પુત્ર અહીં એક.થર્થે ૩/૨/૮ થી વિભક્તિ લોપ થતા જસ, ના અભાવે આ સૂત્ર લાગશે નહીં.

[૨૬૫]

(૬) ત્વ-મૌ પ્રત્યોત્તર પદે ચંક્રસ્મિન્, ૨/૧/૧૧

★ સૂત્રપૃથ :- ત્વ મૌ પ્રત્યય ઉત્તરપદે ચ એકસ્મિન્, ।

★ વૃત્તિ :- સ્યાદૌ પ્રત્યોત્તરપદયોશ્ચ પરયોરેકત્વે વર્તમાનયોયુષ્મદસ્મદોર્માન્તાવયવસ્ય ત્વ મૌ સ્થાતામ્ । "લુગસ્યાદેત્યપદં" ઇત્યકારલોપે અમો મત્વે દસ્યાત્વે ત્વામ્, - મામ્, । (યુવામ્, - આવામ્,)

✠ વૃત્ત્યર્થ :- યુષ્મદ્-અસ્મદ્, શબ્દને સ્થાદિ વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય તથા અન્ય કોઈ પ્રત્યય લાગ્યો હોય કે બીજું કોઈ ઉત્તરપદ આવેલું હોય ત્યારે એકવચનમાં તે બંને શબ્દોના મ્ અન્ત અવયવ (યુષ્મ-અસ્મ) ને અદ્યે ત્વ અને મ આદેશ અનુક્રમે થાય છે. જેમ કે :- યુષ્મદ્ + અમ્ - (દ્વિતીયા એ.વ.) આ સૂત્રથી એ. વ. માં યુષ્મ, નો ત્વ થશે. ત્વ + અદ્ + અમ્ = ત્વદ્ + અમ્, - (લુગસ્યાદેત્યપદે) ૨/૧/૧૧૪) = (અમૌ મઃ ૨/૧/૧૬થી) - ત્વદ્ + મ્ = (યુષ્મદ્સ્મદોઃ ૨/૧/૬ થી) ત્વા = મ્ + ત્વામ્, -તને એ જ રીતે :- અસ્મદ્ + અમ્ = મદ્ + મ્, = મામ્, = મને.

૦ એકવચન કેમ કહ્યું ?

દ્વિતીયા-દ્વિ.વ.-યુષ્મદ્ + ઐ = મન્તસ્ય યુવાવૌ ૨/૧/૧૦ થી યુવદ્ + ઐ = અમૌ મઃ ૨/૧/૧૬ થી મ્ - યુવદ્ + મ્ = યુવામ્, એ જ રીતે અસ્મદ્ + ઐ = આવામ્,

બંનેમાં દ્વિ. વ. હોવાથી ત્વ-મ્ આદેશ થશે નહીં.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

(૨) અતઃ આ સ્યાદૌ ૨/૧/૧થી સ્થાદિ

✠ વિશેષ :- ૦ પ્રાક ચાકઃ કેમ ?

ત્વકામ્ - મકામ્ એમ થશે. યુષ્મદ્ + અક્ + અમ્ = યુવામ્ + અક્ = યુવ્ + અક્ + આમ્ = યુવકામ્,

- ૦ સ્વાદિ સિવાયનો પ્રત્યય ક્ષય રીતે ?
 યુષ્મદ્. + ઈચઃ (દોરીયઃ ૬/૩/૩૨ થી ઈચ) = ત્વદ્ + ઈચ = ત્વદીયઃ - તારો (પાઠ) એ જ રીતે
 અસ્મદ્. + ઈચ = મદીયઃ
 ૦ ઉત્તરપદે ક્ષય રીતે થાય ?
 યુષ્મદ્ + પુત્ર = ત્વદ્ + પુત્ર (અઘોષે પ્રથમો ૧/૩/૫૦ થી ત્) = ત્વપુત્રઃ
 ૦ સ્વાદિ કે ઉત્તરપદે કેમ કહ્યું ?
 અધિયુષ્મદ્ અધ્યસ્મદ્ આહો ઠાઈ સ્વાદિ પ્રત્યય નથી કે ઉત્તરપદે નથી.
 ૦ ચારથી સ્વાદિનું મઠય કેમ કહ્યું ?
 ઉત્તરસૂત્રોમાં અનુવૃત્તિ થઈ જવા માટે

[૨૬૬]

(૭) શસો નઃ ૨/૧/૧૭

- ★ સૂત્રપૃથઃ :- શસઃ નઃ
 ★ વૃત્તિ :- યુષ્મદસ્મદ્માં પરસ્ય શસો નઃ સ્યાત્ । યુષ્માન્ । અસ્માન્ ।
 ❧ વૃત્ત્યર્થ :- યુષ્મદ્ અસ્મદ્ પછી દ્વિતીયા ય.વ. ના શસ પ્રત્યયનો ન્ થાય છે. યુષ્મદ્ + શસ = યુષ્મદ્ + ન્ (આ સૂત્રથી શસ નો ન્) = યુષ્મા + (યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૧ થી દ્ નો આ) = યુષ્માન્ = તમને;
 એજ રીતે અસ્મદ્ + શસ = અસ્માન્ અમને-થશે
 ★ અનુવૃત્તિ :- યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

❧ વિશેષ :- ૦ પ્રાકૃવાકઃ કેમ કહ્યું ?

- યુષ્મકાન્, અસ્મકાન્, (યુષ્મ + અક્ + આન્ એ રીતે.
 ૦ શસોઽતાસથ ૧/૪/૪૯ થી શસ નો ન્ થાય છે છતાં આ સૂત્ર કેમ ?
 ૦ યુષ્મદ્-અસ્મદ્ ના રૂપો ત્રણે ક્ષિત્તે સમાન થાય છે. બે શસોઽતા હામે તો માત્ર પુલ્લિંગમાં જ ન્ થઈ શકે માટે આ સૂત્ર અલગ બનાવ્યું.
 ૦ અન્ય સમ્બન્ધિ કેમ કહ્યું ?
 પ્રિય યુષ્માન્ = પ્રિય છે તમે જેઓને તેવા તે આહો શસ નો ન્ થયો.
 ૦ ન માં આ ઉચ્ચારણને માટે છે.
 ૦ ન્ પ્રત્યય થવાથી વ્યંજનાદિ પ્રત્યય થયો તેથી જ દ્ નો આ થઈ શક્યો.

[૨૬૭]

(૮) ટાડ્યોસિ ય ૨/૧/૭

- ★ સૂત્રપૃથઃ :- ટા ડી ઓસિ ય
 ★ વૃત્તિ :- ણેષુ સ્વેષુ અસ્વેષુ વા ટાડ્યોસુ પરેષુ યુષ્મદસ્મદોઃ સ્યાત્ । ત્વયા । મયા ।
 □ યુવામ્બ્યામ્ આત્રામ્બ્યમ્ યુષ્માર્મ્બઃ અસ્માર્મ્બઃ
 ❧ વૃત્ત્યર્થ :- યુષ્મદ્. અને અસ્મદ્. ને સ્વ કે અન્ય સમ્બન્ધિ ટા (ત્.એ.વ.) ડી (સ.એ.વ.) ઓમ્ (પછી-સપ્તમી દ્વિ.વ.) પ્રત્યય લાગે ત્યારે યુષ્મદ્-અસ્મદ્ ના દ્ નો ય્ થાય છે.
 યુષ્મદ્. + ટા = ઃ; ત્વમા પ્રત્યયો ૨/૧/૧૧ થી ત્વ + અદ્ + આ. ઃ; હ્રગસ્વાદેત્યગદે ૨/૧/૧૧ થી અ સોપ ત્વ. + અદ્ + આ ઃ; આ સૂત્રથી દ્ નો ય્ થતાં ત્વય્ + આ = ત્વયા એજ રીતે :- અસ્મદ્. + આ = મદ્. + આ = મય્ + આ = મયા
 ★ અનુવૃત્તિ :- યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

❧ વિશેષ :- ૦ અન્ય સમ્બન્ધિ કેમ ?

- ત્વામતિકાન્તઃ इति अतिवद् - अतिवद् + ટા = અતિત્વયા (આ સૂત્રથી દ્ નો ય્ થયો)
 ૦ યુવામ્ અતિકાન્તઃ इति अतियुवद् अतियुवद् + ટા = અતિયુવયા
 ૦ પ્રિયાઃ યુગમ્, યસ્ય સઃ - પ્રિયયુષ્મદ્ - પ્રિયયુષ્મદ્ + ટા = પ્રિયયુષ્મયા થયું.
 ૦ ટાડ્યોસિ કેમ કહ્યું ?
 યુષ્મદ્ + શસ = યુષ્માન્ આહો દ્વિ ય.વ નો પ્રત્યય છે. તેથી દ્ નો ય્ ન થયો.
 ૦ પ્રાકૃવાકઃ ક્ષય રીતે ?
 ત્વયકા (ત્વયા + અક્ = ત્વય્ + અક્ + આ) એજ રીતે મયકા (મય્ + અક્ + આ)
 આહો ત્યાદિ સર્વાદિઃ સ્વરેષ્વન્યત્ પૂર્વો ક્ ૭/૩/૨૯ થી અન્ય સ્વર પૂર્વે અક્ પ્રત્યય લાગે છે. પણ યુષ્મદસ્મદોઽસોમાદિસ્વાદેઃ *૭/૩/૩૦ સૂત્રથી સ્ મારાદિ, ઓ મારાદિ, અને મ્ મારાદિ, પ્રત્યયમાં સ્વર પૂર્વે અક્ નું વજન ઠરે છે તેથી યુષ્મદ્ + અક્ + મ્યામ્ = યુવકામ્યામ્ થશે

* હેમપ્રકાશ પૂર્વાધિ પૃ ૧૫૪

● અન્ય ઉદાહરણ :—

યુષ્મદ્ + ડિ = ત્વ મૌ પ્રત્યોક્તર ૨/૧/૧૧ થી ત્વ -
ત્વદ્ + ડિ આ સૂત્ર થી દ્, નો ય્, યતાં - ત્વય્ + ઇ
= ત્વયિ. અસ્મદ્ + ડિ = મદ્ + ઇ = મય્ + ઇ = મયિ
યુષ્મદ્ + ઓસ્ = (મન્તસ્ય યુવાવૌ દ્વયોઃ ૨/૧/૧૦ થી)
યુવ-આવ થતાં યુવદ્ + ઓસ્ = યુવય્ + ઓસ્ = યુવયોઃ
અસ્મદ્ + ઓસ્ = આવદ્ + ઓસ્ = આવયો

★ શેષવૃત્તિ :— યુષ્મદ્ + ધ્યામ્ = યુવદ્ + ધ્યામ્
યુવા + ધ્યામ્ = યુવાધ્યામ્ એજ રીતે અસ્મદ્ + ધ્યામ્
= આવાધ્યામ્ થશે.

○ યુષ્મદ્ + મિસ્ = યુષ્મામિઃ થશે.

[૨૬૮]

(૯) તુભ્યં મહ્યં ડયા ૨/૧/૧૪

★ વૃત્તિ :— ડયા સહ યુષ્મદસ્મદોરતૌ સ્યાજામ્ ।
તુભ્યમ્ । મહ્યમ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— ચતુર્થી એ.વ. ના ડ
પ્રત્યય સાથે યુષ્મદ્ નો તુભ્યમ્ અને અસ્મદ્
નો મહ્યમ્ આદેશ થાય.

યુષ્મદ્ + ડે = તુમ્યમ્-તારા માટે

અસ્મદ્ + ડે = મહ્યમ્-મારા માટે

★ અનુવૃત્તિ :— યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

✠ વિશેષ :— ○ સ્વ ડ અન્ય સમ્પ્રાન્ધ

કેમ ડહુ ?

(સ્વ) પરમશ્ચાસૌ ત્વં ચ = પરમત્વદ્ - પરમત્વદ્ + ડે
= પરમતુભ્યમ્. ○ પરમશ્ચાસૌ અહમ્ ચ = પરમાહમ્
પરમાહમ્ + ડે = પરમમહ્યમ્

(અન્ય) પ્રિયસ્ત્વમ્ પ્રિયૌયુવાં પ્રિયાયૂયંવા यस્ય તસ્મે
પ્રિયતુભ્યમ્

આત્ક્રાન્તઃ મામ્ આવામ્ - અસ્માન્ વા તસ્મે અતિમહ્યમ્

○ પ્રાક્-ચાકઃ કેમ ડહુ ?

તુભ્યમ્ + અક્ = તુભ્યકમ્ - મહ્યમ્ + અક્ = મહ્યકમ્

○ ડે કેમ ડહુ ?

તુભ્ય હિતમ્ इति ત્વદ્ + હિતમ્ = ત્વહિતમ્

[૨૬૯]

(૧૦) અભ્યં મ્યસઃ ૨/૧/૧૮

★ વૃત્તિ :— યુષ્મદસ્મદ્ભ્યાં પરસ્ય ચતુર્થી મ્યસોઽભ્યમ્
સ્થાત્ । અકારો વ્યઙ્ગનાદિત્વવ્યાપ્ત્યર્થસ્તેન યુષ્મદસ્મદો-

સ્થિત્વં ન ભવતિ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— યુષ્મદ્-અસ્મદ્ પછી ચતુર્થી
અ.વ.ના મ્યસૂ પ્રત્યયનો અભ્યમ્ થાય છે. -
અ કારાદિ અભ્યમ્ આદેશ કરવાથી મ્યમ્ ને
લીલે થતાં દ્ નો આ થઇ શકશે નહીં કારણ
કે યુષ્મદસ્મદોઃ સૂત્ર વ્યંજનાદિ સ્યાદિ પરમાં
હોય ત્યારે લાગે છે.

★ અનુવૃત્તિ :— યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

✠ વિશેષ :— ઉદાહરણ :

યુષ્મદ્ + મ્યસઃ = યુષ્મદ્ + અભ્યમ્ = શેષેલુક્ ૨/૧/૮
થી દ્, લોપ થતાં યુષ્મ + અભ્યમ્ = યુષ્મમ્યમ્,
(લુગસ્યાદેત્યપદે થી પૂર્વનો અ લોપ)

○ અન્ય સમ્પ્રાન્ધ કેમ ?

○ ત્વામતિક્રાન્તઃ :- અતિત્વદ્ + મ્યસઃ = અતિત્વમ્યમ્,

○ યુવામતિક્રાન્તઃ :- અતિયુવત્ + મ્યસઃ = અતિયુવમ્યમ્,

○ અ કારવાણો મ્યમ્ પ્રત્યય કરવાથી દ્, નો આ
થઇ શકશે નહીં

[૨૭૦]

(૧૧) શેષેલુક્ ૨/૧/૮

★ વૃત્તિ :— યસ્મિન્નાયો કૃતૌ તતોઽન્યઃ શેષસ્તસ્મિન્
સ્થાદૌ પરે યુષ્મદસ્મદોર્લુક્, સ્યાત્ । યુષ્મમ્યમ્ ।
અસ્મમ્યમ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— જે પ્રત્યય લાગતાં
યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬ વડે દ્, ના આ તું વિધાન
કર્યું તથા (ટાડ યેસિયઃ ૨/૧/૭ વડે) દ્, ના ય્,
તું વિધાન કર્યું તે અને સૂત્રોમાં જણાવેલા
પ્રત્યયો સિવાયના આડીના પ્રત્યયો શેષ પ્રત્યયો
સમજવા. (અર્થાત્ ટા, ડી, ઓસ્ તથા
આદિમાં વ્યંજનવાળા પ્રત્યયો સિવાયના અન્ય
પ્રત્યયો) - આ શેષ પ્રત્યયો લાગતા યુષ્મદ્-
અસ્મદ્, ના દ્, નો લોપ થાય છે.

(૪અ.) યુષ્મદ્ + મ્યસઃ = અભ્યમ્યસઃ ૨/૧/૧૮
થી યુષ્મદ્ + અભ્યમ્ - આ સૂત્રથી દ્, નો લોપ
થતાં યુષ્મમ્યમ્ એ જ રીતે (૪.અ.) અસ્મદ્ +
મ્યસઃ = અસ્મમ્યમ્, થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

(૨) અતઃ આ સ્યાદૌ ૨/૧/૧ થી સ્ ય ડિ

❧ વિશેષ :- ૦ શેષે કેમ કલું ?

યુષ્મદ્ + મ્યામ્ = યુવામ્યમ્ - અહીં મન્તસ્યયુવાવૌથી
યુવ થઈ યુષ્મદસ્મદોઃ થી દ્, નો આ થયો-લોપ નહીં

૦ પ્રાક્-ચાકઃ કેમ કલું ?

યુષ્મકમ્યામ્ = યુમદ્ + અક્ + મ્યામ્,

૦ યુષ્મદ્, અસ્મદ્, *અલિંગ (ત્રણે લિંગે સમાન)
હોવાથી દ્, નો લોપ થવાથી અ કારાન્ત એવા યુષ્મ
ને આત્ સૂત્ર લાગી અ નો આ થઈ શકતો નથી.

૦ ષષ્ઠ્યાન્ત્યસ્ય પરિભાષ થી દ્, નો જ લોપ થશે

[૨૭૧]

(૧૨) ઉસેશ્ચાદ્, ૨/૧/૧૯

★ સૂત્રપૃથ :- ઉસેઃ ચ અદ્,

★ વૃત્તિ :- યુષ્મદસ્મ્યાં પરસ્વઉસેઃ પન્ચમીમ્યસથ
અદ્, સ્યાત્ । અકારઃ પ્રાગ્વત્ । ત્વત્ । મત્ । યુષ્મદ્, ।
અસ્મદ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- યુષ્મદ્, અસ્મદ્, પછી પંચમી
એ.વ. નો ઉસિ અને પંચમી બ.વ.નો મ્યસ,
પ્રત્યયનો અદ્ થાય છે. અકાર પૂર્વેની માફક છે.
છે. (અર્થાત્ યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬થી દ્,નો આ
થાય છે. તેને અટકાવવા માટે છે.

યુષ્મદ્ + ઉસિ=ત્વ મૌ પ્રત્યયોત્તર ૨/૧/૧૧થી
ત્વદ્ + ઉસિ, આ સૂત્ર થી ત્વદ્ + અદ્,
શેષેલુક્, ૨/૧/૮ થી દ્, લોપ ત્વ + અદ્,
લુગસ્યાદેત્ય થી ત્વ, + અદ્, = ત્વદ્,ત્વત્ એ
જ રીતે :- અસ્મદ્ + ઉસિ = મદ્, + અદ્, =
મદ્,મત્ થશે.

યુષ્મદ્ + મ્યસ્, = યુષ્મદ્, + અદ્, = યુષ્મ + અદ્,
= યુષ્મ, + અદ્, = યુષ્મદ્, વિરામેવાથી યુષ્મત્
થશે. - અસ્મદ્, + મ્યસ્, = અસ્મદ્, + અદ્, = અસ્મ
+ અદ્, = અસ્મદ્, અસ્મત્ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :- યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

અમ્યમ્,મ્યસઃ ૨/૧/૧૮ થી મ્યસ્

❧ વિશેષ :- ચથી મ્યસત્નું પ્રહણ કરવાનું
છે. છતાં ઉસેઃની સાથે હોવાથી માત્ર પંચમી બ.વ.ના

*અલિંગ :- લિંગાનુંશાસન-પર ક્ષિ. ૪

“નન્તા સિદ્ધ્યા ...” થી કેવળ યુષ્મદ્, અસ્મદ્,
અલિંગી છે.

મ્યસ્ નું જ પ્રહણ થશે

૦ *પ્રાક્-ચાકઃ કેમ :

ત્વદ્ + અક્ + અદ્, = ત્વકદ્,

યુષ્મદ્, + અક્ + અદ્, = યુષ્મકદ્, એજ રીતે અસ્મકદ્,

૦ અન્ય સમ્બન્ધિ ક્ષ રીતે ?

અતિત્વદ્, અતિમદ્, અતિયુવદ્, અત્યાવદ્, અતિયુષ્મદ્,
અત્યસ્મદ્.

[૨૭૨]

(૧૩) તવમમહ્સા ૨/૧/૧૫

★ વૃત્તિ :- હસા સહ યુષ્મદસ્મદોરેતૌ સ્યાતામ્, ।
તવ મમ ।

□ યુવાવદેશે “ટાડ્યોસિ યઃ” ઈતિ યે યુવયોઃ આવયોઃ

❧ વૃત્ત્યર્થ :- પછી એ.વ.ના ઉસ્,
પ્રત્યય સાથે યુષ્મદ્ નો તવ અને અસ્મદ્, નો
મમ આદેશ થાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

❧ વિશેષ :- સ્વ સમ્બન્ધિ અન્ય સમ્બન્ધિ

કેમ કલું ?

૦ (સ્વ) પરમશ્વાસૌ અહમ્ ચ તસ્વ પરમમમ્,

૦ (અન્ય) પ્રિયસ્ત્વમ્, પ્રિયૌયુવાં, પ્રિયાચૂર્વા, યસ્ય
તસ્ય, પ્રિયતવ

૦ અતિક્રાન્તઃ મામ્, આવામ્, અસ્માન્, વા તસ્ય - અતિમમ

૦ પ્રાક્-ચાકઃ કેમ કલું ?

તવ + અક્ = તવ્, + અક્ + અ = તવક એજ રીતે
મમક થશે.

૦ ઉસેઃ કેમ કલું ?

તવ પ્રિયઃ = ત્વત્પ્રિયઃ અહીં સમાસમાં ત્વદ્, + પ્રિયઃ
થયું છે કેમ કે ત્વમૌ પ્રત્યયોત્તર ૨/૧/૧૧ થી પ્રિય
ઉત્તરપદમાં પૂર્વે ત્વ થયો છે.

★ શેષવૃત્તિ :- યુષ્મદ્ + ઓસ્ - (મન્તસ્ય યુવાવૌ
૨/૧/૧૦થી) યુવદ્, + ઓસ્, (ટાડ્યોસિ યઃ ૨/૧/૭થી)
યુવય્, + ઓસ્ = યુવયોઃ - અસ્મદ્, + ઓસ્ = આવય્, +
ઓસ્, = આવયોઃ

[૨૭૩]

*પ્રાક્-ચાકઃ :- હેમપ્રકાશપૂર્વાધિ પૃ ૧૫૫

(૧૪) આમ, આક્રમ, ૨/૧/૨૦

★ સૂત્રપૃથ : આમ: આક્રમ,

★ વૃત્તિ :— યુષ્મદસ્મદ્-ભ્યાં પરસ્ય આમ આક્રમ, સ્યાત્ । યુષ્માકમ્ । અસ્માકમ્ ।

□ ત્વયિ । મયિ । યુષ્માસુ । અસ્માસુ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— યુષ્મદ્-અસ્મદ્ થી પર આવેલા પછી બ.વ.ના આમ, પ્રત્યયનો આક્રમ, થાય છે.

યુષ્મદ્ + આમ, = યુષ્મદ્ + આક્રમ, (એષેલુક ૨/૧/૮) = યુષ્મ + આક્રમ, = યુષ્માકમ્, અસ્મદ્ + આમ, = અસ્મદ્ + આક્રમ, = અસ્મ + આક્રમ = અસ્માકમ્.

★ અનુવૃત્તિ :— યુષ્મદસ્મદો: ૨/૧/૬

✠ વિશેષ :- અન્ય સમ્પન્નિષ્ઠેષ ક્ષયું ?

પ્રિયયુષ્માકમ્, પ્રિયાસ્માકમ્,

○ ત્વામતિક્રાન્ત: इति अतित्त्वद्, अतित्त्वद्, + આક્રમ, = અતિત્વાકમ્,

○ યુવામતિક્રાન્ત: इति अतियुवत्, अतियुवत् + આક્રમ, = અતિયુવાકમ્,

○ યુયમતિક્રાન્ત इति अतियुष्मद्, अतियुष्मद्, + આક્રમ, = અતિયુષ્માકમ્, એ જ રીતે અસ્મદ્ ના અન્ય સમ્પન્નિષ્ઠ રૂપોમાં અતિમાક્રમ્-અત્યાવાકમ્-અત્યસ્માકમ્

○ આ (*ણિ અન્તાર્થમ્)

યુષ્માનાચક્ષાણાનાં ણૌ । ક્વિપિ યુષ્માકમ્ । યુષ્માન્ + ણિ (ગિજ્-બહુલંનામ્ન: ૩/૪ ૪૨) - યુષ્મ + ણિ (ત્રન્ત્યસ્વશદે: ૭/૪ ૪૩ થી આન્ લોપ) યુષ્મયન્તિ इति क्विप् युष् + आन् = युष्माकम्, અહીં ણિ અન્તમાં આ કાર એનો શ્રુતિ અર્થ થાય છે.

○ અક્ પ્રત્યય લાગતાં યુષ્માકમ્, + અક્ = યુષ્મકાકમ્ ટુંકમાં એકવચનમાં સામાન્યર્થ ત્વ, મ, દ્વિવચનમાં સામાન્યર્થી યુવ, આવ, બહુવચનમાં યુષ્મ, અસ્મ, આદેશ થાય છે.

[૨૭૪]

વિશેષ આદેશ

(૧૫) પદાદ યુગ વિભક્ત્યક્તવાક્યે વસ્-નસ,

*ણિ અન્તાર્થમ્, - મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા.૧ પૃ ૭૨

બહુત્વે ૨/૧/૨૧

★ સૂત્રપૃથ :- પદાત, યુગ વિભક્તિ પદ-વાક્યે વસ્-નસૌ બહુત્વે

★ વૃત્તિ :- દ્વિતીયા ચતુર્થી પછી બહુવચનૈઃ સહ પદાત્પરયો યુષ્મદસ્મદો વસ્-નસૌ વા સ્યાતામ્, ન તુ વાક્યાન્તરે ।

ધર્મેરક્ષતુ વો લોકા ધર્મેરક્ષતુ ન: सदा नमो व: श्रो जिना: शुद्धं, ज्ञानं नो दीयतां धनम् । दर्शनं वो जिनाधीशाः, पापं हरतिनो स्यात्, पक्षे धर्मे युष्मान् रक्षतु इत्यादि ।।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- (અન્ય કોષ) પદની પછી આવેલા યુષ્મદ્ અસ્મદ્ નો દ્વિતીયા ચતુર્થી પછી વિભક્તિ બહુવચનના પ્રત્યય લાગે ત્યારે અનુક્રમે વસ્-નસ, આદેશ થાય છે. - એક જ વાક્યમાં હાય તે.

○ ધર્મે રક્ષતુ વો લોકા: :- હે લોકો ધર્મ તમારું રક્ષણ કરે. અહીં વસ્,તું (સોઠ: ૨/૧ ૭૨ થી) વસ્, થઈ (ષોષવતિ ૫/૩/૨૧ થી) ડ થતાં વસ્, ડ થઈ (અવર્ણસ્વેવળા... થી) વો થયું છે. યુષ્માન્, - દ્વિતીયા બ.વ.નો વસ્, આદેશ થયો છે. કેમ કે યુષ્મદ્ + નસ, એ દ્વિતીયા બ.વ. છે. - એક જ વાક્ય છે.

○ ધર્મે રક્ષતુ ન: सदा: :- હંમેશા ધર્મ અમારી રક્ષા કરે - અષ્માન્,નો નસ, આદેશ થયો - નસ,તું નસ્, થઈ (ર: પદાન્તે કિમર્થ થી) ન: થયું છે. અસ્મદ્, + નસ,નો નસ, આદેશ

○ નમો: व जिना: शुद्धम् ।

હે જિનેધરો તમને અમારા નમસ્કાર થાઓ યુષ્મભ્યમ્, નો વસ્, આદેશ.

○ शुद्ध ज्ञानं नो दीयतां धनम्,

शुद्ध ज्ञानरूप धनं यमने अपपाश्या.

અસ્મ-યમ્, - ચતુર્થી બ.વ.નો નસ, આદેશ થયો છે.

○ दर्शनं वो जिनाधीशाः :- હે જિનાધીશો તમારું દર્શન - હરતિનો સ્યાત્, :- અમારા પાપને જલદી હરે છે.

અહીં યુષ્માકમ્, પછી બ.વ.નો વસ્, અને અસ્માકમ્, પછી બ.વ.નો નસ, આદેશ થયો છે.

ધર્મો વો રક્ષતુ પક્ષે ધર્મો યુગ્માન રક્ષતુ એ રીતે વિકલ્પે બે-બે રૂપો થાય.

★ અનુવૃત્તિ :— યુગ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

❧ વિશેષ :— નિત્યમન્વાદેશે ૨/૧/૩૧ સૂત્રથી અન્વાદેશે આ વિધાનથી નિત્ય વસ્, નસ્, આદેશ થાય છે. તેથી આ સૂત્રમા વિહલ્પે વાય તેમ સમજવાનું છે કેમકે મિદ્ધ હેમ વ્યા ની મૂળ વૃત્તિમાં વા વિકલ્પેનો ઉલ્લેખ નથી. તેથી આ જ રીતે હવે પછીના સૂત્રોમાં વિહલ્પે સમજવું

૦ પદાત્ કેમ ડહું ?

યુગ્માન્ પાતુ - તમારું રક્ષણ કરો - અહીં કેઈ પદ પછી યુગ્માન્ નથી તેથી વસ્ આદેશ ન થાય.

૦ યુગ્, વિભક્તિ કેમ ડહું ?

તીથે યુગ્ યાત - તમે તીર્થમાં જાઓ. - અહીં યુગ્મ પ્રથમા બ.વ. છે. (યુગ્) - દ્વિતીયા-ચતુર્થી-પછી નથી. માટે સૂત્ર ન લાગે.

૦ એકવાક્યે કેમ ડહું ?

યુગ્માન્ અતિક્રાન્તઃ તાન્ પરચ । બે વાક્ય છે તેનું સમાસમાં પદ તથા અતિયુગ્માન્ પરચ । થયું તેથી વસ્ આદેશ થયો નહીં.

ઓદનં પચત, યુગ્માકં ભવિષ્યતિ. ભાત રાંધ - તારું થશે - અહીં પચત પછી યુગ્માકમ્ પછુ બે વાક્યો છે

૦ બહુવચન કેમ ડહું ?

ધર્મો યુવાં રક્ષતુ - યુવામ્ દ્વિ. વ. છે.

૦ યુગ્, વિલક્ષિતના પ્રહણથી સ્વાદિ અધિકાર નિષ્વૃત થાય છે - જો યુગ્ વિલક્ષિત ન લખે તો સિ - ઐ આદેશ બધામાં લાય પડે.

[૨૭૫]

(૧૬) દ્વિત્વે વામ્-નો ૨/૧/૨૨

★ વૃત્તિ :— સમવિભક્તિ દ્વિવચનઃ સહ પદાત્ પરચો યુગ્મદસ્મદોર્વામ્-નો વા સ્વાતામ્ ।

પાતુ વાં નૌ જિનોડ્યંચ, દયાદ્વાં નૌ પરમ પદમ્ । મનો વાં સદા મૂયાદ્, દૃઢં ધર્મે જિનોદિતે પક્ષે જિનો યુવાં પાત્વિત્યાદિ ॥

❧ વૃત્ત્યર્થ :— સમ (યુગ્) વિલક્ષિત અર્થાત્ દ્વિતીયા, ચતુર્થી, પછી વિલક્ષિત દ્વિ-વચન સાથે પદથી પર રહેલા યુગ્મદ્-અસ્મદ્, નો અનુક્રમે વામ્-નો વિકલ્પો થાય છે. (જે પદ પછી યુગ્મદ્-અસ્મદ્, આવેલા હોય તે પદ સાથે અર્થની દૃષ્ટિએ સંબંધ હોવો જોઈએ) (એક વાક્યમાં પદ અને યુગ્મદ્ હોવાની શરત અહીં પણ લક્ષમાં લેવી)

૦ પાતુ વાં નૌ જિનોડ્યંચ :- આ જિનેશ્વર અમારા બેનું અને તમારા બેનું રક્ષણ કરે. વામ્=યુવામ્ નૌ = આવામ્, - બંને દ્વિતીયા દ્વિ વચન છે.

૦ દયાદ્વાં નૌ પરમપદમ્ :- અમને બંનેને તથા તમને બંનેને પરમ પદ આપે. અહીં યુવાભ્યામ્ = વામ્, આવાભ્યામ્ = નૌ. ચતુર્થી દ્વિ. વ. ના રૂપ છે.

૦ મનો વાં નૌ સદા મૂયાદ્ - દૃઢં ધર્મે જિનોદિતે :- જિન વડે કહેવાયેલ ધર્મમાં તમારા બેનું અમારા બેનું મન ફઠ થાઓ.

યુવયોઃ = વામ્; આવયોઃ = નૌ પછી દ્વિ વચનનું રૂપ છે.

જિનો વાં પાતુ પક્ષે જિનો યુવાં પાતુ એ રીતે ત્રણે રૂપો વિકલ્પે થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— યુગ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

પદાદ્યુગવિભક્તિ એકવાક્યે

❧ વિશેષ :— ૦ પદાન્ત કેમ ડહું ?

યુવાં ધર્મો રક્ષતુ - યુવાં પૂર્વે કેઈ પદ નથી માટે વામ્ આદેશ ન થાય.

૦ એકવાક્યે કેમ ડહું ?

ઓદનં પચત । યુવયોભવિષ્યતિ । બંને અલગ વાક્ય છે. માટે વામ્ ન થાય.

૦ યુગ્ વિભક્તિ કેમ કહ્યું ?

ગ્રામમ્ આવામ્ ગચ્છાવઃ - અહીં પ્રથમા દ્વિ. વ. છે.
માટે નૌ ન થયું,

૦ દ્વિત્વ એ વિભક્તિનું જ વિશેષણ છે જે દ્વિવચન
એવા અર્થે માટે છે

[૨૭૬]

(૧૭) અમા ત્વા માં ૨/૧/૨૪

★ વૃત્તિ :- અમા સહ પદાત્પરયોર્યુષ્મદસ્મદોસ્ત્વા
મા વા સ્યાતામ્ । ધર્મસ્ત્વા પાતુ ત્વાં પાતુ । ધર્મો
મા પાતુ માં પાતુ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- પદ્મથી પર રહેલા યુષ્મદ્,
અને અસ્મદ્ નો દ્વિ. એ. વ. ના અમ્ સાથે
અનુક્રમે ત્વા અને મા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
(તે પદ અને યુષ્મદ્ - અસ્મદ્ એક વાક્યમાં
હોવા જોઈએ તથા અર્થની દ્રષ્ટિએ સંબંધિત
હોવા જોઈએ.)

દ્વિ. એ. વ. :- ધર્મસ્ત્વાં પાતુ પક્ષે ત્વાં પાતુ
ધર્મ તારું રક્ષણ કરે. - અહીં ત્વામ્ તું ત્વા
વિકલ્પે થયું છે.

ધર્મો મા પાતુ પક્ષે માં પાતુ-ધર્મ તારું રક્ષણ કરે

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

(૨) પદાત્ યુગવિભક્ત્યૈકવાક્યે... ૨/૧/૨૨ થી પદાત્
એકવાક્યે ।

✠ વિશેષ :- પદાત્ કેમ કહ્યું ?

ત્વામ્ ઈક્ષતે - તે તને જુએ છે.

૦ એકવાક્યે કેમ કહ્યું ?

અતિ ત્વાં પશ્યતુ - (સામાસિક વાક્ય છે એ અલગ
અલગ વાક્યો છે)

૦ અમ્ અનેક પ્રકારે છે. - અતઃ સ્યમોઽમ્ ૧/૪/૫૭,
અમાચ્ચયીં ૩/૨/૨, અમ્વ-અમ્ તૃતીયાઆખ્યાત વિભક્તિ
અહીં માત્ર દ્વિતીયા એ વ લેવું.

[૨૭૭]

(૧૮) હેડેસા તે મે ૨/૧/૨૩

★ વૃત્તિ :- હેડેસમ્યાં સહ પદાત્પરયો યુષ્મદસ્મદોસ્તે
મે વા સ્યાતામ્ । ધર્મસ્તે દદાતુ, તુમ્યં દદાતુ ધર્મો મે
દદાતુ, મહ્યં દદાતુ સુખમ્ । ધર્મસ્તે સ્વમ્ । તવ સ્વમ્ ।
ધર્મો મે સ્વમ્ ! મમ્ સ્વમ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- અર્થથી એ. વ. હે અને
પદ્મી એ. વ. ડસ્ ની સાથે પદ્મી પર રહેલા
યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નો વિકલ્પે તે અને મે
આદેશ અનુક્રમે થાય છે.

૦ અર્થથી એ. વ. :- તુમ્યમ્ નો તે અને
મહ્યમ્ ના મે

જેમ કે :- ધર્મસ્તે દદાતુ-તુમ્યં દદાતુ સુખમ્,
ધર્મ તમને સુખ આપે.

૦ ધર્મ મહ્યમ્ દદાતુ - મે દદાતુ સુખમ્ ।
ધર્મ મને સુખ આપે.

૦ પદ્મી એ. વ. :- તવ તું તે, મમ તું મે;
ધર્મસ્તે તે તવ સ્વમ્ - ધર્મ તારું ધન છે.
ધર્મો મે મમ સ્વમ્ - ધર્મ મારું ધન છે.

★ અનુવૃત્તિ :- (૧) યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

(૨) પદાત્ યુગવિભક્ત્યૈકવાક્યે ૨/૧/૨૧ થી પદાત્ ..
... એકવાક્યે ।

✠ વિશેષ :- હે, ડસ્ એવા એકવચન પ્રયોગ
સ્થાનિ આદેશને માટે તથા ચથાસંસ્કૃપ્તમ્ ની નિવૃત્તિ
ને માટે છે

૦ એકવાક્યે કેમ કહ્યું ?

ઓદનં પચત .. તવ મવિષ્યતિ

અને જુદા વાક્યો છે.

૦ હેડેસેઃ કેમ કહ્યું ?

પટસ્ત્વયા ક્વિચતે - તારા વડે પટ કરાવ - અહીં તૃતીયા
એક વચન છે.

૦ પદાત્ કેમ કહ્યું ?

તુમ્યં ધર્મો દિયતે ।

[૨૭૮]

(૧૯) નિત્ય મન્વા દેશે ૨/૧/૩૧

★ સૂત્રપૃથ :- નિત્યમ્, અન્વાદેશે

★ વૃત્તિ :- વસન્સાદિઃ । યૂયં વિનીતાસ્ત્વો ગુરવો
માનયન્તિ ।

॥ વૃત્ત્યર્થ :— (જે એક વાત અગાઉ કહેવાયેલી હોય તે જ વાત વિશે ખીજું કાંઈ કરવાની વાત કહેવી તે અન્વાદેશ.

જે વાક્યમાં આવે અન્વાદેશ પ્રયોગ થતો હોય તે તે વાક્યમાંના યુગ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દનો) વસ્-નસ્ પ્રયોગ નિત્ય થાય છે યુગ્મં વિનિતઃ તદ્ વો ગુરવો માનયન્તિ (તમે વિનયવાળા છો, તેથી ગુરુઓ તમને માન આપે છે.) અહીં વસ્ (વો) નિત્ય થયો છે.

★ અનુવૃત્તિ :— યુગ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

॥ વિશેષ :— આ વિધાન સૂત્ર છે

૦ યુગ્મં વિનિતઃ :- એ પ્રથમ આદેશ જે ઉત્તરપદના અન્વાદેશની ન્વચકારી માટે છે - તદ્ વો ગુરવઃ... એ અન્વાદેશ છે.

[૨૭૬]

(૨૦) અસદ્વિવામન્ચ્યં પૂર્વમ્ ૨/૧/૨૫

★ સૂત્રપૃથ :- અસત્ ઇવ આમન્ચ્યં પૂર્વમ્ ।

★ વૃત્તિ :- યુગ્મદસ્મદ્ભ્યાં પૂર્વે સંબોધનમસદ્ધિવ સ્યાત્ । તત્તો વસ્નસાદયો ન સ્યુઃ । જના ! યુગ્માન્ પાતુ ધર્મઃ ।

□ ક્વચિદ્વા - જિનાઃ શરણ્યા વો યુગ્માન્ વા સેવે । ક્વચિન્ન સાધો સુવિહિત ત્વા સેવે ।

॥ વૃત્ત્યર્થ :- યુગ્મદ્-અસ્મદ્ની પૂર્વે આવેલ સંબોધનવાચક પદને અસત્ (નથી તેમ) સમજવું. તેથી પૂર્વમાં આવેલ આમન્ચ્ય પદને સક્ષીને વસ્-નસ્ વગેરે આદેશો થશે નહીં. (યુગ્મદ્-અસ્મદ્ માં કોઈ ફેરફાર થશે નહીં.) જના ! યુગ્માન્ પાતુ ધર્મઃ :- (હું લોકો તમને ધર્મ બચાવે.) અહીં જના ! એ સંબોધન પદ છે, તેથી યુગ્મદ્ નો વસ્ આદેશ ન થયો.

★ અનુવૃત્તિ :- યુગ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

॥ વિશેષ :- ૦ “ગ્રામશ્વેત્ર ! તે સ્વમથો” વગેરેમાં ગ્રામ પદની અપેક્ષાએ અન્વાદેશમાં નિત્ય ‘તે’ વિધિ થાય.

૦ ઇવ એમ કેમ લખ્યું ?

અસત્ ઇવ એમ લખ્યું તેથી શ્રવણ થઈ શક્યું. નહીં તો શ્રમણ શબ્દનો (તે હુજા ૩/૨/૧૦૮) થી લોપ થાત ઇવ શબ્દ હોતે છતે શ્રમણા એવો શબ્દ શ્રુતિમાન થાય છે.

૦ આમન્ચ્ય એમ કેમ કહ્યું ?

ધર્મો વો રક્ષતુ । - અહીં આમન્ચ્ય નથી માટે વસ્ થયું.

૦ પૂર્વમ્ એમ કેમ કહ્યું ?

મયેતત્ સર્વમારુપાતં યુગ્માકં મુનિપુત્રવા । - અહીં સંબોધન છે પણ યુગ્માકં પૂર્વે નથી તેથી આ સૂત્ર ન લાગે - (અહીં યુગ્માકમ્ ને પદને વસ્ ન થવાનું કારણ પાદાવોઃ ૨/૧/૨૮ સૂત્ર છે.)

● અન્ય ઉદાહરણ :-

શ્રમણા ! યુગ્મમ્યમ્ દીયતે ।

શ્રમણા ! અસ્મમ્યમ્ દીયતે ।

શ્રમણા ! યુગ્માકં/અસ્માકં ક્ષીલમ્ ।

વગેરેમાં ક્યાંય વસ્-નસ્ થશે નહીં.

★ શેષવૃત્તિ :- ક્વચિદ્વા

૧૧। જસ વિશેષ્યં વાડ્સમન્ચ્યે ૨/૧/૨૬

યુગ્મદસ્મદ્ થી પૂર્વે પ્રથમા બહુવચનના બે પદો હોય, તેમાં એક આમન્ચ્ય પદ પૂર્વમાં અને વિશેષ્યરૂપ હોય, ખીજું વિશેષ્ય પછી જ આવેલ વિશેષ્ય પદ હોય તો વિશેષ્ય રૂપ આમન્ચ્ય પદ વિરૂપે અસત્ થાય છે. તેથી (હે) જિનાઃ ! શરણ્યા વો યુગ્માન્ વા સેવે । - અહીં વિરૂપે અસત્ થતાં યુગ્માન્ - વસ્ બન્ને થાય. [૨૫]

ક્વચિન્ન :- ૧૨। નાડ્ન્યત્ ૨/૧/૨૭

યુગ્મદસ્મદ્ પૂર્વે પ્રથમા બહુવચન સિવાયનું કોઈપણ આમન્ચ્ય પદ હોય તથા તે પૂર્વે આવેલ આમન્ચ્ય પદ વિશેષ્ય રૂપ હોય તથા ખીજું પદ તેજ વિશેષ્યના વિશેષ્ય રૂપે હોય તો તે પદ અસત્ ન માનવું (હયાત આનવું) (હે) સાધો ! સુવિહિત ત્વા

* ઇવકરણં મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિ ભા. ૧ પૃ. ૭૪

સેવે - અહીં અસત્ ન માનતા ત્વા એવો યુષ્મદ્ દ્વિતીયા એ. વ. નો આદેશ થઈ શક્યો. [૨૬]

[૨૮૦]

(૨૧) પાદાદ્યોઃ ૨/૧/૨૮

★ સૂત્રપૃથઃ— પાદ્ - આદ્યોઃ

★ વૃત્તિઃ— નિયતમાત્રાક્ષરપિણ્ડઃ પાદ્ । પાદસ્યાઽઽદિસ્થયોર્યુષ્મદસ્મદોવ સ્નસાદિ ન સ્યાત્ । વીરો વીશ્વેશ્વરોદેવો યુષ્માકં કુલદેવતા । સ એવ નાથો ભગવાન્, અસ્માકં પાપનાશનઃ ।

✠ વૃત્ત્યર્થઃ— અમુક નિયત માત્રા તથા અમુક નિયત અક્ષરોનો જે સમુહ તે પાદ કહેવાય છે. - પાદની આદિમાં રહેલા યુષ્મદ્-અસ્મદ્ નો વસ્-નસ્ આદેશ થતો નથી. [સિદ્ધ હેમ વ્યા.ની વૃત્તિ મુજબ કોઈ પદથી પછી અને પાદની આદિમાં રહેલા યુષ્મદ્-અસ્મદ્ ના વસ્, નસ્, વામ્, નૌ, તે. મે, ત્વા. મા આદેશો થતા નથી.]

વીરો વીશ્વેશ્વરો દેવો, યુષ્માકં કુલદેવતા । સ એવ નાથો ભગવાન્, અસ્માકં પાપ નાશનઃ આ શ્લોકમાં ચાર પદ છે જેમાં પ્રથમ પાદ પછી - બીજા પાદની આદિમાં યુષ્માકં છે; અને ત્રીજા પાદ પછી ચોથા પાદની આદિમાં અસ્માકં છે. તે બંનેનો વસ્-નસ્ આદેશ ન થયો.

★ અનુવૃત્તિઃ— (૧) યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

(૨) અસદિવામન્ત્ર્ય ૨/૧/૨૫ થી અસત્

✠ વિશેષઃ— ૦ પદાદ્યોઃ એવું દ્વિવચન ધરવાનું મારણ યુષ્મદ્ - અસ્મદ્ બંનેનો સંબંધ જણાવવા માટે છે.

૦ પાદની આદિમાં કેમ કહ્યું ?

પાન્તુ વો દેશનાકાલે જૈનેન્દ્ર । દશનાં શવઃ ।

આ શ્લોકમાં વસ્ (વો) યુષ્મદ્ નો આદેશ થયો કેમકે પાદની આદિમાં નથી.

[૨૮૧]

(૨૨) ચાહહૃવયોગો ૨/૧/૨૯

★ સૂત્રપૃથઃ— ચ અહ હ વા એવ યોગો

★ વૃત્તિઃ— ચ અહ હ વા એવ इति पञ्चमिरीगि वस्नसादिनं स्यात् । ज्ञानं युष्माश्च रक्षतु । (किश्च यथा युष्मवर्भक्तिषु वस्नसादय उक्तास्ताथा ऽयुग्-विभक्तिष्वपि क्वचिदिष्यन्ते ।

વૃત્ત્યર્થઃ— ચ, હ, અહ, વા, એવ એ પ્રમાણે પાંચ અવ્યવના યોગમાં યુષ્મદ્ અસ્મદ્ ના વસ્-નસ્, વગેરે આદેશો થતા નથી જેમ કે :- જ્ઞાનં યુષ્માશ્ચ રક્ષતુ (અને જ્ઞાન તમને બચાવે.) અહીં ચ સાથે યુષ્માન્ નો પ્રયોગ છે. તેથી વસ્ આદેશ ન થયો. [નોંધ :- જેમ યુગ્ વિભક્તિમાં વસ્-નસ્, વગેરે કહેવાયા તેમ અયુગ્ વિભક્તિમાં પણ કેટલાંક આ આદેશો ઇચ્છે છે.]

★ અનુવૃત્તિઃ— (૧) યુષ્મદસ્મદોઃ ૨/૧/૬

(૨) અસદિવામન્ત્ર્ય ૨/૧/૨૫ થી અસત્

✠ વિશેષઃ— ૦ યુષ્મદસ્મદ્ યોગે કેમ કહ્યું ? જ્ઞાનચ શીલંચ તે સ્વમ્ અહીં જ્ઞાન અને શીલ સાથે ચ નો સંબંધ છે. માટે 'તે' એવો યુષ્મદ્ નો છટ્ટી વિભક્તિનો પ્રયોગ થયો.

૦ અર્થો

ચ = અન્વાચય, સમુચ્ચય

અહ = નિર્દેશ, વિનયોગ, ચોક્કસ, હવે પછી જે તો

હ = અવધારણુ, પાદપૂરણુ, વાક્યાલંકારે

વા = વિકલ્પ, ઉપમા

એવ = અવધારણુ, જુનાઈ પરિમાણુ જ.

[૨૮૨]

પૂજ્ય મહાપોધ્યાય વિનય વિજયજી ગણિવરે રચેલ હૈમ લઘુ પ્રક્રિયાના ઘુષ્મદ્, અસ્મદ્, અધિકારનો... .. ગ્રેજ્યુએટ પ્રવચનકાર પૂ. મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજીના શિષ્ય મુનિ દીપરત્નસાગરજી (M. Com., M. Ed) એ કરેલ ગુજરાતી અનુવાદ તથા સસંદર્ભ વિવરણ સમાપ્ત.

ઘુષ્મદ્-અસ્મદ્ પ્રક્રિયાના રૂપો થોડા કઠિન લાગશે. અને તેની ઉપયોગિતા મર્યાદિત છે, તેથી અભ્યાસકે વિશેષ મુજબજી અનુભવાય તેવું લાગે તો માત્ર રૂપો કંઠસ્થ કરી લેવા. જેમ કે :- ત્વમ્, યુવામ્, યુયમ્, વગેરે.

વિશેષ રસવાળાએ સ્વ કે અન્ય સંબંધિ બધાં રૂપોનો અભ્યાસ કરવો.

સ્વ સંબંધિ :-

વિગ્રહ એ. વ. :- પરમશ્ચાસૌ ત્વં ચ - પરમત્વમ્,
વિગ્રહ દ્વિ. વ. :- પરમૌ ચ તૌ યુવાં ચ - પરમયુવદ્,
વિગ્રહ ત્ર. વ. :- પરમાશ્રતે યૂયં ચ - પરઘુષ્મદ્,

આ ત્રણે રૂપો સરખા અને મૂળ જેવા થશે. જેમ કે :- પરમત્વમ્, - પરમયુવામ્, પરમયુયમ્, વગેરે.

અન્ય સમ્બંધિ :- અતિ + ઘુષ્મદ્, - ત્વામતિક્રાન્તઃ - અતિક્રાન્તાઃ - અતિક્રાન્તમ્, ત્રણે લિંગે - અતિત્વદ્ ના રૂપો અનિત્વમ્, અતિત્વામ્, અતિયુયમ્, - અતિત્વામ્, વગેરે થશે. ટુકમાં ઘુષ્મદ્ નો ત્વ આદેશ થઈ બાકીના નિયમો લાગશે.

એ જ રીતે યુવામતિક્રાન્તઃ અતિયુવત્ - ઘુષ્મદ્ નો યુવત્ આદેશ થઈ - અતિત્વમ્, અતિયુવામ્, અતિયૂયમ્, અતિયુવામ્, વગેરે રૂપો થશે.

આ બધા વિગ્રહો સમજી લેવા હૈમપ્રકાશ પૂર્વાર્ધ માં આ રૂપો તૈયાર કરી આપેલ છે.

। અર્હમ્ ।

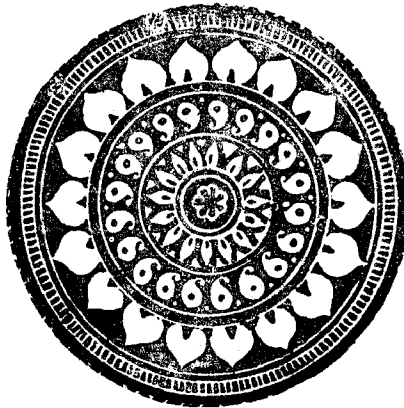
* અવ્યયાનિ *

*અવ્યયો અલિંગ અને અસંખ્ય છે.

ન કારાન્ત સંખ્યાવાચી એવા પચ્ચન્, સપ્તન્, વત્રેરે, હતિ અન્તવાળા ક્રતિ,ત તિ, અને યુષ્મદ્-અસ્મદ્ અલિંગી છે તથા પદ [“વિભક્ત્યન્તમ્, પદમ્”], વાક્ય [સવિશેષણ-માહ્યાતમ્ વાક્યમ્.), અવ્યય [સ્વરાદ્યોઽવ્યયમ્.] એ અલિંગી અને અસંખ્ય છે.*

લિંગ, વચન, વિભક્તિ ભેદે જે વિકારને પ્રાપ્ત કરતા નથી, તે “અવ્યય” “ન વ્યેતિ ઇતિ અવ્યય” ત્રણે લિંગે સર્વ વિભક્તિઓમાં અને બધાં વચનોમાં સમાન હર્શન છે. એટલે કે અવ્યયમાં વ્યય-વિકાર કે ફેરફાર થતો નથી. - તે નિપાત એવા નામથી પણ ઓળખાય છે.

અવ્યયને વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગીને લોપ થાય છે. તેમજ ‘તદન્ત’ પદમ ૧/૧/૨૦’ સૂત્રથી અવ્યયની પદ સંજ્ઞા થાય છે.

* નન્તા સંખ્યા હતિયુષ્મદસ્મદ્ સ્યુરલજ્ઞા:

પદ વાક્યમવ્યયં ચેત્યસંખ્ય ચ તદ્ બહુલમ્ - લિંગાનુશાસન, પરલિંગ શ્લોક ૪.

अव्ययानि

(१) स्वरादयोऽव्ययम्, १/१/३०

★ सूत्रपृथः— स्वर, आदयः अव्ययम्,

★ वृत्तिः— स्वर, अन्तर, प्रातर, पुनर, इत्यादि

卐 पुर्यथः— स्वर, अन्तर, प्रातर, पुनर, वभेरे अव्ययो छे.

卐 विशेषः— स्वरादि गणुः*

स्वर - स्वर्ग	दिवा - दिवस
अन्तर - मध्य	दोषा - रात्रि तथा
स्नुतर् - काणसूयः	पयुपीत वासी पदार्थ
पुनर - इरीने	ह्यस् - गच्छ काले
सायम् - दिवसने छेडा	धस् - आवती काले
प्रातर - प्रभात	कम् - पाणी, आकाश
नक्तम् - रात्रि	शम् - सुभ
अस्तम् - आयम्बुं ते	योस् - शब्दादि विषयसुभ
मघस् - सुभ	अघस् - समीप
विहायसा - आकाश	असम्प्रत - अनुमितता
रोदसी - आकाश, पृथ्वी	अद्धा - अवधारण
ओम् - ब्रह्म, स्वीकार	भतिने अतिशय.
करवो, सामे ब्रह्म	ऋतम् - शुद्धि
करवुं, अभिसुभ करवुं.	सत्यम् - प्रश्न, प्रतिषेध
भूस् - नागक्षेप	इद्धा - लडेर करवुं ते.
भुवस् - अनुभवले.क	मुधा - निर्निमितता.
स्वस्ति - कल्याण	प्रिती कवी
समथा - पासे	मृषा - भोटुं
निकषा - पासे	वृषा - भोटुं
अन्तरा - विना, मध्ये	वृषा - प्रभण
पुरा - लविष्यत् भूत	मिथ्या - भोटुं
थिरंतन परिष्ठा विशेष	मिथस् - विभन, वियोग,
मेणववानी धरुछा	परस्पर

वहिस् - पुष्टो प्रदेश	मिथु - स्वर्ग
अवम् - पडार	मिथो - अंकंत, साथे
मिथुनम् - युगल	मिथुष् - संगम
अनिशम् - निरंतर	पृथक् - वियोग शुद्ध
सुहुस् - बारवार	धिक - निंदा
अमीक्षणम् - इरीइरीने	हिरूक् - वियोग
मउधु - ब्रह्मी	ज्योक् - ब्रह्मी, वर्तमान
झटिति - अट	मनाक् - थोटुं अप्राप्त
उच्चेष - उत्पुट	ईषत् - थोटुं
नीचस् - अपकृष्ट	जोषम् - भौन
शनैस् - धीरे धीरे	ज्योषम् - भौन
अवश्यम् - बर	तूष्णीम् - भौन
सामि - अउधुं	कामम् - धलुं वधारे
साचि - तिरधुं	निकामम् - धलुं वधारे
विश्वच् - विविधता	प्रकामम् - धलुं वधारे
अन्वच् - पाठण	अरम् - ब्रह्मी
ताजक् - शीघ्र	वरम् - थोटुं धृष्ट
द्राक् - शीघ्र	परम् - ओधुं
स्नाक् - निश्चय	चिरम् - दीर्घकाण
ऋधक् - वियोग	आरात् - दुर, पासे
शीघ्र, समीपता, लाभ	तिरस् - अंतर्धान, अवज्ञा
मनस् - निश्चय	तीर्थं ग् लाव
नमस् - नमस्कार	दुष्टु - निंदा
भूयस् - इरीने,	ऋते - वियोग विना
आञ्जवार	सर्वादि - शीघ्र
प्रायस् - धलुं इरीने	साक्षात् - प्रत्यक्ष तुल्य
प्रवाहु - उध्वं जियुं	सन् - रक्षय
प्रवाहुक् - अध्वयुं	प्रशान् - धलुं शुनुं
प्रवाहुकम् - प्रीतिअध	सनात् - डिंसा
आयं - प्रीति सडित	सनत् - नित्य
अभोधन	सना - नित्य
हलम् - प्रतिषेध विषाद	नाना - शुद्धां
आयंहलम् - विशिष्ट	विना - संयोगतो निषेध
प्रकारनुं शीघ्र	क्षमा - सडन करवुं

(१) डैम शब्दानुशासन मुधा भा. १ पृ. १७

(२) लघुवृत्ति भाषान्तर भा. १ पृ. ३१

(३) डैमप्रकाश व्याकरण पूर्वध भा. १ पृ. १६१-३

રવચમ્ - જાતે, પેતે	શુ - પૂજા
અલમ્ - બ્રુપણ્ય, પૂરતું	સહસા - અકસ્માત અણુધાયુ ^૧
વારણ્ય ક્કરતું	યુગપત્ - સાથે
કુ - પાપ	ઉપાંશુ - ધીમે યોજાવું
બલવત્ - નિભર	પુરતસ્ - આગળ
અતીવ્ - ધણું વધારે	પુરસ્ - આગળ
સુષ્ટ - પ્રશંસા	પુરસ્તાત્ - આગળ પહેલું
શશ્વત્ - નિત્ય	અવિસ્ - પ્રગટ, પ્રકાશ,
ફરી-ફરીને	પુદ્લુ
કુવિત્ - યોગ, પ્રશંસા	પ્રાદુસ્ - પ્રગટ, નામને
વિદ્યમાનતા	અર્થ

૦ સ્વરાદિ માં ઉપર જણાવ્યા અનુસાર અવ્યયો છે તે ઉપરાંત પણ ખીજા અવ્યયો છે અવ્યય આટલા જ છે; તેમ ન કહી શકાય કારણ કે જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે બનાવી લેવામાં આવે છે *

૦ ઉપસર્ગ + ધાતુ, નિપાતો અવ્યયો વગેરે અટેક અર્થવાળા કહ્યા છે અહીં બતાવેલા અર્થ તો નિદર્શન માત્ર છે આ જ અર્થો સંપૂર્ણ ન સમજવા.

૦ આ સૂત્રમાં બહુવચન આકૃતિ ગણને માટે છે - આકૃતિ એટલે "અ" અને "આવા પ્રકારના" એમ સમજવું.

૦ સ્વરાદિ અવ્યય પોતાના અર્થના વાયક છે - ઘોતક નથી

૦ અવ્યયમ્ એ એકવચન નપુંસક લિંગનું નિદેશન છે

[૨૮૩]

(૨) આદ્યોઽસત્ત્વે ૧/૧/૩૧

★ સૂત્રપૃથ :- ચ આદ્યો અસત્ત્વે

★ વૃત્તિ :- અદ્રઙ્યર્થાશ્ચાદ્યોઽવ્યયાનિ સ્યુ । ચ અહ હ એવ વા એવમ્ નૂનં નનુ ચ્ચિના નાના ઈષત્ કિલ વૈ નો ન મા માસમ યત્ તત્ અ આ ઇ ઈ દત્પદાયઃ સ્વરાશ્ચ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અદ્રવ્ય (અસત્ત્વ) અર્થમાં વપરાતા ચ વગેરે અવ્યયો કહેવાય છે ચ, અહ, હ, એવ, વા, વગેરે - (અસત્ત્વ :- અદ્રવ્ય જે નજરે ન દેખી શકાય કે ખીજા કોઈ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જેનો અનુભવ ન થઈ શકે તે - જેનો કોઈ સ્થુલ દેખાવ ન હોય તે)

★ અનુવૃત્તિ :- સ્વરાદ્યોઽવ્યયમ્ ૧/૧/૩૦ થી અવ્યયમ્

❧ વિશેષ :- * જ્ઞાઃ ગણ (અવ્યયો)

ચ - અ-વાચ્ય, શ્રૌષ્ટ - વૌષ્ટ - વષ્ટ - સમુચ્ચય, સમાહાર દેવને હવિ આપવું વગેરે ઇતરેતર યોગ અહ - નિદેશ, વિનિયોગ, એવ - અવધારણ્ય, કિલ, ચોક્કસ જુદાઇ, પરિમાણ હ - અવધારણ્ય, પાદ પૂરણ્ય શશ્વત - નિત્ય, સથે વા - વિકલ્પ, ઉપમા નેત-ચેત - નિષેધ, એવમ્ - ઉપમાન. એમ, વિચાર, સમુચ્ચય એવું, ઉપદેશ, પ્રશ્ન અવધારણ્ય, પ્રતિજ્ઞા કવચિત્ - ઈષ્ટ નૂનમ્ - તકં તથા સંબધિ પ્રશ્ન અર્થનો નિશ્ચય હન્ત - પ્રિતી, વિષદ. નચેત્ - નિષેધ સંપ્રદાન નચેત્ - નિષેધ મા, માહ, ન, નજ્ - ચળ - જ્ઞે નિષેધ એ નોહિ - નિષેધ ત્વૌ તુવૈ જ્ઞૌ તુજૌ - ફટ્, હુફટ્, છંબટ્ - વિતર્ક કરવો, પાદપૂરણ્ય તિરસ્કારયુક્ત સંબોધન યત્ - જે કાળે, જમાં અધ - નીચે નહ - પ્રત્યારંભ ખેદ આત્, - કોપ, પીડા પ્રતિવિધિ સ્વધા - પિતૃઓને બલિ આપવો નહિ - અભાવ કુવિત્ - યોગ, પ્રશંસા સ્વાહા - હવિ દેવું માન્વિમ, નન્વિમ - અલમ્ - નિષેધ પૂરતું વિષેધ અને વર્જન ચન - પણ પાદ પૂરણ્ય વાવ - સંબોધન કરવું હિ - હેતુ સૂચન, અવધારણ્ય

* इयन्त इति संख्याने निपातानां न विद्यते प्रयोजनवशादेते निपात्यन्ते पदे पदे.....
— छुहवृत्ति - स्वीपञ्चयास पृ २८

(૧) હેમ શબ્દાનુશાસન મુદ્રા ભા. ૧ પૃ ૧૭
(૨) લઘુવૃત્તિ ભાષાન્તર ભા. ૧ પૃ. ૩૧
(૩) હેમપ્રકાશ વ્યાકરણ્ય પૂર્વાધ ભા. ૧ પૃ. ૧૬૧-૩

ત્વાવ, ન્વાવ, વાવત્
 ત્વાવત્, ન્વાવત્. -
 અનુમાન કરવું પ્રતિજ્ઞા
 કરવી, કામ બતાવવું,
 સમાપ્ત કરવું
 રૈ - દાન દેવું, દીપવું
 જૈ - સ્ફૂટ કરવું
 વટ, વાટ, વેટ, -
 વિયોગ, વાક્યનું
 પૂરણ કરવું તથા
 પાઠપૂરણ
 પાટ, પ્યાટ, -
 સંબોધન
 કમ્ - મસ્તક
 હમ્ - શેષ કરવો,
 અનુકંપા બતાવવી
 કિમ્ - પ્રશ્ન-વિતર્ક
 કરવો
 હિમ્ - સંબ્રમ,
 ઉતાવળ કરવી,
 તિરસ્કાર કરવો
 અદ્ - વિસ્મય થવો
 વદ્ - કુત્સા, નિંદા
 યદ્-તદ્ - હેતુઅર્થ,
 વાક્યની માંડણી
 ઇદ્ - અપૂર્વ અર્થ
 અલ્પી જાવ
 ચિદ્ - પ્રશ્ન કરવો
 અવધારણ
 કિવદ્ - તિરસ્કાર
 કરવો, પાઠ પૂરણ
 સ્વિદ્ - વિમર્શ વિચાર
 પ્રશ્ન કરવો
 ઉત્ - વિકલ્પ કરવો
 વત્ - ખેદ, અનુકંપા,
 સંતોષ, વિસ્મય
 પશુ - જોવું
 યદિનાન - ખીજો પક્ષ

અથ - મંગલસૂચક, આંતઃ
 વિના શરૂ થવું કામ, આરંભ,
 પ્રશ્ન, અતિશયના
 ઓમ્ - હા, સંમતિ, બ્રહ્મ
 ગ્રહણ કરવું
 અથો - અન્વાદેશ
 મેસ્, મગોસ્, અથોસ્,
 અધ્-વે, હજો, હો, અહો
 આહો, ઉતાહો - બધાં
 સંબોધન સૂચક છે.
 હા - વિષાદ, શોક, પાડા
 હી - વિસ્મય
 હે, હે, હયે, અયિ, અયે, ર,
 અરે, અવે, અરેરે, અજ્ઞ, -
 પસ્તાવો કરવો, સંબોધન
 નન્ - વિરોધવચન કહેવું
 અન્વય ન હોવો
 સુકમ્, શુકમ્, નુકમ્,
 હિકમ્, નહિકમ્ - પ્રત્યાખ્યાન
 નિષેધ
 ડમ્ - પ્રશ્ન કરવો
 હુમ્ - તિરસ્કાર કરવો
 કુમ્ - પ્રશ્ન કરવો
 ડન્ - સરસ બતાવવું
 રોષયુક્ત વચન
 સુન્ - પૂજા
 ડવ - ઉપમાન, અવધારણ
 તુ - વિશ્લેષણ, પાઠપૂરણ
 તુ - વિતર્ક, પાઠપૂરણ
 યન્ - ખીજા વાક્યનો આરંભ
 કચ્ચન - ક્વાચિત્
 કિમુત - વિકલ્પ
 કિલ - સંપ્રશ્ન વાર્તા કરવી
 કિક્કિલ - સંપ્રશ્ન
 વાર્તા કરવી
 કિસ્વિત્ ઉદસ્વિત્, આહોસ્વિત્
 - પ્રશ્ન, વિતર્ક, વિકલ્પ
 અહહ - અહહુત, ખેદ

ચલુ - નિષેધ
 વાક્ય લંકાર, જિજ્ઞાસા
 અનુતય, મનાવવું
 યદુત - ખીજાનો
 આશયને પુહો કરવો
 પ્રત્યુત - કહેલ હોય
 તેથી ઉલટું
 યદા - જે સ્થાને-કાળે
 યદિ - જે
 ઈમ્ - અવ્યક્ત
 યથાકથાચ-અનાદરપૂર્વક તથા પાઠની પૂર્તિ
 યથા - યેગ્યતા,
 વીરસા, અતતિવૃત્તિ
 ચાર્દશ્ય
 તથા - સમાનતા, તેવું
 પુદ્ - નિંદા
 ય - હિ સા પ્રતિકુળતા
 પુરા - પહેલા
 યાવત્ - મર્યાદા,
 અવધારણ, પરિમાણ
 તાવત્ - તેટલું, મર્યાદા
 દિષ્ટ્યા - પ્રિતી, સેવા,
 આદર, પ્રતિકુળતા
 મર્યા - સીમા, હદ
 આમ - પીડા
 નામ - પ્રકાશન યેગ્ય
 સંભાવના યેગ્ય, કોષ
 કરવો, નિંદા
 સ્મ - ભૂતકાળ સૂચન
 પાઠ પૂરણ
 ઇતિહ - પ્રાચિન,
 પુરાશ્રુતિ પૂર્વનું સાંભળેલું
 સહ - સાથે સરખું
 વિદ્યમાનતા
 સમ્ - ચારે બાજુ,
 પ્ર થી અમિ સુધી ૨૦ ઉપસર્ગો છે
 પ્રત્યેકના અનેક અર્થો છે. જેમાંના અમુક
 અર્થોનું નિદર્શન માત્ર કર્યું છે.

અન્યત્ - ખીજું
 નહૈ, નૈ - નિષેધ કરવો
 નવા - વિકલ્પ
 અન્યત્ર - ખીજે સમયે ખીજે
 સ્થાને
 શવ્, શપ્, - લેવું
 અથકિમ્ - સ્વીકાર કરવો
 જાતુ - અવધારણ પાઠ પૂરણ
 ઈમ્, કીમ્, સીમ્, - નિર્દેશ
 કરવો નિવેદન કરવું વાક્ય
 કીમ્ - સંશય, પ્રશ્ન,
 અનુમાન
 સીમ્ - અભિનય કરવો,
 ખેલાવવું, કોષ કરવો
 પાઠપૂરણ
 આમ્ - જવાબ આપવો
 નિશ્ચય કરવો
 આસ્ - સ્મરણ કરવું,
 ખેદ કરવો, કોષ કરવો
 ઇતિ - એ પ્રમાણે, આદિ
 હેતુ, પ્રકાર શબ્દનો પ્રાદુર્ભાવ
 ગ્રંથની સમાપ્તિ, પદાચરણો
 વિવર્ણન વગેરે
 અવ, અહ, અટ - તિરસ્કાર
 અનુષક્ - અનુમાન કરવું
 હોસ્ - નિંદા
 અ, આ, ઇ, ઈ, ડ, ડ, વ્ર, -
 વ્ર, લૂ, ટૂ, ઈ, ઈ, ડો, ડો -
 પૂરવું, તિરસ્કાર કરવો
 આમંત્રણ આપવું,
 નિષેધ કરવો
 અમા - સહ, નજીક
 સત્રા, સાક્મ, સાર્ધમ -
 સાથે, સરખું

ઉ પ સ ગો

પ્ર - અરંભ, પ્રખળતા
અતિશય, એશ્વર્ય,
અપ - વર્જન, વિયોગ
ચૌક, નિદેશ, અપહાપ
અનુ - સમીપતા,
સાદૈશ્ય, અનુવર્તન
ભવિષ્ય, હીનતા, ઘણું
નિસ્/નિર્ - વિયોગ,
અભાવ, પ્રાદુર્ભાવ,
આદેશ
વિ - વિવિધતા, ભય,
દૂર, કલહ, વ્યય,
અનવસ્થાન
નિ - અલ્પતા, સમૂહ,
અધોભાવ, પ્રસન્નતા,
બંધન, આશ્રય,
પરિ - અલ્પતા, ઘણું
વધારે, ભૂષણ, ચારે
ખાણુ થવું, પૂજા
અધિ - અધિકાર,
અધિકાન, સહયોગ,
ખાધા, અધિમતા, સમરણ
સુ - પૂજા, અતિશયતા
દૃઢતા, અકષ્ટ, સમૃદ્ધિ,
અનુમતિ
અતિ - પૂજા,
અતિશયતા. અનુમતિ
અતિક્રમણ, અજ્ઞા, સમૃદ્ધિ ઈચ્છા
ચાદય :- અહીં બહુવચન આકૃતિ ગણને માટે છે.
અહીં દર્શાવેલ ચાદિ અવ્યય કરતાં ઘણા વધારે
અવ્યયો છે. તેથી જ ચાદયઃ એ પ્રશ્નને લખ્યું છે
() ચ વગેરે અવ્યયો અસત્ત્વ માં નિપાતન કરાય છે.
() અસત્ત્વે* એમ કેમ કહ્યું ?
જો સત્ત્વ રૂપે અનુકાર્ય અર્થમાં આ ચ વગેરેની
પ્રવૃત્તિ હોય તો અવ્યયત્વ થાય નહીં. જેમ કે,
ચ = સમુચ્ચયમાં છે.

[૨૮૪]

* અસત્ત્વે કિમ્ ? મધ્યમવૃત્તિ અવચૂરિભા. - ૧૫ - ૧૦

(૩) અઘળ તસ્વાચાશસઃ ૧/૧/૩૨

★ સૂત્રપૃથ :- અ ઘળ તસુ આદિ આ' શસઃ
★ વૃત્તિ :- ઘળ વર્જાસ્તસ્વાદયઃ શસ પર્થન્તા
યે પ્રત્યયાસ્તદન્તં નામાઘ્યયં સ્યાત્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- ઘળ પ્રત્યયને વર્જને
તસુ (તસ) થી માંડીને શસ સુધીના પ્રત્યયો
જેને અન્તે હોય તેવું નામ અવ્યય કહેવાય છે

★ અનુવૃત્તિ :- સ્વરાદયોઽવ્યયર્ ૧/૧/૩૦થી
અવ્યયમ્

✠ વિશેષ :- સિદ્ધ હેમ વ્યા. ના અધ્યાય
૭ પાદ ૨. સૂત્ર ૮૧ [૭/૨/૮૧] થી સૂત્ર [૭/૨/૧૫૧]
સુધીના તસુ થી શસ પ્રત્યયોનો સમાવેશ થયો છે.
જેમાં સૂત્ર ૧૦૮ [૭/૨/૧૦૮] "તદ્વાંત ઘળ" નું
વર્જન કરવું.

○ તસાદિ પ્રત્યયો :- તસ, ત્રપ્, પિત્, દા, ઘુના,
દાનીમ્, હિં ઘસ ય. ઘ્વસ, સમસ, ઉત્, થા, થમ્,
ઘા ધ્યમજ્, ઘ્ઘ કૃત્વસ, સુચ્, વિ, ચિટ્, અસ,
અસ્તાત્, સ્તાત્, અત્, આત્, આ, આહિ, એન,
ન્ચિવ, સ્સાત્. ત્રા લાચ્, ઘ્ઘા, શસ,

નોંધ :- તસ વગેરે પ્રત્યયાન્ત કેટલાંક સૂત્રો હવે
પછીના સૂત્ર ૪ થી ૪૭માં આ જ પ્રકરણમાં રજૂ
કર્તા છે.

○ અહીં બહુવચન આકૃતિ ગણ માટે છે.

○ અઘળ કેમ કહ્યું ?

દ્વિ + ઘળ (તદ્વત્તિ ઘળ ૭/૨/૧૦૮)

દ્વૈષા (દૃઢિયસ્ય ૬/૧ ૮ થી ઇ નો ઇ)

() *આ શસ કેમ ? આ અવધિ મર્વાદા માટે છે.

○ ઉદાહરણ :-

તસ્ અજુનતઃ - અજુનતા પક્ષે અહીં તસ્ અવ્યય

છે માટે સ્વાદિનો લોપ થશે.

(અવ્યયસ્ય ૩/૨/૭ થી સ્વાદિ લોપ)

[૨૮૫]

(૪) વ્યાશ્રયે તસુઃ ૭/૨/૮૧

★ સૂત્રપૃથ :- વિ આશ્રયે તસુઃ
★ વૃત્તિ :- ષષ્ટ્યન્તાત નાનાપક્ષાશ્રયે ગમ્યે તસુઃ

* આ શસ - હેમ પ્રશ્ન વ્યા પૃ. ૧૬૫

સ્થાત્ । દેવા અજુનતોઽમવન્ । રવિ કર્ણતોઽમવન્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— ષષ્ઠ્યન્ત નામને બુદ્ધા બુદ્ધા પક્ષનેા આશ્રય અર્થ જણાતો હોય તો તસુ (તસ) પ્રત્યય થાય છે.

દેવોઃ અજુનતોઽમવન્ = દેવો અજુનતા પક્ષે હતા - અર્જુન + તસ = અજુનતઃ

રવિઃ કર્ણતઃ પક્ષેઽમવન્ = સૂર્ય કર્ણના પક્ષે હતા - કર્ણ + તસ = કર્ણતઃ

★ અનુવૃત્તિ :— ષષ્ઠયા ણ્યપ્ચઠ્, ૭/૨/૮૦ થી ષષ્ઠયા

❧ વિશેષ :— ૦ વ્યાખ્યે કેમ કહ્યું ?

વૃક્ષસ્ય શાસ્ત્રા - ષષ્ઠ્યન્ત છે. પણ પક્ષનેા આશ્રય અર્થ નથી.

૦ તસુ = ઝ કાર છે. તે ષષ્ઠ્ય તસુ - આઘાઃ ૧/૧/૩૨ ના વિશેષણને માટે છે.

[૨૮૬]

(૫) પર્યમેઃ (સર્વોમયે) ૭/૨/૮૩

★ સૂત્રપૃથ :— પરિ અમેઃ

★ વૃત્તિ :— પરિ અમિ શબ્દાભ્યાં તસુઃ । પરિતઃ । અમિતઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— પરિ, અમિ, શબ્દથી પર તસુ (તસ) પ્રત્યય થાય છે. પરિ + તસ = પરિતઃ (સેઠુઃ થી ર, રઃ પદાન્તે થી વિસર્ગ) ચારે બાબુએ; અમિ + તસ = અમિતઃ - એ બાબુએ.

★ અનુવૃત્તિ :— વ્યાખ્યે તસુઃ ૭/૨/૮૧ થી તસુ

વિશેષ :— સિદ્ધ હેમ વ્યા ની વૃત્તિ મુજબ 'પરિ' = 'ચારે બાબુએ અર્થમાં,' 'અમિ' = 'એ બાબુએ' અર્થમાં તસ પ્રત્યય થશે.

૦ સર્વોમયે કેમ કહ્યું ?

વૃક્ષં પરિ - અમિ વા - વક્ષ તરફ કે વક્ષ સામે - અહીં સર્વે કે ઉભય અર્થ નથી માટે તસ ન લાગે.

[૨૮૭]

(૬) અ-હીયરુહોઽપાદાને ૭/૨/૮૮

★ સૂત્રપૃથ :— અ-હીય રુહઃ અપાદાને

★ વૃત્તિ :— અપાદાન પઞ્ચમ્યાસ્તુર્વા સ્થાત્. । પ્રામતે, પ્રામાત્ । હીયરુહોસ્તુ ન - સાર્થાહીન

ગિરેવરોહતિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— જે નામને અપાદાન અર્થમાં પંચમી થયેલ છે. તેને (તેજ અર્થમાં) તસ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. જે હિય રુહ ધાતુનેા પ્રયોગ ન હોય તો.

ગ્રામાત્ પ્રામતઃ વા - ગામથી ગ્રામાત્ (ગ્રામ + ઊમિ - પંચમી) વિકલ્પે ગ્રામ + તસ = ગ્રામતઃ અવ્યય.

૦ અહીયરુહ કેમ કહ્યું ?

હીય = સાર્થાદ્ હીન - સાર્થથી છુટો પડેલ. રુહ = ગિરેઃ અવરોહતિ - ગિરીથી ઉતરે છે. બન્નેમાં તસ પ્રત્યય ન થયો.

★ અનુવૃત્તિ :— ૧ વ્યાખ્યે તસુઃ ૭/૨/૮૧ થી તસુ ૨ વાઘાત્ ૬/૧/૧૧ થી વા

વિશેષ :— ૦ પઞ્ચમ્યાપાદાને ૨/૨/૬૯

સૂત્રથી અપાદાન પંચમી લેવી.

૦ અપાદાન કેમ કહ્યું ? ઋતે ધર્માત્ કુતઃ સુખમ્ - ધર્મ વિના સુખ ક્યાંથી - અહીં ઋતે દ્વિતીયા ચ ૨/૨/૧૧૪ થી પંચમી થઈ છે - અપાદાનથી નહીં ૦ *હીય ઓઠાંકુ, ત્યાગે - અર્થમાં છે. ઓઠાંકુ, ગતૌ અર્થમાં નહીં. તેથી ઓઠાંકુ, ધાતુ પ્રયોગમાં નિષેધ થતો નથી

[૨૮૮]

(૭) કિમદ્વિયાદિસર્વાંચ પુણ્યબહોઃપિતૃસ ૭/૨/૮૯

★ સૂત્રપૃથ :— કિમ્ અદ્વિ - આદિ - સર્વાદિ અઢોપુલ્યબહો પિતૃ, તસ.

★ વૃત્તિ :— કિમો દ્વયાદિવર્જસર્વાદિભ્યઃ અઢોપુલ્ય અર્થવહોશ્ચ પઞ્ચમ્યાન્તાતિત્ત્સ્ સ્યાત્. કુનઃ । સર્વતઃ । બહુતઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— કિમ્ શબ્દને, દ્વિ, વગેરે શબ્દને વર્જીને સર્વાદિ શબ્દને, તથા અઢોપુલ્યવાચી બહુ શબ્દને (ત્રણેને) પંચમ્યાન્ત થી પર પિતૃ (એવો) તસ પ્રત્યય થાય છે. કિમ્ + તસ = (કસ્માત.) (इतोऽतः કુતઃ ૭/૨/૯૦ થી) = કુત - ક્યાંથી.

= સર્વ + તસ (સર્વસ્માત.) સર્વતઃ - સર્વથી બહુ + તસ (બહુભ્યઃ) = બહુતઃ - બહુથી.

* હીય :- મધ્યમવૃત્તિ અવચુરિ ભા. ૨ પૃ ૪૫૦

★ અનુવૃત્તિ :— પ્રતિના પઞ્ચમ્યાઃ ૭/૨/૮૭ થી પઞ્ચમ્યાઃ

✠ વિશેષ :— અદ્વયાદિ કેમ ડહું ?

દ્વામ્યામ્ - એ યી - દ્વિ શબ્દ છે માટે પિત્ - તસ્ ન લાગે.

○ અઘૈપુલ્ય વહોઃ કેમ ડહું ?

વહોઃ સુપાત્ - ઘણા સુપથી - અહીં વૈપુલવાચી વહુ શબ્દ છે તેથી પિત્ - તસ્ ન લાગે.

○ દ્વિતઃ ત્વક્તઃ ઈઈ રીતે થયું ?

અહીં અઘૈપુલ્યવહોઃ ૭/૨/૮૮ થી તસુ પ્રત્યય ધયો છે

○ દ્વિ આદિ → દ્વિ, યુષ્મદ્, અસ્મદ્, ભવતુ, કિમ્

○ પિત્ - પુ'વહલાવ કરવા માટે કરેલ છે વ્યક્તમાનિ પિત્દિતે ૩/૨/૬૦ એટલે કે તસ પ્રત્યય. 'પ્' રૂત્ વાળો સમજવો.

[૨૮૯]

(૮) હતોઽતઃ કુતઃ ૭/૨/૯૦

★ સૂત્રપૃથ :— હતઃ અતઃ કુતઃ

★ વૃત્તિ :— એતે તસન્તા સાધવાઃ

✠ વૃત્ત્યર્થ :— હતઃ અતઃ કુતઃ એ ત્રણે શબ્દો તસન્ત (તસ્ પ્રત્યયાન્ત) નિપાતન કરેલ છે.

✠ વિશેષ :— હ્દમ્ + તસ્ = હ્ + તસ્ = હતઃ - આથી, એતદ્ + તસ્ = અ + તસ્ = અતઃ આથી, કિમ્ + તસ્ = કુ + તસ્ = કુતઃ - આથી - એ રીતે ત્રણે શબ્દો છે.

○ તસ્ પ્રત્યયાન્ત નિપાતનથી ઉત્તર સુત્રોમાં પણ તસ્ ની અનુવૃત્તિ ચાલશે

○ અહીં પઞ્ચમ્યા ની અનુવૃત્તિ ચલુ છે તેથી જ કુતઃ - કસ્માત્ અર્થવાળુ થયું.

○ અક્ સહિત પણ હતઃ વગેરે થાય - એતકસ્માત્ નું અતઃ થાય છે

[૨૯૦]

(૭) સપ્તમ્યાઃ ૭/૨/૯૪

★ વૃત્તિ :— સપ્તમ્યન્તાત્કિમાદેશ્વર્ । સર્વત્ર । વહુત્ર ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— સપ્તમ્યન્ત એવા કિમ્ શબ્દને [તથા “અદ્વયાદિ” → દ્વિ વગેરે વર્ણિત સર્વાદિ શબ્દને, અઘૈપુલ્યવાચી વહુ શબ્દને] ત્રપ્ પ્રત્યય થાય છે.

○ સર્વસ્મિન્ સર્વ યોઃ સર્વેષુ ત્રણે વચન માં સર્વ + ત્રપ્ = સર્વત્ર - બધે.

○ વહૈ વહોઃ વહુષુ - વહુ + ત્રપ્ = વહુત્ર = ઘણામાં.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) ત્રપ્ ૭/૨/૯૫ થી ત્રપ્ (૨) કિમદ્વયાદિ સર્વાદિ અઘૈપુલ્ય વહોઃ ૭/૨/૯૬

✠ વિશેષ :— ત્રપ્ માં “વ્” રૂત્ છે તે પુ'વહલાવ કરવા માટે છે. વ્યક્તમાનિ પિત્દિતે ૩/૨/૫૦ - કિમ્ (ક્સ્મિન્) કુ + ત્રપ્ = કુત્ર

[૨૯૧]

(૧૦) ક્વકુત્રાત્રેહ ૭/૨/૯૩

★ સૂત્રપૃથ :— ક્વ, કુત્ર, અત્ર, હહ

★ વૃત્તિ :— ક્વ, કુત્ર, અત્ર, હહ, એતે, ત્રવન્તાઃ સાધવાઃ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— ક્વ, કુત્ર, અત્ર, હહ આ શબ્દો ત્રપ્ પ્રત્યયાન્ત નિપાતન કરાયા છે.

★ અનુવૃત્તિ :— ત્રપ્ ચ ૭/૨/૯૨ થી ત્રપ્

✠ વિશેષ :— આ ચારે શબ્દો સર્વ (બધી) વિભક્તિના અર્થમાં વપરાય છે.

○ * સાધનિકા *

○ કિમ્ + ત્રપ્ - કિમ્ના સ્થાને ક્વ (ક્યાં) ત્રપ્ના સ્થાને અ કાર થઈ ક્વ રૂઢ થયું,

○ કિમ્ + ત્રપ્ કુ + ત્ર = કુત્ર - ક્યાં

○ એતદ્ + ત્રપ્ = અ + ત્ર = અત્ર - અહીં

○ હ્દમ્ + ત્રપ્ = હ્ + હ = હ્દમ્ નો હ, ત્રપ્ નો હ

○ ભવત્ સાથે પણ આ જ રીતે થાય. ક્વ ભવાન્, કુત્ર ભવાન્ વગેરે.

[૨૯૨]

* સાધનિકા - મધ્યવૃત્તિ આવચૂર ભા. ૨ પૃ ૪૫૨

(૧૧) અનઘતને હિં ૭/૨/૧૦૧

★ વૃત્તિ :— હ્યન્તાદનઘતનકાલે યથા સભવં કિમાદે હિં : સ્યાત્ । કહિં, યહિં, બહુહિં ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— સપ્તમ્યન્ત એવા - કિમ્ શબ્દને દ્વિવર્ણીત સર્વાદિ શબ્દને તથા ઓપુલ્યવાચી બહુ શબ્દને - અનઘતન કાળમાં હિં પ્રત્યય થાય છે.

કિમ્ + હિં = કહિં - ક્યારે

યદ્ + હિં = યહિં - જ્યારે

બહુ + હિં = બહુહિં -

વિગ્રહ :- બહુષુ અનઘતનેષુ કાલેષુ ।

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) સપ્તમ્યાઃ ૭/૨/૯૪

(૨) કિમદ્વયાદિસર્વાચૈવૌપુલ્યવ્રહોઃ ૭/૨/૯૯

✠ વિશેષ :- તહિં - તસ્મિન્ અનઘતને કાલે - ત + હિં (આદ્રેઃ ૨/૧૪૧થી તદ્ નો ત થયે)

○ અનઘતને કેમ કહ્યું ?

યદા - (યસ્મિન્ કાલે) કિમ્ યત્ કાલે ટા થી ટા પ્રત્યય થયે છે.

○ એતસ્મિન્ કાલે - એતદ્ + હિં = એતહિં એતદ્ શબ્દ અક્ સહિત ન લેવે.

[૨૯૩]

(૧૨) પ્રકારે થા ૭/૨/૧૦૧

★ વૃત્તિ :- યથાસંભવં સ્યાચન્તાત્ કિમાદેઃ પ્રકારે યા સ્યાત્ । સર્વથા ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- સ્યાદિ વિભક્તિ અન્તે છે જેને તેવા કિમ્ શબ્દને, દ્વિવર્ણીત સર્વાદિ શબ્દને “પ્રકાર” અર્થમાં “થા” પ્રત્યય થાય છે. - સર્વથા સર્વેણ પ્રકારેણ - સર્વ + થા = સર્વથા.

★ અનુવૃત્તિ :- કિમદ્વયાદિ સર્વાદિ ઓપુલ્ય વ્રહોઃ ૭/૨/૯૯ થી કિમદ્વયાદિ સર્વાદિ

✠ વિશેષ :- બહુ શબ્દને સહુલ્યાયા ધા ૭/૨/૧૦૪ થી ધા પ્રત્યય થાય છે તેથી અહીં બહુ ની અનુવૃત્તિ લીધી નથી.

○ આ સૂત્ર થી સપ્તમ્યા નિવૃત્ત થાય છે. કેમકે સ્યાદિ થી બધી વિભક્તિ આવે.

○ અન્ય ઉદાહરણ :- અન્યથા અન્યેન પ્રકારેણ

[૨૯૪]

(૧૫) કથમિત્યમ્ ૭/૨/૧૦૩

★ સૂત્રપૃથ :- કથમ્, इत्थम્,

★ વૃત્તિ :- એતૌ પ્રકારે સઘ્ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- [કથમ્, અને इत्थम્, એ એ શબ્દો થમ્ પ્રત્યયાન્ત] પ્રકારે અર્થમાં નિપાતન કરાયા છે.

○ કેન પ્રકારેણ :- કિમ્, + થમ્ = કથમ્, - કેવી રીતે.

○ અનેન પ્રકારેણ :- इदम्, + થમ્, = इद् + થમ્, = इत्थम્, - એ રીતે

★ અનુવૃત્તિ :- પ્રકારે યા ૭/૨/૧૦૨થી પ્રકારે

✠ વિશેષ :- યા પ્રત્યયના અપવાદ રૂપે થમ્ પ્રત્યય નિપાતન કરાયો છે. તેથી કિમ્ + યા = કથા વગેરે ન થાય

[૨૯૫]

(૧૪) કિં યત્, તત્ સર્વૈવાન્યાત્કાલે ટા ૭/૨/૯૫

★ સૂત્રપૃથ :- કિમ્, યત્, તત્, સર્વં એક એ ન્યાત્, કાલે ટા ।

★ વૃત્તિ :- કદા । યદા તદા । સર્વદા । એકદા । અન્યદા ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- [સપ્તમ્યન એવા કિમ્, યત્, - તદ્, - સર્વં - એક - અન્ય શબ્દોને ‘કાળ’ અર્થમાં ટા પ્રત્યય થાય છે.]

○ કસ્મિન કાલે ક્યોઃ કાલયોઃ, કેષુ કાલેષુ વા, કિમ્, + ટા = કદા - ક્યારે એ જ રીતે :- તદ્ + ટા = તદા - ત્યારે; યદ્ + ટા = યદા - જ્યારે; સર્વદા - હંમેશા; એકદા - એક વખત; અન્યદા - બીજે સમયે; થાય.

★ અનુવૃત્તિ :- સપ્તમ્યાઃ ૭/૨/૯૪

✠ વિશેષ :- ○ કાલે એમ કેમ કહ્યું ? ક્વ દેશે - દેશ અર્થ છે. તેથી ક્વ ક્વના વ્રહ ૭/૨/૯૩ ક્વ થી થશે

[૨૯૬]

(૧૫) સદાધુનેદાર્નીતદાનીમેતહિં ૭/૨/૯૬

★ સૂત્રપૃથ :- સદા અધુના इदानीम्,

तदानीम्, एतर्हि

★ वृत्ति :— एते काले साधवः ।

卐 वृत्त्यर्थः :— (सप्तम्यन) काल अर्थभां सदा, अधुना, इदानीम्, तदानीम्, एतर्हि, शब्दो निपातन कराय छे.

० सर्वस्मिन् काले = सर्व + दा सदा-इभेश।
 ओ न रीते अधुना-इभेषां; इदानीम्-इभेषा
 तदानीम्-त्यारे; एतर्हि-त्या कालभां.

★ अनुवृत्ति :— (१) सप्तम्याः ७/२/६४

(२) कियत्तत्पूर्व काले ७/२/६५ थी काले

卐 विशेष :— ० इदम् + धुना प्रत्यय इदम् नो अ आदेश यता अधुना यथुं

० इदम् + दानीम्भां इदम्नो इ यता इदानीम् यथुं.

० इदम् + र्हि भां इदम्नो एत यता एतर्हि यथुं

[२६७]

(१६) सद्योऽद्यपरेव्यहिन ७/२/६७

★ सुत्रपृथ :— सद्यम्, अद्य परेव्यहिन अहिन

★ वृत्ति :— एतेऽहि काले साधवः

卐 वृत्त्यर्थः :— सद्यम्, अद्य परेव्यहिन शब्दो द्विसत्र्य काल अर्थभां निपातन कर्या छे.

★ अनुवृत्ति :— कियत्तत्पूर्व..... काले ७/२/६५ थी काले

卐 विशेष :— समनेऽहि - समान + द्यस् = सद्यस् - अत्रि दिवसे.

० अस्मिन् अहिन = इदम् + द्य = अ + द्य = अद्य

० परस्मिन् अहिन = पर + एव्यहिन = परेव्यहिन - भीजे दिवसे (लुगस्वादेश्यपदे थी अ ले।प)

[२६८]

(१७) पूर्वाऽपराऽधरोत्तराऽन्याऽन्यतरैरादे

द्युस्, ७/२/६८

★ सुत्रपृथ :— पूर्व अपर अधर उत्तर अन्य अन्यतर - इतरात्, पद्युस् ।

★ वृत्ति :— उन्तभ्यः सप्तम्य एभ्योऽहिन काले एद्युस् । पूर्वेद्युः ।

卐 वृत्त्यर्थः :— पूर्व वगेरे सात शब्दोने द्विसत्र्य काल अर्थभां पद्युस्, प्रत्यय लागे न्भ के, पूर्व + पद्युस् = पूर्वेद्युः - पूर्व दिवसभां

(अर्ही लुगस्वादेश्यपदे थी अ ले।प)

★ अनुवृत्ति :— सप्तम्याः ७/२/६४

सद्योऽद्यपरेव्यहिन ७/२/६७ थी अहिन

卐 विशेष :— पूर्व वगेरे शब्दो सर्वनाम गयना समन्वा.

अवर + एद्युस् = अवरेद्युः - भीजे दिवसे

अधर + एद्युस् = अधरेद्युः - भीजे दिवसे

ओ न रीते :— अन्वेषुः, अन्यतरेषुः, इतरेषुः, वगेरे

[२६९]

(१८) उभयाद् द्युस् ७/२/६९

★ सुत्रपृथ :— उभयाद् द्युस् च

★ वृत्ति :— उभयद्युः, । चादेद्युस् - उभयेद्युः ।

卐 वृत्त्यर्थः :— [द्विसत्र्य कालात्ता सूत्र्ये उभय शब्दोने द्युस्, पद्युस्, प्रत्यय थाय.]

उभय + द्युस् = उभयद्युः - अने दिवसे

उभय + पद्युस् = उभयेद्यु - अने दिवसे

★ अनुवृत्ति :— पूर्वाऽपराऽधरोत्तराऽन्याऽन्यतरैरादेद्युस् ७/२/६८ थी एद्युस्

卐 विशेष :— उभयस्मिन् अहनि उभय + द्युस्/एद्युस् यथुं छे.

[३००]

(१९) पपमः - परहत् - परारि वर्षे ७/२/१००

★ वृत्ति :— पूर्वस्मिन् वर्षे परहत् । पूर्वतरे वर्षे परारि ।

卐 वृत्त्यर्थः :— [पपमः, परहत्, परारि शब्दो वर्षेऽप कालाभां निपातन कराय छे.]

० पूर्वस्मिन् वर्षे - पर + उत्त = परहत् - पार - आगली साल

० पूर्वतरे वर्षे - पर + आरि = परारि - आगला - भीजे डोर्ष वर्षे.

★ अनुवृत्ति :— कियत्तत्पूर्वान्यात्काले दा ७/२/६५ थी काले.

卐 विशेष :— ० पूर्वस्मिन् परास्मिन् वा संवत्तरे - पर आदेश + उत्त प्रत्यय = परहत्

० इदम् शब्दोत्थी कालभां अन्तभां वर्ष अर्थभां सम प्रत्ययना इदम् नो ए अ द्य एवमः यथुं.

[३०१]

(૨૦) સડ્.હ્યાયા ઘા ૭/૨/૧૦૪

★ વૃત્તિ :- સડ્.હ્યાયાવાચકાત પ્રકારે ઘા । એકઘા ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- સંખ્યાવાચક શબ્દોને પ્રકાર અર્થમાં ઘા પ્રત્યય થાય છે.

એકેન પ્રકારેણ = એક + ઘા = એકઘા-એક પ્રકારે

★ અનુવૃત્તિ :- પ્રકારે થા ૭/૨/૨૧૦થી પ્રકારે

✠ વિશેષ :- ૦ દ્વિધા અહીં આદ્રેરઃ ૨/૧/૪૧ થી અ કાર ન થાય જેમકે તસાદિ પ્રત્યયના અભાવે આદ્રેરઃ લાગતો નહીં.

૦ કતિમિઃ પ્રકારે = કતિ + ઘા = કતિઘા - કેટલે પ્રકારે - અહીં હત્યતુ સડ્.હ્યાયાવત્ ૧/૧/૩૯ થી હતિ પ્રત્યયાન્ત સંખ્યાવાચી યતા ઘા પ્રત્યય થયો.

૦ बहुमिः પ્રકારે बहुधा - ઘણા પ્રકારે અહીં बहु गण' મેદે ૧/૧/૪૦ થી સંખ્યા સંજ્ઞા થઈ.

[૩૦૨]

(૨૧) હત્યતુ સડ્.હ્યાયાવત્ ૧/૧/૩૯

★ સૂત્રપૃથ :- હતિ અતુ સડ્.હ્યાયાવત્

★ વૃત્તિ :- હત્યન્તમત્વન્તં ચ સડ્.હ્યાયાવત્ સ્યાત્ । કતિઘા । યાવદ્ધા ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- જે નામને અન્તે હતિ (અતિ) અને અતુ (અત્) પ્રત્યય લાગલ હોય તે નામો સંખ્યાવાચી જેવા સમજવા (જે-જે વિધાન સંખ્યાવાચીને લાગુ પડે તે-તે વિધાન આ નામોને પણ લાગુ પડે) જેમકે, કિમ્ + હતિ = (હિત્યન્ત્ય સ્વરાદેઃ ૨/૧/૧૧૪થી લોપ) યતાં ક. + અતિ = કતિ અને સડ્.હ્યાયા ઘા ૭/૨/૧૦૪ થી કતિઘા થયું. એ જ રીતે યદ્ + ડાવતુ = ય્ + આવત્, = યાવત્, + ઘા = યાવદ્ધા - જેટલા પ્રકારે.

✠ વિશેષ :- ડાવતુ (અત્) પ્રત્યય યત્ તત્ એતદો ડાવાદિઃ ૭/૧/૪૯

૦ હતિ પ્રત્યય - યત્ તત્ કિમ્ સડ્.હ્યાયાહતિર્વાક્યી કતિમિઃ કિતઃ = કતિકઃ - અહીં સડ્.હ્યાયાહતેષ્વા . કઃ ૬/૪/૧૩૦ થી ક ષઈ શક્યો.

[૩૦૩]

(૨૨) बहु गण' મેદે ૧/૧/૪૦

★ વૃત્તિ :- સડ્.હ્યાયાવત્ । बहुधा, गणधा ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- [बहु અને ગણ શબ્દ ભેદ અર્થમાં] સંખ્યાવાચી જેવા ગણાય છે. बहु + ઘા (સડ્.હ્યાયા ઘા ૭/૨/૧૦૪થી) = बहुधा એ રીતે જ ગણધા બંનેમાં ઘા લાગે.

★ અનુવૃત્તિ :- હત્યતુ સડ્.હ્યાયાવત્ ૧/૧/૩૯થી સડ્.હ્યાયાવત્

✠ વિશેષ :- बहु = ઘણું, શુદ્ધું શુદ્ધું, ગણ = ગણું, શુદ્ધું શુદ્ધું,

૦ આ બંને શબ્દો ભેદ અર્થને સૂચવે ત્યારે જ સંખ્યાવત્ ગણાય છે. જેમકે बहुकः, गणकः = અમુક ગણા વડે ખરીદેલ અહીં સડ્.હ્યાયાવત્...કઃ ૬/૪/૧૩૦ થી ક થયો છે. પણ જો ભેદ અર્થ ન હોય તો - એટલે बहु शब्द 'वपुत्र' અર્થમાં અને 'गण' शब्द 'सध' અર્થમાં હોય તો સંખ્યાવત્ ન થાય, જેમકે, मीक्षुणां गणः - ભીક્ષુનો સંઘ

[૩૦૪]

(૨૩) વિચાલે ચ ૭/૨/૧૦૫

★ વૃત્તિ :- દ્વિધા । એકઘા ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :- (જ્યાં વિચાલ અર્થ હોય એટલે સંખ્યામાં એકનું અનેકી કરણ અનેકનું એકીકરણ કરવાનો અર્થ હોય ત્યાં સંખ્યાવાચી નામને ઘા પ્રત્યય થાય.) દ્વિધા - એકૌ રાશિ દ્વૌ ક્રિયતે । એક ઠગલા ના બે ઠગલા કરવા.

દ્વિ + ઘા - એકઘા - અનેક એક ક્રિયતે અનેકનું એક કરવું - એક + ઘા.

★ અનુવૃત્તિ :- સડ્.હ્યાયા ઘા ૭/૨/૧૦૪થી ઘા

✠ વિશેષ :- વિચાલ - વિશેષ રીતે ચલિત થવું - પૂર્વ સંખ્યા ચાલી જઈ ખીજી સંખ્યા આવે ૦ ચ કાર મુકવાનું કારણ પછીના સૂત્રમાં પ્રકાર વિચાલ બંને અનુવૃત્તિ હઈ જવા માટે છે.

[૩૦૫]

(૨૪) વૈક્રાદ્ ધ્યમઞ્ ૭/૨/૧૦૬

★ સૂત્રપૃથ :- वा एकात् ध्यमञ्.

★ વૃત્તિ :- એક શબ્દાત્ વા ધ્યમઞ્ । એકધ્યમ્ । એકઘા ।

✠ સૂત્રપૃથક ;— [પ્રકાર અને વિચાર અર્થમાં] સંખ્યાવાચી શબ્દને વિકલ્પે ધમજ્ થાય છે. પ્રકાર ;— એકેન પ્રકારેણ = એક + ધમજ્ - (જ્ ઇન્ છે - આદ્યસ્વરવૃદ્ધિ) = એકધમ વિકલ્પે (સહ્.હ્યાયા ધા ૭/૨/૧૦૪) = એકધા - વિચાર ;— અનેક એક કરોતિ

★ અનુવૃત્તિ :— સહ્.હ્યાયા ધા ૭/૨/૧૦૪થી ધા વિચારે ચ ૭/૨/૧૦૫

✠ વિશેષ :— વા નું પ્રહણ ધા પ્રત્યયને સ્વીકારવા માટે છે.

[૩૦૬]

(૨૫) દ્વિત્રેધમજ્ઞેઘૌ વા ૭/૨/૧૦૭

★ સૂત્રપૃથક ;— દ્વિ ત્રે ધમજ્ પઘૌ વા

★ વૃત્તિ :— દ્વિત્રિભ્યાં પ્રકારાદિજ્વેતૌ વા સ્થાતામ્ । દ્વધમ્ । ત્રૈધમ્ । દ્વધા । ત્રેધા । દ્વિધા । ત્રિધા ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— દ્વિ અને ત્રિ શબ્દને પ્રકાર અને વિચાર અર્થે જણાવે છે. ધમજ્ અને ઘા પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

પ્રકાર :— દ્વાભ્યાં પ્રકારાભ્યાં

વિચાર :— એક રાશિ દ્વિધા કરોતિ દ્વિ ધમજ્ = દ્વેધમ્ = એ પ્રકારે (નામિનો.....

૪/૩/૫૧ ઇ ની વૃદ્ધિ દ્વિ + ઘા = દ્વધા - દ્વિ + ધા = દ્વિધા-(સહ્.હ્યાયા ધા ૭/૨/૧૦૪ એ જ રીતે ત્રેધમ્, ત્રૈધા, ત્રિધા ત્રણ પ્રકારે.

★ અનુવૃત્તિ :— સહ્.હ્યાયા ધા ૭/૨/૧૦૪ વિચારે ચ ૭/૨/૧૦૫

વિશેષ :— સૂત્રમાં દ્વિત્રેઃ એ. વ અને ધમજ્ઞેઘૌ ય વ. મુક્યુ તે વચન બે-વચાસંહ્યામ્ ની અનુવૃત્તિને અટકાવવા માટે છે.

[૩૦૭]

(૨૬) વારે ક્ત્વસ્ ૭/૨/૧૦૮

★ વૃત્તિ :— સહ્.હ્યાયાઃ । પઞ્ચક્ત્વઃ

✠ વૃત્ત્યર્થ :— સંખ્યાવાચી શબ્દને [વાર અર્થનો સૂચક ક્ત્વસ્ પ્રત્યય થાય છે. પઞ્ચ વારાન્=પઞ્ચ ક્ત્વસ્ - પાંચ વાર.

★ અનુવૃત્તિ :— સહ્.હ્યાયાઃ ૭/૨/૧૦૪

✠ વિશેષ :— તદ્વત્, એમ કેમ કહ્યું ? મોજનસ્ય પઞ્ચ વારાઃ અહીં વાર ની પ્રાધાન્યતા અને મોજન નો સંબંધ માત્ર છે - સિદ્ધ હેમ વૃત્તિ મુજબ ધાતુનો ક્રિયા અર્થમાં - ક્ત્વસ્ પ્રત્યય થાય ૦ સહ્.હ્યાયા કેમ કહ્યું ? મૂલ્ય. વારા અસ્ય મોજનમ્ = આના મોજનને પહુ વાર - અહીં સંખ્યાવાચી અર્થ નથી.

[૩૦૮]

(૨૭) દ્વિ ત્રિ ચતુરઃ સુચ્ ૭/૨/૧૧૦

★ વૃત્તિ :— વારેઽર્થે સુચ્ । દ્વિઃ ત્રિ ચતુર્વા મુક્યતે ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— (દ્વિ ત્રિ ચતુર શબ્દને) વાર અર્થમાં સુચ્ પ્રત્યય થાય છે. જેમકે દ્વિ ત્રિ ચતુર્વા મુક્યતે એ ત્રણ વાર વાર આવે છે.

દ્વૌ વારાન્ - દ્વિ + સુચ્. = દ્વિ + સ્. = દ્વિઃ ત્રિન્ વારાન્ - ત્રિ + સુચ્. = ત્રિઃ

ચતુરઃ વારાન્ - ચતુર. + સુચ્. = ચતુઃ

★ અનુવૃત્તિ :— વારે ક્ત્વસ્ ૭/૨/૧૦૮થી વારે

✠ વિશેષ :— આ સૂત્ર ક્ત્વસ ના અપવાદ રૂપે છે.

૦ સુચ્ માં સ પ્રત્યય છે. ઉચ્ ઇત્ છે.

[૩૦૯]

(૨૮) એકાત્સકૃચ્ચાસ્ય ૭/૧/૧૧૧

★ સૂત્રપૃથક :— એકાત્ સકૃત્, ચ અસ્ય

★ વૃત્તિ :— એક શબ્દાત્ વારે સુચ્ । એક વાર મુક્યતે = સકૃદ્ મુક્યતે ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— એક શબ્દને વાર અર્થમાં સુચ્ પ્રત્યય થાય છે. ((અને તેનો સકૃદ્ આદેશ થાય છે.)

એકવાર મુક્યતે = સકૃદ્ મુક્યતે

★ અનુવૃત્તિ :— વારે ક્ત્વસ્ ૭/૨/૧૦૮ દ્વિ ત્રિ ચતુરઃ સુચ્ ૭/૨/૧૧૦ થી સુચ્.

0 સકૃત્+સુચ્+સિ અહીં અઘ્યયસ્ય ૩/૨/૭ થી સિ લોપ, પદસ્ય ૨/૧/૯૮ થી સંયોજાન્તનો લોપ થતાં સકૃદ્ થયું છે

0 કૃત્વસ્ પ્રત્યયનો અપવાદ કરે છે

[૩૧૦]

(૨૯) ઝઘ્વાદિ-રિષ્ટાતાવુપશ્વાઽસ્ય ૭/૨/૧૧૪

★ સૂત્રપૃથક :- ઝઘ્વાત્ રિ રિષ્ટાતૌ ઉપઃ
ચ અસ્ય

★ ધૃતિ :- ઝઘ્વાદિદેશકાલર્થાત્પ્રથમા પચ્ચમી-
સપ્તમ્યાન્તાદંતૌ [ધા-પવાદૌ] સ્યાતામ્ ઉપચાસ્યાદેશઃ
સ્યાત્ । ઉપરિ ઉપરિષ્ટાત્ રમ્ય આગતો વાસો વા ।

❧ ધૃત્યર્થ :- પ્રથમાન્ત, પંચમ્યન્ત, સપ્તમ્યન્ત એવા દિશા, દેશ, કાળ, અર્થમાં
રિ, રિષ્ટાત્ પ્રત્યયો થાય છે અને ઝઘ્વા નો
ઉપ આદેશ થાય છે.

0 ઝઘ્વા રમ્યમ્ = ઉપ+રિ+રમ્યમ્ = ઉપરિરમ્યમ્

0 ઝઘ્વાત્, રમ્યમ્ = ઉપ+રિષ્ટાત્ + રમ્યમ્ =
ઉપરિષ્ટાત્, રમ્યમ્

0 ઝઘ્વા રમ્યમ્ = ઉપ+રિ+રમ્યમ્ = ઉપરિરમ્યમ્,
-ત્રણેનો અર્થ ઉપરની દિશા રમ્ય છે.

એજ રીતે :- ઉપરિ, ઉપરિષ્ટાત્, વા
આગતઃ ઉપરની દિશા-દેશ-કાળથી આવેલ

0 ઉપરિ-ઉપરિષ્ટાત્, વા વાસઃ

ઉપરની દિશા દેશ કાળમાં વાસ

★ અનુધૃતિ :- દિક્ શબ્દાત્, દિગ્, દેશ કાલેષુ
પ્રથમા, પચ્ચમી સપ્તમ્યાઃ ૭/૨/૧૧૩ થી દિગ્ દેશકાલ
-પ્રથમા પચ્ચમી - સપ્તમ્યા

❧ વિશેષ :- સહ્યાયા ધા ૭/૨/૧૦૪
સૂત્રની અનુવર્તતા ધા પ્રત્યયને અહીં અપવાદ છે.

[૩૧૧]

(૩૦) પૂર્વાઽવરાઽધરેભ્યોઽસઽસ્તાતૌ

પુરવધઞ્ચૈ પામ્, ૭/૨/૧૧૫

★ સૂત્રપૃથક :- પૂર્વ અવર અધરેભ્યઃ અસ,
અસ્તાતૌ પૂર્, અવ, અધઃ ચ ણપામ્

★ ધૃતિ :- પ્રથમાપચ્ચમી સપ્તમ્યન્તાનામેષાં પુર,
અવ, અધ, સ્યુઃ । પુરઃ પુરસ્તાત્, અવઃ અવસ્તાત્, અધઃ
અધસ્તાત્, રમ્યમ્ આગતો વાસો વા ।

❧ ધૃત્યર્થ :- પ્રથમાન્ત, પંચમ્યન્ત,
સપ્તમ્યન્ત એવા પૂર્વ, અવર, અધર શબ્દોને
દિશા-દેશ-કાળના સૂચક અસ-અસ્તાત્, પ્રત્યયો
થાય છે. ત્યારે પૂર્વ નો પુર, અવર, નો અવ,
અધર નો અધ, આદેશ થાય છે.

પુર્વ+અસ=પુર્+અસ=પુર્

પુર્વ+અસ્તાત્=પુર્+અસ્તાત્=પુર્સ્તાત્

અધર+અસ કે અસ્તાત્=અધઃ, અધસ્તાત્

અવર+અસ કે અસ્તાત્=અવઃ, અવસ્તાત્

એ પ્રમાણે પ્રયોગો થશે.

અર્થ :- પુરઃ રમ્યમ્=આગળ રમ્ય છે.

પુરઃ આગતઃ=આગળથી આવ્યો છે.

પુરઃ વાસઃ - આગળ વાસ છે.

અવર = બીજું, અધર = નીચે થશે.

★ અનુધૃતિ :- [દિક્ શબ્દાદ્] દિગ્ દેશકાલેષુ
પ્રથમા પચ્ચમી સપ્તમ્યાઃ ૭/૨/૧૧૩

❧ વિશેષ :- 0 પ્રથમા :-

અવગ દિગ્, રમ્યા - બીજી દિશાએ રમ્ય છે

પંચમી - અવરાત્, અવરસ્માત્, વા આગતઃ

બીજીથી આવ્યો છે.

સપ્તમી - અવરાયાં અવરસ્યાં વા દિશિ વસતિ -

[૩૧૨]

(૩૧) પરાઽવરાઽસ્તાત્, ૭/૨/૧૧૬

★ સૂત્રપૃથક :- પર અવરાત્, સ્તાત્,

★ ધૃતિ :- પરસ્તાત્, અવરસ્તાત્, રમ્યમ્ આગતો વાસો વા ।

❧ ધૃત્યર્થ :- [દિશા - દેશ - કાળના

સૂચક તથા પ્રથમાન્ત, પંચમ્યન્ત કે સપ્તમ્યન્ત
એવા પર અને અવર શબ્દોને સ્વાર્થ પોતાના
અર્થમાં સ્તાત્, પ્રત્યય થાય છે.]

પર+સ્તાત્, પરસ્તાત્, રમ્યમ્, આગતઃ,

વાસઃ પર રમ્ય છે, પરથી આવ્યો છે.

પરમાં વાસ છે. અવર+સ્તાત્, અવરસ્તાત્,

★ અનુધૃતિ :- [દિક્ શબ્દાત્] દિગ્, દેશકાલેષુ

પ્રથમા પચ્ચમી સપ્તમ્યાઃ ૭/૨/૧૧૩

❧ વિશેષ :- પર, અવર શબ્દોને તદ્દિતનો

પ્રત્યય આગતાં "સર્વાદયોઽસ્યાદૌ" ૩/૨/૬૧ થી આ
શબ્દો પુર્વત્ થઈ જશે.

[૩૧૩]

(૩૨) દક્ષિણોત્તર પરાડવરેભ્યાડતસ ૭/૨/૧૧૭

★ સૂત્રપૃથ :- દક્ષિણ-ઉત્તર અવરેભ્યઃ અતસ્

★ વૃત્તિ :- દક્ષિણોત્તરેભ્યમ્ આગતો વાસો વા

❧ વૃત્ત્યર્થ :- [દિશા-દેશ 'કાળ' ના સૂચક અને પ્રથમા-પંચમ્યન્ત કે સરેતમ્યન્ત એવા દક્ષિણ-ઉત્તર-પર-અવર શબ્દોને સ્વાર્થમાં અતસ્ પ્રત્યય થાય છે]

દક્ષિણ+અતસ્=દક્ષિણતઃ રમ્યમ્ આગતઃ વાસોવા દક્ષિણુ દિશા રમ્ય છે-દક્ષિણુ દિશાથી આવ્યો છે, દક્ષિણુ દિશામાં વાસ છે.

એજ રીતે ઉત્તરતઃ પરતઃ અવરતઃ થશે.

★ અનુવૃત્તિ :- દિગ્ દેશકાલેષુ પ્રથમા પશ્ચમી સપ્તમ્યા ૭/૨/૧૧૩

❧ વિશેષ :- સિદ્ધહેમ વ્યામાં દક્ષિણોત્તરાત્ ચ મુક્યું અર્હો ચ ને બદલે પર અવર ની અનુવૃત્તિ સાથે લીધી છે.

○ દક્ષિણ શબ્દ સાથે દિશા-દેશ મેજ અર્થ સંબંધે છે, કાળ અર્થ સંબંધવતો નથી.

અ કાર વાળો તસ્ (અતસ્) અભગ પાડવા માટે છે. તેનાથી "ક્વેહામાત્ર તસસ્થચ્" ૬/૩ ૧૬ લાગીને તસ્ નો ત્યચ્ થઈ લોકે નહીં

○ આ સૂત્ર લાગીને અવર ના ચાર રૂપ થઈ શકશે.

- અસ્ (સૂત્ર-૩૦) અવર+અસ્=અવઃ

- સ્તાત્ (સૂત્ર-૩૦) અવર+સ્તાત્=અવસ્તાત્

- સ્તાત્ (સૂત્ર-૩૧) અવર+સ્તાત્=અવરસ્તત્

- તસ્ (સૂત્ર-૩૨) અવર+તસ્=અવરતઃ

○ સર્વાદયોડસ્યાદૌ ૩/૨/૬૧ થી સર્વાદિ શબ્દો

[દક્ષિણ ઉત્તર વગેરે પુ'વત્ થશે]

[૩૧૪]

(૩૩) અધરાસ્પર દક્ષિણોત્તરેભ્ય આત્ ૭/૨/૧૧૨

★ સૂત્રપૃથ :- અધર અવર દક્ષિણ-ઉત્તરેભ્યઃ આત્

★ વૃત્તિ :- અધરાત્ રમ્યમ્ આગતો વાસો વા

❧ વૃત્ત્યર્થ :- [દિશા, દેશ, કાળ અર્થમાં પ્રથમાન્ત, પંચમ્યન્ત, સરેતમ્યન્ત એવા અધર - અવર - દક્ષિણ - ઉત્તર શબ્દોને સ્વાર્થમાં આત્ પ્રત્યય થાય છે.

અધર+આત્=અધરાત્ રમ્યમ્ આગતઃ વાસો વા

અધર રમ્ય છે, અધરથી આવ્યો છે, અધરમાં વસે છે.

★ અનુવૃત્તિ :- દિગ્ દેશકાલેષુ પ્રથમા પશ્ચમી સપ્તમ્યા: ૭/૨/૧૧૩

❧ વિશેષ :- સિદ્ધહેમ વ્યા ની મૂળવૃત્તિમાં અધર-પરાચાત્ છે અર્હો ચ કારથી અનુવૃત્તિ લાવી "દક્ષિણોત્તર" મુક્યું છે

○ સર્વાદયોડસ્યાદૌ ૩/૨/૬૧ થી અધર, અવર વગેરેને પુ'વત્ બાવ થશે.

○ અધર શબ્દના ત્રણ રૂપો થશે.

અધર+અસ્ (સૂત્ર : ૩૧) = અધઃ

અધર+સ્તાત્ (સૂત્ર : ૩૧) = અધસ્તાત્

અધર+આત્ (આ સૂત્રથી) = અધરાત્

○ અન-બા ઉદાહરણ :-

દક્ષિણાત્ આગતઃ, દક્ષિણાત્ વસતિ, દક્ષિણાત્ રમણીયમ્

○ પશ્ચોડપરસ્ય ૭/૨/૧૨૪ થી અવર નો પશ્ચ થતા

અપર+આત્=પશ્ચાત્, દક્ષિણાપરા=દક્ષિણપશ્ચાત્

[૩૧૫]

(૩૪) વા દક્ષિણાત્પ્રથમા સપ્તમ્યા આ ૭/૨/૧૧૬

★ સૂત્રપૃથ :- વા દક્ષિણાત્ પ્રથમા સપ્તમ્યા: આ

★ વૃત્તિ :- દક્ષિણા રમ્યમ્ વાસો વા

❧ વૃત્ત્યર્થ :- [દિશા - દેશ સૂચક પ્રથમાન્ત સરેતમ્યન્ત એવા દક્ષિણ શબ્દને વિકલ્પે "આ" પ્રત્યય થાય છે.

દક્ષિણં રમ્યમ્=દક્ષિણ+આ=દક્ષિણા દક્ષિણમાં વાસ છે.

★ અનુવૃત્તિ :- દિગ્ દેશકાલેષુ ૭/૨/૧૧૩

❧ વિશેષ :- ○ એ આ પ્રત્યય ન લાગે તો સૂત્ર ૩૩ થી આત્ સૂત્ર : ૩૨થી અતસ્ થતાં દક્ષિણાત્, દક્ષિણતઃ રૂપો થશે

○ દક્ષિણુ શબ્દ કાળવાચી ન હોવાથી માત્ર દિશા-દેશ અર્થમાં લીધો છે.

○ પ્રથમ-સપ્તમ્યન્ત લક્ષણાં પંચમ્યન્ત નિવૃત્ત થશે. દક્ષિણાત્ આગતઃ માં આ ન લાગે

[૩૧૬]

(३५) आही दूरे ७/२/१२०

★ सूत्रपृथः— आ आही दूरे

★ वृत्तिः— दूर दिग्देशार्थात्प्रथमा सप्तम्यन्ताद्-दक्षिणाद् आहिश्च । गिरिदक्षिणा दक्षिणाहि रम्यं वासे वा

✠ वृत्त्यर्थः— दूर दिशा के दूर देशना सूचक प्रथमान्त-सप्तम्यन्त एवा दक्षिण शब्दने आ अने आहि प्रत्ययो थाय छे.

० गिरे दक्षिणं रम्यम् पर्वतनी दक्षिण दिशा रम्य छे. -दक्षिण+आ=गिरे दक्षिणाहि

★ अनुवृत्तिः— (१) दिग् देश ७/२/११३

(२) दक्षिणत् प्रथमा सप्तम्याः ७/२/११६

✠ विशेषः— ० आ-आहि प्रत्यय अर्थात्

विशेष्ये के दूर एवे वाच्यता करवा छे.

० दूर डेम क्युं ? दूर अर्थ न होय तो सूत्र ३२/३३/३४थी दक्षिणतः, दक्षिणात्, दक्षिणा रम्यम् थाय.

० प्रथमा-सप्तम्या डेम ? -दक्षिणतः आगतः भयुं.

० आ-आहि पृथग् अर्थ अनुवृत्ति भाटे छे

[३१७]

(३६) वात्तरात् ७/२/१२१

★ सूत्रपृथः— वा उत्तरात्

★ वृत्तिः— उत्तरा उत्तराहि उत्तरतः उत्तरात् रम्यम् वासे वा ।

✠ वृत्त्यर्थः— [दिशा-देश अर्थवाणा प्रथमान्त सप्तम्यन्त एवा उत्तर शब्दने आ-आहि विकल्पे थाय छे.

(१) उत्तर+आ=उत्तरा (२) उत्तर+आहि=उत्तराहि

(३) उत्तर+अतस् (सूत्र : ३४) उत्तरतः

(४) उत्तर+आत् (सूत्र : ३५) उत्तरात्

यारे विकल्पमां रम्यम् वासः वा

उत्तरदिशा रम्य छे के उत्तर दिशाभां वसे छे.

★ अनुवृत्तिः— (१) दिग् दिशा ७/२/११३

(२) वा दक्षिणा .. प्रथमा सप्तम्या ७/२/११६

(३) आही दूरे ७/२/१२० थी आ-आहि

✠ विशेषः— दूर शब्दनी अनुवृत्ति यत्तु नथी.

० प्रथमा सप्तम्या डेम ? उत्तरत आगतः अर्थात्

पंचमी छे भाटे आ आहि न थाय

[३१८]

(३७) अदूरे एन ७/२/१२२

★ वृत्तिः— दिक् शब्दात् प्रथमा सप्तम्यन्ताद्-अदूरे एन स्यात् । पूर्वणास्य रम्यं वसेवा

□ शेषवृत्तिः— दिक् शब्दाद्द्विदेशकालेषु प्रथमा पञ्चमी सप्तम्याः ७/२/११३ दिक् शब्दाद्दिग् देश-कालार्थात्प्रथमा पञ्चमी सप्तम्यन्तात्स्वार्थे वा स्यात् ।

✠ वृत्त्यर्थः— अदूरे-नलकनी दिशा के देश अर्थवाणा प्रथमान्त तथा सप्तम्यन्त, एवा दिशावाच्यक नामने एन प्रत्यय थाय छे.

० पूर्व + एन = पूर्वेण अस्य रम्य वासः वा आनी नलकनी पूर्व दिशा रम्य छे के पूर्वमां वास छे.

★ अनुवृत्तिः— (१) दिग् देश... ७/२/११३

(२) वा दक्षिणा थी प्रथमा सप्तम्या ७/२/११६

✠ विशेषः— ० ? अदूर डेम ?

अदूर अर्थ न होय तो सूत्र ३० थी अत् प्रत्यय पूर्व + अस् = पुर + अस् = पुरः रम्यम्

० ? प्रथमा-सप्तम्या डेम ? पुरः आगतः (पंचमी छे)

० अदूरनी विवक्षाभां पूर्वोक्त अस् अस्तात् वगेर प्रत्ययो मात्रे न छे पणु वा तुं अर्थ क्युं नथी. (वर्तमाननी अनुवृत्ति आवती नथी)

□ शेषवृत्तिः— (१) दिक् शब्दात् दिग् देशकालेषु प्रथमा पञ्चमी सप्तम्याः ७/२/११३ दिशा - अर्थमां प्रसिद्ध एवा दिशा-देश-मण अर्थमां तथा प्रथमा-पञ्चमी-सप्तमी विभक्ति वाणा एवा आ शब्दने स्वार्थमा 'वा' थाय छे, उा सूत्र ३८ णुमेः [२७]

[३१९]

(३८) लुब्धेः ७/२/१२३

सूत्रपृथः— लुप् अच्चेः

वृत्तिः— अच्चेत्यन्तादिक् शब्दाद्दि हितयो चैन-योर्लुप् स्यात् । तल्लुप च स्त्री प्रत्ययस्यापि लुब् भवति । प्राची दिक् प्राड देशः काले वा रम्यः प्राग् रम्यम् । एवमागतो वासे वा ।

✠ वृत्त्यर्थः— [दिशा-देश-काल सूचक एवा प्रथमा-पंचमी-सप्तमी अन्ते होय तेवा] अच्चे छेडावाणा दिशासूचक शब्दने लागेला घा अने एन प्रत्ययनो लोप यता स्त्री प्रत्ययनो पणु लोप थाय छे.

પ્રાચી દિક્, રમ્યમ્ - પૂર્વ દિશા રમ્ય છે.
 પ્રાગ્, રમ્યમ્ - (ધા પ્રત્યયનો લોપ થયો છે)
 પૂર્વ દિશા - દેશ - કાળ રમ્ય છે. (પંચમી)
 આગતઃ થી આવ્યો છે (સપ્તમી) માં વસે છે.
 * અહીં - પ્ર+અઙ્ચ. (અઙ્ચગતૌચ - ધાઉ)
 અઙ્ચોડનર્વા ૪/૨/૪૬ ન, લોપ - પ્ર+અઙ્ચ.
 અઙ્ચઃ ૨૪૩ થી હી=પ્ર+અઙ્ચો, અઙ્ચ.પ્રાગ્.
 ૨/૧/૧૦૪ થી દીર્ઘ પ્રા+અઙ્ચી=પ્રાચી
 ૦ દિક્.શબ્દાત્, ૭/૨/૧૧૯ થી ધા=પ્રાચી+ધા
 ૦ ડહૂરે પન ૭/૨/૧૨૨ થી 'પન'=પ્રાચી+પન
 =પ્રાચી+ધા/પન - "લુઙ્ચેઃ" થી લોપ થતાં
 પ્રાચી, ડયાદેર્ગોણસ્ય ૨/૪/૯૫ થી ડી લોપ
 = પ્રાચ્-અવ્યય સંજ્ઞાથી સિ લોપ (અવ્યયસ્ય
 ૩/૨/૭) ઙઙઃકગમ્, ૨/૧/૮૬ થી 'પ્રાક્' થી 'પ્રાગ્'

★ અનુવૃત્તિ :— દિગ્દેશકાલેષુ પ્રથમા પઙ્ચમી
 સપ્તમ્યા ૭/૨/૧૧૩

❧ વિશેષ :— અહીં મત્ર અઙ્ચ પ્રત્યયાન્ત
 દિક્, શબ્દ ન લેવાયેલ છે.

૦ આઠ રીતે પ્રત્યક્, ઉદક્, અવાક્, વચ્ચે રૂપો થાય.
 [૩૨૯]

(૩૯) પ્રજ્વોડપરસ્ય દિક્, પૂર્વસ્યચાડ્ડતિ ૭/૨/૧૨૪

★ સૂત્રપૃથ :— પશ્ચ અપરસ્ય દિક્, પૂર્વસ્ય
 ચ આતિ

★ વૃત્તિ :— અપરા દિક્, પ્રજ્વાત્, દક્ષિણ પશ્ચાત્, ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— [અપર શબ્દ એકલો
 હોય કે તેની પૂર્વે દિશાવાચી શબ્દ હોય
 -તેને આત્, પ્રત્યય લાગે ત્યારે અપર નો પશ્ચ
 આદેશ થાય છે].

અપર+આત્=પશ્ચ+આત્=પશ્ચાત્, -પાછળની દિશા
 દક્ષિણ + અપર + આત્, = દક્ષિણપશ્ચાત્, -
 દક્ષિણ એવો અપરલાગ

❧ વિશેષ :— આત્, પ્રત્યય અધરાપરાત્,
 ચાત્, ૭/૨/૧૧૭ થી પ્રજ્વ ડર્થો છે

૦ પશ્ચાત્, રમણીયમ્ પશ્ચાત્, આગતઃ, પશ્ચાત્, વસતિ
 [૩૨૧]

(૪૦) વોત્તરપદેર્થે ૭/૨/૧૨૫

★ સૂત્રપૃથ :— વા ઉત્તરપદે અર્થે

★ વૃત્તિ :— પશ્ચાર્થમ્, અપરાર્થમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— [અપર શબ્દ એકલો

હોય કે અપર પૂર્વે દિશાવાચી શબ્દ હોય અને
 ઉત્તરપદે અર્થ શબ્દ હોય તો અપર નો વિકલ્પે
 પશ્ચ આદેશ થાય.

અપરપશ્ચ તદ્દર્થમ્, અપર+ અર્થમ્, = પશ્ચાર્થમ્,
 વિકલ્પે અપરાર્થમ્, -બીજે કે પાછલો અર્થોલાગ

★ અનુવૃત્તિ :— પશ્ચોડપરસ્ય દિક્, પૂર્વસ્યચ

❧ વિશેષ :— ૦ ઉત્તરપદે કેમ કહ્યું ?

અપરા અર્થેશોભતે -પ્રમાસ નથી માટે ઉત્તર પદ નથી.

૦ દક્ષિણ+અપર+અર્થઃ=દક્ષિણાપરાર્થ/દક્ષિણપશ્ચાર્થઃ
 [૩૨૨]

(૪૧) વ્યાપ્તૌસ્સાત્, ૭/૨/૧૩૦

★ વૃત્તિ :— કૃમ્વસ્તિમ્યાં કર્મકર્તૃમ્યાં યોગે
 પ્રાગત્તત્ત્વે સકારાદિઃ સાત્, (સ્સાત્) સ્યાત્, વ્યાપ્તૌ
 ગમ્યાયામ્ । દ્વિઃ સકાર પાઠ સામર્થ્યાન્નાસ્ય પલ્લવમ્ ।
 અગ્નિસાત્, કગતિ કોષ્ટમ્, ભવતિ સ્યાત્, વા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— કર્મને કૃધાતુના યોગ
 હોય અને કર્તાને મૂ નથા અસ્તિ નો યોગ
 હોય અને આખા પદાર્થને લાગતો "પ્રાગ્,
 અતદ્, તદ્-" (પૂર્વે ન હોય તે પછી હોય
 તેવો ભાવ) તો કર્મ - કર્તાવાચી નામને
 અદિમાં સ્, કારવાળો સ્સાત્, પ્રત્યય લાગે છે
 અને આ સ્સાત્, પ્રત્યયના આદિ 'સ્' નો
 (એ સ કાર પાઠ હોવાથી) પ્, થતો નથી.

૦ સર્વે કાષ્ટ પ્રાગ્, અનગ્નિમ્ અગ્નિકરોતિ ઇતિ
 અગ્નિ+સાત્,=અગ્નિસાત્, કરોતિ-ને અધુ લાકડું
 પહેલાં અગ્નિરૂપ નથી તેને અગ્નિરૂપ કરે છે.

એ રીતે-અગ્નિસાત્, ભવતિ, અગ્નિસાત્, સ્યાત્,

★ અનુવૃત્તિ :— કૃ મૂ અસ્તિમ્યાં કર્મકર્તૃમ્યાં
 પ્રાગત્તત્ત્વે ૭/૨/૧૨૬

❧ વિશેષ :— વ્યાપ્તૌ કેમ કહ્યું ?

અગ્નિ ભવતિ કાષ્ટમ્, -લાકડું અગ્નિ થાય છે.

૦ સ્, નો પ્, ન થય તે નસ્યઃ ૨/૩/૫૬ થા

૦ ઉદકમાત્કરોતિલવણમ્,

[૩૨૩]

(૪૨) જાતેઃ સમ્પદા ચ ૭/૨/૧૩૧

★ વૃત્તિ :— કૃમ્વસ્તિમિ સમ્પદા ચ યોગે કૃમ્-
 કર્મણો ભવતિ સમ્પદાકર્તૃથ પ્રાગત્તત્ત્વેન જાતે. સામાન્યસ્ય
 વ્યાપ્તૌ સ્સાત્, સ્યાત્, । અસ્યાંશોનાયાં સર્વે શબ્દમગ્નિ

સાત્કરોતિ દૈવમ્ । એવમગ્નિસાદ્ભવતિ । અગ્નિસાત્સ્યાત્, અગ્નિસાત્સમ્પદતે । ચક્રાર ઉત્તરત્રોભયો, સમુચ્ચયાર્થઃ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— કૃ મૂ અસ્, અને સમ, પૂર્વક પદ ધાતુના યોગે હોય તે કૃ ધાતુનાં કર્મવાચક નામને તથા કૃ મૂ અસ્, અને સ પત, ના કર્તાવાચક નામને સામાન્યની વ્યાપ્તિમાં એટલે આખી જાતિને લાગતાં-પૂર્વે ન હોય તે હવે થાય-એવા અર્થમાં સ્સાત્, પ્રત્યય થાય છે, અસ્યા સેનાયાં સર્વશસ્ત્રમ્, અગ્નિસાત્, કરોતિ-દૈવમ્, - આ સેનામાં બધા શસ્ત્રોને દૈવ અગ્નિસાત કરે છે, અર્થાત પહેલાં જે અગ્નિરૂપ ન હતાં તે બધાં હવે અગ્નિરૂપ થાય છે.

અગ્નિસાત્, ભવતિ, અગ્નિસાત્, સ્યાત્, અગ્નિસાત્, સમ્પદતે
૦ સૂત્રમાં ચ કાર સમ્પદા અને કૃ-મૂ-અસ્તિ ના સમુચ્ચયને માટે છે.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) કૃ-મૂ-અસ્તિભ્યાં કર્મકર્તૃભ્યાં પ્રાગતત્ત્વે ૭/૨ ૧૨૬ (૨) વ્યાપ્તૌસ્સાત્, ૭/૨/૧૩૦

❧ વિશેષ :— ૦ જેવી રીતે એક જ દ્રવ્ય બધાં અવયવોના સંબંધમાં પ્રાગ્, અતદ્, તદ્, માવ રૂપે વ્યાપ્તિ થાય છે, તે રીતે જાતિથી સામાન્યથી સર્વ વ્યક્તિ સંબંધે પ્રાગ્-અતદ્, તદ્, રૂપે વ્યાપ્તિ થાય છે.

[૩૨૪]

(૪૩) તત્રાધીને ૭/૨/૧૩૨

★ સૂત્રપૃથ :— તત્ર અધીને

★ વૃત્તિ :— સપ્તમ્યન્તાદધીનેડથે કૃમ્વસ્તિસ પચોગે સ્સાત્સ્યાત્, । રાજ્ઞિ અધીન રાજસાત્કરોતિ ભવતિ, સ્યાત્, સમ્પદતે વા

❧ વૃત્ત્યર્થ :— સપ્તમ્યન્ત અને અધીન થવું કે કરવું અર્થમાં કૃ-મૂ-અસ્, તથા સમ, પૂર્વક પદ ધાતુના યોગે જેને અધીન થવાનું કે કરવાનું છે તેને સ્સાત્, પ્રત્યય થાય છે, રાજ્ઞિ અધીન કરોતિ-રાજાસાત્, કરોતિ રાજન્+સ્સાત્, ન, લોપ પૂર્વે ઠીર્થ થતા રાજાસાત્, થયું છે. (રાજાને અધીન કરે છે, થાય છે.) એજ પ્રમાણે રાજાસાત્, ભવતિ, રાજાસાત્, સ્યાત્, રાજાસાત્, સમ્પદતે-ત્રણે રૂપે થશે.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) કૃ-મૂ-અસ્, ૭/૨/૧૨૬
(૨) જાતે સમ્પદા ૭/૨/૧૩૧ થી સમ્પદા
(૩) વ્યાપ્તૌસ્સાત્, ૭/૨/૧૩૦ થી સ્સાત્

❧ વિશેષ :— કર્મકર્તૃભ્યાં - પ્રાગતત્ત્વે -નવૃત્ત થાય છે.

[૩૨૫]

(૪૪) દેવે ત્રા ચ ૭/૨/૧૩૩

★ વૃત્તિ :— દેવત્રા કરોતિ દ્રવ્યમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— [સપ્તમ્યન્ત નામને કૃ-મૂ-અસ્, તથા સમ, પૂર્વક પદ ધાતુના યોગે અને અધીન એવું] દેવ-હાથ વડે, દેવા યોગ્ય હોય તે જેને અધીન કરવાનું હોય તેને ત્રા પ્રત્યય થાય છે.

દેવે અધીન દેવ કરોતિ-દ્રવ્યમ્-દેવને અધીન હાથ વડે કોઈ દેવાની વસ્તુ રૂપ દ્રવ્યને કરે છે. દેવ+ત્રા=દેવત્રા કરોતિ દ્રવ્યમ્, એજ રીતે દેવત્રા-ભવતિ, સ્યાત્, સ પદતે થાય.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) કૃ મૂ અસ્, ૭/૨/૧૨૬
(૨) જાતે સ પદા ચ ૭/૨/૧૩૧ થી સ પદા

❧ વિશેષ :— સૂત્રમાં ચ છે તે સ્સાત્, પ્રત્યયના અનુસરણુ માટે નથી અને માત્ર અધીન શબ્દની વિવક્ષા પૂર્વથી સિદ્ધ છે પણ ચ દ્વારા કૃ-મૂ-અસ્-સમ્પદ્વી અનુવૃત્તિ અહીં લેવી છે -તેમજ ઉત્તર સૂત્રોમાં લખેલી નથી.

(૧) ? દેવ કેમ કહ્યું ? -રાજા સાદ્ ભવતિ રાષ્ટ્રમ્ -રાષ્ટ્ર-રાજાને અધીન છે -અહીં રાષ્ટ્ર હાથ વડે દેવ નથી માટે ત્રા ન થાય.

[૩૨૬]

(૪૫) સપ્તમી દ્વિતીયાદેવાદિભ્યઃ ૭/૨/૧૩૪

★ સૂત્રપૃથ :— સપ્તમી દ્વિતીયાત્ દેવાદિભ્યઃ

★ વૃત્તિ :— સપ્તમન્તેભ્યાં દ્વિતીયાન્તેભ્યાં ચ દેવાદિભ્યઃ સ્વાથે 'ત્રા' સ્યાત્ । દેવેષુ વસતિ દેવત્રા વસતિ । દેવેષુ ભવતિ દેવત્રા ભવતિ । દેવેષુ સ્યાત્ દેવત્રા સ્યાત્ । દેવાન્ કરોતિ દેવત્રા કરોતિ । દેવાન્ ગચ્છતિ દેવત્રા ગચ્છતિ એવં મનુષ્યત્રા વસતિ, ગચ્છતિ । મત્યં ત્રા । પુરુષત્રા ગચ્છતિ । દેવાદયઃ શિષ્ટપ્રયોગ ગમ્યાઃ

॥ વૃત્યર્થ :— સપ્તમ્યન્ત અને દ્વિતીયાન્ત એવા દેવ વગેરે શબ્દોને સ્વાર્થમાં ત્રા પ્રત્યય થાય છે. જેમકે

દેવેષુ વસતિ—દેવમાં વસે છે—દેવત્રા વસતિ
દેવેષુ ભવતિ—દેવમાં થાય છે—દેવત્રા ભવતિ
દેવેષુ સ્યાત્—દેવત્રાસ્યાત્, દેવત્રા કરોતિ
દેવાન્, ગચ્છતિ—દેવને બધુ છે—દેવત્રા ગચ્છતિ
એજ રીતે મનુષ્યત્રા-ગચ્છતિ વસતિ,

મત્યંત્રા-પુરુષત્રા ગચ્છતિ

૦ અહીં દેવેષુ-સપ્તમ્યન્ત, દેવાન્-દ્વિતીયાન્ત પ્રયોગમાં ત્રા પ્રત્યય થયો છે.

૦ દેવાદિ-દેવ વગેરે શિષ્ટ પ્રયોગ છે.

★ અનુવૃત્તિ :— દેવેત્રા ચ ૭/૨/૧૩૩ થી ત્રા

॥ વિશેષ :— દેવાદિ ગણ (વૃહદ્વૃત્તિમાં પ્રયોજાયેલ છે તે) દેવ, મનુષ્ય, પુરુષ, બહુ મત્યં, પુરુષા:

[૩૨૭]

(૪૬) બહુલ્પાર્થાત્, કારકાદિષ્ટાનિષ્ટેષ્ણસ્, ૭/૨/૧૫૦

★ સૂત્રપૃથ :— બહુ-અલ્પ અર્થાત્, કારકાત્, ઇષ્ટ અનિષ્ટે પ્ણસ્.

★ વૃત્તિ :— બહુર્થાત્, અલ્પર્થાત્, કારકવાચિનો નામ્નઃ 'પ્ણસ્' પ્રત્યયો વા સ્યાત્ । યથાસહચ્ચમિષ્ટે-ડનિષ્ટે ચ વિષયે । ઇષ્ટં પ્રાશિત્રાદિ, અનિષ્ટં શ્રાદ્ધાદિ । બહુર્થે-પ્રામે બહુવોદદતિ, બહુશોદદતિ । બહુધન દદાતિ, બહુશો ધન દદાતિ । વિવાહે બહુભિર્મુક્તં બહુશો મુક્તમર્તાથિભિરિત્યાદિ । एवं ભૂરિશ, પ્રભૂતશ, ગણશઃ । અલ્પાર્થે અલ્પ આયાતિ (કર્તૃકારકવાચ્યમ્) અલ્પશ આયાતિ । અલ્પ ધન દત્તે, અલ્પશોદતે શ્રાધ્ધે અલ્પૈર્મુક્તમ્ અલ્પશો મુક્તમિત્યાયપિ । एवं સ્તોકશઃ, ક્રતિપયશઃ । બહુ, વલ્પાર્થાદિતિ કિમ્? ગાંદદાતિ ગાંદદાતિ, સશ્વ દદાતિ । કારકાદિતિ કિમ્? ઘહૂનાં સ્વામી ઇષ્ટાનિષ્ટ ઇતિ કિમ્? બહુદદાતિ શ્રાધ્ધે અલ્પદદાતિ શ્રાધ્ધે, અલ્પદદાતિ પ્રાશિત્રાદૌ પકારઃ પિતૃસર્વાર્થઃ ।

॥ વૃત્યર્થ :— કારવાચક 'બહુ' અર્થે વાળા નામને 'ઇષ્ટ' અર્થના સંબંધ હોય અને 'અલ્પ' અર્થવાળા નામને "અનિષ્ટ" અર્થના સંબંધ હોય તે "પ્ણસ્" (શસ્)

પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. 'ઇષ્ટ'—પ્રાશિત્ જમનારા વગેરે ઇષ્ટ કહેવાય 'અનિષ્ટ' શ્રાદ્ધ વગેરે અનિષ્ટ કહેવાય.

૦ ઇષ્ટ-બહુ અર્થમાં :— પ્રામે બહુવઃ દદાતિ વિકલ્પે બહુ+શસ્=પ્રામે બહુશઃ દદાતિ જમનારને ગામમાં ઘણા લોકો આપે છે.

બહુધન દદાતિ પક્ષે બહુશઃ ધનં દદાતિ-બહુ ધન આપે છે; વિવાહે બહુભિઃ પક્ષે બહુશઃ મુક્તમ્, -વિવાહમાં ઘણાવડે જમાયું એજ પ્રમાણે ભૂરિશઃ, પ્રભૂતશઃ ગણશ એ શબ્દો-વધારે-બહુ એવા અર્થના સૂચક છે (માટે 'પ્ણસ્' પ્રત્યય થયો છે).

૦ અનિષ્ટ :— અલ્પ અર્થમાં :—

અલ્પ આયાતિ પક્ષે (અલ્પ+શસ્) અલ્પશઃ આયાતિ થોડું આવે છે; અલ્પ પક્ષે અલ્પજ્ઞઃ ધનં દત્તે -(શ્રાદ્ધમાં) થોડું ધન દે છે. શ્રાધ્ધે અલ્પૈઃ પક્ષે અલ્પશઃ મુક્તમ્, શ્રાદ્ધમાં થોડા વડે જમાયું એજ પ્રમાણે સ્તોકશઃ (થોડું), ક્રતિપયશઃ કેટલુક-થોડું અર્થસૂચક છે માટે 'પ્ણસ્' લાગ્યો.

૦ બહુ-અલ્પ અર્થ કેમ કહ્યું?—અશ્વદદાતિ

૦ કારક કેમ કહ્યું?—બહુનાં સ્વામી

૦ ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કેમ કહ્યું?

બહુદદાતિ શ્રાધ્ધે—શ્રાદ્ધમાં ઘણુ આપ્યું
અલ્પદદાતિ પ્રાશિત્રાદૌ જમનારને થોડું આપ્યું
બહુ અનિષ્ટ સાથે, અલ્પ ઇષ્ટ સાથે સંબંધિત છે—ઉપરોક્ત ત્રણે કારણોએ 'પ્ણસ્' ન લાગ્યો

૦ પ્રત્યયમાં પ કાર પિત્ કાર્ય કરવા માટે છે

॥ વિશેષ :— વ્યઙ્માનિપિત્તદ્વિતે ૩/૨/૫૦, હસ્વસ્ય તઃ પિરુક્તિ ૪/૪/૧૧૩ વગેરે સૂત્રમાં પિત્ કાર્ય માટે પ કાર મુખ્ય છે.

[૩૨૮]

૪૭ સહચ્ચેકાર્થાદ્વીષાયાં શસ્, ૭/૨/૧૫૧

★ સૂત્રપૃથ :—સહચ્ચા એકાર્થાત્ વીષાયાં શસ્

★ વૃત્તિ :— સહચ્ચર્થે કાર્થાભ્યાં વીષાયાં ચોત્યાયાં શસ્ વા સ્યાત્ । એકૈકમેકશો વા દત્તે । માષં માષં માષશો વા દેહિ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— (કારકવાચી)સંખ્યાત્મક શબ્દોને તથા એકત્વ સંખ્યા સૂચક એવા પરિમાણ વાચક શબ્દોને જે 'વીપ્સા' (એકજ ક્રિયા-બે વાર) અર્થ હોય તેો વિકલ્પે શસ્ પ્રત્યય થાય છે. જેમકે :—

સંખ્યા :— એકેકમ "વિકલ્પે" (એક+શવ્) એકશઃ દત્તે એકેકને - દરેકને આપે છે. એકાર્થક ;— માષ્+માષમ્ વિકલ્પે માષશઃ દેહિ (સોને) એક-એક "માસો" આપ

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) વહ્લવ્યાંત કારકાત્ . . ૭/૨/૧૫૦ થી કારકાત્ (૨) વાચાત્ ૬/૧/૧૧ થી વા

❧ વિશેષ :— ૦ ? સડરુચ્ચૈકાર્થાત્ કેમ કલ્પુ માષૌ માષૌ દત્તે -મે-મે માસા આપે છે. અહીં માષા પદ સંખ્યાવાચી કે એકત્વસૂચક નથી ૦ ? વીપ્સા કેમ કલ્પુ ? દ્વૌ દત્તે સંખ્યા છે ૦ વિકલ્પ પક્ષે "વીપ્સા" અર્થમાં દિવચન થાય છે દિશઃ પક્ષે દ્વૌ દ્વૌ ૦ ? કારકાત્ કેમ કલ્પુ ? દ્વયોદ્વયોસ્વામી કારક નથી.

[૩૨૯]

(૪૮) તદ્વતિ ઘળ્ ૭/૨/૧૦૮

★ સૂત્રપૃથ :— તદ્ વતિ ઘળ્.
★ વૃત્તિ — દ્વિત્રિમ્યાં પ્રકારવતિ ઘળ્ । દ્વૌ પ્રકારવેષાં દ્વૈઘાઃ । ઘળ્ વજનાતસ્ય નાવચયત્વમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— દ્વિ અને ત્રિ શબ્દોને પ્રકાર (અને વિચાલ) અર્થમાં ઘળ્ પ્રત્યય થાય. દ્વૌ પ્રકારો ષ્ણાં-દ્વિ + ઘળ્ = દ્વૈઘાઃ :— આના બે પ્રકારો [નામિનોડકલિ ૪/૩ ૬૧ થી વૃદ્ધિ] ડ ઘળ્+ત્સ્વાદ્યાઃ શસઃ ૧ ૧/૩૨ થી ઘળ્ પ્રત્યયનું વર્જન કર્યું છે માટે તે અવ્યય ન ગણાય -તેથી જ સ્યાદિ વિભક્તિ લોપ ન થાય.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) પ્રકારે થા ૭/૨/૧૦૨ થી પ્રકાર (૨) વિચાલે ચ ૭/૨/૧૦૫ થી વિચાલ (૩) દ્વિ ત્રો... વા ૭/૨/૧૦૭ થી દ્વિ ત્રિ

❧ વિશેષ :— ૭૬૧. ત્રિ+ઘળ્ = ત્રૈઘાનિ - [૩૩:]

(૪૯) વિભક્તિથમ ત તસાદ્યામાઃ ૧/૧/૩૩

★ સૂત્રપૃથ વિભક્તિથમ્ અન્તતસ્-આદ્યામામાઃ

★ વૃત્તિ :— વિભક્ત્યન્તામાસ્થમવસાન તસાદિ પ્રત્યયન્તામાશ્ચાવ્યયાનિ સ્યુઃ ચિરાય ચિરાત્ । ભવતુ અસ્તુ । કુતઃ । કથમ્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— વિભક્ત્યન્તના જેવું તથા તસ્ થી થમ્ સુધીના જે પ્રત્યયો - તે પ્રત્યયાન્તના જેવું જે નામ તે 'અવ્યય' કહેવાય ૦ સ્યાદિ ચિરાય, ચિરાત્ (દીર્ઘકાલ) -અન્ને વિભક્તિ અન્તવાળા પદ જેવા જ પદ છે. જેમકે ચિરાત્ (પંચમી એ.વ. આત્ જેવો છે.) ૦ ત્યાદિ ભવતુ, અસ્તુ - (થાઓ) આજ્ઞાર્થ ત્રિ.પુ.-એ.વ. જેવું નામ છે માટે અવ્યય ગણાય ૦ તસાદિ :— કુતઃ (કયારે) તસ્ પ્રત્યયાન્ત જેવું નામ છે, કથમ્ (કેવી રીતે) થમ્ પ્રત્યયાન્ત જેવું નામ છે.

★ અનુવૃત્તિ :— સ્વરાદયોઽવ્યયમ્ ૧/૧/૩૦ થી અવ્યયમ્

❧ વિશેષ :— વિભક્તિ :— સ્ત્યાદિદિભક્તિ ૧/૧/૧૯ થા સ્યાદિ, ત્યાદિ વિભક્તિ છે.

૦ વિભક્ત્યન્ત :— વિભક્તિ લાગ્યા પછી નામનું કે ધાતુનું જે રૂપ અને છે તે રૂપ જેવું જેનું રૂપ હોય તેવું પદ વિભક્ત્યન્ત કહેવાય.

૦ આમા 'ના જેવું' -જેમકે વિભક્ત્યન્ત જેવું ૦ આદિ શબ્દ તસાદિ આકૃતિ ગણ્ય માટે છે. ૦ અવ્યય સજ્ઞા થવાથી દરેકમાં સ્યાદિ વિભક્તિ લોપ થાય છે.

૦ *સ્યાદિ અન્તવાળા "જેવા" અવ્યય :— કુતઃ. યથા, તથા. કથમ્. અહમ્. શુભમ્, કુતમ્. પર્થાપ્તમ્, યેન, તેન, ચિરેણ, અન્તરેણ, તે. મે ચિરાય, અહ્વાણ, ચિરાત્, અકસ્માત્, ચિરસ્ય અન્વોન્યસ્ય, મમ, એકપદે, અગ્રે, પ્રગ્રે, પાહ્વે હેતૌ, રાત્રૌ વેલાયામ્, માત્રાયામ્ ૦ *સ્યાદિ અન્તવાળા 'જેવા' અવ્યય :— અસ્તિ, નાસ્તિ, અસિ, અસ્મિ, વિચતે, ભવતિ એહિ' બ્રુહિ, મન્યે શક્યે, અસ્તુ, ભવતુ પૂર્યંતે, સ્યાત્, આસ, આહ, વર્તંતે, નવર્તંતે. યાતિ, નયાતિ, પર્ય, પર્યત, આદહ, આદક

[૩૩૧]

*સ્યાદિ-ત્યાદિ જેવા અવ્યય - મધ્યમવૃત્તિ અવચ્ચૂર ભા. ૧- પુ. ૧૦

(૫૦) વત્, તસ્યામ્, ૧/૧/૩૪

★ સૂત્રપૃથ :— વત્, તસિ આમ્

★ વૃત્તિ:—વત્ તસિ આમ્ પ્રત્યયાન્તમ્ અવ્યય સંજ્ઞં સ્ય ત્

✠ વૃત્ત્યર્થ :— જે નામને વત્, તસિ (તસ) અને આમ્, પ્રત્યય લાગ્યો હોય તે અવ્યય કહેવાય.

★ અનુવૃત્તિ :—સ્વરાદ્યોઽવ્યયમ્ ૧/૧/૩૦ અવ્યયમ્

✠ વિશેષ :— ૦ વત્-તસ્ નાસઙ્યમ્થી આમ્ પથ્ય તદ્ધિતનો જે લેવો

૦ વત્ તસ્ મટે જુઓ સૂત્ર ૫૧/૫૨

૦ ઉદાહરણ :— વત્ મુનિવત્ વૃત્તમ્ — મુનિ જેવું આયઃણ્ય [તસ્યાર્હે ક્રિયાયાંવત્ ૭/૨/૫૧]

તસ્-રસ્તઃ — જાતી સરખી દિશાવાળું [યશ્વેરસઃ ૬/૩/૨૧૩ તસ્] અમ્-ઉચ્ચેસ્તરામ્, —૧૫૫૨ે ઊંચુ (કિમ્ત્યાયેઽવ્યયા...આમ્ ૭/૩/૮ થી આમ્) ત્રણેમાં અવ્યય સંજ્ઞા થતા સ્યાદિ પ્રત્યય ન લાગે.

[૩૩૨]

(૫૧) સ્યાદેરિવે ૭/૧/૫૨

★ સૂત્રપૃથ :— સ્યાદેઃ ઈવે

★ વૃત્તિ :— સ્થાનતાદિવાર્યે ક્રિયાસાદર્શ્યે વત્, સ્યાત્, । અશ્વ ઈવ અશ્વવદ્ યતિ ચેત્રઃ દેવસિવ । દેવવત્પશ્યન્તિ મુનિમ્ ।

□ :— તત્ર ૭/૧/૫૩ તસ્ય ૭/૧/૫૪ પુષ્ટીસપ્તમ્યન્તયાઃ સાદર્શ્યે વત્, । ચેત્રસ્યેવ-ચૈત્રાવન્મેત્રસ્ય મુખમ્ । મુક્તાવિવ-મુક્તિવચ્છાન્તૌ સુખમ્, ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— સ્યાદિ વિભક્તિ અન્તે હોય તેવા નામને “ઈવ” ના જેવું -ક્રિયારૂપ સાદર્શ્ય અર્થ દર્શાવવા માટે “વત્” પ્રત્યય થાય થાય છે. અશ્વઈવ=અશ્વ+વત્, અર્થવદ્ યતિ ચેત્રઃ-ચેત્ર ઘોડાની પેઠે બધ છે.

દેવમ્, ઈવ=દેવ+વત્, -દેવવત્, પશ્યન્તિ મુનિમ્.

★ અનુવૃત્તિ :— તસ્યાર્હે ક્રિયાયાંવત્ ૭/૧/૫૧ થી ક્રિયાયાં વત્.

✠ વિશેષ :— ૦ ઈવ જે ઉપમા-ઉપમેય ભાવ બતાવે છે. ઉપમા સાથે ઈવ નો સંબંધ હોઇ ઉપમાન વાચક શબ્દથી વત્, પ્રત્યય થાય છે

૦ ? સ્યાદિ કેમ કહ્યું ?

ગચ્છન્નાસ્ત ઈવ-ગચ્છન્ત ક્ષન્ત છે તેથી ‘વત્’ પ્રત્યય ન લાગે
૦ ક્રિયાયામ્ કેમ કહ્યું ? હસ્તિ ઈવ સ્થૂલ

★ શેષવૃત્તિ :— ૧૨૧ તત્ર ૭/૧/૫૩ સપ્તમ્યન્ત નામને ક્રિયારૂપ સાદર્શ્ય અર્થને સૂચવતો વત્, લાગે છે. મુક્તૌ ઈવ=મુક્તિવત્, શાન્તૌ સુખમ્, [૨૮]
૧૩૧ તસ્ય ૭/૧/૫૪ — ૫૪મ્યન્ત નામને સાદર્શ્ય અર્થ સૂચવતો વત્, થાય છે. —ચેત્રસ્ય ઈવ-ચેત્રવત્, મૈત્રસ્ય મુખમ્, —ચૈત્રાના જેવું મૈત્રનું મુખ છે. [૨૯]

[૩૩૩]

(૫૨) તસિઃ ૬/૩/૨૧૧

★ વૃત્તિ :— ટાન્તાતુલ્ય દિશ્યર્થે તસિઃ સ્યાત્, । સુદામ્નૈકદિક્, સુદામતો મેઘઃ ।

✠ વૃત્ત્યર્થ :— તૃતીયાન્ત નામને તુલ્ય દિશા અર્થમાં તસિ પ્રત્યય થાય છે.

સુદામ્નૈકદિક્, સુદામતો મેઘઃ=સુદામા નામનો પહાડ જે દિશામાં છે તે દિશામાં વર્ષા

★ અનુવૃત્તિ :— ટઃ તુલ્ય દિશિ ૬/૩/૨૧૦

✠ વિશેષ :— તસિ પ્રત્યયમાં ઈ ઈત્, છે. તે વત્-તસિ-આમ્, ૧/૧/૩૪ના વિશેષાર્થ માટે છે.

[૩૩૫]

(૫૩) ક્તવાતુમ્, ૧/૧/૪૫

★ સૂત્રપૃથ :— ક્તવા તુમ્, અમ્,

★ વૃત્તિ :— વત્વા તુમ્, -અમ્ ઇત્યેદન્તમ્, અવ્યયમ્, । કૃત્વા । કર્તુમ્, । યાવજીવમ્,

✠ વૃત્ત્યર્થ :—ક્તવા (ત્વા), તુમ્, અમ્, પ્રત્યય જેને અન્તે હોય તે અવ્યય કહેવાય.

૦ ક્તવા-કૃ+ક્તવા=કૃત્વા - (સંબંધક ભૂ. કૃ.)

૦ તુમ્-કૃ+તુમ્+કર્તુમ્-કરવા માટે (અહીં નામિ નોગુણોથી કૃ નો કર્) - (હૈવર્થ ભૂ. કૃ.)

૦ અમ્=યાવજીવમ્, -જીવેલાં સુધી (સંબંધક)

★ અનુવૃત્તિ :— સ્વરાદ્યોઽવ્યયમ્ ૧/૧/૩૦ અવ્યયમ્,

✠ વિશેષ :— ક્તવા અને તુમ્, ના સાહચર્યે થી અમ્, ગમ્, જ્ઞમ્) પથ્ય ક્ષન્તનો લેવો

૦ તુમ્-ક્રિયાયાં...તુમ્...ન્તી ૫ ૩/૧૩ અમ્-(ગમ્) યાવતો વિન્દ જીમ્: ૫ ૪ ૫૫ (જ્ઞમ્) સ્વાદ્ધ્યાર્દલીઘાંત્ ૫ ૪ ૫૩ ક્તવા (ત્વા) પ્રાક્રકાલ ૫ ૪/૪૭

[૩૩૪]

(૫૪) ગતિ ૧/૧/૩૬

★ વૃત્તિ :- ગતિ સંજ્ઞમવ્યયં સ્યાત્ ।

✠ વૃત્યર્થ :- ગતિ સંજ્ઞાવાળા શબ્દો અવ્યય કહેવાય છે.

★ અનુવૃત્તિ :- સ્વરાદયે ડબ્બયમ્ ૧/૧/૩૦ થી અવ્યય

✠ વિશેષ :- સિદ્ધ હેમ વ્યા.માં અધ્યાય ત્રય-પાદ-૧ સૂત્ર ૨ થી ૧૭ (૩/૧/૨ થી ૩/૧/૧૭) સુધી ગતિ સંજ્ઞાના વિધાનો છે તે દરેકની અવ્યય સંજ્ઞા સમજવી. (ગુઓ સૂત્ર-૫૫-ગતિ સંજ્ઞા)

[૩૩૬]

(૫૫) ડયાંચનુકરણચ્વિદાશ્રગતિ: ૩ ૧/૨

★ સૂત્રપૃથ :- ડરી આદિ અનુકરણ - ચ્વિદા: ચ ગતિ:

★ વૃત્તિ :- એતે ઉપસર્ગાશ્ચ ગતય: સ્થુ: તે ચ પ્રાગ્, ધાતો: પ્રયોજ્યા: । ડરીકૃત્ય, ડરીકૃત્ય । ડાટ્, કૃત્ય ।

✠ વૃત્યર્થ :- ડરી વગેરે શબ્દો, નકલ રૂપ શબ્દો, ચ્વિ (હ) પ્રત્યયવાળા શબ્દો, (આ) ડાચ્ પ્રત્યયવાળા શબ્દો તથા ઉપસર્ગો બધાંની ગતિ સંજ્ઞા સમજવી. તેઓ ધાતુની પૂર્વે પ્રયોજાય છે. જેમકે :- ડરીકૃત્ય સ્વીકાર કરીને, ડરીકૃત્ય સ્વીકાર કરીને

અનુકરણ :- ડાટ્, કૃત્ય ‘આટ’ અવાજ કરીને અહીં ડરીકૃત્વામાં ડરી શબ્દથી ‘ગતિ’ સંજ્ઞા થતા ‘ગતિ કવચ્ય તત્પુરુષ’ ૩/૧/૪૨ થી સમાસ અનજ: વત્વોયપ્ ૩/૨/૧૫૪ થી ચ, ‘હસ્વસ્ય ત: પિત્કૃતિ’ ૪/૪/૧૧૩ થી ત્, થતાં -ડરીકૃત્ય બન્યું.

✠ વિશેષ :- ૦ ઉદાહરણ :-

(ચ્વિ) અશુક્લં શુક્લં કૃત્વા- (શુક્લ+ચ્વિ)શુક્લીકૃત્ય ધોળું કરીને -અહીં કૃ-મૂ ચ્વિ: ૭/૩/૧૧૧ થી અ નો હ થયો છે (ડાચ્) પટપટા કૃત્ય -પટપટ કરીને અવ્યયતા... દ્વિચ્ ૭/૨/૧૪૫ થી પટપટટ ડાચ્યાદૌત્

૭/૨/૧૪૯ થી ત્ ડોપ પટપટટ પટપટટ+ડાચ્ =પટપટ્ +આ=પટપટા (ઉપસર્ગ) પ્રકર્ષેણકૃત્વા=પ્રકૃત્વ=પ્રકૃત્ય.

૦ ઉપસર્ગો :- પ્ર-વરા-અપ-સમ્-અનુ-અવ-નિસ્/નિર્-દુષ્/દુર- અમિ આડ્, નિ-વિ-પ્રતિ-પરિ-ઉપ -અધિ-અપિ-સુ-ઉદ્-અતિ

૦ ડરી વગેરે :-

ડરી-ડરી=સ્વીકાર, વિસ્તારવું, ધણું, પ્રશંસા

ડરી - સ્વીકાર, ધણું, પશસા

પામ્પી - નાશ કરવો, અધુરતા, કરણ વિલાપ વિસ્તાર તાલી-આતાલી = વર્ણ, -કૃતમાર્થ, વિસ્તાર

ધૂશી = કાંતિ-આકાંક્ષા-વિસ્તાર

શકલા, સ શકલા, ધ્વંસકલા, બ્રશકલા = ચારેનો અર્થ-પરિભવકરવો, ડિંસા કરવી

આલમ્બી. કેવાશી રૌવાલી = આ.વિષકાર, ડિંસા કરવી પાર્દાલી શબ્દ કરવો, ડિંસાકરવી.

મસ્મસા=મસમસો સંવરણ કરવું, ચૂર્ણ કરવું

ગુલગુલા-કીડાકરવી, પીડા કરવી.

સજૂસ્ - સાથે

ફલ્લકલી -વિકાર, ક્રિયાની સંપતિ, કંકર્મસિદ્ધિ, અકંટક]

વિકલી, આક્લી -વિકાર, વિચાર કરવો, વિભાગ-કરવો

શ્રોષટ્ -દેવને નિવેદ કરવું. પૂજા કરવી

વૌષટ્ -દેવને નિવેદ કરવું

સ્વાહા -દેવને નિવેદ કરવું, વૃત્તિ

સ્વધા - દેવને નિવેદ કરવું, પ્રીત, અભિવાદન

શ્રત્ - શ્રદ્ધા કરવી, શીઘ્રતા

પ્રાસદુ- આવિસ્ ખુલ્લું કરવું - પ્રકાશિત કરવું

પશૂ, કેવાલી - વિસ્તાર કરવો.

૦ ડયાંદિ શબ્દોની કૃ-મૂ-અસ્તિ

સાથે જ ગતિ સંજ્ઞા થાય.

૦શ્રત્ શબ્દ કૃ-ધા સાથે ગતિ સંજ્ઞા થાય.

૦ પ્રાદૂમ્ વગેરેની કૃ સાથે ગતિ સંજ્ઞા થાય.

[૩૩૭]

(૫૬) કૃષ્વાસ્તમ્યાં કર્મકર્તૃભ્યાં પ્રાગતત્ત્વે
ચિવઃ ૭/૨/૧૨૬

★ સૂત્રપૃથ :- કૃ-મૂ-અસ્તિમ્યાં કર્મકર્તૃભ્યાં
પ્રાગ્ અતદ્ તદ્ ચિવઃ

★ વૃત્તિ :- કર્મર્થાત્ કૃગા યોગે કર્તૃર્થાં ચ્વ
ભવસ્તિયોગે પ્રાગ્ભૂતદ્ભાવે ચિવઃ સ્યાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- કર્મસૂચક નામને કૃ
ધાતુના યોગે તથા કર્તાસૂચક નામને મૂ અને
અસ્ ધાતુના યોગે “પ્રાગતત્ત્વે” - પૂર્વે ન
હોય પણ હવે અને તેવા અર્થમાં ‘ચિવ’
પ્રત્યય થાય છે. (ચિવ-અપ્રયોગિત છે. જુઓ
સૂત્ર ૫૭)

❧ વિશેષ :- ૦ આખા પદાર્થનેા પ્રાગ્-
અતદ્-તદ્-ભાવ હોવો જોઈએ-એટલે કે પદાર્થના
કોઈ અંશનેા ફેરફાર હોય તો ચિવ પ્રત્યય ન લાગે.
જેમકે :- અશુક્લં શુક્લં કરોતિ એકદા - પહેલાં
અશુક્લ હતું તેને એકવાર (એકબાગને) શુક્લ કરે છે
તેવો અર્થ છે માટે ‘ચિવ’ ન લાગે.

૦ સૂત્રમાં દ્વિવચન મુક્યું તે કર્મકર્તૃભ્યાં માં યથા-
સહ્યમ્ માટે છે જેમકે દણ્ડી કરોતિ ચૈત્રમ્-રણ્ડન
+ચિવ (નામ્નેનો ૨/૧૯૧ થી ન લોપ),
(દીર્ઘચિવઃ ૪/૩/૧૦૮ થી દીર્ઘં ઈ)

૦ દ્રવ્યનેા ગુણ-ક્રિયા દ્રવ્યસમ્બન્ધ - સમુહ - વિકાર
યોગમાં પ્રાગ્ અતદ્ તદ્ ભવતિ એ પ્રમાણે પાંચ
પ્રકારે ફેરફાર થાય છે (જુઓ સૂત્ર-૫૭)

[૩૩૮]

(૫૭) ઈશ્રાવર્ણસ્યાSનવ્યયસ્ય ૪/૩ ૧૧૧

★ સૂત્રપૃથ :- ઈઃ ચ્વો અવર્ણસ્ય અન્-અવ્યયસ્ય

★ વૃત્તિ :- અનવ્યયસ્યાવર્ણાSનતસ્ય ચ્વો ઈઃ સ્યાત્ ।
અશુક્લં શુક્લં કરોતિ શુક્લી કરોતિ પટમ્ । માલી
કરોતિ પુષ્પાણિ । અશુક્લઃ શુક્લઃ ભવતિ-શુક્લી ભવતિ ।
શુક્લીસ્યાત્ ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :- અવ્યય સિવાયના અ
વર્ણાન્ત નામને “ચિવ” પ્રત્યય લાગ્યો હોય
તો અ કે આ નો ઈ થાય છે.

અશુક્લં શુક્લ કરોતિ=શુક્લ+ચિવ

આ સૂત્રથી અ કે આ નો ઈ થતા શુક્લી તેથી
શુક્લી કરોતિ પટમ્ જે પટ સફેદ ન હતો
તેને સફેદ કરે છે.

૦ માલા+ચ્વી=માલીકરોતિ-માળા ન હોય તે
માળા થાય છે. ૦ શુક્લીભવતિ-સફેદ થાય છે.

❧ વિશેષ :- ૦ પૂર્વે જે ન હતું તે હવે
થાય છે તેવા અર્થમાં નીચેના ઉદાહરણો છે

૦ ગુણયોગે -શુક્લી કરોતિ પટમ્ -પટ શ્વેત કરે છે

૦ ક્રિયાયોગે કારકી કરોતિ ચૈત્રમ્-ચૈત્ર કરાતું કરે છે

૦ દ્રવ્યયોગે :- દણ્ડીકરોતિ ૦૬૫૩વાળો કરે છે.

૦ સમુહયોગે :- સન્ધીકરોતિ ગાઃ -ગાયેનો સમુહ
કરે છે.

૦ વિકાર યોગે :- ષટીકરોતિ મૃદમ્ -માટીનેા ઘડો
કરે છે

૦ ? અન-અવ્યયસ્ય કેમ ડહું ?

દિવા મૂતા રાત્રિ - રાત્રિ દિવસ થઈ અવ્યય છે,
-માટે સૂત્ર ન લાગે

૦ ? કર્મ-કર્તૃભ્યાં કેમ ડહું ?

પ્રાગ્ અદેવ કુલે-ઈદાર્ની દેવ કુલે કરેતિ
-અહીં કર્મ-કર્તૃ સમ્બન્ધ નથી.

૦ પ્રાગતત્ત્વ કેમ ડહું ?

શુક્લં કરોતિ-સફેદ કરાય છે - અહીં પૂર્વે સફેદ ન
હતું તેવું સ્પષ્ટીકરણ નથી.

-દિર્ઘચિવઃ ૪/૩/૧૦૮ થી થતાં દીર્ઘત્વનેા આ
સૂત્ર નિષેધ કરે છે.

[૩૩૯]

(૫૮) દીર્ઘચિવ-ચડ્-ચક્-વ્યેષુચ્, ૪/૩/૧૦૮

★ સૂત્રપૃથ :- દીર્ઘઃ ચિવ ચડ્-ચક્-વ્યેષુ ચ

★ વૃત્તિ :- ઇષુ ચતુર્ષુ યદાવાશિષિ ચ સ્વરસ્ય
દીર્ઘઃ સ્યાત્ । શુચી કરોતિ

□ :- અરુ મનશ્ચક્ષુચ્ચેતરહોરજસાં
હુક્, ચ્વો ૭/૨/૧૨૭, અરુકરોતિ । ઝનની સ્યાત્ ।

૦ ઇસુસોબંહુલમ્, ૭/૨/૧૨૮, હુર્ । સર્પી કરોતિ
નવનીતમ્ । ધનુસ્પાદ્ધશઃ ।

૦ વ્યઙ્ગનાન્તસ્યાન્ત ઈ ૭/૨/૧૨૯ બહુલમ્ । દર્ષદી
ભવત, દર્ષદ્, ભવતિ શિલા ।

❧ વૃત્ત્યર્થ :— ટ્વિ, યડ્, યક્ષ, ક્ય પ્રત્યય લાગતા તથા આદિમાં ય કારવાળા આશી વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગતાં ધાતુનો અન્ત્ય દ્વસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. 'ત્વિ' શુચિ+ત્વિ=શુચી કરોતિ - અશુચિને શુચિ (પવિત્ર) કરે છે.

★ અનુવૃત્તિ :— (૧) ક્રિડિતયિશ્ય, ૪/૩/૧૦૫ થી યિ (૨) આશિષિ ઇળ: ૪/૩/૧૦૭ આશિષિ

❧ વિશેષ :— ૦ આ સૂત્રથી નીચેના બધા ઉદાહરણોમાં 'દીર્ઘ' થયો છે

૦ વ્યજ્જનાદે, યઙ્ વા ૩/૪/૯ થી યઙ્ સ્તુ+ય+તે (દ્વ)તુસ્તુ+ય+તે આ ગુણો ૪ ૧/૪૮ થી તેસ્તુ+ય+તે, ણિસ્તેરે ૨/૩/૩૭ થી સ્ નો ષ્=તોષ્ટુયતે -આ સૂત્ર થી દીર્ઘ -તોષ્ટુયતે -તે ધણી સ્તુતિ કરે છે.

૦ ધાતો: ક્ષણ્વાદેયક ૩/૪/૮ થી યક્ષ્ ક્ષણ્વાદેય+તિ=ક્ષણ્વાદેય+તિ-તે બ બવાળે છે

૦ અમાવ્યયાત્, ક્યન્ ચ ૩/૪/૨૭ થી ક્યન્ દધિ+ય+તિ=દધીયતિ -તે ઢહીને ધર્ય છે.

૦ ક્યડ્, ૩/૪/૨૬ મૃશ+ય+તે=મૃશાયતે -તે ધણું નથી તે ધણું ધાય છે.

૦ ઢાચ્, લોહિતાદિભ્ય: ષિત્, ૩/૪/૩૦ - ક્યડ્, ષ્, લોહિત+ય+તે=લોહીતાયતે જે લાલ નથી તે લાલ ધાય છે.

૦ ક્ય: શિતિ ૩/૪/૭૦ થી ક્ય સ્તુ+ય+તે=સ્તૂયતે -સ્તુતિ કરાય છે.

૦ આશી: ઇન્ચત્=ઈયત્ (ત્રિ પુ એ.વ) તે બબો. (આશી માં ય કારણે બ લેવો અન્ત્ય નહીં)

૦ ક્યેષુ બ.વ.થી ક્યઙ્, ક્યઙ્ષ્, ક્યન્, ક્ય લેવા

★ શેષવૃત્તિ :— ૧૪૧ અર્હમનચ્ચશુષ્ચેતારહૌરજસાં હુક્ સ્વૌ ૭/૨/૧૨૭ -અરુસ્, મનસ્, ચશુસ, ચંતસ્ રહસ્ અને રજસ્ ને ટ્વિ લાગે ત્યારે અને અન્ત્ય સ્ નો લોપ થાય છે -ન અરુ: અનરુ -અનરુ: અરુ: કરોતિ -અરુ કરંગતિ (અહીં અરુ ના સ્ નો લોપ ટ્વિ થી ૩ દીર્ઘ થયો) [૩૦]

૧૫૧ ઇપુસોર્ણહુલમ્ ૭/૨/૧૨૮, ટ્વિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અન્ત્ય સ્ નો બહુલમ્ લોપ થાય સર્પીકરોતિ નવનીતમ્ -ધી નહોતું તેવા માખણનું ધી કરે છે સર્પસન્ત્વિ-સ્ લોપ ઇ દીર્ઘ ધનુસ્થાત્, વંશ :- વાંસડો - ધનુષ નહોતો તે ધનુષ

ધાય છે [૩૧]

૧૬૧ વ્યજ્જનાન્તસ્થાન્ત ઈ: ૭/૨/૧૨૯ ટ્વિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે વ્યજ્જનાન્ત નામને 'બહુલમ્' ઇ ઉમેરાય છે દર્ષદ્ +ઈ દર્ષદી ભવતિ -પત્થર ૩૫ નહીં તેવી શીલા પત્થર બને છે - જે અમૂલ્યત્વાવ અર્થ ન હોય તો ટ્વિ ન લાગે ત્યારે દર્ષદ્ ભવતિ [૩૨]

[૩૪૦]

(૫૯) સમયાદિભ્યોર્થવિશેષે ક્ષગ્ યોગે યથાયોગે ઢાચ્, વાચ્ચ: ૭/૨/૧૩૫, ૩૭ થી ૪૪

★ સૂત્રપૃથ :— સમયાદિભ્ય: અર્થવિશેષે ક્ષગ્, યોગે યથાયોગ ઢાચ્, વાચ્ચ:

★ વૃત્તિ :— કાલક્ષેપે-સમયાકરોતિ-અથ શ્વોવા પટ દાસ્થામીતિ કાલક્ષેપ કરોતિ કુવિન્દ: । અતિ પીડને-સપત્ના કરોતિ નિષ્પત્ના કરોતિ મૃગમ્ । નિષ્કોષણો નિષ્કુલા કરોતિ-દાહિમમ્ । આતુકૂલ્યે સુસ્વાકરોતિ પ્રિશાકરોતિ ગુરુમ્ । પ્રાતિકુલ્પે દુ:સ્વા કરોતિ શત્રુમ્ । પાકે શૂલા કરોતિ માંસમ્ । વપને-મદ્રાકરોતિ વાલનાપિત: । એવં ક્ષેત્રકર્ષણે-દ્વિતીયા કરોતિ ક્ષેત્રમ્ । પટપટા કરોતિ ઇત્યાદિ.

□ પ્રપરાપસમન્વવનિર્દુરમિ વ્યધિસૂદતિનિપ્રતિ પર્યપય: । ઉપ આહિતિ વિંશતિરેષસઘે ઉપસર્ગ ગણ: કથિત: કવિભિ:

“ધાતો: પૂજાર્થસ્વ તિગતાર્થાધિપરંતિક્રમાતિવજ્જ: પ્રાદિહરસર્ગ: પ્રાક્ ચ”

એતેત્વેકત્ર ધાતવા પન્ચમ્: પ્રયોજ્યા: પ્રથમમિયાહરતિ ઈત્ એવં “મૂષાદરક્ષેપેલંસદસત્” । ગતિ સજ્ઞમ્ । અલ કૃત્યા સત્કૃત્ય । અસત્કૃત્ય “કળે મનસ્તુપતૌ” । કળેહત્ય । મનોહત્ય । “તરોંહન્તર્ધો” । તિરોમૂષા ‘કળોનવા’ તિરસ્કૃત્ય-તિરસ્કૃત્વા । મધ્યેકૃત્ય સાક્ષાત્કૃત્યા । ‘નિત્યે હસ્તે પાણાબુદ્ધાહે’ હસ્તકૃત્ય, પાણી કૃત્યેત્દયો યથાયોગં ગતિ સજ્ઞા સેધા

❧ વૃત્ત્યર્થ :— નોંધ :-આ સિદ્ધહેમનું કોઈ અલગ સૂત્ર નથી પણ ૭/૨/૧૩૫, ૩૭ ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૪૪, ૪૫ -કુલ નવ સૂત્રોનો સમન્વય કરી લખેલું એક સૂત્ર છે જેને સરળ રીતે સમજવા અંગે અલગ અલગ નોંધ કહી છે.

(૧) સમયાદ્ યાપનાયામ ૭-૨-૧૩૭
સમય વિતાવવો અર્થમાં ધાતુનો યોગ તે
“સમય” શબ્દને ઢાચ્ પ્રત્યય થાય છે. સમય
+ ઢાચ્ = સમય + આ = સમયાકરોતિ - વખત
વિતાવે છે આજે કે કાલે પટ આપીશ તેમ
કાલક્ષેપ કરે છે.

(૨) સપત્ર-નિષ્પત્રાદ્ અતિ વ્યથને ૭/૨/૧૩૮
સપત્ર અને નિષ્પત્ર શબ્દોને અતિ પિડા અર્થ
માં ક્ર ધાતુના યોગે ઢાચ્ થાય છે. સપત્ર+
ઢાચ્ = સપત્રા કરોતિ મૃગમ-મૃગના શરીરમાં
બાણ પેસાડી દે છે. નિષ્પત્રા કરોતિ મૃગમ-
મૃગના શરીરમાંથી બાણ કાઢે છે. [૩૩]

(૩) નિષ્કુલાદ્ નિક્ષોષણે ૭/૨/૧૩૯
નિષ્કુલ શબ્દને ક્ર ધાતુના યોગે કાઢી નાખવું
અર્થમાં ઢાચ્ પ્રત્યય થાય છે. નિષ્કુલ+ઢાચ્
= નિષ્કુલા કરોતિ દાહિનમ્-દાહમમાંથી બધાં
દાણા બહાર કાઢી નાખે છે. [૩૪]

(૪) પ્રિય-સુખાદ્ આનુકૂલ્યે ૭/૨/૧૪૦
આત્માની અનુકૂળતા અર્થે જણાતો હોય તે
ક્ર ધાતુના યોગે પ્રિય અને સુખ શબ્દોને ઢાચ્
પ્રત્યય થાય છે. સુખ+ઢાચ્ = સુખા. સુખા કરોતિ
ગુરુમ યુરુને સુખ કરે છે.
પ્રિય+ઢાચ્ = પ્રિયા પ્રિયા કરોતિ ગુરુમ યુરુ
ને તે પ્રિય કરે છે. [૩૫]

(૫) દુઃખાત્ પ્રાતિકુલ્યે ૭/૨/૧૪૧
પ્રતિકુળતા જણાતી હોય અને ક્ર ધાતુના યોગે
દુઃખ શબ્દને ઢાચ્ પ્રત્યય થાય છે. દુઃખ+
ઢાચ્ = દુઃખા. દુઃખા કરોતિ શત્રોઃ શત્રુને
દુઃખ કરે છે. [૩૬]

(૬) શૂલાત્ પાકે ૭/૨/૧૪૨
શૂલ ધાતુનો યોગે અને રાંધવું અર્થે જણાતો
હોય તે ઢાચ્ પ્રત્યય થાય છે. શૂલ+ઢાચ્ =
શૂલા. શૂલા કરોતિ માંસમ્ માંસને શૂલમાં
ભરાવી રાંધે છે. [૩૭]

(૭) મદ્ર મદ્રાદ્ વપને ૭/૨/૧૪૪
ક્ર ધાતુના યોગે મદ્ર અને મદ્ર શબ્દને મુંડન
અર્થમાં ઢાચ્ પ્રત્યય થાય

મદ્ર+ઢાચ્ = મદ્રા કરોતિ હાલં નાપિતઃ હૃબમ
બાળકનું મુંડન કરે છે. [૪૮]

(૮) તીય શબ્દ બીજાત્, કૃગા કૃષૌ ઢાચ્
૭/૨/૧૩૫:- તીય પ્રત્યયાન્ત નામ, શબ્દ બીજ
નામને ક્ર ધાતુના યોગે અને કૃષિ અર્થમાં ઢાચ્
પ્રત્યય થાય છે.

દિતીય+ઢાચ્ = દિતીયા. દિતીયા કરોતિ
ક્ષેત્રમ્ ખેતરને ખીજવાર ખેડે છે. [૩૯]

(૯) અચ્ચક્તાનુકરણાનેકસ્વરાત્, ક્ર-મૂ અસ્તિ
ના અનિતૌ દ્વિષ્ચ ૭/૨/૧૪૫
અનેક સ્વરવાળા જે શબ્દો એવા અવ્યક્ત
ધ્વનિનું અનુકરણ કરતા હોય તે શબ્દોને ક્ર
-મૂ અસ્તિ યોગે ઢાચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
અને જેને ઢાચ્ પ્રત્યય લાગે છે તે શબ્દ
ખેવડાય છે. इति પ્રયોગ અવ્યક્ત અનુકરણ
સુચક શબ્દ સાથે ન હોય તે પટ્ટ+ઢાચ્ =
પટ્ટપટ્ટ+ઢાચ્ = પટ્ટપટ્ટા કરોતિ- અવ્યક્ત પટપટ
એમ અવાજ કરે છે. [૪૦]

: વિશેષ : નોંધ:- અહીં એક સૂત્રમાં નવ અલગ
અલગ સૂત્રોનો સમાવેશ થયો હોવાથી સ્પષ્ટ રૂપે
અલગ વિશેષાર્થ આપવો શક્ય નથી — ઇતિ —

★ શેષ વૃત્તિ :- ઉપસર્ગનો ગણ કવિ વડે નીચે મુજબ
હોવાનો છે.

(અધાના અર્થે વિસ્તારથી હૈમ પ્રકાશ પૂર્વાર્ધ ૧૭૯
પ્ર. પરા, અપ, સમ, અનુ, અવ, નિસ, દુર
અધિ ચિ, અધિ. સુ, ઉદ્, અતિ નિ, પ્રતિ,
પરિ. અપિ, ઉપ. આહ્.

ઉપસર્ગ ધાતુના અર્થમાં વધારો કરે છે.
અર્થને અનુસરે છે જુદો જ અર્થ કરે છે અને
કેટલાંક અનર્થક હોય છે.

(૧૫) ધાતોપૂજાર્થે સ્વા ગતાર્થાઽધિ પાર અતિ
ક્રમાર્થઽતિ વર્જઃ પ્રાદિરુપ વિસર્ગ પ્રાકચ્ ૩/૧/૧

પૂજાર્થક એવા સુ અને અતિ ગયેલો છે અર્થ
જેનો એવા અધિ અને પરિ અતિક્રમાર્થક એવા
અતિ ત્રણે વિજેતા અને ધાતુ અર્થના ઘોતક પ્રાદિ
વગેરે ઉપર જણાવ્યા મુજબના ૨૦ ઉપસર્ગો થાય છે
અને તે ધાતુની પૂર્વે મુકાય છે એટલે કે (૧) ધાતુના

અર્થના ઘોઠ પ્ર પરા વગેરે વીમ ઉપસર્ગો છે (૨) જે ધાતુની પૂર્વે જ મુકાય છે. (૩) પૂર્વથક સુ-અતિ ગત્યર્થક અગ્નિ પરિ અતિક્રમ અર્થવાળા અતિ એ પાંચ શબ્દો ઉપસર્ગ કહેવાય નહીં.

આ ઉપસર્ગો ધાતુપૂર્વે એક સાથે વધુમાં વધુ પાંચ પ્રયોગ્ય શકે. પ્ર+સમ્+અભિ+વિ+આ પૂર્વક હ ધાતુ પ્રસમ ભવ્યાહરતિ

* અન્ય સૂત્રો *

(૧૬) ધુષાઽઽદર ક્ષેષે અલ્ સદસત્ ૩/૧/૪
ધુષ- શણુગાર અર્થમાં અલમ્ શબ્દને, અદર- સત્કાર અર્થમાં સત્ શબ્દને ક્ષેપ, નિંદા અર્થમાં અસત્ શબ્દને ગતિ સંજ્ઞાવાળા સમજવા આ ત્રણે શબ્દો ધાતુની પૂર્વે જ વપરાય છે. અલમ્+કૃત્વા = અલ્ કૃત્ય- શણુગારીને એ રીતે - સત્ કૃત્યસત્કારે કરીને અસત્ કૃત્ય તિરસ્કાર કરીને [૪૨]

(૧૭) કણે મનસ્તુપ્તૌ ૩-૧-૬
તુપ્તિ અર્થમાં કણ અને મનસ્ અને અવ્યયો ગતિ સંજ્ઞાવાળા સમજવા-કણે હવા કણેહત્ય (એ રીતે) મનોહર્ય પયઃ પિવતિ - ધૂપ ધરામન દુષ પીએ છે [૪૩]

(૧૮) તિરોઽન્તઙ્ઘૌ ૩/૧/૯

છુપાઈ જવાના અર્થમાં તિરસ્ શબ્દની ગતિ સંજ્ઞા ધાય તિરઃ ભૂત્વા- તિરોઃભૂયઃ છુપાઈને [૪૪]

(૧૯) કુગો નવા ૩/૧/૧૦

છુપાઈ જવાના અર્થમાં તિરસ્ શબ્દને કૃ ધાતુ સાથે સંબંધમાં તિરસ્ની ગતિ સંજ્ઞા વિકલ્પે ધાય. તિરસ્ કૃત્વા- (ગતિસંજ્ઞા ધાય ત્યારે) તિરસ્કૃત્ય [૪૫]

(૨૦) મધ્યેપદે નિવચને મનસ્યુરસ્યનત્યાઘાને ૩/૧/૧૧ વિરૈષ યોઃટ્યું તથા આશ્રય એ એ સિવાયનો અર્થ તે અનત્યઘાન્- આ અર્થમાં મધ્યેપદે, નિવચને મનસિ ઊરસિ એ બધાની કૃ ધાતુના

યોગે વિકલ્પે ગતિ સંજ્ઞા થાય મધ્યે કૃત્વા મધ્યે કૃત્ય મધ્યમાં કરીને [૪૬]

(૨૧) સાક્ષાવાદિ ચ્ચયથૌ ૩/૧/૧૪

સાક્ષાત્ વગેરે શબ્દોની સાથે કૃ ધાતુના યોગ- તે શબ્દો વિચ અર્થ વાળા હોય તો તેની ગતિ સંજ્ઞા વિકલ્પે અવાક્ષાત્ સાક્ષાત્ કૃત્વા-સાક્ષાત્ કૃત્ય [૪૭]

(૨૨) નિત્ય હસ્તે પાણાણુ દ્વાહે ૩/૧/૧૫

પિવાહ અર્થમાં કૃ ધાતુના યોગ હસ્તે અને પાણો બન્ને અવ્યયોની ગતિ સંજ્ઞા નિત્ય ધાય છે- હસ્તે કૃત્વા હસ્તે કૃત્ય- હાથમાં ગ્રહણ કરીને એ રીતે પાણો કૃત્ય વિચાર કરીને [૪૮]

ઉપરોક્ત યોગ સૂત્રો ૧૬ થી ૨૨ ગતિ સંજ્ઞા તું જ્ઞાન કરાવે છે.

(૬૦) અવ્યયસ્વ ૩/૨/૭

★ વૃત્તિ અવ્યયાનાં સ્વાદે હોપ સ્વાતા સ્વઃ પ્રાતરસ્તિ પરયઃ, કૃતમ્ ઈતિ

✠ વૃત્યર્થઃ-અવ્યયોને લાગતી તમામ વિભક્તિ ઓનો લોપ થાય છે. જેમકે:-સ્વર+સિ-(સિ લોપ)-સ્વર=સ્વઃ (૨ નો, ૨: પદાન્તે ૧/૩/૫૩થી સિસર્ગ સ્વ) પદ્ય સ્વર્ગ જે પ્રાતર અસ્તિ પ્રાતઃ કાળ છે. પ્રાતર વિભક્તિ લોપ

★ અનુવૃત્તિ અનતો લુપુ ૩/૧/૧૫ થી લુર્

✠ વિશેષ :-અવ્યય કેમ કહેવું

અત્યુચ્ચૈવઃ ઉચાઈને વટાવી ગયેલાને આ પ્રયોગમાં બહુથી સમાસમાં ઉચ્ચૈવ અવ્યય છે. તેથી અવ્યય વાચી અર્થની મુખ્યતા નથી માટે વિભક્તિ લોપ ન થાય.

સ્વાદી વિભક્તિ લાગતા પદ સંજ્ઞા ધાય છે. તેથી પદ સંજ્ઞાને માનીને યા તમામ કાર્યો થઈ શકે

[૩૪૨]

પૂ. મહોપાધ્યાય વિનયવિજયજી ગણિવરે રચેલ હૈમ લઘુ પ્રક્રિયાના અવ્યય અધિકારનો

ગુજરાતી અનુવાદ તથા વિવેચન સમાપ્ત.....

અભિનવ લઘુ પ્રક્રિયા (પૂર્વાધ) ભા. ૧ સમાપ્ત.....

(૧) સંજ્ઞા (૨) સન્ધિ (૩) પદ્ધતિ (૪) અવ્યય

એ ચાર મુખ્ય પ્રકરણોમાં વિભાજિત ભાગ-૧ સમાપ્ત થાય છે. લઘુપ્રક્રિયાનો આ સરળ, સ્પષ્ટ અને સચેત્ર અનુવાદ છે. સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ શીખવામાં આ અનુવાદ ઉપયોગી થાય..... એવી અભિલાષા સહ.....

...સુનિ દીપરતનસાગરજી

शुद्धिपत्रक

पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
२	१-३१	सत्र	सूत्र	२८	१-४	भेवडाय छे	विह्वये भेवडाय छे
४	१-८	स्व	हुस्व	३०	२-१	तस्मै+तस्माय्	तस्मै+ईदम्,
४	२-२६	पद्यायेण	पर्यायेण			=इदम्,	=तस्माय्,+ईदम्,
६	२-३२	भवति	भवंति	३०	२-१	य क्षोप	क्षोप
८	१-२३	अर्द्धी थी ह	अर्द्धी कथीह	३१	१-२७	ते'डत्र	ते'डत्र
८	२-५	व्यञ्जनम्	व्यञ्जनभू	३१	२-६	प'यथी	प'यभी
१०	२-१६	समुद्भवो	समुद्भवो	३२	३	वये	वये
१०	२-२४	स्पृष्टता	स्पृष्टता	३३	१-१२	दीर्घ ई नो	दीर्घ ई नो य्
१०	२-२५	स्वसंज्ञो	स्वसंज्ञो	३३	२-६	सर्वाधि विष्वग्	सर्वाधि विष्वग्
११	१-३४	बिभ्वाभूलीय	बिब्वाभूलीय	३३	२-३६	केचिदिच्छति	केचिदिच्छन्ति
१२	१-३३	भवे'न्मित्र	भवेन्मित्र	३५	१-१६	ह्रस्वस्व	ह्रस्वस्य
१२	२-१५	व्याख्यातासे	व्याख्यातासे	३८	१-१४	अज् वर्गात् स्वरे	अज् वर्गात्, स्वरे
१२	२-२५	उपभोग	उपभोग न			वेऽस	वेऽसन्
१२	२-३३	तदन्त पदम्	तदन्त पदम्	३८	२-११	ततोह*चतुर्थ	ततोह*चतुर्थः
१३	१-२	एत्	एत्	३९	१-२५	भवाक्+श	भवा+श
१६	१-२३	इवर्णादिरस्वे	इवर्णादिरस्वे	३९	१-२६	भवाण्टकारः	भवाण्टकारः
१६	२-२३	रन्मिस्र	चतुर्+मिस्र	३९	१-३६	प्रशान+रे	प्रशान+चरः
१८	२-२१	लत्य	लत्व	४०	२-२६	च छुट छे.	च छुट् छे.
१९	१-२४	व्यञ्जने	व्यञ्जने	४१	१-१३	ङ् अने ण् नो	ङ् अने ण् नो
१९	२-२४	गार्गस्या	गार्गस्य			परमां	शिष्ट, परमां
२०	१-१५	पौत्रारि	पौत्रारि	४१	२-९	ता सुम	तौ सुमः
२१	२-२०	एवाऽऽकारो	एवाऽऽकारो	४१	२-२५	च् नो ज् थथे	च् नो ज् थथे
२२	१-१७	अर्थात्	अर्थात्	४१	२-२६	पदान्त म्+य	पदान्त म्+ट्
२२	१-२१	समथाश्रितो	समथाश्रितो	४३	१-१०	प्रथम (१-अे.)	प्रथमः (१-अे.)
२२	१-२६	सामर्थ्या	सामर्थ्या	४३	१-१३	तवच्छत्रम्	तवच्छत्रम्
२५	१-२०	अवर्णस्य	अवर्णस्ये	४३	२-१४	दीर्घस्थानीया	दीर्घस्थानीया
२५	२-१६	दशार्ण	दशार्ण	४४	२-१२	(४) ट्+ट्	(४) त्+ट्
२५	२-३७	वत्सरणम्	वत्सरणम्			(५) द्+त्	(५) ट्+त्
२६	१-२३	महेश्वर्या	महेश्वर्या	४५	२-१३	ट वर्गात्	ट् वर्गात्
२६	१-३३	वर्णादने	वर्णादने	४६	१-१९	षाडशः शान्तिः	षाडशः शान्तिः
२६	१-३६	प्राप्य	प्राप्ति	४६	२-६	भवाल्लिलखति	भवाल्लिलखति
२७	१-३२	ई उ ल	ई उ ऋ लृ	४८	२-१	काल्य सूयवे छे	काल्य सूवे छे
२७	२-७	अपन	धन	४८	२-२	[८२]	[८५]
२८	२-७	ईह स्वर	र ह स्वर	५२	१-२३	१/२/६थीअ+ओ	१/२/६थीअ+उ=ओ
				६०	१-५	दोषात्त्वम्	दीर्घत्वम्

पृष्ठ	श्रीटी	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	श्रीटी	अशुद्ध	शुद्ध
६०	१-३१	प्रशणम्	प्रशणम्	८५	१-२८	स्वयम्भूवौ	स्वयम्भुवौ
६१	१-११	सम्बन्धि	सम्बन्धि	८६	२-२६	अतिभू वगेरेभां	भू नर्डी पषु भू छे
६१	१-२८	शस् नो न थाय	शस् नो न्त् थाय	८७	१-२०	भू+अग्रम्	भ्रू वग्रम्
६१	२-५	१/४/४५	१/४/५	८७	२-१५	रूपाम्	सख्याम्
६३	१-१२	म डारादि	भ डारादि	८८	१-३३	पितु	पितुः
६३	१-२७	वेव+ओन्	देव+ओस्	८१	१-२	क्रोष्टोः	क्रोष्टोः
६४	१-१२	तिस्तु+जाम्	तिस्तु+आम्	८१	१-१२	एव्	एन्
६४	२-१०	शिद् डे न्	शिद् डे न्	८२	१-१८	(६५)	(६६)
६४	२-२७	स्मि-कृत स्	स्मि पाये कृत	८३	१-१	गाव	गावौ
		वाणा नथी	स् वाणा छ	८५	२-३	आपे	आप्
६५	१-३२	उभयद्	उभयद्	८५	२-३१	यारा	यास्
६७	२-१३	[१२१]	[११२]	८७	१-२५	+ सर्वस्याः	= सर्वस्याः
६८	२-६	यतुथी सर्वस्मे	सर्वस्मै	८८	१-२८	बुध्वे	बुध्वेः
६८	२-८	अवर्णसामः साम्	अवर्ण...साम्	८८	२-६	धेनूः	धेनूमिः
६९	१-२४	नवभ्य पूर्वभ्य	नवभ्यः पूर्वभ्य	८८	२-७	धेनुमिः	धेनुभ्यः
७०	१-१४	अर्ध+जस्	अर्ध+जस्	१०१	सूत्रः (२) नी वृत्ति सूत्र (१) १७७ भां		
७०	१-२६	धरम+जस्	धरम्+जस्	७५	गर्ध छे ते सूत्रः २ भां सूत्रपृथ पक्षी सम्बन्धी.		
७०	२-३१	कतरश्च	कतरश्च	१०२	१-५	घुटसं सकश्च	घुटसं जकश्च
		कतश्च	कतमश्च	१०२	१-३६	नषु कस्य	नपु मकस्य
७१	१-२४	छे स्मै)	छे (स्मै)	१०३	२-१८	ककुब्-न्	ककुब्-प्
७२	१-१८	मास+नास्	मास्+नास्	१०४	१-२०	न् आगण	न् आगम
७२	१-३३	व्यं गजने	व्यञ्जने	१०५	१-१८	विश्वापा	विश्वपा
७२	१-३४	अ-व्यजने	अय् व्यञ्जने	१०५	२-१०	प्राप्ति	प्राप्ति
७३	१-१६	शकृत्	शकृत्	१०६	२-५	अनते	अनतो
७४	१-२८	अ दीप	अ दीप	१०७	१-१०	मधु	मधु
७५	१-२	अतिस्त्रियौ स्त्रियाः	अतिस्त्रियौ स्त्रियाः	११०	१-५	सुवाचो	सुवाचौ
७५	२-६	उदाहृष्यु	उदाहृष्यु	११०	१-२६	प्रत्यन	प्रत्यन्
७६	१-१०	मुनये+ए	मुनय्+ए	१११	१-२६	न् आगण	न् आगम
७६	१-११	मुनय्	मुनये	११२	२-७	अश्व वगेरेभां	श्व नर्डी पषु ङ्च छे
७६	१-३२	मुनिभ्यः	मुनिभ्यः	११२	२-१६	उदश्च वगेरे	उदश्च छे.
७८	१-३७	म्त्री शब्दने।	स्त्री शब्दने।	११३	२-६	समीच, य	समीचा
७८	२-६	अतिस्त्रियम्	अतिस्त्रियम्	११४	१-७	तिरि+अञ्चो	तिरि+अञ्च
७९	२-२३	सखाद्यौ	सखाद्यौ	११५	२-२४	भना तेभने	तेभना भते
८०	१-८	सखि षति	सखि षति	१७१	१-१८	परिव्रज्-ट्	परिव्राज्-ट्
८२	१-१४	त्रोः त्रयः	त्रोः त्रयः	११८	२-२०	शेषेषुटि	शेषेषुटि
८२	१-२०	त्रय्+आम्	त्रय्+आम्	११९	२-५	अम्वादे	अम्वाद
८५	१-२१	दर्न्भु	दर्न्भु	१२०	२-२८	स्वसम्बन्धिकिप्	स्वसम्बन्धिकिम्

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨૨	૧-૬	एतत् आदेश	एतत् आदेश	૧૮૨	૨-૧	અધટમાં	અધરમાં
૧૨૨	૨-૧૦	दीर्घाभाव	दीर्घाभाव	૧૮૩	૧-૩	दिग्देशायां	दिग्देशायां
૧૨૩	૨-૨૩	वृत्त्यथै	वित्तैथ	૧૮૩	૧-૩૧	सप्तथया	सप्तम्या
૧૨૫	૧-૧૮	कवर्गस्वरवति	कवर्गस्वरवति	૧૮૩	૨-૫	पञ्चमी	पञ्चमी
૧૨૫	૨-૨૭	हनोधि	हनोधि	૧૮૫	૧-૫	सप्त	सम्पत्
૧૨૭	૨-૧	सुपयि ।	सुपयिन्	૧૮૫	૨-૧૧	એવું	થવું
૧૨૯	૧-૩૧	सङ्ख्यानां	सङ्ख्यानां	૧૮૬	૧-૧૫	પુરુષાઃ	પુરુ
૧૨૯	૨-૩૨	चतुर्+नाम्	चतुर्+नाम्	૧૮૬	૧-૩૦	સશ્વ	અશ્વ
૧૩૫	૨-૯	नाम+दि	नाम+सिद्	૧૮૭	૧-૩૪	ત્રૌધાનિ	ત્રધા
૧૩૬	૨-૩૦	सञ्जुषुं	सञ्जुषुं	૧૮૮	૨-૩૨	સાહસયે	સાહચર્યે
૧૩૮	૨-૩૦	बृहणम्	बृहणम्	૨૦૧	૧	અતિભૂ	(અધે) અતિભૂ
૧૩૯	૧-૩	स्वरादौ	स्वरादौ	૨૦૨	૧૬	પયસ્ (પુ.)	પયસ્ (નપુ.)
૧૪૪	૨-૫	दस्+मिप्	अदस्+मिप्	૨૦૪	૮	માંસ	માસ
૧૪૬	૨-૨૫	हो ध वा	हो ध वा	૨૦૬	૨૪	અતિભૂ	અધેન અતિભૂ
૧૫૦	૧-૧	अद्भ्य	अद्भ्यः	૨૦૭	૨૭-૩	કર્તારઃ	કર્તૌભિઃ
૧૫૧	૨-૨૫	तिश्रणाम्	तिश्रणाम्	૨૦૮	૩૩-૬	ગડગાભ્યામ્	ગડગાનામ્
૧૫૫	૨-૨૫	ब्रह्मणि	ब्रह्मणि	૨૦૯	૪૫-૬	વધૂભ્યામ્	વધ્વોઃ
૧૫૮	૨-૫	मन्तस्य	मन्तस्य	૨૦૯	૪૫-૮	વધ્વોઃ	વધ્વો
૧૬૨	૧-૭	आवयो	आवयोः	૨૦૯	૪૭-૬	માતૃભ્યામ્	માત્રોઃ
૧૬૩	૧-૫	युष्मद्+अक्	युष्मद्+अक्	૨૧૦	૫૧-૩	દ્વિતીયેભ્યઃ	દ્વિતીયેઃ
૧૬૬	૧-૭	अमात्वामौ	अमात्वामा	૨૧૩	૭૫-૨	ભવન્તૌ ભવદ્ભિઃ	ભવન્તૌ ભવતઃ
૧૬૮	૨-૪	चाहृवैवयोगे	चाहृवैवयोगे	૨૧૪	૮૮-૬	દષ્ટિડભ્યામ્	દષ્ટિડનોઃ
૧૭૦	૫૧૬	स्युरलिङ्गका	स्युरलिङ्गका	૨૧૬	૯૫-૬	શ્રેયોભ્યામ્	શ્રેયસોઃ
૧૭૪	૨-૧૩	तद्वांतधन्	तद्वातिधन्	૨૧૬	૯૬-૫	વિદુષોઃ	વિદુહ્ભ્યામ્
૧૭૫	૧-૩૭	प्रामात्	प्रामात्	૨૧૮	૧૧૮-૩	શક્તા	શક્તા
૧૭૭	૨-૨૪	अथ'गनां	अथ'मां	૨૧૯	૧૨૪-૫	ઠાષ્ટતક્ષે (નપુ.)	ઠાષ્ટતક્ષઃ
૧૭૮	૨-૭૬	ददम् नो।	इदम् नो।	૨૧૯	૧૨૭-૨	આભ્યામ્	ઇમે
૧૮૨	૧-૧૨	पञ्चमी	पञ्चमी				

* દ્રવ્યસહાયક બાકી નામ *

પ્રેરક/ઉપદેશક

શ્રી સંઘ

[૧] પૂ. ગણિ. જિનેન્દ્રસાગર

તથા પૂ. સાંધ્વીલ ભવ્યાનંદકીલ - શ્રી કપડવંજ જૈન સંઘ, કપડવંજ

[૨] પૂ. સાંધ્વીલ ચારુવ્રતાશ્રીલ મ. - શ્રી શ્વે. મુર્તિ તપ. જૈન સંઘ - ૨૧૯૦૬

परिशिष्ट :- १ शब्दरूपावली

क्रम	नाम	अर्थ	लिंग	पृष्ठ	क्रम	नाम	अर्थ	लिंग	पृष्ठ
१	अतिभू	भू ने टपी जनार	पु.	२०६	३४	गङगा	गंगा	स्त्री	२०८
२	अतिस्त्रि	स्त्रीने टपी जनार	पु.	२०५	३५	गिर	वाणी	स्त्री.	२१७
३	अतिछे	छे ने टपी जनार	पु.	२०७	३६	गौ	अणद	पु.	२०७
४	अदस्	आ / ते	पु.	२१६	३७	गोदुड	गोवाण	पु.	२१६
५	अदस्	आ / ते	स्त्री.	२१८	३८	गवौ	यद्र	नपु.	२०७
६	अदस्	आ / ते	नपु.	२१६	३९	यतुर	यार	पु.	२१५
७	अनकुद	अणद	पु.	२१६	४०	यतुर	यार	स्त्री.	२१७
८	अन्य	णीणु	नपु.	२१०	४१	यतुर	यार	नपु.	२१६
९	अप्	पाणी	स्त्री.	२१७	४२	जगत	जगत	नपु.	२१८
१०	अम्मा	माता	स्त्री	२०८	४३	जरा	धडपणु	स्त्री.	२०८
११	अण्टन	आठ	त्रि.	२१४	४४	जवनश	जवनोनाश	पु.	२१५
१२	असृणू	लोही	नपु.	२१८	४५	तइ	ते	पु.	२१३
१३	अमह	हुं	त्रि.	२१७	४६	तार्श	तेवुं	पु.	२१५
१४	अहन	द्विस	नपु.	२१६	४७	तिर्यञ्	पशु-पक्षी	नपु.	२१२
१५	आत्मन्	आत्मा	प्र.	२१४	४८	त्रि	त्रणु	पु.	२०६
१६	आसन	आसन	नपु.	२१०	४९	त्रि	त्रणु	स्त्री	२०८
१७	अहम्	आ	पु.	२१७	५०	त्रि	त्रणु	नपु.	२११
१८	अहम्	आ	स्त्री.	२१८	५१	दण्डिन्	दण्डनाणे	पु.	२१४
१९	अहम्	आ	नपु.	२१६	५२	दधि	दही	नपु.	२११
२०	उदइ	पाणी	नपु.	२१०	५३	दन्त	दांत	पु.	२०४
२१	उदइ	उतर तरइतुं	पु.	२१२	५४	दिण्	आकाश	स्त्री.	२१७
२२	उपानङ्	बोडां	स्त्री.	२१८	५५	देव	देव	पु.	२०३
२३	उल	अे	पु.	२०४	५६	देवेणू	देवने पूजनार	पु.	२१२
२४	उलय	अे	पु.	२०४	५७	दोस	दाथ	पु.	२१६
२५	उशनस्	शुक्राचार्य	पु.	२१७	५८	दंभू	दिसक थनार	पु.	२०६
२६	अेतइ	आ	नपु	२१३	५९	द्वि	अे	पु.	२०५
२७	अेतइ	आ	पु	११७	६०	द्वि	अे	स्त्री.	२०८
२८	कर्तुं	करनार	पु	२०७	६१	द्वि	अे	नपु.	२११
२९	कर्तुं	करनार	नपु.	२११	६२	द्वितीय	णीणुं	पु.	२०४
३०	कापतक्ष	सुतार	पु	२१६	६३	द्वितीय	णीणुं	नपु.	२१०
३१	किम्	शुं	पु.	२१५	६४	धानासुरणू	लोह सेकनार	पु	२१३
३२	कुल	कुण	नपु.	२१०	६५	धेतु	गाय	स्त्री.	२०९
३३	कोण्डु	शियाण	पु.	२०६	६६	नदी	नदी	स्त्री.	२०९

ક્રમ	નામ	અર્થ	લિંગ	પૃષ્ઠ	ક્રમ	નામ	અર્થ	લિંગ	પૃષ્ઠ
૬૭	નાસિકા	નાક	સ્ત્રી	૨૦૮	૯૮	યવકી	જવ ખરીદનાર	પુ.	૨૦૬
૬૮	નિશા	રાત્રિ	સ્ત્રી	૨૦૮	૯૯	યુજ્ઞ	જોડનાર	પુ.	૨૧૨
૬૯	ની	દોરનાર	નપુ.	૨૧૧	૧૦૦	યુષ્મદ્	તું	ત્રિ.	૨૧૭
૭૦	નેમ્	અડધું	પુ.	૨૦૪	૧૦૧	યુષ	સેતુરતુ ઝાડ	પુ.	૨૦૪
૭૧	પચત્	રાંધતો	પુ.	૨૧૩	૧૦૨	રાજન્	રાજા	પુ.	૨૧૪
૭૨	પચન્	પાંચ	ત્રિ.	૨૧૪	૧૦૩	વધૂ	વહુ	સ્ત્રી	૨૦૯
૭૩	પટુ	હોંશીયાર	નપુ.	૨૧૧	૧૦૪	વારિ	પાણી	નપુ.	૨૧૧
૭૪	પતિ	પતિ	પુ.	૨૦૫	૧૦૫	વિધ્વસ	વિક્ષાન	પુ.	૨૧૬
૭૫	પથિન્	માર્ગ	પુ.	૨૦૪	૧૦૬	વિશ્વયા	વિષ્ણુ	પુ.	૨૦૫
૭૬	પયસ્	દુધ	પુ.	૨૧૯	૧૦૭	વૃત્તહન્	ઇન્દ્ર	પુ.	૨૧૫
૭૭	પિતૃ	પિતા	પુ.	૨૦૭	૧૦૮	શકૃત્	છાણ	નપુ.	૨૧૮
૭૮	પુંસ	પુરૂષ	પુ.	૨૧૫	૧૦૯	શ્રેયસ	સારું	પુ.	૨૧૫
૭૯	પૂર્વ	પહેલાં	પુ.	૨૦૩	૧૧૦	શ્વન્	કુતરો	પુ.	૨૧૪
૮૦	પૂષન્	સૂર્ય	પુ.	૨૧૪	૧૧૧	સખિ	મિત્ર	પુ.	૨૦૫
૮૧	પ્રત્યન્	પશ્ચિમનું	પુ.	૨૧૨	૧૧૨	સખી	મિત્રને ઈચ્છનાર	પુ.	૨૦૫
૮૨	પ્રત્યન્	પશ્ચિમનું	નપુ.	૨૧૮	૧૧૩	સખૂષૂ	સાથી	પુ.	૨૧૫
૮૩	શુદ્ધિ	શુદ્ધિ	સ્ત્રી.	૨૦૮	૧૧૪	સમ્યન્	સાદું વ્યાજબી	પુ.	૨૧૨
૮૪	અભિન્	અભા	નપુ.	૨૧૯	૧૧૫	સર્વ	બધાં	પુ.	૨૦૩
૮૫	ભવત્	આપ	પુ.	૨૧૩	૧૧૬	સર્વા	બધાં	સ્ત્રી	૨૦૮
૮૬	ભૂ	જમીન	સ્ત્રી	૨૦૯	૧૧૭	સાધુ	સાધુ	પુ.	૨૦૬
૮૭	મધવન્	ઇન્દ્ર	નપુ.	૨૧૪	૧૧૮	સુલો	સારા આકાશ વાળું	નપુ.	૨૧૨
૮૮	મધુ	મધ	નપુ.	૨૧૧	૧૧૯	સુરૈ	અતિથ નવાળું	પુ.	૨૦૭
૮૯	મધુલિહ	ભમરો	પુ.	૨૧૬	૧૨૦	સુશ્રી	ધણી શોભાવાળું	પુ.	૨૦૬
૯૦	મનોહારિન્	સુંદર	નપુ.	૨૧૯	૧૨૧	સુવચસ	સારા વચનવાળો	પુ.	૨૧૬
૯૧	મરુત્	પવન	પુ.	૨૧૩	૧૨૨	સુવાન્	સારી વાણીવાળો	પુ.	૨૧૨
૯૨	મહત્	મોટો	પુ.	૨૧૩	૧૨૩	સેનાની	સેનાપતિ	પુ.	૨૦૬
૯૩	માતૃ	માતા	સ્ત્રી.	૨૦૯	૧૨૪	સ્ત્રી	સ્ત્રી	સ્ત્રી.	૨૦૯
૯૪	માંસ	મહિનો	પુ.	૨૦૪	૧૨૫	સ્વયંભુ	અભા	પુ.	૨૦૭
૯૫	મુનિ	મુનિ	પુ.	૨૦૫	૧૨૬	હૃદય	હૃદય	નપુ.	૨૦૯
૯૬	મૂલવૃક્ષ	મૂળકાઠનાર	પુ.	૨૧૨	૧૨૭	જ્ઞાનશુધ્	જ્ઞાન વડેળણનાર	પુ.	૨૧૩
૯૭	યદ્	જે	નપુ.	૨૧૯					

સ્વરાન્ત નામે

સ્વરાન્ત પુલ્લિંગ : (૩૨) દેવ સર્વ પૂર્વ નેમ્ ઉભ ઉભય કન્ત માંસ યૂપ દ્વિતીય વિશ્વપા મુનિ અતિસ્તિ દ્વિ ત્રિ પતિ સખિ સખી સુશ્રી યવકી સેનાની સાધુ કોષ્ટુ અતિભૂ દન્ભૂ સ્વયંભુ કર્તુ પિતૃ અતિહે સુરૈ ગૌ ગ્લૌ
સ્વરાન્ત સ્ત્રીલિંગ : (૧૫) ગઙ્ગા અમ્યા ભરા સર્વા નિશા નાસિકા દ્વિ ત્રિ શુદ્ધિ નદી સ્ત્રી ધેતુ વધુ ભૂ માતૃ
સ્વરાન્ત નપુંસકલિંગ : કુલ ઉદય અન્ય હૃદય દ્વિતીય આસન વારિ દ્વિધિ દ્વિ ત્રિ ની મધુ પદુ કતૃ સુઘો

વ્યંજનાન્ત નામે

વ્યંજનાન્ત પુલ્લિંગ : (૪૩) સુવાચ પ્રત્યચ્ ઉદચ્ સમ્યચ્ તિર્યચ્ મત્રવૃષ્ચ્ દેવેજ્ યુજ્ ધાનામ્સજ્ ભસ્તૃ મહત્ પચત્ ભવત્ તદ્ એતદ્ જ્ઞાનયુધ્ પચન્ અષ્ટન્ રાજન્ આત્મન્ દષ્ટિન્ પથિન્ પૂષન્ મધવન્ શ્વન્ વૃત્તહન્ કિમ્ ચતુર્ સજ્જ્ જ્વનમ્ તાદ્શ પુંસ શ્રેયસ વિષ્વસ સુવચસ દોસ અનકુદ્ ગોદુહ્ મધુલિહ્ અદસ ઇદમ્ યુમ્દ અમ્દ
વ્યંજનાન્ત સ્ત્રીલિંગ : ૯ એતદ્ અપ્ ગિર્ ચતુર્ દિવ્ ઉશનસ્ ઉપાનહ્ અદસ્ ઇદમ્
વ્યંજનાન્ત નપુંસકલિંગ : (૧૩) અસજ્ જગાત્ શકૃત્ યદ્ અહન્ બલ્હન્ મનોહારિન્ ચતુર્ કાઠકતક્ષા પયસ્ અદમ્ ઇદમ્

એ.વ.	દ્વિ.	અ.વ.
૧ દેવ - દેવ		
૧ દેવ:	દેવૌ	દેવા:
૨ દેવમ્	દેવૌ	દેવાન્
૩ દેવેન	દેવાભ્યામ્	દેવૈ:
૪ દેવાય	દેવાભ્યામ્	દેવોભ્ય:
૫ દેવાત્	દેવાભ્યામ્	દેવોભ્ય:
૬ દેવસ્ય	દેવયો:	દેવાનામ્
૭ દેવો	દેવયો:	દેવેષુ
૮ હે દેવ	હે દેવૌ	હે દેવા:
આ પ્રમાણે જિન, રામ, ઘટ, અશ્વ વગેરે રામ જેવા નામમાં ૨ વ વર્ણાન્તો છુ: ૨/૩/૬૩ સ્ત્રીથી ન નો છુ થતા રામેણ, રામાણામ થાય		
૨ સર્વ - બધા		
૧ સર્વ:	સર્વૌ	સર્વો
૨ સર્વમ્	સર્વૌ	સર્વાન્
૩ સર્વેણ	સર્વાભ્યામ્	સર્વૈ:
૪ સર્વસ્મૈ	સર્વાભ્યામ્	સર્વોભ્ય:
૫ સર્વસ્માત્	સર્વાભ્યામ્	સર્વોભ્ય:
૬ સર્વસ્ય	સર્વયો:	સર્વોષામ્

એ.વ.	દ્વિ.	અ.વ.
૭ સર્વસ્મિન્	સર્વયો:	સર્વોષુ
૮ હે સર્વ	હે સર્વૌ	હે સર્વો
સમાનરૂપ : વિશ્વ, યતર, યતમ, તતર, તતમ, કતર, કતમ, એકતર, એકતમ, એક,		
૩ પૂર્વ - પહેલા		
૧ પૂર્વ:	પૂર્વૌ	પૂર્વ-પૂર્વા:
૨ પૂર્વમ્	પૂર્વૌ	પૂર્વાન્
૩ પૂર્વેણ	પૂર્વાભ્યામ્	પૂર્વૈ:
૪ પૂર્વસ્મૈ	પૂર્વાભ્યામ્	પૂર્વોભ્ય:
૫ પૂર્વસ્માત્	પૂર્વાભ્યામ્	પૂર્વોભ્ય:
પૂર્વાત્		
૬ પૂર્વસ્ય	પૂર્વયો:	પૂર્વોષામ્
૭ પૂર્વસ્મિન્	પૂર્વયો:	પૂર્વોષુ
પૂર્વૌ		
૮ હે પૂર્વ	પૂર્વૌ	પૂર્વા-પૂર્વૌ
સમાનરૂપ : પર, અવર, દક્ષિણ ઉત્તર, અપર અધર અ, અન્તર, (રૂપો સર્વ જેવાજ છે માત્ર જસ સ્મિન્ માં ફેરફાર		

अ.व.	द्विव.	अ.व.
(४)	<u>नेम अउधुं</u>	
१	नेमः	नेमौ
२	नेमम्	नेमौ
३	नेमेन्	नेमाभ्याम्
४	नेमस्मै	नेमाभ्याम्
५	नेमस्मात्	नेमाभ्याम्
६	नेमस्य	नेमयोः
७	नेमस्मिन्	नेमयोः
८	हे नेम	नेमौ
	द्विव.	अ.व.

(५)	<u>उभ</u>	(६)	<u>उभय</u>
१	उभौ	उभयः	उभये
२	उभौ	उभयम्	उभयान्
३	उभाभ्याम्	उभयेन	उभयैः
४	उभाभ्याम्	उभयस्मै	उभयेभ्यः
५	उभाभ्याम्	उभयस्मात्	उभयेभ्यः
६	उभयोः	उभयस्य	उभयेषाम्
७	उभयोः	उभयस्मिन्	उभयेषु

नोध :- उभ शब्द नित्य द्वि वयनान्त छे अने उभय शब्द अ.व. अ.व.मांज् आये

अ.व.	द्विव.	अ.व.
------	--------	------

(७)	<u>दन्त हांत</u>
१	दन्तः
२	दन्तम्
३	दन्तेन
	दन्ता
४	दन्ताय-
	दन्तो
५	दन्तात्
	दन्तः
६	दन्तस्य
	दन्तः
७	दन्ते
	दन्ति
८	दन्तः

अर्ही दन्तपादनासिका..... वा २-१-१०१ थी दन्तनो द्वि थी स. अ. व. मां दत् आदेश यता ये ये श्पो थशे. मूण श्पो राम जेवा, दत् व्यंज-नान्त जेवा

अ.व.	द्विव.	अ.व.
------	--------	------

(८)	<u>मांस भाहने</u>
१	मांसः
२	मांसम्
३	मांसा
	मासेन
४	मांसे
	मांसाय
५	मांसः
	मांसात्
६	मांसः-
	मांसस्य
७	मांसि-मांसे
८	(हे) मांसः

अर्ही दन्त पादनासिका .. वा २-१-१०१ थी द्वितीयाथा सप्तमी अ.व मां मांसनो विकल्पे मांस थाय छे.

(९) यष सेतुरनु आउ

१	यूषः	यूषौ	यूषाः
२	यूषम्	यूषौ	यूषुः, यूषान्
३	यूषसा, यूषेण	यूषाभ्याम्	यूषैः, यूषभिः
		यूषाम्याम्	
४	यूषु	यूषाभ्यम्	यूषेभ्यः
	यूषाय	यूषाभ्याम्	यूषेभ्यः
५	यूषुः,	यूषाभ्याम्	यूषेभ्यः
	यूषात्	यूषाभ्याम्	यूषेभ्यः
६	यूषुः,	यूषुः	यूषुः
	यूषस्य	यूषयोः	यूषानाम्
७	यूषिण्	यूषिणोः	यूषसु
	यूषिण्, यूषे	यूषयोः	यूषेषु
८	हे यूषः	यूषौ	यूषाः

अर्ही दन्त जेवा श्पो थशे मण् यूपन् नो विकल्पे यूप न थाय त्थारे अनोडस्य थी अ नो, नाम्नो नोडनह थी न् नो लोप थशे.

अ.व.	द्विव.	अ.व.
------	--------	------

(१०) द्वितीय-णीञ्

१	द्वितीयः	द्वितीयौ	द्वितीयाः
२	द्वितीयम्	द्वितीयौ	द्वितीयान्
३	द्वितीयेन	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयैः
४	द्वितीयस्मै	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयेभ्यः
	द्वितीयाय		
५	द्वितीयस्मात्	द्वितीयायाम्	द्वितीयेभ्यः
	द्वितीयात्		
६	द्वितीयस्य	द्वितीययोः	द्वितीयानाम्
७	द्वितीयस्मिन्	द्वितीययोः	द्वितीयेषु
	द्वितीये		

समान ३५ :- तृतीय सूत्रः तीयङितकार्थेवा

(११) विश्वपा-विष्णु

१	विश्वपाः	विश्वपौ	विश्वपाः
२	विश्वपाम्	विश्वपौ	विश्वपः
३	विश्वपा	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभिः
४	विश्वपे	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः
५	विश्वपः	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः
६	विश्वपः	विश्वपोः	विश्वपाम्
७	विश्वपि	विश्वपोः	विश्वपासु

समान ३५ : शङ्खमा, मुष्णमा, अग्निमा, धनपा,

(१२) मुनि-मुनि

१	मुनिः	मुनी	मुनयः
२	मुनिम्	मुनी	मुनीन्
३	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः
४	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
५	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
६	मुनेः	मुन्योः	मुनीनाम्
७	मुनौ	मुन्योः	मुनिषु
८	(हे) मुने	मुनी	मुनयः

समान ३५ :- रवि अग्नि विधि कपि-बूपति

(१३) अतिस्त्रि-स्त्रीने ङपी ङनार

१	अतिस्त्रिः	अतिस्त्रियौ	अतिस्त्रयः
२	अतिस्त्रिम्	अतिस्त्रियौ	अतिस्त्रियः
	अतिस्त्रियम्		अतिस्त्रिन्
३	अतिस्त्रिणा	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभिः
४	अतिस्त्रये	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः

अ.व.	द्विव.	अ.व.
------	--------	------

५	अतिस्त्रेः	अतिस्त्रिभ्याम्	अतिस्त्रिभ्यः
६	अतिस्त्रेः	अतिस्त्रियोः	अतिस्त्रीणाम्
७	अतिस्त्रौ	अतिस्त्रियोः	अतिस्त्रिषु
८	हे अतिस्त्रिः	अतिस्त्रिः	अतिस्त्रियः

(१४) द्वि व्यं-नित्य द्विवचनान्त

प्र.	द्वि	तृ	च	प	प.	स.
द्वौ	द्वौ	त्राभ्याम्	त्राभ्याम्	त्राभ्याम्	द्वयोः	द्वयोः

(१५) त्रि त्रणु-नित्यप्रादुवचनान्त

त्रयः	त्रीन्	त्रिभिः	त्रिभ्यः	त्रयाणाम्	त्रिषु
-------	--------	---------	----------	-----------	--------

(१६) पति पति

१	पतिः	पती	पतयः
२	पतिम्	पती	पतीन्
३	पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः
४	पत्ये	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
५	पत्युः	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
६	पत्युः	पत्योः	पतिनाम्
७	पत्यौ	पत्योः	पतिषु
८	(हे) पते	पती	पतयः

(१७) सखि भित्र

१	सख्या	सख्यौ	सखायः
२	सख्यम्	सख्यौ	सखीन्
३	सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः
४	सख्ये	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
५	सख्युः	सखिभ्याम्	सखिभ्यः
६	सख्युः	सख्योः	सखीनाम्
७	सख्यौ	सख्योः	सखिषु
८	(हे) सखे	सख्यौ	सखायः

(१८) सखी भित्रने ध्रस्वनार सखाचम् इच्छति

१	सखीः	सख्यौ	सख्यः
२	सख्यम्	सख्यौ	सख्यः
३	सख्या	सखीभ्याम्	सखीभिः
४	सख्ये	सखीभ्याम्	सखीभ्यः
५	सख्युः	सखीभ्याम्	सखीभ्यः
६	सख्युः	सख्योः	सखीभ्यः
७	सखि	सख्योः	सखीषु
८	(हे) सखीः	सख्यौ	सख्यः

એ.વ.	દ્વિ.	ખ.વ.
૧૯ સુત્રી - ઘણી શોભાવાળુ		
૧ સુત્રી:	સુત્રિયૌ	સુત્રિય:
૨ સુત્રિયમ્	સુત્રિયૌ	સુત્રિય:
૩ સુત્રિયા	સુત્રીભ્યામ્	સુત્રિભિ:
૪ સુત્રિયૌ	સુત્રીભ્યામ્	સુત્રીભ્ય:
	સુત્રીયે	
૫ સુત્રિયા:સુત્રિય સુત્રીભ્યામ્		સુત્રીભ્ય:
૬ સુત્રિયા:	સુત્રીભ્યામ્	સુત્રીભ્યામ્
સુત્રિય:		સુત્રિયામ્
૭ સુત્રિયામ્	સુત્રિયો:	સુત્રીષુ
	સુત્રિયિ	
૮ (હે) સુત્રી	સુત્રિયૌ	સુત્રિય:
સમાનરૂપો :- હી, ધી, શ્રી, ભી, સુધી પ્રધી,		
૨૦ ચવક્રી - જવ ખરીદનાર		
૧ ચવક્રી:	ચવક્રિયૌ	ચવક્રિય:
૨ ચવક્રિયમ્	ચવક્રિયૌ	ચવક્રિય:
૩ ચવક્રિયા	ચવક્રીભ્યામ્	ચવક્રીભિ:
૪ ચવક્રિયે	ચવક્રીભ્યામ્	ચવક્રીભ્ય:
૫ ચવક્રિય:	ચવક્રીભ્યામ્	ચવક્રીભ્ય:
૬ ચવક્રિય:	ચવક્રિયો:	ચવક્રીયામ્
૭ ચવક્રિયિ	ચવક્રિયો:	ચવક્રીષુ
૨૧ સેનાની - સેનાપતિ		
૧ સેનાની:	સેનાન્યૌ	સેનાન્ય:
૨ સેનાન્યમ્	સેનાન્યૌ	સેનાન્ય:
૩ સેનાન્યા	સેનાનીભ્યામ્	સેનાનીભિ:
૪ સેનાન્યે	સેનાનીભ્યામ્	સેનાનીભ્ય:
૫ સેનાન્ય:	સેનાનીભ્યામ્	સેનાભ્ય:
૬ સેનાન્ય:	સેનાન્યો:	સેનાન્યામ્
૭ સેનાન્યામ્	સેનાન્યો:	સેનાનીષુ
સમાનરૂપો : આમણી, ઉન્ની વગેરે.		
૨૨ સાધુ - સાધુ		
૧ સાધુ:	સાધૂ	સાધવ:
૨ સાધુમ્	સાધૂ	સાધૂન
૩ સાધુના	સાધુભ્યામ્	સાધુભિ:
૪ સાધવે	સાધુભ્યામ્	સાધુભ્ય:
૫ સાધો:	સાધુભ્યામ્	સાધુભ્ય:

એ.વ.	દ્વિ.	ખ.વ.
૬ સાધો:	સાધ્વો:	સાધૂનામ્
૭ સાધૌ	સાધ્વો	સાધુષુ
૮ (હે) સાધો સાધૂ		સાધવ:
સમાનરૂપ :- ભાનુ, ગુરુ, વિભુ, શિશુ વગેરે		
૨૩ કોષ્ટુ - શિયાળ		
૧ કોષ્ટા	કોષ્ટારૌ	કોષ્ટાર
૨ કોષ્ટારમ્	કોષ્ટારૌ	કોષ્ટૂન
૩ કોષ્ટ્રા,	કોષ્ટુભ્યામ્	કોષ્ટુભિ:
કોષ્ટુના		
૪ કોષ્ટ્રે	કોષ્ટુભ્યામ્	કોષ્ટુભ્ય:
કોષ્ટવે		
૫ કોષ્ટુ:કોષ્ટો:	કોષ્ટુભ્યામ્	કોષ્ટૂભ્ય:
૬ કોષ્ટુ:	કોષ્ટો:	કોષ્ટૂનામ્
કોષ્ટો:	કોષ્ટ્રવો:	
૭ કોષ્ટરિ,	કોષ્ટો:	કોષ્ટુષુ
કોષ્ટૌ	કોષ્ટ્રવો:	
૨૪ અતિભૂ		
૧ અતિભૂ:	અતિભુવૌ	અતિભુવ:
૨ અતિભુવમ્	અતિભુવૌ	અતિભુવ:
૩ અતિભુવા	અતિભૂભ્યામ્	અતિભૂભિ:
૪ અભિવૌ	અતિભૂભ્યામ્	અતિભૂભ્ય:
અતિભુવો		
૫ અતિભુવા:	અતિભૂભ્યામ્	અતિભૂભ્ય:
અતિભુવ:		
૬ અતિભુવા:	અતિભૂવો:	અતિભૂભ્યામ્
અતિભુવ:		
૭ અતિભુવામ્	અતિભુવો:	અતિભુષુ
	અતિભુવિ	
૨૫ દંભૂ - હિંસક થનાર		
૧ દંભૂ:	દંભૂવૌ	દંભૂવ:
૨ દંભૂવમ્	દંભૂવૌ	દંભૂવ:
૩ દંભૂવે	દંભૂભ્યામ્	દંભૂભિ:
૪ દંભૂવ:	દંભૂભ્યામ્	દંભૂભ્ય:
૫ દંભૂવ:	દંભૂભ્યામ્	દંભૂભ્ય:
૬ દંભૂવ:	દંભૂવો:	દંભૂવામ્
૭ દંભૂવ	દંભૂવો:	દંભૂષુ
સમાનરૂપ :- સુદ્, વર્ષાભ, કંરભૂ, ખલપ્ વગેરે		

अ.व.	द्वि.	अ.व.
------	-------	------

२६ स्वयम्भू - ध्रुवा

१ स्वम्भूः	स्वयम्भुवौ	स्वयम्भुवः
२ स्वयम्भुवम्	स्वयम्भुवौ	स्वयम्भुवः
३ स्वयम्भुवा	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभिः
४ स्वयम्भुवे	स्वयम्भूभ्याम्	स्वयम्भूभ्यः
५ स्वयम्भुवः	स्वयम्भूभ्याम्	स्वययम्भूभ्यः
६ स्वयम्भुवः	स्वयम्भुवोः	स्वयम्भुवाम्
७ स्वयम्भुवि	स्वयम्भुवोः	स्वयम्भुषु

समानरूप : स्वम्भू, आत्मम्भू, मनोम्भू वगैरे

२७ कर्तृ - कर्तार

१ कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः
२ कर्तारम्	कर्तारौ	कर्तृन्
३ कर्ता	कर्तृभ्याम्	कर्तारः
४ कर्तो	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
५ कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
६ कर्तुः	कर्तोः	कर्तृष्णाम्
७ कर्तरि	कर्तोः	कर्तृषु
८ हे कर्तः	हे कर्तारौ	हे कर्तारः

समानरूप : नन्तृ नेष्टृ त्वष्टृ क्षृत् होतृ पोतृ वगैरे

२८ पितृ - पिता

१ पिता	पितरौ	पितरः
२ पितरम्	पितरौ	पितृन्
३ पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
४ पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
५ पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
६ पितुः	पित्रोः	पितृष्णाम्
७ पितरि	पित्रोः	पितृषु
८ हे पितः	पितरौ	पितरः

समानरूप : मातृ-जामातृ देवृ सव्येष्टृ वगैरे

२९ अतिहे - हे ने रथी जनार

१ अतिहेः	अतिह्ये	अतिह्यः
२ अतिह्यम्	अतिह्ये	अतिह्यः
३ अतिह्या	अतिहेभ्याम्	अतिहेभ्यः
४ अतिह्ये	अतिहेभ्याम्	अतिहेभ्यः

अ.व.	द्वि.	अ.व.
------	-------	------

५ अतिहेः	अतिहेभ्याम्	अतिहेभ्यः
६ अतिहेः	अतिह्योः	अतिह्याम्
७ अतिह्यि	अतिह्योः	अतिहेषु
८ अतिहे	अतिह्योः	अतिह्यः

समानरूप : से, ऐ, परमे वगैरे

३० सुरै - साराधनवाणे

१ सुराः	सुरायौ	सुरायः
२ सुरायम्	सुरायौ	सुरायः
३ सुराया	सुराभ्याम्	सुराभिः
४ सुराये	सुराभ्याम्	सुराभ्यः
५ सुरायः	सुराभ्याम्	सुराभ्यः
६ सुरायः	सुरायोः	सुरायाम्
७ सुरायः	सुरायोः	सुरासु

समानरूप : रौ मुख्य सूत्र : आरायोव्यञ्जनेअन्य ऐ कारानाममां व्यञ्जन पूर्वे आ न थाय

३१ गो-गण्ड

१ गौः	गावौ	गावः
२ गाम्	गावौ	गाः
३ गवा	गाभ्याम्	गाभिः
४ गवे	गाभ्याम्	गाभ्यः
५ गाः	गाभ्याम्	गवाम्
६ गाः	गवोः	गवाम्
७ गवि	गवोः	गोषु
८ गौ	गावौ	गावः

३२ ग्लौ - ग्लं

१ ग्लौः	ग्लावौ	ग्लावः
२ ग्लावम्	ग्लावौ	ग्लावः
३ ग्लावा	ग्लौभ्याम्	ग्लौभिः
४ ग्लावे	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्यः
५ ग्लावः	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्यः
६ ग्लावः	ग्लावोः	ग्लावाम्
७ ग्लावि	ग्लावोः	ग्लौषु
८ ग्लौः	ग्लावौ	ग्लावः

श्रे.व.	दि.	अ.व.
३३ गङ्गा-गङ्गा		
१ गङ्गा	गङ्गे	गङ्गाः
२ गङ्गाम्	गङ्गे	गङ्गाः
३ गङ्गया	गङ्गाभ्याम्	गङ्गाभिः
४ गङ्गायै	गङ्गाभ्याम्	गङ्गाभ्यः
५ गङ्गायाः	गङ्गाभ्याम्	गङ्गाभ्यः
६ गङ्गायाः	गङ्गयोः	गङ्गाभ्याम्
७ गङ्गायाम्	गङ्गयोः	गङ्गासु
८ (ङे) गङ्गे	गङ्गे	गङ्गाः

समानश्च :- माला, शाला, रमा, भज्जा, कृपा

३४ अम्बा-माता

१ अम्बा	अम्बे	अम्बाः
२ ङे अम्ब	अम्बे	अम्बाः

समानश्च :- अक्का, अल्ला, अत्ता वगैरे

३५ जरा-घटपणु

१ जरा	जरसौ-जरे	जरसः जराः
२ जरसाम्-जराम्	जरसौ-जरे	जरसः जराः
३ जरसा-जरया	जराभ्याम्	जराभिः
४ जरसे-जरायै	जराभ्याम्	जराभ्यः
५ जरसः-जरायाः	जराभ्याम्	जराभ्यः
६ जरसःजरायाः	जरसौ-जरेयोः	जरसाम् जराणाम्
७ जरसि, जरायाम्	जरसोः जरयोः	जरासु
८ (ङे) जरे	जरसौ-जरे	जरसःजराः

३६ सर्वा-अधु (स्त्री)

१ सर्वा	सर्वे	सर्वाः
२ सर्वांम्	सर्वे	सर्वाः
३ सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
४ सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
५ सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
६ सर्वस्याः	सर्वथोः	सर्वासु
७ सर्वस्याम्	सर्वथोः	सर्वासु
८ (ङे) सर्वे	सर्वे	सर्वां

समानश्च विश्वा, उभा, उभया, अन्या, अन्यतरा, इतरा, नेमा, समा, सिमा, सिमा वगैरे

श्रे.व.	दि.	अ.व.
३७ निशा-रात्रि		
१ निशा	निशे	निशाः
२ निशाम्	निशे	निशः निशाः
३ निशा, निशया	निशूभ्याम् निशाभ्याम्	निशुभिः निशाभिः
४ निशे निशायै	निशूभ्याम् निशाभ्याम्	निशूभ्यः निशाभ्यः
५ निशः निशायाः	निशूभ्याम् निशाभ्याम्	निशूभ्यः निशाभ्यः
६ निशः निशायाः	निशाः निशयोः	निशाम् निशानाम्
७ निशि निशायाम्	निशाः निशयोः	निशु निशासु
८ (ङे) निशे	निशे	निशाः

३८ नासिका-नाड

१ नासिका	नासिके	नासिकाः
२ नासिकाम्	नासिके	नसः नासिकाः
३ नसा	नोभ्याम्	नोभिः
नासिक्या	नासिकाभ्याम्	नासिकाभिः
४ नसे	नोभ्याम्	नोभ्यः
नासिकायाः	नासिकाभ्याम्	नासिकाभ्यः
५ नसः	नोभ्याम्	नोभ्यः
नासिकायाः	नासिकाभ्याम्	नासिकाभ्यः
६ नसः	नसोः	नसाम्
नासिकायाः	नासिकयोः	नासिकानाम्
७ नसि	नसोः	नसु-नसु
नासिकायाम्	नासिकयोः	नासिकासु

३९ द्वि-थे (नित्य दि.व.)

१	२	३	४	५	६	७
द्वे	द्वे	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वयोः	द्वयोः

४० त्रि-त्रणु (नित्य अ.व.)

तिस्त्रः तिस्त्रः तिसृभिः तिसृभ्यः तिसृभ्यः तिसृभ्याम् तिसृभ्यु

४१ बुद्धि-भुद्धि

१ बुद्धि	भुद्धी	भुद्धयः
२ बुद्धिम्	भुद्धी	भुद्धीः
३ बुद्धया	भुद्धिभ्याम्	भुद्धिभिः

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
४ बुद्धयै, बुद्धये	बुद्धिभ्याम्	बुद्धिभ्यः
५ बुद्ध्याः बुद्धेः	बुद्धिभ्याम्	बुद्धिभ्यः
६ बुद्ध्याः बुद्धेः बुद्धयोः		बुद्धीनाम्
७ बुद्ध्याम् बुद्धौ बुद्धयोः		बुद्धिषु
८ हे बुद्धे	बुद्धी	बुद्धयः
समानरूपो : मति, कृति, अकराणि, स्तुति कीर्ति भूमि वगेरे		
४२ नदी - नदी		

१ नदी	नद्यौ	नद्यः
२ नदीम्	नद्यौ	नदीः
३ नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
४ नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभिः
५ नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
६ नद्या	नद्योः	नदीनाम्
७ नद्याम्	नद्योः	नदीषु
समानरूपो : गौरी, कुमारी, सखी, मही, वाणी सरस्वती, दासी, महिषी		
नोधः लक्ष्मी, अवी, तरी, तन्त्री अथा रूपो नदी ज्ञेया थशे. मात्र प्रथमा अ.व. मां सि नो लोप		
न थाय तेथी लक्ष्मीः थाय		

४३ स्त्री - स्त्री

१ स्त्रीः	स्त्रियो	स्त्रियः
२ स्त्रियम् स्त्रीम्	स्त्रियौ	स्त्रियः स्त्रीः
३ स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
४ स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
५ स्त्रियाः	स्त्रिभ्याम्	स्त्रीभ्यः
६ स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीशाम्
७ स्त्रियाम्	स्त्रियोः	स्त्रीसु
८ हे स्त्रि	स्त्रियौ	स्त्रियः

४४ धेनु - गाय

१ धेनुः	धेनू	धेनवः
२ धेनुम्	धेनू	धेनूः
३ धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
४ धेन्यै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
५ धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
६ धेन्वाः, धेनोः धेनोः		धेनुनाम्
७ धेन्वाम्, धेनौ धेनोः		धेनुषु
८ हे (धेनो)	धेनू	धेनवः
समानरूप :- रज्जु, हनु, तनु, प्रियङ्गु		
४६ भू - पृथ्वी		

१ भूः	भुवौ	भुवः
२ भुवम्	भुवौ	भुवः
३ भुवा	भुभ्याम्	भूमिः
४ भुवौ-भुवे	भुभ्याम्	भूभ्यः
५ भुवाः भुवः	भूभ्याम्	भूभ्यः
६ भुवाः भुवः	भुवोः	भुवाम् भुनाम्
७ भुवाम् भुवि	भुवोः	भूषु
८ भूः	भुवौ	भुवः

समानरूपो : चम्पू, जम्बू, करभोरू, वामोरू वगेरे

४५ वधू - वधु

१ वधूः	वध्वौ	वध्वः
२ वधूम्	वध्वौ	वधुः
३ वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
४ वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
५ वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
६ वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूनाम्
७ वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु
८ हे वधु	वध्वोः	वध्वः

समानरूप : भू, स्र, वगेरे

४७ मातृ - माता

१ माता	मातरौ	मातरः
२ मातरम्	मातरौ	मातृः
३ मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
४ मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
५ मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
६ मातुः	मातृभ्याम्	मातृशाम्
७ मातरि	मात्रोः	मातृषु
८ हे मातः	मातरौ	मातरः

समानरूप : यातृ, दुहितृ वगेरे.

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
४८ कुल - कुल		
१ कुलम्	कुले	कुलानि
२ कुलम्	कुले	कुलानि
३ कुलेन	कुलाभ्याम्	कुलैः
४ कुलाय	कुलाभ्याम्	कुलेभ्यः
५ कुलात्	कुलाभ्याम्	कुलेभ्यः
६ कुलस्य	कुलयोः	कुलेनाम्
७ कुले	कुलयोः	कुलेषु
८ (हे) कुल	कुले	कुलानि

समानरूप : वन, ज्ञान, धन, फल, पुष्प, तोय वन्दन

४९ अन्य - अन्या

१ अन्यत-इ	अन्ये	अन्यानि
२ अन्यत्-इ	अन्ये	अन्यानि
३ अन्येन	अन्याभ्याम्	अन्यैः
४ अन्यस्मै	अन्याभ्याम्	अन्येभ्यः
५ अन्यस्मात्	अन्याभ्याम्	अन्येभ्यः
६ अन्यस्य	अन्ययोः	अन्येषाम्
७ अन्यस्मिन्	अन्ययोः	अन्येषु
८ (हे) अन्यत	अन्ये	अन्यानि

समानरूप : अन्यतर, इतर (उत्तर-उत्तम् प्रत्यान्त नाम एकतर सिवाय)

५० उदक - पाणी

१ उदकम्	उदके	उदकानि
२ उदकम्	उदके	उदकानि उदकानि
३ उदकेन	उदकाभ्याम्	उदकेभ्यः
उदना	उदकाभ्याम्	उदकेभ्यः
४ उदकाय	उदकाभ्याम्	उदकेभ्यः
उदने	उदकाभ्याम्	उदकेभ्यः
५ उदकात्	उदकाभ्याम्	उदकेभ्यः
उदनः	उदकाभ्याम्	उदकेभ्यः
६ उदकस्य	उदकयोः	उदकानाम्
उदनः	उदकोः	उदकेषु
७ उदके	उदकयोः	उदकेषु
उदनि, उदनि	उदके	उदकानि
८ हे-उदक	उदके	उदकानि

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
५१ हृदय - हृदय		
१ हृदयम्	हृदये	हृदयानि
२ हृदयम्	हृदये	हृदयानि
३ हृदयेन-हृद	हृदयभ्याम्	हृदयैः
४ हृदयाय	हृदयाभ्याम्	हृदयेभ्यः
हृदे	हृदाभ्याम्	हृदयेभ्यः
५ हृदयात्	हृदाभ्याम्	हृदयेभ्यः
हृदः	हृदाभ्याम्	हृदयेभ्यः
६ हृदयस्य	हृदयोः	हृदयानाम्
हृदः	हृदोः	हृदाभ्याम्
७ हृदये-हृदि	हृदयोः	हृदयेषु, हृदेषु
८ हृदयम्	हृदये	हृदयानि

५२ द्वितीय - द्वितीय

१ द्वितीयम्	द्वितीये	द्वितीयानि
२ द्वितीयम्	द्वितीये	द्वितीयानि
३ द्वितीयेन	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयेभ्यः
द्वितीयाय		
४ द्वितीयस्मै	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयेभ्यः
द्वितीयाय		
५ द्वितीयस्मात्	द्वितीयाभ्याम्	द्वितीयेभ्यः
द्वितीयात्		
६ द्वितीयस्य	द्वितीययोः	द्वितीयानाम्
७ द्वितीयस्मिन्	द्वितीययोः	द्वितीयेषु
८ (हे) द्वितीय	द्वितीये	द्वितीयानि

५३ आसन - आसन

१ आसनम्	आसने	आसनानि
२ आसनम्	आसने	आसनानि
३ आसनेन	आसनाभ्याम्	आसनैः
आसना	आसनाभ्याम्	आसलिः
४ आसनाय	आसनाभ्याम्	आसनेभ्यः
आसने	आसनाभ्याम्	आसनेभ्यः
५ आसनात्	आसनाभ्याम्	आसनेभ्यः
आसनः	आसनाभ्याम्	आसनेभ्यः

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
६ आसनस्य	आसनयोः	आसनानाम्
आसनः	आसतोः	आसनाम्
७ आसने	आसनयोः	आसनेषु
आसनि, आसिन	आसतोः	आससु
८ (डे) आसनम्	आसने	आसनानि

५४ वारि - पाष्णी

१ वारि	वारिष्णी	वारीणि
२ वारि	वारिष्णी	वारीणि
३ वारिष्णा	वारिष्याम्	वारिभिः
४ वारिष्णे	वारिष्याम्	वारिष्यः
५ वारिष्णुः	वारिष्याम्	वारिष्यः
६ वारिष्णुः	वारिष्णोः	वारिषु
७ वारिष्णि	वारिष्णोः	वारिषु
८ (डे) वारि, वारि	वारिष्णी	वारीणि

५५ दधि - दधी

१ दधि	दधिनी	दधीनि
२ दधि	दधिनी	दधीनि
३ दधना	दधिष्याम्	दधिभिः
४ दधने	दधिष्याम्	दधिष्यः
५ दधन्तः	दधिष्याम्	दधिष्य
६ दधन्तः	दधतोः	दधनाम्
७ दधित, दधिति	दधतो	दधिषु
८ (डे) दधे दधि	दधिनी	दधीनि

समानश्च : अरिष्य, सिक्थ, अक्षि

५६ द्वि - द्वे द्वि.व.

१	२	३	४	५	६	७
द्वै	द्वे	द्वौ	द्वौ	द्वौ	द्वौ	द्वौ

५७ त्रि - त्रिषु अ.व.

त्रीणि	त्रीणि	त्रिभिः	त्रिष्यः	त्रिष्यः	त्रयाणाम्	त्रिषु
--------	--------	---------	----------	----------	-----------	--------

५८ नी - होरनार

१ नि	निनी	नीनि
२ नि	निनी	नीनि
३ निना, निया	निष्याम्	निभिः
४ निने, नियो	निष्याम्	निष्यः
५ निनः नियः	निष्याम्	निष्यः

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
६ निनः नियः	निनोः नियोः	निनाम्, नियाम्
७ निनि, नियाम्	निनोः नियोः	निषु
८ हे ने, नि	निनी	नीनि

५९ मधु - मध

१ मधु	मधुनी	मधूनि
२ मधु	मधुनी	मधूनि
३ मधुना	मधुष्याम्	मधूभिः
४ मधुने	मधुष्याम्	मधुष्यः
५ मधुन्तः	मधुष्याम्	मधुष्यः
६ मधुन्तः	मधुनोः	मधुनाम्
७ मधुनि	मधुनोः	मधुषु
८ (डे) मधो, मधु	मधुनी	मधूनि

६० पटु - डोंशीयार

१ पटु	पटुनी	पटूनि
२ पटु	पटुनी	पटूनि
३ पटुना	पटुष्याम्	पटुभिः
४ पटुने, पटवे	पटुष्याम्	पटुष्यः
५ पटुन्तः, पटोः	पटुष्याम्	पटुष्यः
६ पटुन्तः, पटोः	पटुनोः, पटवोः	पटुनाम्
७ पटौ, पटुनि	पटुनाः, पटवोः	पटुषु
८ (डे) पटो, पटु, पटुनी		पटूनि

समानश्च : पृथु, लवु, गुरु, मृदु, बहु वगेरे

६१ कर्तृ - करनार

१ कर्तृ	कर्तृष्णी	कर्तृषि
२ कर्तृ	कर्तृष्णी	कर्तृषि
३ कर्तृष्णा, कर्ता	कर्तृष्याम्	कर्तृभिः
४ कर्तृष्णे, कर्तो	कर्तृष्याम्	कर्तृष्यः
५ कर्तृष्णः, कर्तुः	कर्तृष्याम्	कर्तृष्यः
६ कर्तृष्णः, कर्तुः	कर्तृषोः, कर्तोः	कर्तृष्णाम्
७ कर्तृष्णि, कर्तृरि	कर्तृष्णोः, कर्तोः	कर्तृषु
८ (डे) कर्तः, कर्तुः	कर्तृष्णी	कर्तृषि

समानश्च : नेत्, ज्ञात्, गन्त्, गात्, शास्त् वगेरे

६२ सुद्यु

१ सुद्यु	सुद्युनी	सुद्युनि
२ सुद्यु	सुद्युनी	सुद्युनि

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.	अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
३ सुधुना सुधवा	सुधुभ्याम्	सुधुलः	६ सुधुनः सुधोः	सुधुनोः सुधवोः	सुधुनाम्
४ सुधुने सुधवेः	सुधुभ्याम्	सुधुभ्यः			सुधवाम्
५ सुधुनः सुधोः	सुधुभ्याम्	सुधुभ्यः	७ सुधुनि, सुधवि सुधुनोः सुधवोः		सुधुषु

६३ सुवाच् - सारीवाणीवाणे।

१ सुवाङ् वाग्	सुवायौ	सुवायः
२ सुवायम्	सुवायौ	सुवायः
३ सुवाया	सुवाग्भ्याम्	सुवाग्लिः
४ सुवाये	सुवाग्भ्याम्	सुवाग्भ्यः
५ सुवायः	सुवाग्भ्याम्	सुवाग्भ्यः
६ सुवायः	सुवायोः	सुवायाम्
७ सुवायि	सुवायोः	सुवाक्षु
८ (हे) सुवाङ्	सुवायौ	सुवायः

६४ प्रत्यच् - पश्चिमतुं

१ प्रत्यङ्	प्रत्यङ्यौ	प्रत्यङ्यः
२ प्रत्यङ्यम्	प्रत्यङ्यौ	प्रतीयः
३ प्रतीया	प्रत्यङ्भ्याम्	प्रत्यङ्लिः
४ प्रतीये	प्रत्यङ्भ्याम्	प्रत्यङ्भ्यः
५ प्रतीयः	प्रत्यङ्भ्याम्	प्रत्यङ्भ्यः
६ प्रतीयः	प्रतीयोः	प्रतीयाम्
७ प्रतीयि	प्रतीयोः	प्रत्यक्षु
८ (हे) प्रत्यङ्	प्रत्यङ्यौ	प्रत्वच्य

६५ उदच् - उत्तर तरङ्गुं

उदच् उदीच् २-१-१०३ थी द्वितीया-सप्तमी
अ.व. नो स्वरादि पूर्वे उदच्नेः उदीच् थशे
अन्य इपो - प्रत्यय ज्ञेवाञ् थशे.

१ उदङ्	उदङ्यौ	उदङ्यः
२ उदङ्यम्	उदङ्यौ	उदीयः

६६ सम्यच् - सारु, व्याजणी

राहुसमः सप्रिसमि ३-२-१२३ थी द्वितीयादि
स्वरादि पूर्वे - समनो समि आदेश थशे.

१ सम्यङ्	सम्यङ्यौ	सम्यङ्यः
२ सम्ययम्	सम्यङ्यौ	समीयः

६७ तिर्यच् - पक्षी-पशु

१ तिर्यङ्	तिर्यङ्यौ	तिर्यङ्यः
-----------	-----------	-----------

२ तिर्यङ्यम्	तिर्यङ्यौ	तिर्यङ्यः
३ तिरश्चा	तिर्यङ्भ्याम्	तिर्यङ्लिः
४ तिर्यये	तिर्यङ्भ्याम्	तिर्यङ्भ्यः
५ तिर्य्यः	तिर्यङ्भ्याम्	तिर्यङ्भ्यः
६ तिर्य्यः	तिर्य्योः	तिर्य्याम्
७ ति श्रिय	तिर्य्योः	तिर्यक्षु
८ (हे) तिर्यङ्	तिर्यङ्यौ	तिर्यङ्यः

६८ मूलवृश्च - भूण कापनार

१ मूलवृद्-इ	मूलवृश्चौ	मूलवृश्चः
२ मूलवृश्चम्	मूलवृश्चौ	मूलवृश्चः
३ मूलवृश्चा	मूलवृद्भ्याम्	मूलवृद्भ्लिः
४ मूलवृश्चो	मूलवृद्भ्यम्	मूलवृद्भ्यः
५ मूलवृश्चः	मूलवृद्भ्याम्	मूलवृद्भ्यः
६ मूलवृश्चः	मूलवृश्चोः	मूलवृश्चाम्
७ मूलवृश्चि	मूलवृश्चोः	मूलवृद्भ्यु

६९ देवेज् - देवने पूणनार

१ देवेद्-इ	देवेजौ	देवेजः
२ देवेजम्	देवेजौ	देवेजः
३ देवेज	देवेद्भ्याम्	देवेद्भ्लिः
४ देवेजे	देवेद्भ्याम्	देवेद्भ्यः
५ देवेजः	देवेद्भ्याम्	देवेद्भ्यः
६ देवेजः	देवेजेः	देवेजाम्
७ देवेजि	देवेजेः	देवेद्भ्यु

७० युज् - ज्ञेडनार

१ युङ्	युज्जौ	युज्जः
२ युज्जम्	युज्जौ	युज्जः
३ युज्ज	युज्ज्याम्	युज्ज्लिः
४ युज्जे	युज्ज्याम्	युज्ज्यः
५ युज्जः	युज्ज्याम्	युज्ज्यः
६ युज्जः	युज्जेः	युज्जाम्
७ युज्जि	युज्जेः	युज्ज्यु

७१ घानामृजू - खोट शेकनार

१ घानामृजू-इ घानामृजूमौ घानामृजूणः
 द्वितीया थी सप्तमी सुधीना
 तमाम रूपाने सीधाण प्रत्ययो
 लागशी मान् अटलुं जयालमां
 राअवुंके स्वरादि प्रत्यय पूर्व
 सू नो ङ्गु थाय अने व्यंजनादि
 प्रत्यय पूर्व र्ण ने अइले इ
 करवे।

७२ मरुत् - पवन

१ मरुत्	मरुतौ	मरुतः
२ मरुतम्	मरुतौ	मरुतः
३ मरुता	मरुद्भ्याम्	मरुद्भिः
४ मरुते	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः
५ मरुतः	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः
६ मरुतः	मरुतोः	मरुताम्
७ मरुति	मरुतोः	मरुत्सु
८ (डे) मरुत्	मरुतौ	मरुत्

७३ महत् - मोटा

१ महान्	महान्तौ	महान्तः
२ महान्तम्	महान्तौ	महतः
३ महता	महद्भ्याम्	महद्भिः
४ महते	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
५ महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः
६ महतः	महतोः	महताम्
७ महति	महतोः	महत्सु
८ (डे) महत्	महान्तौ	महान्तः

७४ पयत् - रांधतो

१ पयन्	पयन्तौ	पयन्तः
२ पयन्तम्	पयन्तौ	पयतः
३ पयता	पयद्भ्याम्	पयद्भिः
४ पयते	पयद्भ्याम्	पयद्भ्यः
५ पयतः	पयद्भ्याम्	पयद्भ्यः
६ पयतः	पयतोः	पयताम्
७ पयति	पयतोः	पयत्सु
८ (डे) पयन्	पयन्तौ	पयन्तः

७५ भवत् - आप

१ भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
२ भवन्तम्	भवन्तौ	भवद्भिः
३ भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
४ भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
५ भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
६ भवतः	भवतोः	भवताम्
७ भवति	भवतोः	भवत्सु
८ (डे) भवन्	भवन्तौ	भवन्तः

समानरूप : भगवान्, धीमत्, धनवत्,

७६ तद् - ते

१ सः	तौ	ते
२ तम्	तौ	तान्
३ तेन	ताभ्याम्	तौः
४ तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
५ तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
६ तस्य	तयोः	तेषाम्
७ तस्मिन्	तयोः	तेषु
८ (डे) स	तौ	ते

७७ एतद् - आ

१ ऐषः	ऐतौ	ऐते
२ ऐतम्	ऐनम् ऐतौ, ऐनौ	ऐतान् ऐनान्
३ ऐतेन, ऐतेन	ऐताभ्याम्	ऐतैः
४ ऐतरमै	ऐताभ्याम्	ऐतेभ्यः
५ ऐतरमात्	ऐताभ्याम्	ऐतेभ्यः
६ ऐतस्य	ऐतयोः ऐनयोः	ऐतेषाम्
७ ऐतस्मिन्	ऐतयोः ऐनयोः	ऐतेषु
८ (डे) ऐष	ऐतौ	ऐते

७८ ज्ञानवुध - ज्ञान वडे ज्ञानुनार

१ ज्ञानमुत्	ज्ञानमुधौ	ज्ञानमुधः
२ ज्ञानमुधम्	ज्ञानमुधौ	ज्ञानमुधः
३ ज्ञानमुधा	ज्ञानमुद्भ्याम्	ज्ञानमुद्भिः
४ ज्ञानमुधे	ज्ञानमुद्भ्याम्	ज्ञानमुद्भ्यः

એ.વ.	દ્વિ.વ.	ત્રિ.વ.
૫ જ્ઞાનભુષ:	જ્ઞાનભુષ્યામ્	જ્ઞાનભુષ્ય:
૬ જ્ઞાનભુષ:	જ્ઞાનભુષો:	જ્ઞાનભુષામ્
૭ જ્ઞાનભુષિ	જ્ઞાનભુષો:	જ્ઞાનભુષ્સુ

૭૯ પચ્ચન્ - પાંચ

૧/૨	૩	૪/૫	૬	૭
પચ્ચ્	પચ્ચભિ:	પચ્ચભ્ય:	પચ્ચનામ્	પચ્ચસુ

૮૦ અષ્ટન્ - આઠ

અષ્ટ, અષ્ટભિ:	અષ્ટભ્ય:	અષ્ટાનામ્	અષ્ટસુ
અષ્ટૌ	અષ્ટાભિ:	અષ્ટાભ્ય:	અષ્ટાનામ્

૮૧ રાજન્ - રાજ

૧ રાજ	રાજનો	રાજન:
૨ રાજનમ્	રાજનો	રાજ:
૩ રાજા	રાજાભ્યામ્	રાજાભિ:
૪ રાજો	રાજાભ્યામ્	રાજાભ્ય:
૫ રાજ:	રાજો:	રાજામ્
૬ રાજ:	રાજો:	રાજામ્
૭ રાજિ, રાજનિ	રાજો:	રાજસુ
૮ (હે)રાજન્	રાજાનો	રાજન:

સમાનરૂપો . મજ્જન, તક્ષન્, મહિમન્, વગેરે

૮૨ આત્મન્ - આત્મા

૧ આત્મા	આત્માનો	આત્માન:
૨ આત્મામ	આત્માનો	આત્માન:
૩ આત્મા	આત્માભ્યામ્	આત્માભિ:
૪ આત્માને	આત્માભ્યામ્	આત્માભ્ય:
૫ આત્માન:	આત્માભ્યામ્	આત્માભ્ય:
૬ આત્માન:	આત્માનો:	આત્માનામ્
૭ આત્માનિ	આત્માનો:	આત્માસુ
૮ (હે) આત્મન્	આત્માનો	આત્માન:

સમાનરૂપ : બ્રહ્મન્, અશ્મન, હર્મન, વગેરે.

૮૩ દષ્ટિન્ - દષ્ટવાણો

૧ દષ્ટી	દષ્ટિનો	દષ્ટિન:
૨ દષ્ટિનમ્	દષ્ટિનો	દષ્ટિન:
૩ દષ્ટિના	દષ્ટિભ્યામ્	દષ્ટિભિ:
૪ દષ્ટિને	દષ્ટિભ્યામ્	દષ્ટિભ્ય:

એ.વ.	દ્વિ.વ.	ત્રિ.વ.
૫ દષ્ટિન:	દષ્ટિભ્યામ્	દષ્ટિભ્ય:
૬ દષ્ટિન:	દષ્ટિભ્યામ્	દષ્ટિનામ્
૭ દષ્ટિનિ	દષ્ટિનો:	દષ્ટિપુ
૮ (હે)દષ્ટિન્	દષ્ટિનો	દષ્ટિપુ

૮૪ પથિન્ - માર્ગ

૧ પન્થા:	પન્થાનો	પન્થાન:
૨ પન્થાનમ્	પન્થાનો	પથ:
૩ પથા	પથિભ્યામ્	પથિભિ:
૪ પથો	પથિભ્યામ્	પથિભ્ય:
૫ પથ:	પથિભ્યામ્	પથિભ્ય:
૬ પથ:	પથો:	પથામ્
૭ પથિ	પથો:	પથિસુ
૮ પન્થા:	પન્થાનો	પન્થાન:

૮૫ પૂષન્ - સૂય

૧ પૂષા	પૂષાનો	પૂષાન:
૨ પૂષામ્	પૂષાનો	પૂષાન:
૩ પૂષા	પૂષાભ્યામ્	પૂષાભિ:
૪ પૂષો	પૂષાભ્યામ્	પૂષાભ્ય:
૫ પૂષાન:	પૂષાભ્યામ્	પૂષાભ્ય:
૬ પૂષાન:	પૂષાભ્યામ્	પૂષામ્
૭ પૂષિણ:પૂષિણ	પૂષો:	પૂષસુ
૮ (હે) પૂષન્	પૂષાનો	પૂષાન:

૮૬ મધવન્ - ઇન્દ્ર

૧ મધવા	મધવાનો	મધવાન:
૨ મધવાનમ્	મધવાનો	મધોન:
૩ મધોના	મધવભ્યામ્	મધવભિ
૪ મધોને	મધવભ્યામ્	મધવભ્ય:
૫ મધોન:	મધવભ્યામ્	મધવભ્ય:
૬ મધોન:	મધોનો:	મધોનામ્
૭ મધોનિ	મધોનો:	મધવસુ
૮ (હે) મધવન્	મધવાનો	મધવાન:

૮૭ શ્વન - કુતરો

૧ શ્વા	શ્વાનો	શ્વાન:
૨ શ્વાનમ્	શ્વાનો	શુન:
૩ શુના	શ્વભ્યામ્	શ્વભિ:

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
४ शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
५ शुनः	श्वभ्याम्	श्वभ्यः
६ शुनः	शुनोः	शुनाम्
७ शुनि	शुनोः	श्वसु
८ (डे) श्वन्	श्वानौ	श्वानः

८८ वृत्रहन् - धन्व

१ वृत्रहा	वृत्रहणौ	वृत्रहणुः
२ वृत्रहणुम्	वृत्रहणौ	वृत्रध्नः
३ वृत्रध्ना	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभिः
४ वृत्रध्ने	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः
५ वृत्रध्नः	वृत्रहभ्याम्	वृत्रहभ्यः
६ वृत्रध्नः	वृत्रध्नाः	वृत्रध्नाम्
७ वृत्रध्नि वृत्रहणि वृत्रध्नाः		वृत्रहसु
८ (डे) वृत्रहन् वृत्रहणौ		वृत्रहणुः

८९ किम् - शुं

१ कः	कौ	के
२ कम्	कौ	कान्
३ केन	काभ्याम्	कैः
४ कर्मै	काभ्याम्	केभ्यः
५ कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
६ कस्य	कयोः	केषाम्
७ कस्मिन्	कयोः	केषु

९० चतुर - चार

१ २ ३ ४ ५ ६ ७
 यत्वरः यतुरः यतुर्भिः यतुर्भ्यः यतुर्भ्यः यतुर्भ्याम् यतुर्भ्युः

९१ सञ्जुष - साथी

१ सञ्जुः	सञ्जुषौ	सञ्जुषः
२ सञ्जुषम्	सञ्जुषौ	सञ्जुषः
३ सञ्जुषा	सञ्जुष्याम्	सञ्जुषिः
४ सञ्जुषे	सञ्जुष्याम्	सञ्जुष्यः
५ सञ्जुषः	सञ्जुष्याम्	सञ्जुष्यः
६ सञ्जुषः	सञ्जुषोः	सञ्जुषाम्
७ सञ्जुषि	सञ्जुषोः	सञ्जुषु, सञ्जुष्यु

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
------	---------	------

९२ जीवनशू - श्वनो नाश

१ श्वनङ्क, गृह्णु श्वनशौ		श्वनशः
२ श्वनशम्	श्वनशौ	श्वनशः
३ श्वनशा	श्वनशभ्याम्	श्वनशभिः
	श्वनश्रुभ्याम्	श्वनश्रुभिः
४ श्वनशे	श्वनशभ्याम्	श्वनशभ्यः
	श्वनश्रुभ्याम्	श्वनश्रुभ्यः
५ श्वनशः	श्वनशभ्याम्	श्वनशभ्यः
	श्वनश्रुभ्याम्	श्वनश्रुभ्यः
६ श्वनशः	श्वनशोः	श्वनशोः
७ श्वनशि	श्वनशोः	श्वनशु
		श्वनश्रुसु

९३ तार्द्रश - तेषुं

१/८ तार्द्रक, ग्	तार्द्रशौ	तार्द्रशः
२ तार्द्रशम्	तार्द्रशौ	तार्द्रशः
३ तार्द्रशा	तार्द्रशभ्याम्	तार्द्रशभिः
४ तार्द्रशे	तार्द्रशभ्याम्	तार्द्रशभ्यः
५ तार्द्रशः	तार्द्रशभ्याम्	तार्द्रशभ्यः
६ तार्द्रशः	तार्द्रशोः	तार्द्रशाम्
७ तार्द्रशि	तार्द्रशोः	तार्द्रशु

९४ पुंसू - पुंसु

१ पुमोन्	पुमांसौ	पुमांसः
२ पुमांसम्	पुमांसौ	पुंसः
३ पुंसा	पुंभ्याम्	पुंभिः
४ पुंसे	पुंभ्याम्	पुंभ्यः
५ पुंसः	पुंभ्याम्	पुंभ्यः
६ पुंसः	पुंसोः	पुंसांम्
७ पुंसि	पुंसोः	पुंसु
८ (डे) पुमन्	पुमांसौ	पुंमांसः

९५ श्रेयसू - साद्

१ श्रेयान्	श्रेयांसौ	श्रेयांसः
२ श्रेयांसम्	श्रेयांसौ	श्रेयसः
३ श्रेयसा	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभिः
४ श्रेयसे	"	श्रेयोभ्यः
५ श्रेयसः	"	श्रेयोभ्यः

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
------	---------	------

६ श्रेयांसः	श्रेयोभ्याम्	श्रेयोभ्यः
७ श्रेयसि	श्रेयसोः	श्रेयसाम्
८ हे श्रेयन्	श्रेयांसौ	श्रेयांसः

९६ विद्वस् - विद्वान्

१ विद्वान्	विद्वान्सौ	विद्वान्सः
२ विद्वान्	विद्वान्सौ	विद्वान्सः
३ विद्वान्	विद्वान्सौ	विद्वान्सः
४ विद्वान्	विद्वान्सौ	विद्वान्सः
५ विद्वान्	विद्वान्सौ	विद्वान्सः
६ विद्वान्	विद्वान्सौ	विद्वान्सः
७ विद्वान्	विद्वान्सौ	विद्वान्सः
८ (हे) विद्वान्	विद्वान्सौ	विद्वान्सः

९७ सुवचस् - सारथयन्ववाणे

१ सुवचसः	सुवचसौ	सुवचसः
२ सुवचसम्	सुवचसौ	सुवचसः
३ सुवचसा	सुवचोभ्याम्	सुवचोभिः
४ सुवचसे	सुवचोभ्याम्	सुवचोभ्यः
५ सुवचसः	सुवचोभ्याम्	सुवचोभ्यः
६ सुवचसः	सुवचसोः	सुवचसाम्
७ सुवचसि	सुवचसोः	सुवचससु
८ हे सुवचः	सुवचसौ	सुवचसः

९८ दौस् - दौथ

१ दौः	दौथौ	दौथः
२ दौथम्	दौथौ	दौथः
३ दौथ्या, दौथा	दौथ्याम्	दौथ्याभिः
४ दौथ्ये, दौथे	दौथ्याम्	दौथ्यः
५ दौथ्यः	दौथ्याम्	दौथ्यः
६ दौथ्यः	दौथ्याम्	दौथ्यः
७ दौथ्यः	दौथ्याम्	दौथ्यः
८ (हे) दौः	दौथौ	दौथः

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
------	---------	------

९९ अनुदुह - अण्ड

१ अनुदुहान्	अनुदुहान्सौ	अनुदुहान्सः
२ अनुदुहान्	अनुदुहान्सौ	अनुदुहान्सः
३ अनुदुहा	अनुदुहान्सौ	अनुदुहान्सः
४ अनुदुहे	अनुदुहान्सौ	अनुदुहान्सः
५ अनुदुहः	अनुदुहान्सौ	अनुदुहान्सः
६ अनुदुहः	अनुदुहान्सौ	अनुदुहान्सः
७ अनुदुहि	अनुदुहान्सौ	अनुदुहान्सः
८ हे अनुदुहान्	अनुदुहान्सौ	अनुदुहान्सः

१०० गोदुह - गोवाण

१ गोदुहान्	गोदुहान्सौ	गोदुहान्सः
२ गोदुहान्	गोदुहान्सौ	गोदुहान्सः
३ गोदुहा	गोदुहान्सौ	गोदुहान्सः
४ गोदुहे	गोदुहान्सौ	गोदुहान्सः
५ गोदुहः	गोदुहान्सौ	गोदुहान्सः
६ गोदुहः	गोदुहान्सौ	गोदुहान्सः
७ गोदुहि	गोदुहान्सौ	गोदुहान्सः
८ (हे) गोदुहान्	गोदुहान्सौ	गोदुहान्सः

१०१ मधुलिह - लभरे

१ मधुलिहान्	मधुलिहान्सौ	मधुलिहान्सः
२ मधुलिहान्	मधुलिहान्सौ	मधुलिहान्सः
३ मधुलिहा	मधुलिहान्सौ	मधुलिहान्सः
४ मधुलिहे	मधुलिहान्सौ	मधुलिहान्सः
५ मधुलिहः	मधुलिहान्सौ	मधुलिहान्सः
६ मधुलिहः	मधुलिहान्सौ	मधुलिहान्सः
७ मधुलिहि	मधुलिहान्सौ	मधुलिहान्सः
८ हे मधुलिहान्	मधुलिहान्सौ	मधुलिहान्सः

१०२ अदस् - आ/ते

१ अदसौ	अदसौ	अदसौ
२ अदसम्	अदसौ	अदसः
३ अदसन्	अदसाम्	अदसन्
४ अदसन्	अदसाम्	अदसन्
५ अदसन्	अदसाम्	अदसन्
६ अदसन्	अदसाम्	अदसन्
७ अदसन्	अदसाम्	अदसन्

अ.व.	द्वि.व.	तृ.व.	अ.व.	द्वि.व.	तृ.व.
१०३ इदम् - आ			४ अस्मै	आभ्याम्	अभ्यः
१ अयम्	धमौ	धमे	५ अस्मात्	आभ्याम्	अभ्यः
२ धमम्	अनेम् धमौ, अनेतौ	धमान् अनेान्	६ अस्थ	अनयोः अेतयोः	अेषाम्
३ अनेन	अनेन	आभ्याम्	७ अस्मिन्,	अनयोः अेतयोः	अेषु

त्रिंशत्समान

१०४ अस्मद् - डुं			१०५ युस्मद् - तुं		
१ अहम्	आवाम्	वयम्	१ त्वम्	युवाम्	यूयम्
२ माम्	मा	आवाम्, नौ	२ त्वाम्	त्वा	युवाम् वाम्
३ मया	आवाभ्याम्	अस्मालिः	३ त्वया	युवाभ्याम्	युष्मालिः
४ मल्लम्	मे	आवाभ्याम् नौ	४ तुभ्यम्	ते	युवाभ्याम् वाम्
५ मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्	५ त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
६ मम, मे	आवयोः नौ	अस्माकम् नः	६ तव	ते	युवयोः वाम्
७ मयि	आवयोः	अस्मासु	७ त्वयि	युवयोः	युष्मासु

व्यञ्जनान्त स्त्रीलिङ्ग

१०६ एतद् - आ			२ गिरम्	गिरौ	गिरः
१ अेषा	अेते	अेताः	३ गिरा	गीर्ष्याम्	गीर्षिः
२ अेताम्	अेताम्	अेते अेते	४ गिरे	गीर्ष्याम्	गीर्ष्यः
३ अेतया	अेतया	अेताभ्याम्	५ गिरः	गीर्ष्याम्	गीर्ष्यः
४ अेतस्यै	अेताभ्याम्	अेताभ्यः	६ गिरः	गिराः	गिराम्
५ अेतस्याः	अेताभ्याम्	अेताभ्यः	७ गिरि	गिराः	गीर्षु
६ अेतस्याः	अेतयोः अेतयोः	अेतासाम्	८ (हे) गीः	गिरौ	गिरः
७ अेतस्याम्	अेतयोः अेतयोः	अेतासु	११० द्विवृ - आकारा		
८ हे अेषे	अेते	अेताः	१ द्वौः	द्विवौ	द्विवः
१०७ अप् - पाष्ठी			२ द्विवम्	द्विवौ	द्विवः
१ आपः		यतस्त्रः	३ द्विवा	द्वुभ्याम्	द्वुलिः
२ अपः		यनस्त्रः	४ द्विवे	द्वुभ्याम्	द्वुभ्यः
३ अद्भिः		यतसृलिः	५ द्विवः	द्वुभ्याम्	द्वुभ्यः
४ अद्भ्यः		यतसृभ्यः	६ द्विवः	द्विवोः	द्विवाम्
५ अद्भ्यः		यतसृभ्यः	७ द्विवि	द्विवोः	द्वुषु
६ अपाम्		यतसृष्णाम्	१११ उशनस्		
७ अप्सु		यतसृषु	१ उशना	उशनसौ	उशनसः
८ (हे) आपः		यतस्त्रः	२ उशनसम्	उशनसौ	उशनसः
१०८ गिर - वाष्ठी			३ उशनसा	उशनोभ्याम्	उशनोभिः
१ गीः	गिरौ	गिरः	४ उशनसे	उशनोभ्याम्	उशनोभ्यः
			५ उशनसः	उशनोभ्याम्	उशनोभ्यः

अ.व.	द्वि.व.	तृ.व.	अ.व.	द्वि.व.	तृ.व.
१ उशनसः	उशनसोः	उशनसाम्	२ अमूम्	अमू	अमूः
७ उशनसि	उशनसोः	उशनससु सु	३ अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः
८ हे उशनन्	उशनसौ	उशनसः	४ अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
	उशनः, उशन		५ अमुभ्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः
११२ उपानह - ओडा			६ अमुभ्याः	अमुयोः	अमूषाम्
१ उपानह्	उपानहौ	उपानहः	७ अमुभ्याम्	अमुयोः	अमूषु
२ उपानहम्	उपानहौ	उपानहः	११४ इदम् - आ		
३ उपानहा	उपानह्भ्याम्	उपानह्लिः	१ धयम्	धमे	धमाः
४ उपानहे	उपानह्भ्याम्	उपानह्भ्यः	२ धमाम्,	धमे, अने	धमाः अनेनाः
५ उपानहः	उपानह्भ्याम्	उपानह्भ्यः		अनेनाम्	
६ उपानहः	उपानहोः	उपानहाम्	३ अनया, अनेना	आभ्याम्	आलिः
७ उपानहि	उपानहोः	उपानत्सु	४ अर्यै	आभ्याम्	आभ्यः
८ हे उपानह्	उपानहौ	उपानत्सु	५ अर्याः	आभ्याम्	आभ्यः
११३ अदेस् - आ			६ अर्याः	अनयोः अनेयोः	आसाम्
१ असौ	अमू	अमूः	७ अर्याम्	अनयोः अनेयोः	आसु

व्यञ्जनात् नपुंसकलिङ्ग

११५ प्रत्यच् - पश्चिमनुं

१ प्रत्यङ्-ग्	प्रतीच्यी	प्रत्यङ्चि
२ प्रत्यङ्-ग्	प्रतीच्यी	प्रत्यङ्च्यः
३ प्रतीच्या	प्रत्यङ्भ्याम्	प्रत्यङ्ग्लिः
४ प्रतीच्ये	प्रत्यङ्भ्याम्	प्रत्यङ्ग्यः
५ प्रतीच्यः	प्रत्यङ्भ्याम्	प्रत्यङ्ग्यः
६ प्रतीच्यः	प्रतीच्योः	प्रतीच्याम्
७ प्रतीच्यि	प्रतीच्योः	प्रत्यङ्क्षु
८ हे प्रत्यङ्-ग्	प्रतीच्यी	प्रत्यङ्चि

११६ असृज् - ङाङी

१ असृङ्-ग्	असृञ्	असृञ्चि
२ " "	" "	" असानि
३ असृञ्ण	असृञ्भ्याम्	असृञ्ग्लिः
	असृञ्भ्याम्	असृञ्लिः
४ असृञ्णे	असृञ्णे	असृञ्ग्यः
	" "	असृञ्भ्यः
५ असृञ्णः	असृञ्णः	" "
६ " असृञ्णः	असृञ्णोः	असृञ्णम्
	असृञ्णोः	असृञ्णाम्
७ असृञ्चि	" "	असृञ्क्षु असृञ्सु
असृञ्चि, असृञ्चि	" "	
८ असृङ्-ग्	असृञ्	असृञ्चि

११७ जगत् - ङगत्

१ जगत्	जगती	जगन्ति
२ जगत्	जगती	जगन्ति
३ जगता	जगद्भ्याम्	जगद्ग्लिः
४ जगते	जगद्भ्याम्	जगद्ग्यः
५ जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्ग्यः
६ जगतः	जगतोः	जगताम्
७ जगति	जगतोः	जगत्सु

११८ शकृन् - छाण्

१ शकृत् इ	शकृती	शकृन्ति
२ शकृत्-इ	शकृती	शकृन्ति, शकानि
३ शकृता	शकृद्भ्याम्	शकृद्ग्लिः
शकृता	शकृद्भ्याम्	शकृद्ग्यः
४ शकृते	शकृद्भ्याम्	शकृद्ग्यः
शकृते	शकृद्भ्याम्	शकृद्ग्यः
५ शकृतः	शकृद्भ्याम्	शकृद्ग्यः
शकृतः	शकृद्भ्याम्	शकृद्ग्यः
६ शकृतः शकृन्तः	शकृतोः शकृन्तोः	शकृताम् शकृन्ताम्
७ शकृति	शकृतोः	शकृत्सु, शकृत्सु
शकृति, शकृन्ति	शकृतोः	

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
------	---------	------

११८ यद् - जे

१ यद्	ये	यानि
२ यद्	ये	यानि
३ येन	याभ्याम्	यैः
४ यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः
५ यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
६ यस्य	ययोः	येषाम्
७ यस्मिन्	ययोः	येषु

१२० अहन् - द्विवस

१ अहः	अह्नी, अहनी	अहानि
२ अहः	अह्नी, अहनी	अहानि
३ अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
४ अह्ने	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
५ अहनः	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
६ अहनः	अह्नोः	अह्नाम्
७ अहिन-अहनी	अह्नोः	अहस्सु
८ (हे) अह	अह्नी, अहनी	अहानि

१२१ ब्रह्मन् - अत्रा

१ अत्र	अत्राणी	अत्राणि
२ "	"	"
३ अत्राणा	अत्राभ्याम्	अत्राभिः
४ अत्राणे	"	अत्राभ्यः
५ अत्राणः	"	"
६ "	अत्राणोः	अत्राणाम्
७ अत्राणि	"	अत्रासु
८ अत्र	अत्राणी	अत्राणी

१२२ मनोहारिन् - भुंद्

१ मनोहारि	मनोहारिणी	मनोहारीणि
२ मनोहारि	मनोहारिणी	मनोहारिणि
३ मनोहारिणा	मनोहारिभ्याम्	मनोहारिभिः
४ मनोहारिणे	मनोहारिभ्याम्	मनोहारिभ्यः
५ मनोहारिणः	मनोहारिभ्याम्	मनोहारिभ्यः
६ मनोहारिणः	मनोहारिणोः	मनोहारिणाम्
७ मनोहारिणि	मनोहारिणोः	मनोहारिणि
८ मनोहारिन्	मनोहारिणीः	मनोहारिणि

मनोहारि

अ.व.	द्वि.व.	अ.व.
------	---------	------

१२३ चतुर् - चार

१/२	३	४/५	६	७
चत्वारि	चतुर्भिः	चतुर्भ्यः	चतुर्णाम्	चतुर्षु

१२४ काष्ठतक्षू - सुतार

१ काष्ठतक्षू-द्रू	काष्ठतक्षौ	काष्ठतक्षुः
२ काष्ठतक्षुम	काष्ठतक्षौ	काष्ठतक्षुः
३ काष्ठतक्षा	काष्ठतक्षूभ्याम्	काष्ठतक्षुभिः
४ काष्ठतक्षे	काष्ठतक्षूभ्याम्	काष्ठतक्षूभ्यः
५ काष्ठतक्षेः	काष्ठतक्षूभ्याम्	काष्ठतक्षूभ्यः
६ काष्ठतक्षुः	काष्ठतक्षोः	काष्ठतक्षाम्
७ काष्ठतक्षि	काष्ठतक्षोः	काष्ठतक्षुसु

१२५ पचस् - दुध

१ पचः	पचसी	पचांसि
२ पचः	पचसी	पचांसि
३ पचसा	पचोभ्याम्	पचोभिः
४ पचसे	पचोभ्याम्	पचोभ्यः
५ पचसः	पचोभ्याम्	पचोभ्यः
६ पचसः	पचसोः	पचसाम्
७ पचसि	पचसोः	पचस्सु, पचःसु
८ हे पचः	पचसी	पचांसि

१२६ अदस् - आ, ते

१ अदः	अमू	अमूनि
२ अदः	अमू	अमूनि
३ अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
४ अमुनौ	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
५ अमुमात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
६ अमुभ्य	अमुयोः	अमीषाम्
७ अमुभिन्	अमुयोः	अमीषु

१२७ इदम् - आ

१ इदम्	इमे	इमानि
२ इदम्, अनेन	आभ्याम्	इमानि, अनेनानि
३ अनेन, अनेन	आभ्याम्	अभिः
४ अस्मै	आभ्याम्	अभ्यः
५ अस्मात्	आभ्याम्	अभ्यः
६ अस्य	अनयोः, अनेनयोः	अेषाम्
७ अस्मिन्	अनयोः, अनेनयोः	अेषु

परिशिष्ट : २ सिद्धहेम सूत्रकम

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
प्रथम अध्याय प्रथम पाद							
१	अहंम्	१	२	३७	अप्रथोगित्	१७	१२
२	सिद्धिः स्यादादात्	२	२	३८	इत्यतु सङ्ख्यावत्	३०३	१७६
३	लोकात्	१८	१३	४०	अडुगणुंभेदे	३०४	१७६
४	अौहन्ताः स्वराः	३	३	प्रथम अध्याय द्वितीय पाद			
५	अेक द्वि त्रि मात्रा... लुताः	४	४	१	समानानां तेन दीर्घः	३८	२४
६	अनवर्णानामी	५	६	२	अलृति इस्वोवा	६०	३५
७	लहन्ताः समान्ताः	६	७	६	अवर्णस्ये... रल्	३६	२४
८	अे अौ अौ अौ सन्ध्य...म्	७	७	७	अणु प्रदशाणु... स्यात्	४०	२५
९	अं अः अनु... सर्गा	८	७	८	अते तृतीया समासे	४१	२५
१०	कादिः व्यञ्जनम्	९	७	१२	अैहोत् सन्ध्यक्षरैः	४२	२६
११	अपञ्चमा... धुद्र	१२	९	१४	अस्यैर्ष्यो... रेण	४३/१४	२७
१२	पञ्चको वर्गः	१०	८	१५	स्वैर स्वौ... याम्	४३/१३	२७
१३	आद्य द्वितीय ... षाः	१३	९	१६	अनियोगे लुगेवे	४३/११	२७
१४	अन्यो घोषवान्	१४	९	१७	वोष्ठीतौ समासे	४३	२६
१५	यरलवा अन्तस्थाः	११	८	१८	अोमाडि-	४३/१२	२७
१६	अं अः) (क... शिद्र	१५	१०	२१	धवर्णदि... लम्	४४	२७
१७	तुल्य स्थाना स्वः	१६	१०	२२	इस्वोडेपदेवा	६१	३६
१८	स्यौञ्स . दि	१००	५८	२३	अैहोतोड्यात्	४८	२९
१९	स्त्यादिर्विभक्तितः	१७/५	१२	२४	अोहोतोडवात्	४९	३०
२०	तदन्तपदम्	१७/६	१२	२७	अैहोतः पदान्ते ... लुद्र	५१	३१
२१	नाम सिद्ध्य... ने	१२३	७२	२८	गोर्नाभ्यवोडक्षे	५०/१७	३१
२७	अधातु ... नाम	९९	५८	२९	स्वरेवाडनक्षे	५०	३०
२८	शिधुद्र	१७/१०	१३	३०	अन्द्रे	५०/१६	३१
२९	पुंस्त्रियो... न्त्	१७/९	१३	३१	वाडत्यसन्धिः	५९	३५
३०	स्वरादयो... यम्	२८३	१७१	३२	लुतोडनितौ	५२	३२
३१	आहयोडसत्वे	२८४	१७२	३३	अइवा	५३	३२
३२	अधत्तस्वाद्यान्शसः	२८५	१७४	३४	अइदेह... नम्	५४	३२
३३	विभक्ति... घामाः	३३१	१८७	३५	अहोमुभी	५५	३३
३४	वत् तस्याम्	३३२	१८८	३६	आदिः स्वरोडनाङ्	५६	३४
३५	इत्वा तुभम्	३३५	१८८	३७	अौहन्तः	५७	३४
३६	गतिः	३३६	१८९	३८	सौ नवे तौ	५८	३४
				४१	अ धि उ वर्ण... देः	६१/१८	३६

सिद्धलेखम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१	तृतीयस्य पञ्च्यमे	६३	३७
२	प्रत्यये य	६४	३८
३	ततो ङ्यतुर्थः	६५	३८
४	प्रथमाद् छः	६६	४०
५	रःकम्पङ्...पौ	८६	४६
६	शपसे शपसं वा	८४	४८
७	यटते सद्धितीये	८३	४७
८	नोडप्रशानो...परे	६६	३६
११	द्वि कानः कानि सः	६७	३६
१४	तौ मुमो...स्वी	७१	४१
१६	सम्राट्	७१/१९	४२
१७	उंणोः कटा...नवा	७०	४१
१८	इनः सः त्सोडश्र्यः	२०१	११५
१९	नः शिञ्च्	६८	४०
२०	अतोडति रोरुः	८८	५०
२१	धोपवति	९१	५२
२२	अ वल्भो...सन्धि	९०	५१
२४	स्वरेवा	४९/१५	३०
२६	रोर्यः	८६	५०
२६	ह्रस्वाद्...ङ्	७२	४२
२८	अनाङ्गमाडो...छः	७५	४३
२९	प्लुताद्वा	७५/२०	४४
३०	स्वरेभ्यः	७३	४२
३१	ह्रस्वस्वर...नवा	४७	२६
३२	अदीर्घाद्दि...ने	७५	२८
३६	भां धुद्वर्गे...पदान्ते	१८५	१०४
४०	शिङ्खेडनुस्वारः	२३८	१३८
४१	रोरे लुग् दीर्घ...तः	६२	५२
४५	तद् सः...र्था	६७	५५
४६	अेतदश्च...समासे	६६	५४
४९	तृतीय स्तृतीय...थे	४६	२८
५०	अधोषे...शिटः	७४	४३
५१	विरामे वा	१८३	१०३
५२	न सन्धिः	९८	५६

सिद्धलेखम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
५३	२ः पदान्ते...तयोः	८५	४५
५४	ञ्चागि	८७	४६
५५	शिद्ध्यधोपात्	८६/२१	५०
५६	व्यत्यये लुग्वा	८७/२२	५०
५७	अरौः सुधि २ः	२३१	१३४
५८	वाङ्परत्याह्वयः	६५	५४
६०	त वर्गश्च वर्ग	७६	४४
६१	सस्य शपौ	७७	४५
६२	न शात	७८	४५
६३	पदान्तात् ..नवतेः	७९	४५
६४	धि तवर्गस्य	८०	४६
६५	लिधौ	८१	४६

प्रथम अध्याय अतुर्थ पाद

१	अत आः...थे	१०१	५९
२	सिस् अेस्	१०५	६१
३	षडमहसोडङ्थेव	२२८/२४	१३२
४	अेद्ग्लुस्मोसि	१०७	६२
५	डाङ्-सोरिनस्यौ	१०४	६१
६	डे-उस्योर्याती	१०६	६२
७	सर्वादिः समै स्मातौ	११४	६८
८	डेः रिभन्	११६	६८
९	ञ्स षः	११२	६७
१०	नेमाडध्व...वा	११८	६९
११	दन्द्वा	११९	७०
१२	न सर्वादिः	१२०	७०
१४	तीयाङि-त् कार्थेवा	१२१	७१
१५	अवल्लस्यामः साम्	११५	६८
१६	नवभ्यः...स्मिन्वा	११७	६९
१७	अपोडि.तां...चाम्	१६९	६५
१८	सर्वादिउरूपूर्वाः	१७२	६७
१९	टौस्येत्	१६८	६५
२०	औता	१६७	६५
२१	ईदुतोडस्त्रेरीदूत	१२९	७४
२२	ञस्येदोत्	१३०	७५
२३	डि-त्यदिति	१३२	७६

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક	સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
૨૪ ટ: પુ'સિના		૧૩૧	૭૫	૬૨ વાડ-યત:...સ્વરે		૧૯૧	૧૦૭
૨૫ ઢિડો		૧૩૪	૭૬	૬૩ દ્વ્યસ્થિ ..ન્		૧૯૦	૧૦૭
૨૬ કેવલસખિપતેરૌ:		૧૪૨	૮૦	૬૪ અનામ્સ્વરે...ન્ત:		૧૮૮	૧૦૫
૨૭ નનાઢિદેતૂ		૧૪૦	૭૯	૬૫ સ્વરાન્ઠૌ		૧૮૦	૧૦૨
૨૮ ત્રિયાં ઢિતાં...દામ્		૧૭૪	૯૮	૬૬ ધુટાંપ્રાઙ્		૧૮૪	૧૦૪
૨૯ સ્ત્રીદૂત:		૧૭૫	૯૯	૬૯ અચ:		૧૯૩	૧૧૦
૩૦ વેયુવેડ સ્ત્રિયા:		૧૫૧	૮૬	૭૦ ઋદ્વુદ્ધિ:		૨૦૪	૧૧૮
૩૧ આમોનામ્ વા		૧૫૨	૮૬	૭૧ યુઞ્જોડસમાસે		૨૦૩	૧૧૭
૩૨ ડ્હસ્ત્રાપશ્ચ		૧૦૮	૬૩	૭૨ અનડુહ્: સૌ		૨૪૯	૧૪૫
૩૩ સઢખ્યાનાં ષ્ણાંમ્		૨૨૨	૧૨૯	૭૩ પુ'સો: પુમન્સ		૨૪૧	૧૪૦
૩૪ ત્રેસ્ત્રય:		૧૪૪	૮૨	૭૪ ઓત ઔ:		૧૬૪	૯૨
૩૫ એદોદ્દ્વ્યા...ર:		૧૩૩	૭૬	૭૫ આ અમ્ શસોડતા		૧૫૬	૯૨
૩૬ ખિતિ ખીતીય ઠર		૧૪૧	૮૦	૭૬ પથિન્મથિન...સૌ		૨૧૮	૧૨૭
૩૭ ઋતોડુરૂ		૧૫૮	૮૯	૭૭ એ:		૨૧૯	૧૨૭
૩૮ ત્ સ્વસ્ટ...ધુદ્વાર		૧૬૦	૮૯	૭૮ થોન્થ		૨૨૦	૧૨૮
૩૯ અઢૌચ		૧૫૭	૮૮	૭૯ ઈન્ ડીસ્વરે લુઙ્		૨૨૧	૧૨૮
૪૧ હ્રસ્વસ્થ ગુણ:		૧૩૬	૭૭	૮૦ વે:શનસો...સૌ		૨૪૨	૧૪૧
૪૨ એદાપ:		૧૭૦	૯૬	૮૧ ઉતોડનડુ...વ:		૨૩૨	૧૩૪
૪૩ નિત્યદ્વિદ્વ...હ્રસ્વ:		૧૭૧	૯૬	૮૨ વા: શેષે		૨૩૦	૧૩૪
૪૪ અહેત:સ્થમોલુ'ઙ્		૧૧૧	૬૬	૮૩ સખ્યુરિતોડશાવૈત્		૧૩૯	૭૯
૪૫ દીર્ઘાં-ચાખ...સે:		૧૬૬	૯૪	૮૪ ઋદ્વુશનસ્...સોડો		૧૫૬	૮૮
૪૬ સમાનદમોડત:		૧૦૨	૬૦	૮૫ નિદીર્ઘાં:		૧૮૧	૧૦૨
૪૭ દીર્ઘોનામ્ય...ષૂ		૧૦૯	૬૩	૮૬ ન્સમહતો:		૨૦૫	૧૧૮
૪૮ નુર્વા		૧૫૯	૮૯	૮૭ ઇન્ હન્ પ્રુપા ...શિસ્યો:		૨૧૩	૧૨૪
૪૯ શસોડતા...પુ'સિ		૧૦૩	૬૧	૮૮ અપ:		૨૫૪	૧૪૯
૫૧ નિય આમ્		૧૪૭	૮૩	૯૦ અમ્વાદે...સૌ		૨૦૬	૧૧૯
૫૨ વાઢન આ: સ્યાદૌ		૨૨૩	૧૩૦	૯૧ કુશસ્તુ...પુ'સિ		૧૬૧	૯૦
૫૩ અઢ ઔર્જ્સ શસો:		૨૨૪	૧૩૦	૯૨ ટાદૌસ્વરે વા		૧૬૨	૯૧
૫૪ ડતિષ્ણ:...લુપ્		૧૪૫	૮૨	૯૩ સ્ત્રિયામ્		૧૭૫	૧૦૦
૫૫ નપુ'સકસ્ય શિ:		૧૭૯	૧૦૨				
૫૬ ઔરી:		૧૭૮	૧૦૧				
૫૭ અત: સ્થમોડમ્		૧૭૭	૧૦૧				
૫૮ પઞ્ચતોડન્યા...દ:		૧૮૨	૧૦૩				
૫૯ અનતો લુપ્		૧૮૭	૧૦૫				
૬૧ નામિનો લુગ્વા		૧૮૯	૧૦૬				

દ્વિતીય અધ્યાય પ્રથમ પાઠ

૧ ત્રિયતુર સ્ત્રિસ	૨૫૬	૧૫૦
૨ ઋતોર: સ્વરેડનિ	૨૫૭	૧૫૧
૩ જરાયાં જરસવા	૧૭૩	૯૭
૪ અપોડદ્વે	૨૫૫	૧૪૯

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
६	युष्मदस्मदोः	२६४	१५६	४५	भोऽनर्णस्य	२४४	१४२
७	टाङ्गोसि यः	२६८	१६१	४७	भाङ्गुवर्णोऽनु	२४५	१४२
८	शेषेलुक्	२७१	१६२	४८	प्रागिनात्	२४७	१४४
१०	मन्तस्य... द्वयोः	२६२	१५८	४६	अङ्गुवैरीः	२४६	१४३
११	त्वमौ प्रत्ययो... स्मिन्	२६६	१६०	५०	धातोःरिवर्णो... प्रत्यये	१४६	८३
१२	त्वमङ्... आकः	२६१	१५८	५२	स योऽगात्	१५०	८५
१३	यूथ वयं ङसा	२६५	१६०	५३	भ्रूश्रोः	१५३	८६
१४	तुभ्यं मङ्गं ङया	२६६	१६२	५४	स्त्रियाः	१३७	७८
१५	तव मम ङसा	२७३	१६३	५५	वाऽश्शसि	१३८	७८
१६	अमौ मः	२६३	१५६	५६	योऽनकस्वरस्य	१५४	८७
१७	समो नः	२६७	१६१	५७	स्यादौ वः	१५५	८७
१८	अभ्यम् भ्यसः	२७०	१६२	५८	ङ्रिवर्णवृते... तौ	१४८	८४
१९	ङसे श्याद्	२७२	१६३	५९	ई-पूनव पा... वः	१४६	८५
२०	आम आकम्	२७४	१६४	६४	पदान्ते	२३६	१३६
२१	पद्मद्युगविल... अङ्गुत्वे	२७५	१६४	६८	स्त्रंश् ध्वंश्... ङः	२४०	१३६
२२	द्वित्वे वाम्नातौ	२७६	१६५	६९	ऋत्विञ् दिश... ङः	२३३	१३५
२३	ङोङ सातेमे	२७८	१६६	७०	नशीवा	२३४	१३५
२४	अमा त्वा मा	२७७	१६६	७१	युञ्ज्य कुञ्जो नो ङः	१६५	१११
२५	असद्विनामन्त्यं पूर्वम्	२८०	१६७	७२	सौरुः	८२	४७
२६	ङश् विशिष्यं... ञ्ये	२८०	25 १६७	७३	सञ्जुपः	२३५	१३६
२७	नान्यत्	२८०/26	१६७	७४	अहनः	६४	५३
२८	पादाद्योः	२८१	१६८	७५	रो लुप्यरि	६३	५३
२९	याङ्गुवैरीययोगे	२८२	१६८	७६	घुटस्तृतीयः	६२	३७
३१	नित्यमन्वादेशे	२७६	१६६	७७	गडङ्गादे... प्रत्यये	२१०	१२२
३३	त्यङ्गमेत...न्ते	२०६	१२१	८२	ङो लुङ्पदान्ते	२५०	१४५
३४	छङमः	२२६/23	१३१	८३	ङ्वादेदादेशः	२५१	१४६
३६	अनङ्	२२८	१३२	८४	मुङ्-कुङ्... वा	२५२	१४६
३७	टौश्यनः	२२७	१३२	८६	यञःकङ्गम्	१६२	१०६
३८	अपभियम्...सौ	२२५	१३१	८७	यञ् सञ्ज... शःपः	२००	११४
३९	दो मः स्यादौ	२२६	१३१	८८	स्रयोगस्यादौ...ङ्	२०२	११६
४०	किमःकस्त...य	२२६	१३३	८९	पदस्य	१६४	११०
४१	आङ्गेरः	१४३	८१	९०	रात्सः	२३७	१३७
४२	तः सौ सः	२०८	१२०	९१	नाम्नोनाऽनहनः	१२६	७३
४३	अङ्गो... डौ	२४३	१४१	९२	नामन्त्ये	२११	१२३
४४	असुको वाऽङ्गि	२४८	१४४	९३	ङ्लीषे वा	२६०	१५५

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
૧૦૦	માસ નિશા...લુગ્વા	૧૨૨	૭૧
૧૦૧	દન્ત પાદ...વા	૧૨૪	૭૩
૧૦૩	ઉદય ઉદીચ્	૧૬૭	૧૧૨
૧૦૪	અચ્ય પ્રાગ્ દીર્ઘશ્ચ	૧૬૬	૧૧૧
૧૦૫	ફ્વસુખતૌ ચ	૨૩૬	૧૩૬
૧૦૬	શ્વન્ યુવન્...વ.ઉ:	૨૧૭	૧૨૬
૧૦૭	લુગાતોડનાપ:	૧૨૮	૭૪
૧૦૮	અનોડસ્ય	૧૨૫	૭૩
૧૦૯	ઈકૌ વા	૧૨૭	૭૪
૧૧૧	નવમન્ત સયોગાત્	૨૧૨	૧૨૪
૧૧૨	હનો હનો દન:	૨૧૫	૧૨૫
૧૧૩	લુગસ્યાદેત્યપદે	૨૦૭	૧૨૦
૧૧૪	ડિત્યન્ત્યસ્વરાદે:	૧૩૫	૭૭
૧૧૭	દિવ ઔ: સૌ	૨૫૮	૧૫૨
૧૧૮	ઉ: પદાન્તે ડ્વૂત્	૨૫૯	૧૫૨

દ્વિતીય અધ્યાય તૃતીય પાદ

૧૫	નામ્યન્તસ્થા...પિ	૧૧૦	૬૪
૬૩	રઘ્વર્ણાઈ...ન્તરે	૧૧૩	૬૭
૭૬	ક વર્ગૌડસ્વરવતિ	૨૧૪	૧૨૫
૯૪	હનો ધિ	૨૧૬	૧૨૫

દ્વિતીય અધ્યાય ચતુર્થ પાદ

૧૮	આત્	૨૫૩	૧૪૯
૯૭	ફ્લીભે	૧૮૬	૧૦૫

તૃતીય અધ્યાય પ્રથમ પાદ

૧	ધાતો: પૂજ્યર્થ...ચ	૩૪૧/૪૧	૧૬૨
૨	ઉર્વાઘનુકરણ...તિ:	૩૩૭	૧૮૯
૪	શ્રુપાદરક્ષેપે...સત્	૩૪૧/૪૨	૧૬૩
૬	કણ્ઠે મનસ્વૃતૌ	૩૪૧/૪૩	૧૬૩
૯	તિરોડન્તઘૌ	૩૪૧/૪૪	૧૬૩
૧૦	કૃગોનવા	૩૪૧/૪૫	૧૬૩
૧૧	મધ્યેપદેનિવ...ને	૩૪૧/૪૬	૧૬૩
૧૪	સાક્ષાદાદિ...થે	૩૪૧/૪૭	૧૬૩
૧૫	નિત્યંહસ્તે...હે	૩૪૧/૪૮	૧૬૩

તૃતીય અધ્યાય દ્વિતીય પાદ

૭	અવ્યયસ્ય	૩૪૨	૧૬૩
---	----------	-----	-----

સિદ્ધહેમ	સૂત્ર	સૂત્રાંક	પૃષ્ઠાંક
૧૨૩	સહસમ: સદ્ધિ સમિ	૧૬૮	૧૧૩
૧૨૪	તિરસસ્તિર્ચતિ	૧૬૯	૧૧૩
તૃતીય અધ્યાય તૃતીય પાદ			
૧	વૃધ્ધિરારૈદોત્	૧૭/૮	૧૩
૨	યુણોડરૈદોત્	૧૭/૭	૧૩
ચતુર્થ અધ્યાય તૃતીય પાદ			
૧૦૮	દીર્ઘશ્ચિવ...ચ	૩૪૦	૧૬૦
૧૧૧	ઈ: ઝ્વાવર્ણસ્ય...	૩૩૯	૧૬૦
છઠ્ઠો અધ્યાય તૃતીય પાદ			
૨૧૧	તસિ:	૩૩૪	૧૮૮
સાતમો અધ્યાય પ્રથમ પાદ			
૫૨	સ્થાદેરિવે	૩૩૩	૧૮૮
૫૩	તત્ર	૩૩૩/૨૮	૧૮૮
૫૪	તસ્ય	૨૮૬	૧૭૪

સાતમો અધ્યાય દ્વિતીય પાદ

૮૧	વ્યાશ્રયેતસુ:	૨૮૬	૧૭૪
૮૩	પર્થભે: સર્વોભયે	૨૮૭	૧૭૫
૮૮	અહીચરુહોપાદાને	૨૮૮	૧૭૫
૮૯	કિમદ્યાદિ...તસ	૨૮૯	૧૭૫
૯૦	ઇતોડત: કુત:	૨૯૦	૧૭૬
૯૩	ફ્વકુત્રાડત્રેહ	૨૯૨	૧૭૬
૯૪	સપ્તમ્યા:	૨૯૧	૧૭૬
૯૫	કિમ્યત્તત્...દા	૨૯૬	૧૭૭
૯૬	સદાડ્યુને...હિ	૨૯૭	૧૭૭
૯૭	સદોડઘ...હિન	૨૯૮	૧૭૮
૯૮	પૂર્વાડપરા...એણુસ્	૨૯૯	૧૭૮
૯૯	ઉમયાઈ...દુસચ્	૩૦૦	૧૭૮
૧૦૦	એષભ: પરત્...વર્ષે	૩૦૧	૧૭૮
૧૦૧	અનઘતને હિ	૨૯૩	૧૭૭
૧૦૨	પુકારે થા	૨૯૪	૧૭૭
૧૦૩	કથમિત્યમ્	૨૯૫	૧૭૭
૧૦૪	સહ્પ્યાયા ધા	૩૦૨	૧૭૯
૧૦૫	વિચાલે ચ	૩૦૫	૧૭૯
૧૦૬	વૈકાઈ ધ્યમજ્	૩૦૬	૧૭૯
૧૦૭	દિત્રે ધર્મઝૈવૌવા	૩૦૭	૧૮૦

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१०८ तद्वतिघण्टा		३३०	१८७
१०९ वारे कृत्वस्		३०८	१८०
११० द्वि त्रि यतुरः सुत्		३०९	१८०
१११ ओकात् सकृन्व्यास्य		३१०	१८०
११३ द्विक्रशब्दाद्... व्याः		३१६/२७	१८३
११४ उर्ध्वाद् रि... स्य		३११	१८१
११५ पूर्वाडवरा... पाय		३१२	१८१
११६ पराडवरात् स्तात्		३१३	१८१
११७ दक्षिणोत्तरात् यातस्		३१४	१८२
११८ अधराडवरात् यात्		३१५	१८२
११९ वा दक्षिणारा... व्याः		३१६	१८२
१२० आडी इरे		३१७	१८३
१२१ वोत्तरात्		३१८	१८३
१२२ अहरे ऐतः		३१९	१८३
१२३ लुपञ्च्येः		३२०	१८३
१२४ पश्योऽपरस्य... ति		३२१	१८४
१२५ वोत्तरपटेऽर्धे		३२२	१८४
१२६ कृत्वस्तिव्या... च्विः		३३८	१९०
१२७ अरुर्भनञ्चक्षु... च्वौ		३४०/३०	१९१
१२८ धंसुसोऽर्धुलम्		३४०/३१	१९१
१२९ व्यञ्जनस्यान्त षः		३४०/३२	१९१
१३० व्याप्तौस्सात्		३२३	१८४
१३१ णतेः सम्पन्नाय		३२४	१८४
१३२ तत्राडधीने		३२५	१८५
१३३ हेयेत्राय		३२६	१८५
१३४ सप्नमी द्वितियाद्... व्याः		३२७	१८५
१३५ तीयश्चम्भ ... डात्		३४१/३९	१९२
१३७ समयाद् यापनायाम्		३४१	१९२
१३८ सपत्रः निष्पत्राद्... ने		३४१/३३	१९२
१३९ निष्कुलात् निष्कोषणे		३४१/३४	१९२
१४० प्रिय सुप्तादानुकृत्ये		३४१/३५	१९२

सिद्धहेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१४१ दुःपात् प्रातिकृत्ये		३४१/३६	१९२
१४२ शूलात् पाडे		३४१/३७	१९२
१४४ मद्र बद्राद् वपने		३४१/३८	१९२
१४५ अव्यङ्गतातुक्... च्		३४१/४०	१९२
१५० अहवदपार्थात्... श्वात्		३२८	१८६
१५१ सड. ष्योकाथाद्... श्वात्		३२९	१८६
सातमो अध्याय अतुर्थ पाठ			
८९ सम्भत्यस्य... ष्लुतः		४/४	४
९० अत्सर्ने पर्यायेणु		४/३	४
९८ प्रश्ने य प्रतिपद्म		४/२	४
९९ दूरादा मन्त्य... लृत्		४/१	४
१०४ पञ्चम्या निर्दिष्टेपरस्य		१९	१६
१०५ सप्तम्या पूर्वस्य		२०	१६
१०६ षष्ठ्याऽन्त्यस्य		२१	१६
१०७ अनेक वर्णः सर्वस्य		२२	१६
१०८ प्रत्ययस्य		२३	१६
१०९ स्थानीवाऽवर्ण विधौ		२४	१७
११० स्वरस्य परे... धौ		२५	१७
१११ न सन्धिर्डीय .. कि		२६	१७
११२ लुप्यष्टवलेनत्		२७	१८
११३ विशेषणमन्तः		२८	१८
११४ सप्तम्या आदिः		२९	१९
११५ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः		३०	१९
११६ गौणो ऽ-यादिः		३१	१९
११७ कृतसगति... पि		३२	२०
११८ परः		३३	२०
११९ स्पर्ध्वे		३४	२१
१२० आसन्नः		४५	२१
१२१ सम्बन्धिनां सम्बन्धि		३६	२२
१२२ समर्थ ; पहविधि :		३७	२२

परिशिष्ट : ३ अकारादि सूत्र कुम

सिध्दलेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक	सिध्दलेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१-२-४१	अ ङ उ व षु...हे:	६१/18	३६	२-१-१८	अभ्यम् भ्यसः	२७०	१६२
१-१-६	अं अः अनु...सर्गा	८	७	१-४-६०	अभ्वाहे...सौ	२०६	११६
१-१-१६	अं अः) (क...शिद्ध	१५	१०	२-१-२४	अभा त्वा भा	२७७	१६६
१-३-५०	अधोषे...शिष्टः	७४	४३	२-१-१६	अभौ भः	२६३	१५६
१-४-६६	अयः	१६३	११०	२-१-३८	अयभियम्...सौ	२२५	१३१
२-१-१०४	अच्य प्राग् दीर्घश्च	१६६	१११	७-२-१२७	अरुर्मनञ्चक्षु...स्वौ	३४०/30	१६१
१-४-५७	अतः स्यमोऽम्	१७७	१०१	१-३-५७	अरोः सुपि रः	२३१	१३४
१-४-१	अत आः...ये	१०१	५६	१-४-३६	अडौय	१५७	८८
१-३-२०	अतोऽति रोरुः	८८	५०	१-१-१	अहुंम्	१	२
२-१-४३	अहसो... डौ	२४३	१४१	१-३-२२	अ वृणो...सन्धि	६०	५१
१-३-३२	अदीर्घादि...ने	७५	२८	१-४-१५	अवर्णस्यामः साम्	११५	६८
७-२-१२२	अदूरे अेनः	३१६	१८३	१-२-६	अवर्णस्ये...रक्ष	३६	२४
१-४-४४	अहेतःस्यमोऽङ्	१११	६६	७-२-१४५	अव्यङ्गानुक्त...श्च	३४१/40	१६२
१-२-३५	अहोभुमी	५५	३३	३-२-७	अव्ययस्य	३४२	१६३
१-१-३२	अधत्तस्वाद्या-शसः	२८५	१७४	१-४-५३	अष्ट और्णस शसोः	२२४	१३०
७-२-११८	अधराऽपरात् यात्	३१५	१८२	२-१-२५	असद्विमान्भ्यं पूर्वम्	२८०	१६७
१-१-२७	अधातु...नाम	६६	५८	२-१-४४	असुको वाऽकि	२४८	१४४
२-१-३६	अनक्ष	२२८	१३२	७-२-८८	अडीयरुहोपादाने	२८८	१७५
१-४-७२	अनकुङ्कः सौ	२४६	१४५	२-१-७४	अङ्गनः	६४	५३
१-४-५६	अनतो लुप्	१८७	१०५	१-४-७५	आ अभ् शसोऽता	१५६	६२
७-२-१०१	अनघतने ङि	२६३	१७७	२-४-११८	आत्	२५३	१४६
१-१-६	अनवर्णानामी	५	६	१-१-१३	आद्य द्वितीय ...पाः	१३	६
१-३-२८	अनाङ्गमाऽ.ो...छः	७५	४	२-१-४१	आद्वेः	१४३	८१
१-४-६४	अनाम्स्वरै...न्तः	१८८	१०५	१-४-१७	अपोऽितां... याम्	१६६	६५
१-२-१६	अनियोगे लुगेवे	४३/11	२७	२-१-२०	आम आङ्म	२७४	१६४
७-४-१०७	अनेक वर्णः सर्वस्य	२२	१६	१-४-३१	आभोनाम् वा	५२	८६
२-१-१०८	अनोऽस्य	१२५	७३	२-१-५	आराथो व्यङ्गने	१६३	६१
१-१-१४	अन्यो धोपवान्	१४	६	७-४-१२०	आसन्नः	४५	२१
१-४-८८	अपः	२५४	१४६	७-२-१२०	आडी दूरे	३१७	१८३
१-१-११	अपञ्चमा... धुक्	१२	६	७-२-६०	धतोऽतः कुतः	२६०	१७६
२-१-४	अपोऽहले	२५५	१४६	१-४-३	छहमहसोऽङ्ग्येव	२२८/24	१३२
१-१-३७	अप्रयोगिता	१७	१२	२-१-३४	छहमः	२२६/23	१३१

सिद्धलेख	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१-४-२१	ईदुतोऽस्त्रेरीदूत	१२६	७४
१-४-७६	ईन् डीस्वरै लुङ्	२२१	१२८
१-२-३०	ईन्द्रे	५०/16	३१
१-४-८७	ईन्डन्पुष . शिस्थोः	२१३	१२४
१-२-२१	ईवर्णादि... लम्	४४	२७
७-२-१२८	ईसुसोअर्द्धलम्	३४०/31	१६१
२-१-१०६	ईडौ वा	१२७	७४
१-२-३४	ईद्वेद्...नम्	५४	३२
४-३-१११	ईः श्रावर्णस्य...	३३६	१६०
१-२-३३	ईड्वा	५३	३२
२-१-११८	ईः पदान्तेऽन्त	२५६	१५२
१-४-८१	ईतोऽनकु...वः	२३२	१३४
२-१-१०३	ईद्व्य ईदीम्	१६७	११२
७-२-६६	ईमय.इ...द्युसम्	३००	१७८
७-२-११४	ईर्ध्वाद् रि...स्य	३११	१८१
३-१-२	ईर्धाद्यनुकरण...तिः	३३७	१८६
१-२-२	ईरुति इस्वेवा	६०	३५
१-२-७	ईरु प्रदशाणु...स्यारू	४०	२५
१-२-८	ईरुते तृतीया समासे	४१	२५
१-४-३७	ईरुतोडुर्	१५८	८६
२-१-२	ईरुतोरः स्वरैऽनि	२५७	१५०
२-१-६६	ईरुतिव्यू दिशि...गः	२३३	१३५
१-४-७०	ईरुद्विः	२०४	११८
१-४-८४	ईरुद्विशनम्...सेर्डा	१५६	८८
१-१-७	ईरुन्ताः समान्ताः	६	७
१-१-८	ई औ औ औ सन्ध्य...म्	७	७
१-४-७७	ईः	२१६	१२७
१-१-५	ईक द्वि त्रि मात्रा...लुताः	४	४
७-२-१११	ईकाल् सकृन्व्यास्य	३१०	१८०
१-३-४६	ईकदश्र...समासे	६६	५४
१-४-४२	ईकदापः	१७०	६६
१-२-२३	ईकैतोऽप्याम्	४८	२६
१-३-२७	ईकैतोतः पदान्ते...लुङ्	५१	३१
१-४-३५	ईकैतोद्भ्या...रः	१३३	७६

सिद्धलेख	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१-४-४	ईकैतुस्त्रोसि	१०७	६२
१-२-१२	ईकैतु सन्ध्यक्षरैः	४२	२६
७-२-१००	ईकैतुः परतु...वर्षे	३०१	१७८
१-४-७४	ईकैत औः	१६४	६२
१-२-३७	ईकैतन्तः	५७	३४
१-२-२४	ईकैतोऽवाण्	४६	३०
१-२-१८	ईकैतोऽडि-	४३/12	२७
१-४-२०	ईकैतो	१६७	६५
१-१-४	ईकैतन्ताः स्वराः	३	३
१-४-५६	ईकैतोरीः	१७८	१०१
३-१-६	ईकैतु मनस्तृप्तौ	३४१/43	१६३
७-२-१०३	ईकैतु कथमित्थम्	२६५	१७७
२-३-७६	ईकैतु वगैः स्वस्वरवति	२१४	१२५
१-१-१०	ईकैतुः व्यञ्जनम्	६	७
७-२-६५	ईकैतुः कियत्तत्...दा	२६६	१७७
२-१-४०	ईकैतुः कस्त...य	२२६	१३३
७-२-८६	ईकैतुः कस्त...तस्य	२८६	१७५
३-१-१०	ईकैतुः कानवा	३४१/45	१६३
७-४-११७	ईकैतुः कस्तगति...पि	३२	२०
७-२-१२६	ईकैतुः कस्तित्वा...म्बिः	३३८	१६०
१-४-२६	ईकैतुः कस्तित्वापिपतेरौः	१४२	८०
१-१-३५	ईकैतुः कस्तित्वा तुमम्	३३५	१८८
१-४-६१	ईकैतुः कस्तित्वा...पुंसि	१६१	६०
२-४-६७	ईकैतुः कस्तित्वा	१८६	१०५
२-१-६३	ईकैतुः कस्तित्वा वा	२६०	१५५
७-२-६३	ईकैतुः कस्तित्वाऽन्तेऽ	२६२	१७६
२-१-१०५	ईकैतुः कस्तित्वा य	२३६	१३६
२-१-५८	ईकैतुः कस्तित्वा...तौ	१४८	८४
१-४-३६	ईकैतुः कस्तित्वा पीतीय उर	१४१	८६
१-३-५४	ईकैतुः कस्तित्वा पि	८७	४६
२-१-७७	ईकैतुः कस्तित्वा...प्रत्यये	२१०	१२२
१-१-३६	ईकैतुः कस्तित्वा गतिः	३३६	१८६
३-३-२	ईकैतुः कस्तित्वा गुणोऽन्तेऽ	१७/7	१३
१-२-२८	ईकैतुः कस्तित्वा गोर्नाभ्यवोऽक्षे	५०/17	३१

सिद्धलेख	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
७-४-११६ गौणो उ-यादिः		३१	१६
१-३-२१ धोषवति		६१	५२
२-१-१६ हसे श्याह्		२७२	१६३
१-४-२५ डिडौं		१३४	७६
१-४-२३ डि-त्यदिति		१३२	७६
१-४-८ उः स्मन्		११६	६८
२-१-२३ डेड सातेमे		२७८	१६६
१-४-६ उ-उ-स्थोयर्तौ		१०५	६२
१-३-१७ उ-णोः कटा...नवा		७०	४१
२-१-८६ यजःङगम्		१६२	१०६
१-३-७ यटते सक्षतीये		८३	४७
१-१-३१ याह्योऽसत्वे		२८४	१७२
१-२-३६ यादिः स्वरोऽनाङ्		५६	३४
२-१-२६ याडहवैव...योगे		२८२	१६८
२-१-३ जराया जरास्वा		१७३	६७
१-४-६ जस धः		११२	६७
१-४-२२ जस्येदोत्		१३०	७५
२-१-२६ जस्यविशेष्यं...भ्ये		१८०/२५	१६७
७-२-१३१ जतेः सम्प ह्यय		३२४	१८४
१-४-२४ टः पुंसिना		१३१	७५
१-४-५ टाङ्-सोऽरिनस्यौ		१०४	६१
२-१-७ टाङ्गोसि यः		२६८	१६१
१-४-६२ टाङ्गोस्वरे वा		१६२	६२
२-१-३७ टौश्यनः		२२७	१३२
१-४-१६ टौस्येत्		१६८	६५
१-४-५४ उतिष्णः...लुप्		१४५	८२
१-१-३६ उत्पत्तुसङ्ख्यावत्		३०३	१७६
२-१-११४ उत्यन्त्यस्वरादेः		१३५	७७
१-३-१८ इनः सः त्सोऽश्रयः		२०१	११५
२-१-४२ तः सौ सः		२०८	१२०
१-३-३ ततो ह्रस्वतुर्थः		६५	३८
७-१-५३ तत्र		३३३/२८	१८८

सिद्धलेख	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
७-२-१३२ तत्राऽधीने		३२५	१८५
१-३-४५ तदः सेः...थां		६७	५५
१-१-२० तदन्तपदम्		१७/६	१२
७-२-१०८ तदन्तिधष्		३३०	१८७
२-१-१५ तवमभङ्गसा		२७३	१६३
१-३-६० तवगंश्र्यवर्ग		७६	४४
६-३-२११ तसिः		३३४	१८८
७-१-५४ तस्य		३३३/२९	१८८
३-२-१२४ तिरसस्तिर्याति		१६६	११३
३-१-६ तिरोऽन्तक्षौं		३४१/४४	१६३
१-४-१४ तीयाडिन्तु कार्येवा		१२१	७१
७-२-१३५ तीयश्रम्य डात्		३४१/३९	१६२
२-१-१४ तुभ्यं मल्लं ह्या		२६६	१६२
१-१-१७ तुल्य स्थाना...स्वः		१६	१०
१-३-४६ तृतीयस्तृतीययतुर्थे		४६	२८
१-३-१ तृतीयस्य पञ्चमे		६३	३७
१-४-३८ तृस्वस्त...धुद्र्याश्		१६०	६८
१-३-१४ तौ मुभो...स्वौ		७१	४१
२-१-३३ त्यदाभेनहेत...ते		२०६	१२१
२-१-१ त्रियतुरस्तिस्त		२५६	१५०
१-४-३४ त्रेस्त्रयः		१४४	८२
२-१-१२ त्वमहं...याकः		२६१	१५८
२-१-११ त्वमौ प्रत्ययो...स्मिन्		२६६	१६०
१-४-७८ थोन्थु		२२०	१२८
७-२-११७ दक्षिणोत्तरात् यातस्		३१४	१८२
१-४-६३ दध्यस्थि...न्		१६०	१०७
२-१-१०१ दन्त पाद...वा		१२४	७३
७-२-११३ दिङ्शशब्दाह...भ्याः		३१६/२७	१८३
२-१-११७ दिव औः सौ		२५८	१५२
१-४-४५ दीर्घाङ्-चाभ...सेः		१६६	६४
४-३-१०८ दीर्घाश्रियव...य		३४०	१६०
१-४-४७ दीर्घानाम्य...षू		१०६	६३
७-२-१४१ दुःप्तात् प्रातिङ्गुल्ये		३४१/३६	१६२
७-४-६६ दूरादाभन्त्य लघुत्		४/१	४

सिद्धलेख	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
२-१-५९	ईनपूनवर्षाकारैर्भुवः	१४९	८५
७-२-१३३	द्वेयेत्राय	३२६	१८५
२-१-३९	दोमः स्यादौ	२२६	१३१
१-४-११	६न्वै वा	११९	७०
१-३-११	६ कानः कानि सः	६७	३९
७-२-११०	द्वि त्रि यतुरः सुय्	३०९	१८०
७-२-१०७	द्वित्रे धर्मशेषीवा	३०७	१८०
२-१-२२	द्वित्वे वाम्भूतौ	२७६	१६५
३-१-१	धातोः पूज्यर्थस्वति	३४१/41	१९२
२-१-५०	धातोर्विवर्णै...ये	१४६	८३
२-१-७६	धुटस्तृतीयः	६२	३७
१-४-६६	धुटां प्र.इ	१८४	१०४
१-३-१९	नः शिञ्ज्	६८	४०
१-४-२७	ननाडित्तेनू	१४०	७९
१-४-५५	नपुंसकस्य शिः	१७९	१०२
१-४-१६	नवभ्यः ...स्मिन्वा	११७	६९
२-१-१११	नवमन्त सयेगात्	२१२	२४
१-३-६२	न शात	७८	४५
२-१-७०	नशो वा	२३४	१३५
१-३-५२	न सन्धिः	९८	५६
७-४-१११	न सन्धिडीय...कि	२६	१७
१-४-१२	न सर्वादिः	१२०	७०
२-१-२७	नाडन्यत्	२८०/26	१६७
२-१-९२	नामन्ग्ये	२११	१२३
१-१-२१	नाम सिद्ध्य...ने	१२३	७२
१-४-६१	नामिनो लुग्व	१८९	१०६
२-१-९१	नाम्नोनाडनह्नतः	१२६	७३
२-३-१५	नाभ्यन्तस्था...पि	११०	६४
१-४-४३	नित्यदिह...ह्रस्वः	१७१	९६
२-१-३१	नित्यमन्वादेशे	२७९	१६६
३-१-१५	नित्यमह्रस्ते...हे	३४१ 48	१९३
१-४-८५	निदीर्घः	१०८	१०२
१-४-५१	निय आम्	१४७	८३
७-२-१३९	निष्कुलाह् मिष्ठापण्ये	३४१/34	१९२

सिद्धलेख	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१-४-४८	नुवां	१५९	८९
१-४-१०	नेमाडध्व...वा	११८	६९
१-३-८	नेाडप्रशानो...परे	६६	३९
१-४-८६	न्समहृतोः	२०५	११८
१-१-१२	पञ्चको वर्गः	१०	८
१-४-५८	पञ्चतोडन्या...हः	१८२	१०३
७-४-१०४	पञ्चभ्या निर्दिष्टेपरस्य	१९	१६
१-४-७१	पथिनमथिन...सौ	२१८	१२७
२-१-८९	पहस्य	१९४	११०
२-१-२१	पहधुग्विल...अहुत्वे	२७५	१६४
१-३-६३	पहन्तात्...नेः	७९	४५
२-१-६४	पदान्ते	२३६	१३६
७-४-११८	परः	३३	२०
७-२-११६	पराडवरात् स्तात्	३१३	१८१
७-२-८३	पर्यभेः सर्वाभये	२८७	१७५
७-२-१२४	पश्चोडपरस्य...ति	३२१	१८४
२-१-२८	पादाद्योः	२८१	१६८
१-४-७३	पुंसोः पुमन्सू	२४१	१४०
१-१-२९	पुंस्त्रियो...नरा	१७/9	१३
७-२-९८	पूर्वापरा-द्युग	२९९	१७८
७-२-११५	पूर्वाडवरा...पाम्	३१२	१८१
७-२-१०२	पुकारे था	२९४	१७७
७-४-११५	प्रत्ययः प्रकृत्यादेः	३०	१९
७-४-१०८	प्रत्ययस्य	२३	१६
१-३-२	प्रत्यये य	६४	३८
१-३-४	प्रथमाह ङः	६९	४०
७-४-९८	प्रश्ने य प्रतिपहम्	४/2	४
१-२-१४	प्रस्रैर्गोष्यो...रेण्य	४३/14	२७
२-१-४८	प्राग्गिनात्	२४७	१४४
७-२-१४०	प्रिय सुभादानुकूल्ये	३४१/35	१९२
१-३-२९	प्लुतांदा	७५/20	४४
१-२-३२	प्लुतोडनितौ	५२	३२
१-१-४०	प्लुगण्यभेदे	३०४	१७९

सिध्दलेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
२-१-४६	अलुष्वेरीः	२४६	१४३
७-२-१५०	अह्ववपार्थात्...शस्	३२८	१८६
७-४-६०	अत्सर्ने पर्यायेणु	४/३	४
१-४-२	अिस् अिस्	१०५	६१
३-१-४	अुषादरक्षेपे ..सत्	३४१/४२	१६३
२-१-५३	अुश्रोः	१५३	८६
२-१-८३	अुवादेहादेर्धः	२५१	१४६
७-२-१४४	अुद्र अुद्राद् वपने	३४१/३८	१६२
३-१-११	अुध्येपदेनिव...ने	३४१/४६	१६३
२-१-१०	अुन्तस्य...द्वयोः	२६२	१५८
२-१-४७	अुववर्णोडनु	२४५	१४२
२-१-१००	अुस निशा...लुग्व	१२२	७१
२-१-८४	अुड-दुड...वा	२५२	१४६
२-१-४५	अुडवर्णस्य	२४४	१४२
१-३-३६	अुनाधुर्...न्ते	१८५	१०४
२-१-८७	अुनसृज...शःपः	२००	११४
१-१-१५	अुनलवा अुन्तस्थाः	११	८
२-१-७१	अुन्य कुञ्चो नो ङः	१६५	१११
१-४-७१	अुजोडसभासे	२०३	११७
२-१-६	अुभदरभटोः	२६४	१५६
२-१-१३	अुधं वयं नसा	२६५	१६०
२-१-५६	अुधेनेकस्वरस्य	१५४	८७
१-३-५	अुकमपङ्...पौ	८६	४६
१-३-५३	अुः पदान्ते...तयोः	८५	४५
२-३-६३	अुष्वर्णाद्...न्तरे	११३	६७
२-१-६०	अुसः	२३७	१३७
१-३-४१	अुरे लुग् दीर्घ...तः	६२	५२
१-३-२६	अुर्धः	८६	५०
२-१-७५	अुर्ध्वरी	६३	५३
१-३-३१	अुर्ध्वस्वर...नवा	४७	२६
१-३-६५	अुर्ध्व	८१	४६
२-१-११३	अुगस्यादेत्यपदे	२०७	१२०
२-१-१०७	अुगातोडनापः	१२८	७४
७-४-११२	अुग्वर्णवर्णनत्	२७	१८
७-२-१२३	अुग्व्येः	३२०	१८३

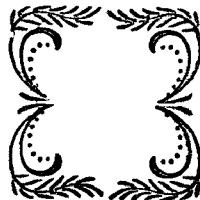
सिध्दलेम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१-१-३	अुकात्	१८	१३
१-१-३४	अुत् तस्याम्	३३२	१८८
१-४-८२	अुः शेषे	२३०	१३४
१-२-३१	अुत्सन्धिः	५६	३५
७-२-११६	अु व दक्षिणात्...व्याः	३१६	१८२
१-४-६२	अुन्तः...स्वरे	१६१	१०७
२-१-५५	अुत्सम्	१३८	७८
७-२-१०६	अुत् कृत्वस्	३०८	१८०
१-४-५२	अुत् न व्याः स्यादौ	२२३	१३०
१-३-५८	अुत्पत्यादयः	६५	५४
७-२-१०५	अुत्पत्यादयः	३०५	१७६
१-१-३३	अुत्पत्यादयः	३३१	१८७
१-३-५१	अुत्पत्यादयः	१८३	१०३
७-४-११३	अुत्पत्यादयः	२८	१८
३-३-१	अुत्पत्यादयः	१७/८	१३
१-४-३०	अुत्पत्यादयः	१५१	८६
७-२-१०६	अुत्पत्यादयः	३०६	१७६
७-२-१२१	अुत्पत्यादयः	३१८	१८३
७-२-१२५	अुत्पत्यादयः	३२२	१८४
१-४-८०	अुत्पत्यादयः	२४२	१४८
१-२-१७	अुत्पत्यादयः	४३	२६
७-२-१२६	अुत्पत्यादयः	३४०/३२	१६१
१-३-५६	अुत्पत्यादयः	८७/२२	५०
७-२-१३०	अुत्पत्यादयः	३२३	१८४
७-२-८१	अुत्पत्यादयः	२८६	१७४
१-३-६	अुत्पत्यादयः	८४	४८
१-४-४६	अुत्पत्यादयः	१०३	६१
२-१-१७	अुत्पत्यादयः	२६७	१६१
१-३-५५	अुत्पत्यादयः	८७/२१	५०
१-३-४०	अुत्पत्यादयः	२३८	१३८
१-१-२८	अुत्पत्यादयः	१७/१०	१३
७-२-१४२	अुत्पत्यादयः	३४१/३७	१६२
२-१-८	अुत्पत्यादयः	२७१	१६२
२-१-१०६	अुत्पत्यादयः	२१७	१२६

सिद्धलेख	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
७-४-१०६	षष्ठ्याऽन्त्यस्य	२१	१६
१-३-६४	प तवर्गस्य	८०	४६

१-४-३३	सङ्ख्यानां षष्ठीम्	२२२	१२६
७-२-१०४	सङ्ख्याया धा	३०२	१७६
७-२-१५१	सङ्ख्याकार्थाद्...शस्	३२६	१८६
७-४-१२१	सम्बन्धिनां सम्बन्धे	३६	२२
७-४-८६	सम्बन्धसूया...ऋतः	४/४	४
२-१-८८	संयोगस्यादौ...ङ्	२०२	११६
२-१-५२	संयोगात्	१५०	८५
१-४-८३	सम्भुरितोऽशावैत्	१३६	७६
२-१-७३	सङ्घुपः	२३५	१३६
७-२-६६	सद्योऽधुने...ङि	२६७	१७७
७-२-६७	सद्योऽधुने...ङि	२६८	१७८
७-२-१३८	सप्तमिनिष्पन्नाद्...ने	३४१/३३	१६२
७-२-१३४	सप्तमिद्वितियाद्...व्यः	३२७	१८५
७-२-६४	सप्तम्याः	२६१	१७६
७-४-११४	सप्तम्या व्याधिः	२६	१६
७-४-१०५	सप्तम्या पूर्वस्य	२०	१६
७-२-१३७	सप्तम्या यापनायाम्	३४१	१६२
७-४-१२२	सप्तम्या ; पदविधिः	३७	२२
१-४-४६	सप्तम्याऽन्तः	१०२	६०
१-२-१	सप्तम्यानां तेन दीर्घः	३८	२४
१-३-१६	सप्तम्याद्	७१/१९	४२
१-४-७	सप्तम्याऽन्तः स्मृतौ	११४	६८
१-४-१८	सप्तम्याऽन्तः स्मृतौ	१७२	६७
१-३-६१	सप्तम्या शेषौ	७७	४५
३-२-१२३	सप्तम्याऽन्तः सप्तम्या	१६८	११३
३-१-१४	सप्तम्याऽन्तः सप्तम्या	३४१/४७	१६३

सिद्धलेख	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठांक
१-१-२	सिद्धिः स्याद्वादात्	२	२
२-१-७२	सौरः	८२	४७
१-२-३८	सौ नवे तौ	५८	३४
१-१-१६	स्त्यादिर्विवाहितः	१७/५	१२
२-१-५४	स्त्रियाः	१३७	७८
१-४-२८	स्त्रियां क्तितां...दाम्	१७४	६८
१-४-६३	स्त्रियाम्	१७६	१००
१-४-२६	स्त्रीद्वयः	१७५	६६
७-४-१०६	स्थानीवाऽवर्णं विधौ	२४	१७
७-४-११६	स्पर्ध्वे	३४	२१
७-१-५२	स्थादेरिवे	३३३	१८८
२-१-५७	स्थादौ वः	१५५	८७
१-१-१८	स्थौजस...दि	१००	५८
२-१-६८	स्त्रंस् ध्वंस्...ङः	२४०	१३६
७-४-११०	स्वरस्य परे...धौ	२५	१७
१-४-६५	स्वराच्चौ	१८०	१०२
१-१-३०	स्वराद्यो...यम्	२८३	१७१
१-३-३०	स्वरेभ्यः	७३	४२
१-३-२४	स्वरेवा	४६/१५	३०
१-२-२६	स्वरेवाऽनक्षे	५०	३०
१-२-१५	स्वरे स्तौ...याम्	४३/१३	२७

२-३-६४	हनो धि	२१६	१२५
२-१-११२	हनो हनो धनः	२१५	१२५
२-१-८२	हो धुद्रपदान्ते	२५०	१४५
१-४-४१	ह्रस्वस्य गुणः	१३६	७७
१-३-२७	ह्रस्वाद्...ङे	७२	४२
१-४-३२	ह्रस्वापश्च	१०८	६३
१-२-२२	ह्रस्वाऽपदेवा	६२	३६

परिशिष्ट : ४ संदर्भसूचि

पू. आ. विजय लावण्यसूरिण (सं.)

१ सिध्द हेम ऋहृदृति न्यासयुक्त अध्याय १

२ " " " " २

३ " " " " ३/१

४ " " " " ३/२-३

५ * " " " " ५

६ * धातु रत्नाकर - १ कर्तरी रूपे

७ * " " - २ प्रेरक रूपे

८ * " " - ३ ध्वज्य दर्शक रूपे

९ * " " - ४ यङ्न्त रूपे

१० * " " - ५ यङ्लुभन्त रूपे

११ * " " - ६ नाम धातुयो

१२ * " " - ७ लावे कर्मणी रूपे

१३ न्याय संग्रह विवेचन युक्त

१४ *स्याद्यर्थ प्रकाश

१५ हेम सिंगातुं शासन

पू. आ. विजय दक्षसूरिण संपादित

१६ सिद्धहेम लघुवृत्ति-परिशिष्ट युक्त

१७ धातु पारायण- कण्डूवादि प्रकाश

१८ स्याद्यन्त रत्नाकर

पू. आ. विजय नेमिसूरिण संपादित

१९ सिध्द हेम ऋहृदृति न्या. स. प्रताकारे

२० ऋहृत् हेमप्रभा व्याकरणम्

पू. प. राजशेखर विजयण संपादित

२१ मध्यम वृत्ति अवयूरी ला. १ (क्षमा सूरिण)

२२ " " ला. २

पू. आ. विजय हेमयद्र सूरिण संपादित

२३ उल्लादि गणु विवृति

२४ अलिधान यितामणी नामभाला

पू. प. वारिषेणु विजयण संपादित

२५ सिद्ध हेम ऋहृदृति न्या. सा. भाग १

२६ " " " " भाग २

पू. आ. यद्रसागर सूरिण संपादित

२७ सिद्ध हेम शब्दा. आनंद भोधिनि टिका

पू. आ. आनंद सागर सूरिण कृत

२८ ऋहृत् सिध्द प्रभा व्याकरणम्

पू. उपा. मेघ विजयण कृत

२९ ऋहृत् यद्रप्रभा व्याकरणम्

पू. मुनिश्री धर्मविजयण कृत

३० मंगल द्विपिका व्याकरणम्

गिरणशंकर मयाशंकर कृत

३१ ऋहृत् हेम प्रक्रिया

पू. मडोपाध्याय विनय विजयण कृत

३२ हेम प्रकाश महा व्याकरणम्समग्र

पू. मलयगिरिण महाराण कृत

३३ शब्दानुशासन

पू. आ. विजय सुरील सूरिण कृत

३४ हेम शब्दानुशासन सुधा-१

३५ सिध्द हेम लघुवृत्ति अवयूरि-गारीयाधार

३६ " " रहस्य वृत्ति -महिसाणा

पू. आ. विजय धर्म धुरंधुर सूरिकृत

३७ सिध्द हेम सरस्वती (पद्यानुबन्ध)

पू. आ. गुणरत्न सूरिण कृत

३८ क्रिया रत्न समुच्चय

*३९ धातु पारायणम् पू. मुनिवद्र विजयण सं.

पू. अमरयद्र सूरिण कृत

४० स्यादि शब्द समुच्चय

४१ वाक्य प्रकाश पू. उदय धर्मवीर गणी कृत

*४२ हेम विभ्रम पू. आ. गुणयद्रायार्य कृत

पू. आ. महिमाप्रण सूरिण कृत

४३ सिध्द हेम द्विपिका प्रकाश भाग-१/२

पंडित ऐय्यरदासण संपादित

४४ लघुवृत्ति भाषान्तर-भाग १/२

४५ न्याय संग्रह-हेमइंद्रसंगणु कृत

४६ * समास सुभोधिका

४७ संस्कृत पाठ्यपुस्तक ८/९/१०

४८ गुणरती व्याकरणम् ८/९/१०

४९ संस्कृत शब्द रूपावलि

५० संस्कृत धातु कोष -मोती सागरण

५१ हेम संस्कृत प्रवेशिकाओ

—: * कुडडी करैल संदलं ग्रन्थनो उपयोग आ भागमां थयो नथी. :-

જામનગર શહેરના ભાઈ બહેનો તરફથી આવેલ સહાય

કોકિલાબેન પ્રભુલાલ શેઠની સ્મૃતિમાં....

હ. ભાનુભાઈ મગનલાલ દોશી

પ્રમુખ શ્રી,
શ્રી વિશા શ્રીમાળી જૈન સંઘ, જામનગર.

મહેતા શૈલેષ ઞાયાલાલ
તંબોલી ત્રિભોવનદાસ તેજપાલ હ. હેમતભાઈ
પાટલીયા અરુણાબેન શરદચંદ્ર
પાટલીયા ઉર્મિલાબેન સુભાષચંદ્ર
મહેતા નરભૈરામ વસનજી હ. ઇન્દુભાઈ
શાહ ધારશીભાઈ ચત્રભુજ
વોરા રતિલાલ ચુનીલાલ
૧ સુશ્રાવક હ. સવિતાબેન
મહેતા ભોગીલાલ મણીલાલ
સુતરીયા મનસુખલાલ છગનલાલ
નિપૂણાબેન
દોશી પોપટલાલ હીરાચંદ હ. ઇન્દુભાઈ
વસા પ્રજલાલ વિઠલજી હ. કાંતાબેન
ચંદુલાલ માધવજી
ચંદુલાલ રામજી મહેતા
ભણશાલી હરીસંગ ટોકરશી હ. ચંદ્રકાંત
મહેતા જુદિલાલ રણુછોડ હ. શાંતિલાલ
મહેતા પ્રભુલાલ રામજી હ. જલુબેન
નગીનદાસ વિઠલજી વસા
સ્વ. ઝમુબેનના સ્મરણાર્થે હ. શાંતાબેન
મહેતા જી. બી.
દલાલ બીપીનચંદ્ર ભગવાનજી
સુતરીયા શશીકાંત છગનલાલ
મહેતા જયંતિલાલ લક્ષ્મીચંદ્ર
મહેતા ગોવિંદલાલ જેસંગભાઈ હ. જગદીશ
વોરા લાલચંદ્ર કપૂરચંદ્ર
ચંદ્રપ્રભાબેનની સ્મૃતિમાં હ. પંકજ દોશી
પંચારા હસમુખભાઈ
સોલાણી વિનોદરાય

સમીરકુમાર શાહ
કામદાર નવલચંદ્ર અમરચંદ હ. મુક્તાબેન
મહેતા ચંદુલાલ લક્ષ્મીચંદ્ર
મહેતા રતિલાલ માવજી
હિંમતલાલ ઝવેરચંદ્ર
મહેતા જયંતિલાલ ઝીણાભાઈ હ. ડા. અમિત
મહેતા પોપટલાલ સોમચંદ્ર
ભણશાલી મનસુખલાલ છગનલાલ
ઠક્કર જીવરાજ જગજીવન
મહેતા પરસોતમ મૂલજી તથા હરખૂબેન
કુંડલીયા ચીમનલાલ લઘુભાઈ
મકીમ કલ્યાણજી અમરશી હ. શાંતાબેન
મકીમ પ્રભુલાલ છગનલાલ
વોરા દુર્લભજી કાલીદાસ
૧ સુશ્રાવક હ. વિનુભાઈ વોરા
મહેતા ગુલાબરાય જેસંગલાલ હ. રંજવંતીબેન
શેઠ કાંતિલાલ પ્રજરામ
કુંડલીયા ચુનીલાલ લઘુભાઈ
મહેતા જુદિલાલ રણુછોડ હ. રમેશભાઈ
સુતરીયા કમળાબેન છમીલદાસ હ. હસુભાઈ
પરાગ ગુલાબચંદ્ર શાહ
મહેતા પ્રીતમલાલ હરજીવનદાસ
ઝવેરી સુમતિલાલ મેહલનલાલ હ. રંજનબેન
સોલાણી કુલચંદ્ર ચાંપશી
મહેતા પોપટલાલ હેમચંદ હ. અમૃતભાઈ
મહેતા હિરલ અશોકકુમાર
કલપના એસ. માધાણી
સ્વ. રાખી એચ વોરા
રતિલાલ અમૃતલાલ મહેતા

ઠક્કર કાંતિલાલ લક્ષ્મીચંદ
 ઠક્કર તારાબહેન કાંતિલાલ
 ઠક્કર દિનેશચંદ કાંતિલાલ
 ઠક્કર દિવ્યાબહેન દિનેશચંદ
 ઠક્કર સેજલ દિનેશચંદ
 ઠક્કર ત્રેયાંસ દિનેશચંદ
 મોલાણી હંસાબહેન અનીલકુમાર
 દોશી ઇલાબહેન અરજકુમાર
 વોરા જ્યેવંતલાલ કપૂરચંદ
 એક સુશ્રાવક - હ. દિનેશભાઈ
 વોગ કેશવલાલ સોમચંદ હ. જ્યાબેન
 સુતરીયા છબીલદાસ રણછોડભાઈ
 હાથીભાઈ વસરામશૈલ હ. રાજવકુમાર
 મહેતા ભવસુખલાલ લક્ષ્મીચંદ
 એક સુશ્રાવક - હ. ભાવિક દોષી
 શૈલ નેણુરી રવજી હ. વસંતભાઈ
 દલાલ ડોસાલાલ હંસરાજ
 એક સુશ્રાવિકા - હ. તારાબહેન
 શ્રી આસવાળ શ્વે. સુર્તિ જૈન સંઘ
 રૂક્મણીબેન ચમનલાલ
 વોરા લક્ષ્મીદાસ મનમોહનદાસ
 મહેતા આણંદજી શામજીના પુત્રવધુ
 વિજયાબહેનના સ્મરણાર્થે હ. જૈનભાઈ
 પૂ. પ્રધાન વિજયજી મ. સા. ના ૬૮...
 ઉપવાસ નિમિત્તે ઝવેરી મનસુખલાલ
 ચુનીલાલ હ. કિશોરકુમાર
 તપસ્વિની વનિતાબેનના સ્મરણાર્થે ...
 સંઘવી સેવંતીલાલ વિહલજી
 સુખડીયા આશવજીભાઈ તથા લાલકુંવર...
 બેનના વર્ષીતપ નિમિત્તે
 સુતરીયા રણછોડ નેમચંદ...
 હ. છેલભાઈ તથા ચંપાબહેન
 ઝવેરી જયંતિલાલ છગનલાલના સ્મરણાર્થે
 હ. વિજયાબેન
 મનસુખભાઈ કુંડલીયાના સ્મરણાર્થે
 હ. સતીપભાઈ કુંડલીયા

કંચનબેન મનસુખભાઈ કુંડલીયા...
 હ. ભાનુબેન
 કુંડલીયા ધીરજલાલ ચુનીલાલ તરકથી...
 ચિ. રશિમતા લક્ષ પ્રસંગ
 પૂ. સાંઘીશ્રી રાજેન્દ્રશ્રીજીની ૧૦૦ આજીની
 પૂર્ણાહુતિ નિમિત્તે શાહ માણેકલાલ પોપટલાલ
 મહેતા ચુનીલાલ વિહલજી હ. કંચનબેન
 સુતરીયા પ્રાણુલાલ છગનલાલ
 વીતરાગ મિત્ર મંડળ
 મહેતા વિજયાબેન રંગીલાદાસ
 ,, ચંચીબેન જયંતિલાલ
 રસિકભાઈ દીપચંદ
 ભણશાલી મગનભાઈ હીરાચંદ હ. હેમતભાઈ
 દોશી મનસુખભાઈ પાનાચંદ
 મકીમ શ્રદ્ધા જયેન્દ્રકુમાર પ્રભુલાલ
 મહેતા હરકીશન પોપટભાઈ
 વોરા ભગવાનજી મૂલજી
 શાહ માણેકલાલ પોપટલાલ
 ૧ સુશ્રાવક હ. ગુણવતંભાઈ
 વસા પ્રભુદાસ પ્રાગજી હ. ધીરજબેન
 અક્ષીણી નવલચંદ ખેંગારભાઈ
 વોરા શાંતિભાઈ ખેંગારભાઈ હ. કીરીટકુમાર
 જયાબહેન ચુનીભાઈ ખીરરાસવાળા
 કે. એચ. મહેતા
 ડલીકુલી મિત્ર મંડળ
 મહેતા પ્રભુદાસ વિહલજી
 મકીમ નટવરલાલ સોમચંદ
 પોરબ હીરાભાઈ જયમજ
 સંઘવી મનસુખભાઈ વિહલજી હ. ભરતકુમાર
 કંદોભ રતિભાઈ કરશનજી હ. ચમનલાલ
 ૧ સુશ્રાવિકા હ. મંજુબેન
 ઠક્કર મનસુખભાઈ ગણાલચંદ
 આર. એમ. દોશી
 એફ. એમ. દોશી
 કે. ડી. ડોઠારી
 વી. એન. શાહ

એચ. એન. મહેતા ડી. કે. સુતરીયા મહેતા રતિલાલ પોપટલાલ હ. વિનુભાઈ ,, જમનાદાસ રામજી સુતરીયા રમણીકલાલ છગનલાલ કંદોઈ બાબુલાલ જેઠાલાલ હ. વિજયાબેન મહેતા કસલચંદ ખેતશી ૧ સુઆવક હ. કમળાબેન મુક્તિદૂત ગ્રાહક ન. પટ્ટ હ. પ્રભુભાઈ કંદોઈ મનસુખભાઈ રતિભાઈના રમરણચૈ વોરા ઇન્દ્રલાલ મણીભાઈ પારેખ દિનેશચંદ મગનભાઈ શેઠ પદમશી રવજી હ. જવાહર વોરા લક્ષ્મીચંદ ખેતશી લતીપુરવાળા વકીલા પ્રવિણભાઈ એસ. દોઢિયા મહેન્દ્ર એમ. સંઘવી	પ્રવિણભાઈ દોપી સી. એ. શાહ દમયાંતબેન નંતિભાઈ સંઘવી શેઠ મંજુલાબેન રમેશચંદ્ર સ્વ. મકીમ (મહેતા)જેસંગભાઈ ત્રોપાલજી હ. પ્રવિણભાઈ ,, ,, ,, ડાહીબેન જેસંગભાઈ હ. સુશીલાબેન મકીમ મહેતા પ્રવિણચંદ્ર ,, ,, ,, સુશીલાબેન પ્રવિણચંદ્ર ,, ,, કમલા ,, ,, ,, ધર્મેન્દ્ર ,, ,, ,, પ્રજ્ઞા કમલકુમાર મહેતા જયંતિભાઈ પોપટભાઈ ,, બાબુભાઈ ત્રિભોવનદાસ ,, પ્રભુભાઈ લક્ષ્મીચંદ
--	--

૧૧ પૂ. આચાર્યાદિ મુનિરાજોના ઉપદેશથી આવેલ સહાય

દ્રવ્ય સહાયક	ગામ	પ્રેરક/ઉપદેશક
સહસ્રકૃષ્ણા પાર્થનાથ જૈન - મુખ્ય/ચોપાટી દેરાસર ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટ		પૂ. આ. દેવશ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરિજી
ખાનપુર જૈન સંઘ	અમદાવાદ	,, ,, ,, ,, રૂચકચંદ્રસૂરિજી
શ્રી શ્વે. મૂર્તિ જૈન સંઘ	ધરણકરજી	,, ,, ,, ,, મિત્રાનંદસૂરિજી
ચિન્તામણી પાર્થનાથ જૈન સંઘ	પાડીવ	,, ,, ,, ,, પ્રદોતેન ,,
નેમિનાથ જૈન શ્વે. તીર્થ	ફાલના	,, ,, ,, ,, સૂશીલ ,,
કાંતિલાલ ડાયાભાઈ મશરૂવાળા	પાટણ	પૂ. પંન્યાસજી અભયસાગરજી ગણિ.
શ્રી શ્વે. મૂર્તિ જૈન સંઘ	પાદરલી	,, ,, હેમપ્રભવિજય ,,
ભારત એટો સર્વિસ	ખેડા	,, ,, નરદેવસાગરજી ,,
શ્રીગોડીજી પાર્થનાથ ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ-પૂના		તથા તેમના શિષ્ય પૂ. મુનિ
શાંતિલાલ ડી. શાહ	ખંભાત	શ્રી ચંદ્રકીર્તિ સાગરજી મ.સા.
વિશાશ્રીમાળી જૈન સંઘ	ખોરસદ	,, ,, ચંદ્રસેન વિજયજી ,,
જયનગર મૂર્તિ. શ્વે. જૈન સંઘ	વાપી	,, ગણિવર્ધ જીતેન્દ્ર સાગરજી તથા મુનિ
શ્રી ,, ,, ,, ,,	ડાંઝા	શ્રી પુન્યપાલ સાગરજી
,, ,, ,, ,, ,,	ઝીઝુંવાડા	,, મુનિશ્રી રત્નભૂષણ તથા
		,, ,, કુલભૂષણ વિજયજી
		,, ,, નયશોખરસાગરજી તથા
		,, ,, સોમશોખર સાગરજી
		,, ,, મુનિચંદ્ર વિજયજી

પ્રેરક/ઉપદેશક	લાભ લેનાર	ગામ
પૂ મૂનિશ્રી પુણ્યવિજયજી	શ્રી વિશા. શ્વે. મૂર્તિ જૈન સંઘ	જોરાવનગર
” ” ભુવનચંદ્રજી	વિશા ઓસવાળ જૈન મહાજન	નાનીખાખર
” ”	આદિનાથ ભગવાન ભંડાર પેઢી	ધાણેરાવ
” ” નરચંદ્રવિજયજી	૧, સુશ્રાવક	પાટણ
પૂ. ભક્તસૂરીજી સમુદાયના પૂ આ. વિજય સુમોહસૂરિજીનાશિષ્ય શાંતિચંદ્રવિજયજીમ.	ચાણુરમા જૈન સંઘ	ચાણુસમાં
પૂ મુનિશ્રી જનકમુનિજી	શ્રી સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ. શિરીષમાધ	જામનગર

પૂ. સાધ્વીજી મ. ના ઉપદેશથી આવેલ સહાય

પૂ સાધ્વીશ્રી ચારુવતાશ્રીજી	ભીડભંજન માર્શ્વનાથ જૈન શ્વે મૂર્તિ સંઘ	નીમચ
” ” ગુણોદયાશ્રીજી તથા	૧, સુશ્રાવિકા	શિવાના
” ” મનોગુપ્તશ્રીજી		
” ” ગુણોદયાશ્રીજી તથા	શ્રી જૈન શ્વે. મૂર્તિ સંઘ	વેરાવળ
” ” કલ્પલતાશ્રીજી		
” ” સૃજેન્દ્રશ્રીજી	મંજુ દીપચંદની ધર્મશાળા જ્ઞાનખાતું	સુરત
” ” નિરંજનાશ્રી તથા	મણીયારના ઉપાશ્રયતું	રાધનપુર
” ” નિત્યાનંદશ્રીજી		
” ” આત્માનંદશ્રીજી	જૈન શ્વે મૂર્તિ સંઘ	પ્રતાપગઢ
” ” પ્રમોદશ્રીજીના શિષ્યા	૧, સુશ્રાવિકા	વિજયપુર
” ” સમિત્રાશ્રીજી		
” ” પ્રશમનાશ્રીજી	શેઠ નંદલાલ ગોવિંદજી	ઔરંગાખાદ
” ” શશીપ્રભાશ્રીજી	ચીમનલાલ મોહનલાલ	મહુવા
” ” સૂર્યપ્રભાશ્રીજીના શિષ્યા	પ્રભુલાલ ગોસલજી	ચેલા
” ” પ્રભ જનાશ્રીજી		
” ” નિરૂજ્જી તથા મોક્ષજ્ઞાશ્રીજી	મ જૂમેન તથા સુશીત્તામેન	પાલીનાણા
” ” ” તથા	૧, સુશ્રાવિકા	”
” ” જયજ્ઞાશ્રીજી		
” ” રાજપ્રજ્ઞાશ્રીજી	ગુણીમેન વિનોદચંદ્ર	મુખધ
” ” ”	વોરા ઉપેન્દ્રકુમાર સેવંતિલાલ	અમદાવાદ
” ” મલયાશ્રીજી	૧, સુશ્રાવક	”
” ” ”	વોરા જસુદમેન રમણલાલ	”
” ” ”	સંઘવી પ્રમોદકુમાર રાજેન્દ્રકુમાર	”
” ” લલિતપ્રભાશ્રીજી	સરસપુર જૈન સંઘ	”
” ” પ્રવિણાશ્રીજી	ચંદુલાલ દલસુખભાઈ	”
” ” પૂર્ણપ્રજ્ઞાશ્રીજી	શાહ કંચનમેન જયંતિલાલ	”
” ” ”	શાંતમેન ભોગીલાલ વલેટવાળા	”

प्रेरक/उपदेशक	लाभ लेनार	गाय
पू साध्वीश्री मृदुताश्री	शाह शरदकुमार भोगीलाल	अमदावाद
” ” लव्यानंदश्री	किर्तिकुमार वाडीलाल शाह	”
” ” ”	महेन्द्रकुमार धूणालाल	”
” ” अभीवर्षाश्रीना ८५ मी ओणीना पारणा निमित्त	परीष संजयकुमार शशीकान्त	”
” ” शोक्षानंदश्री	महेता मनसुभलाल लक्ष्मीयंद	जयनगर
” ” छेतश्री (जयनगरवाला)ना प्रशिष्या पू साध्वीश्री लावण्यश्री	भोरारभाग श्राविकाश्री ज्ञानभातु ह. रंजनभेन	”
” ” ”	जवेरी छीराकुंवरभेन मनसुभलाल	”
” ” यंदानंदश्री	भजूरीया हरसुभलाल नारण	”
” ” ”	अक्षीणी कान्तिबाल माणिक्यंद	”
” ” गुणसाश्री	” रंभाभेन ”	”
” ” द्विव्ययशाश्री	” कवावति कान्तिबाल	”
” ” मेरशीलाश्री	” नयनाभेन भीपीनकुमार	”
” ” ”	वोरा प्रभुबाल हरभयंद	”
” ” सुताराश्री	महेता धर्मेन्द्र लघुबाईना स्मरणार्थे ह. लारतीभेन	”
” ” जयप्रभाश्री तथा पुन्यप्रभाश्री	दोशी मोहनलाल प्राण ह. महेन्द्र	”
” ” भावितरत्नाश्री	प्रभुबाल आणंद ह. महेता	”
” ” डेरवप्रज्ञाश्री	वोरा मानकुंवर हेमतलाल	”
” ” कल्पप्रज्ञाश्री	” मधुकान्त ”	”
” ” पुन्यवर्धनाश्री	हवालाललाल राम ह. आयुलाभ	”
” ” अभीरसाश्री	महेता लघुबाई माणिक्यंद अन्ड सन्स	”
” ” प्रविण्यश्रीना शिष्या	शाह माणिकलाल पोपटलाल	”
” ” राजेन्द्रश्री		
” महासती लघुबाई स्वामी	वोरा दीपककुमार जेवंतलाल	”
” ” मंजुलाभाई स्वामी	वारीया शिवकुंवरभेन मोहनलाल ह. हलपतबाई	”

पू. मुनिराजश्री दीपरत्नसागरश्रीनी प्रेरणाथी आवेल सहाय

शोभनाभेन महेन्द्रकुमार	अमदावाद	श्री यंद्रप्रभु जैन देरा. ट्रस्ट संघना आराधको मुंअर्थ
परीष लाललालाभ लल्लुबाई	”	पारेष वेललालाभ भीमलालाई ह. जगनबाई ”
आराधक सुश्रावको	महुवा	ठंकर नवलभेन लक्ष्मीयंद
सुषमां देडिया	मुंअर्थ	जयनगर
किरण प्रविण्यंद्र	”	संघवी हरिलाल दीपयंद
उषाभेन रमेशयंद्र	”	”
प्रभाभेन डाबाबाल	”	१, सुश्रावक ह. विनोदराय
द्विपीपकुमार कान्तिबाल महेता	”	” ” ” अश्लकुमार
		” ” ” गुणवंतलाभ
		महेता शशीकान्त जगनल ल
		लावनगर

જામનગર સિવાયના અન્ય ગામોના સહાયક

પૂ. મુનિરાજ શ્રી સુધર્મ સાગરજી પ્રેરણાથી

હરિપુરા જૈન સંઘ સુરત
આદીધર ભગવાન જૈન દેરાસર ટ્રસ્ટ કઠોર
નાનપુરા જૈન સંઘ સુરત
શ્રી શ્રવે. મૂતિ. જૈન સંઘ શેવાંગ
ભાયાણી ચંદુલાલ નવલચંદ્ર ,,
ખહેનોનું જ્ઞાનખાતું હ. શાંતિભાઈ મંડાર
મોહનદાસ જીવજીદાસ ખુલદાણા
જેકુંવરબેન નથુભાઈ ભાણવડ
પ્રેમચંદ કચરાભાઈ ,,
જયંતિલાલ ડાહ્યાભાઈ ,,
મહેતા જેસંગલાલ પાનાચંદ્ર ,,
દિનેશચંદ્ર તારાચંદ્ર માંગરોળ
રત્નિકલાલ અમીલાલ પારેખ ,,
સંઘવી પ્રવિણકુમાર અમૃતલાલ રાજકોટ
શાહ સંજયકુમાર જયંતિલાલ નવસારી
ગિરીશભાઈ ધનજીભાઈ નાગડાશિરપુર
એમ. કે. મહેતા હંસાબેનની જ્ઞાનપંચમી
ની આરાધના નિમિત્તે રાજકોટ
શ્રી મુનિ સુવ્રત સ્વામિ જૈન દેરાસર પંછી
ભરૂચ
શેઠ ગોવિંદજી ડોસાભાઈ હ. અશોકભાઈ
ઝોરંગાખાદ
દયાળજીભાઈ જામવજીથલી.
શ્રી વાસુ પૂજ્ય સ્વામિ જૈન દેરાસર સંઘ
આરંભડા
મહેન્દ્ર પી. સોલાણી વાંકાનેર
સિદ્ધ ક્ષેત્ર મોટી ટોળી પાલીતાણા
૧ સદ્ ગૃહસ્થ હ. દિનેશભાઈ રાજકોટ
શાહ ઉમેદલાલ મોનજી સાંગાણી
હેમીબેન સાકરચંદ્ર ભાવનગર
શ્રી આરાધના ધાથ હ. જયંતિભાઈ સિંહજી
ચીનુભાઈ પી. શાહ પ્રમીલાબેનના માસ
ક્ષમણ નિમિત્તે લુણાવાડા
અમદાવાદના સહાયકો
શ્રી ખુશાલજીવન જૈન સંઘ હ. મહેન્દ્રભાઈ

પત્રાલાલ જમનાદાસ સુતરીયા
દક્ષાબેન રમણલાલ ધીયા
પોપટલાલ રવચંદ્ર
દોશી છોટાલાલ નરશીદાસ
લવારની પોળ જૈન ઉપાશ્રય હ. જવાનમલજી
શાહ ચંદુલાલ કુલચંદ્ર
,, મણીબેન ચંદુલાલ
,, અમૂલખ ,,
,, સુવર્ણબેન અમૂલાખભાઈ
,, ડીમ્પલના સ્મરણર્થિ હ. તેજસ
કમલેશકુમાર લાલજી
ચંદ્રકાંત શાંતિલાલ ખડાયતા
પદમશી કેવળદાસ મહેતા

મુંબઈના સહાયકો

રમણલાલ છગનલાલ હ. જસવંતીબેન
ઝવેરી રમેશચંદ્ર શાંતિલાલ
,, સુલોચનાબેન ,,
સુવર્ણબેન અમરકુમાર
શ્રી રતિલાલ મગનલાલ
,, અજીતકુમાર રતિલાલ
ઝવેરી ધીરજલાલ મગનલાલ
મહાવીરનગર શ્રવે. મૂતિ જૈન સંઘ હ.
ખાળુભાઈ
નેમચંદ્ર તથા ધીરજલાલ જગજીવનદાસ
કંચનબેન શાંતિલાલ હ. અમરીશભાઈ
તથા પ્રફુલ્લાબેન
ચુનીલાલ સિદ્ધજી હ. કંચનબેન
હર્ષદરાય જીવનલાલ
પટ્ટણી મુરેશચંદ્ર ગુલાબચંદ્ર
શાહ મહેશકુમાર જયંતિલાલ
,, નિરંજન હરિલાલ
કાંતિલાલ ભાઈચંદ્ર કામદાર
દલાસુખભાઈ ચત્રભુજ
ડાહીબેન મનસુખલાલ વોરા
ટોલીયા ધીરજબેન નાગરદાસ

निरुपृष्टी तपस्वी पू. पं. सुरीलसागर
ना ज्वननी आराधनानी अनुमोदनार्थे

महोवानी सहायके

दाशी नरोत्तमदास गीरधरदास

श्रीजावंतीभेन नरोत्तमदास

वसंतराय नरोत्तमदास

महेन्द्रकुमार ”

नागरदास देवचंद्र गांधी

मनसुखलाल देवचंद्र गांधी

आशुलाल देवचंद्र गांधी

आशुभेन महेन्द्रकुमार

केयूर ”

सोमल ”

इपल ”

पारस क्लोथ स्टोर्स

वासो नानचंद्र लक्ष्मीचंद्र

भगनलाल कमणशी दाशी

हिंमतलाल प्रीतमलाल ओसवाण

युनीलाल हंसराज दाशी

वसंतराय ज्ञानाभाष दाशी

अरविंदभाष देरडावाला

शाह दक्षीचंद्र क्षीराचंद्र

जयंतिलाल लायचंद्र

हर्षदराय दीर्घरराय

श्री वर्धमान शुभ

आराधक सुश्राविकाओ

पौरभंडरना सहायके

शाह निर्मलाभेन मनसुखलाल

अण्णै पादार्थनाथ मंडण

डेसाणी जमनादास जगज्वन

१ सुश्राविका ह. जयुभाष

सुअडीया मोहनलाल धरमशी

” लाणीभेन वीरचंद्र

१ सुश्राविका ह. लाणीभेन

शाह निर्मलाभेन चंद्रलाल

” तरलाभेन प्रविण्णचंद्र

” कलाभेन हरडीशानदास

” कुमुदभेन लोणीलाल

प्रभात मेडीकल स्टोर

देहागी तेजस नरवरलाल

प्रेमिलाभेन

शांताभेन डोरडीया

धीरजलाल वनभाणीदास

नरेन्द्रकुमार सुपडासा शाह आलापुर

रवींद्रलाल भीडुंलाल शाह ”

गोडल

कान्तिलाल देवकरण दाशी ह. मंजुलाभेन

अय. डे. वारा

जराशंकर मानसंग होमडीया

चंद्रिकाभेन हर्षदराय वारा

नगीनदास नीमचंद्र संघवी

लगीया हर्षदराय वारा

नीलेश जयंतिलाल

दक्षीचंद्र दामोदर महेता

मुक्ताभेन नवलचंद्र कोठारी

छेदालाल महासुखलाष शैठ

नगीनभाष गोडा

कान्तिलाष आशरा

” महेता

जयंतिलाल जसराज गोडा

मणीयार जयंतिलाल भगवानल

संघवी हेमतलाल पानाचंद्र

ललितकुमार प्रजलाल नेतपुर

छेदालाल वनभाणीदास सुलतानपुर

चंद्रकांत शामल कंढोड राणपुर

अमृतलाल मोतीलाल ”

३. पांच डे लेखी वधु... द्रव्य सहाय करनारनी नामावती समाप्त

भात्र थार वर्षना दीक्षा पर्यायभां आ ग्रन्थ अनुवाद अने संपादन करनार.....

प. पू. मुनिराज श्री दीपरनसागर (M.Com;M.ed.)

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।

उत्पत्स्यते मम तु कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्यर्थं निरवधि विपुला च पृथ्वी ॥

संतोऽप्यसंतोऽपि कृतिं परस्य

श्रुत्वा शिरः स्वंपरिधूनयन्ति ।

पूर्वेऽत्र चित्रादपरे त्वरूचया

कथं त्विदं चर्मदशो विदन्ति ॥

